

LUND UNIVERSITY

Våldets väsen

synen på militärers våld mot civilbefolkning i 1600-talets Sverige

Collstedt, Christopher

2012

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Collstedt, C. (2012). *Våldets väsen: synen på militärers våld mot civilbefolkning i 1600-talets Sverige*. Sekel Bokförlag.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Våldets väsen

Synen på militärers våld mot civilbefolkning
i 1600-talets Sverige

Våldets väsen

Synen på militärers våld mot
civilbefolkning i 1600-talets Sverige

Christopher Collstedt

SEKEL

Denna bok ges ut med stöd från
Riksbankens jubileumsfond

© Sekel Bokförlag och författaren, Lund 2012

Omslag: Johanna Åkerberg

Grafisk form: IndexPress

Omslagsbild:

Tryck: InterPress, Budapest 2012

ISBN 978-91-87199-07-3

Innehåll

Förord	9
Militärers våld mot civilbefolkning	13
Syfte och problemformulering	15
En forskningsöversikt	17
En statistisk vy	17
Krig, militärer och våldsbrottlighet	20
Kultur och militär våldsbrottlighet	24
Våldsbrottlighetens nedgång	26
Nya utmaningar för historisk våldsforskning	30
Talet om militärers våld mot civilbefolkning	31
Våld som motsatsen till civilisation och humanitet	32
Genealogisk metod och diskursanalys	39
Talet om militärers våld mot civilbefolkning under 1600-talet	44
Begreppen "civil" och "militär" i ett historiskt perspektiv	46
Materialet	49
Disposition	51
Världsbilder, vetande och värden under 1600-talet	55
Den religiösa världsbilden	56
Religion, kunskap och människosyn	56
Tidsupplevelse, erfarenhet och förväntan	58
Den "nya vetenskapen" och naturfilosofin	61
Vetenskapligt tvivel och ifrågasättandet av världens ordning	61
Rättsvetenskapens framväxt och etablering	64
Den militära rättsvetenskapen	66
Generalauditören: välutbildad akademiker, jurist och kunskapsproducent	68
Den lokala "hederskulturens" uppluckring	69
Social ärlighet, rykte och offentlighet	70
Världsbilder i rörelse	72
Sammanfattande diskussion	74
Lagstiftaren, krigsvåldet och tidens etiska anrop	77
Krigslagstiftningen och kunskapen om "våld" ca 1500–1700	78
Åtskillnadens politik och synen på oskyldigt lidande	82
Jus in bello	83
Hugo Grotius och verket De jure belli ac pacis (1625)	86
Våld och oskyldigt lidande	87
Våldtäkter i krig	89
Förhållandet mellan ockupationsmakt och lokalbefolkning	91

Krigslagstiftningen och relationen mellan ”militärt” och ”civilt”	93
Den oskyldiga människans okränkbarhet – en etisk och politisk problematik	95
Lagstiftaren och det disciplinära våldet	101
Benådningar	103
Gatloppet och diskursen om ”(o)mänsklighet”	105
Sammanfattande diskussion	108
Rannsaking, bevisning och dom	111
Rättsprocessens utformning	112
Bevisning och erkännande i tidigmodern rättslärddiskurs	116
Eden, äran och saligheten	118
Erkännande genom tortyr	122
Vittnesmål	123
Sammanfattande diskussion	125
I krigets skugga: Skåne och Blekinge under 1600-talets andra hälft	127
Statsmakt och befolkning i tidigmodern tid	128
Provinspolitik efter Roskildefreden	132
Den svenska konglomeratstaten	136
Skånska generalguvernementet 1658–1693	137
De skånska kommissionerna	138
Uniformitetssträvanden	141
Provinsbefolkningen som aktörer i integrationspolitiken	142
Rättslig integration, interaktion och uniformitet	149
Rättsutvecklingen i provinserna under 1600-talets andra hälft	150
Det militära rättsväsendet i Skåne och Blekinge	152
Integration och våld	155
Väldsamma soldater i Skåne och Blekinge	155
Snapphanarna	157
Sammanfattande diskussion	160
Generalguvernörerna och synen på våld mot lokalbefolkning	163
<i>Violentia</i> : Konstruktionen av illegitimt våld mot lokalbefolkning	164
<i>Potestas</i> : Konstruktionen av legitimt våld mot lokalbefolkning	175
Talet om trohet och trohetsbrott i det tidigmoderna Sverige	176
Stenbock och kampen mot den trolösa befolkningen	180
Sammanfattande diskussion	183
Krigsrätten och synen på militärers våld mot lokalbefolkning	185
Våld under trupprörelser och patrullering	186
<i>Violentia</i> i blixtbelysning	187
Våldet mot obehäpnade	190
Ett våldsbrott höljt i dunkel	194
Marodören	199
Den förhärdade ryttaren Per Svensson	201
Våldets politisering	203
Husvåldet, inkvarteringarna och kampen om gårdarna	205
Väldsamma skattein drivare	206
Den skuldsatte dragonen som begick hemgång	208
De inkvarterade zelenska ryttarna	215
Spåren av en äldre våldskultur	218

Hotet mot husfaderns auktoritet och manlighet	222
Snapphaneprästen	224
Väldsamma värdinnor	227
Väldsamma värvningar	229
Tvångsvärvningar i Skåne hösten 1688	230
Riksrådets diskussioner och beslut om värvningsförfarandet	233
Kungliga förbud mot väldsamma värvningar	235
Plundringsvåldet	239
Egendomsbrott i lag och moraluppfattning	239
Samuel Pufendorf om förhållandet mellan egendom, liv och överlevnad	240
Kornetten Hans Schmitt och svinstölden i Önnestadskogen	243
Grymheter mot böndernas djur	246
Kungamaktens kamp mot rebeller och snapphanar	248
Rebellrättegångarna i Kristianstad 1658–1659	249
Rebellkaptenen Christer Bagge	250
Den arge snapphanen och rebellfänriken Nils Torkelsson	254
Rebellsergeanten och desertören Johan Abrahamsson	257
Sammanfattande diskussion	259
Historievetenskapen och synen på våld ca 1890 till nutid	263
Lokal kunskap, ideologi och identitetspolitik	264
Nationalisering och biologisering av våldet	266
Historikern och våldets etiska och emotionella landskap	268
Det mätbara lidandet	271
Historieundervisning, utbildningspolitik och (anti)kolonial diskurs	273
Sociala perspektiv	277
Det nationalstatliga perspektivets uppluckring och fall	278
Sammanfattande diskussion	285
Slutsatser	289
Källor och litteratur	313

Förord

I svenska medier rapporteras det nästan dagligen från krigszonerna runt om i världen om militärers våld och övergrepp mot civilbefolkningar. Berättelserna om sådant våld väcker många olika känslor. Ofta kan det vara förfäran, djupt obehag och kanske vrede, men också medlidande med de oskyldigt drabbade människorna. Även i politiska och vetenskapliga sammanhang uppmärksammas övergrepp mot civila. Behovet av att informera om ”krigets lagar” och om mänskliga rättigheter samt att formulera nya etiska och juridiska riktlinjer som effektivt kan begränsa det oskyldiga lidandet i samband med krigföring och ockupationer framstår som stort. Samtidigt synliggör de politiska och akademiska debatterna att det råder olika och ibland motstridiga uppfattningar om hur våldet skall tolkas och bedömas.

Med den här boken har jag ur ett historiskt perspektiv velat problematisera ”vår tids” vittförgrenade samtal om våld mot civilbefolkning. Jag följde dess härkomstlinjer bakåt i tiden och fann att många av de kategorier som idag framstår som givna och naturliga och som nuförtiden ligger till grund för hur våldet mot civilbefolkningar uppfattas och tillskrivs mening utformades under 1600-talet. Detta århundrade utmärktes av en ökad uppmärksamhet och fördjupad problematisering i fråga om våld mot civilbefolkning, vilket öppnade för framväxten av nya och mer distinkta synsätt, tolkningar och klassificeringar inom flera olika områden och discipliner.

Det har varit en intressant och berikande arbetsuppgift, om än stundtals mödosam, att under flera år ägna sig åt det komplexa talet och tystnaderna kring militärers våld mot civilbefolkning. Jag har så lyhört som möjligt försökt lyssna till historiens mångfald av röster om våld och

då inte enbart till stränga lagstiftare, moralfilosofer, myndighetspersoner, jurister och präster utan också till förövares, vittnens och offers berättelser så som dessa framtonar i rättsprotokoll och domar från de militära domstolarnas verksamhet i det krigshärjade Skåne och Blekinge under 1600-talets andra hälft.

Denna bok är resultatet av ett treårigt forskningsprojekt (I krigets skugga. Den rättsliga hanteringen av militärt våld i Skåne ca 1658–1700) som finansierats av Riksbankens Jubileumsfond (2009–2011) och utförts vid Historiska institutionen i Lund. Under arbetet med boken har jag fått möjlighet att i flera olika sammanhang diskutera perspektiv och teman som direkt eller indirekt rör min forskning samt presentera vissa konkreta resultat av undersökningen. Ett särskilt givande sammanhang har varit det tvärvetenskapliga nätverket Livshållningar. Idéer, Dygder och Värden i förmodern och tidigmodern tid, i vars regi en rad konferenser anordnades. Nätverket initierades av Riksbankens Jubileumsfonds områdesgrupp för forskning om det förmoderna (OFFF) och leddes av historikern Marie Lindstedt Cronberg och religionsfilosofen Catharina Stenqvist. Jag vill rikta ett mycket varmt tack till projektledarna och till deltagarna i nätverkskonferenserna för många djupgående och givande diskussioner. Tack till Marie Lindstedt Cronberg, Catharina Stenquist, Eva Österberg, Peter Aronsson, Ronny Ambjörnsson, David Dunér, Kenneth Johansson, Bo Lindberg, Anna Nilsson, Andreas Nordlander, Leif Runefelt, Annika Sandén, Kristiina Savin, Joachim Östlund och många fler.

Under projekttiden har jag även deltagit i ett nätverkssamarbete som fokuserar på relationen mellan civilt och militärt i tidigmodern tid. Inom ramen för detta nätverk, som initierats och letts av historikern Maria Sjöberg, fick jag möjlighet att i artikeln ”Generalauditör Croneborg och våldets historia. Den militärrättsliga bedömningen av våld under 1600-talet” diskutera och publicera några av mina forskningsresultat. För denna möjlighet vill jag rikta ett stort tack till Maria Sjöberg. Också Marie Lindstedt Cronberg och Dag Lindström, som fungerade som kommentatorer på textbidragen i antologin, skall ha ett tack för ett väl genomfört arbete.

Slutligen vill jag rikta ett mycket stort och varmt tack till Eva Österberg som läst hela min bok i manuskript och kommit med värdefulla kommentarer.

Många har på olika sätt varit inblandade i mitt arbete, men eventuella fel och brister i boken vilar helt på mitt eget ansvar.

Boken har tryckts med stöd från Riksbankens jubileumsfond

Malmö i slutet av mars 2012

Christopher Collstedt

Militärers våld mot civilbefolkning

Före modern tid har få perioder i europeisk historia präglats av krig och ödeläggelse i en större omfattning och med större djup och varaktighet än 1600-talet. Trettioåriga kriget (1618–1648) har kommit att bli själva sinnebilden för våldet och förödelsen under detta århundrade. 1600-talets krig utkämpades sällan som regelrätta slag på långt avstånd från städer och byar. Till bilden hör plundrande soldat-hopar, besinningslöst våld mot civilbefolkningen, tortyr, våldtäkter och materiell förstörelse. Hela städer och byar stacks i brand och jämnades med marken.¹ Kriget krävde enorma resurser, vilket drabbade den agrara ekonomin hårt med utbredd fattigdom och svält som följd.² Även de gigantiska utskrivningsprojekten och massdöden i fält fick djupgående återverkningar på samhället. Den demografiska strukturen rubbades. Det finns exempel på landsområden där det skedde en extrem förändring i befolkningssammansättningen utifrån annars ”tröga” faktorer som kön, ålder och ståndstillhörighet. Kriget medförde att byar och socknar tömdes på vapenföra män och ynglingar och kvar lämnades en befolkning bestående av åldringar, kvinnor och barn.³

Efter trettioåriga kriget blev områdena kring Öresund till en arena för de nordeuropeiska stormakternas kamp om herravälde. För befolkningarna på båda sidor om sundet väntade en lång period av politisk instabilitet och storskaliga väpnade konflikter mellan kungarikena Sve-

1 Jfr resonemangen i Pröve, 1997, s. 24–27; Meumann och Niefanger, 1997, s. 7–23; Münkler, 2002, s. 69–77; Lorenz, 2007, s. 1–2

2 T.ex. Jütte, 1994; s. 25–27. Se även Ruff, 2001, s. 52–71.

3 För socialhistoriska beräkningar på de demografiska förhållandena i Sverige, se t.ex. Lindgren, 1980; Elmroth, 2001; Österberg, 2005b, s. 294–295 och där refererad forskning.

rige och Danmark. Den militära närvaron i lokalsamhället var i stort sett permanent, med ständiga truppförflyttningar, värvningar av nytt manskap och inkvarteringar i landsbygdsbefolkningens hem och gårdar. I Roskilde ingick 1658 Sverige och Danmark en fred, vilken bland annat innebar stora territoriella förluster för den danska kronan. Enligt fredsavtalet skulle de tidigare östdanska landskapen Skåne och Blekinge uppgå i kungariket Sverige. Freden bröts emellertid nästan omgående av den dåvarande svenske monarken Karl X Gustav och krig inleddes på nytt. Kriget, som varade till 1660, kom huvudsakligen att föras på den danske kungens territorium. Av bland annat militärstrategiska och säkerhetspolitiska skäl överfördes emellertid en del av den svenske kungens trupper från de danska öarna till Skåne. Manskapet som stationerades i området och inkvarterades i Skånebefolkningens hem bestod till viss del av värvade tyska och polska ryttare. Till de lokala myndigheterna inkom snart rapporter om de ”zelenska ryttarnas” våldsamma framfart på landsbygden. Insända klagomål berättar om svåra övergrepp, mord, misshandel, våldtäkter och plundringar. Genom riksrådets beslut i juni 1658 skickades så den svenske generalauditören Benjamin Magnus Croneborg (1618–1677) till Skåne för att rannsaka de officerare och meniga ryttare ur Fersens och Yxkulls regementen som anklagats för övergreppen mot bönderna.⁴

De rättsliga förhållandena i Skåne och Blekinge under 1600-talets andra hälft var komplexa. Enligt fredsavtalet ägde invånarna rätten att tillämpa sina gamla lagar såtillvida dessa inte stred mot det svenska rikets ”fundamentallagar”. Det fanns dock ett viktigt undantag. De brott som begicks av militär personal skulle redan från 1658 avdömas i militära domstolar enligt svenska lagar och krigsartiklar under överinseende av generalauditören. Dessa ämbetsmän, till vilkas skara Benjamin Magnus Croneborg hörde, var i allmänhet akademiskt skolade jurister och väl bevandrade i den tidens internationella juridiska litteratur och avancerade rättsteorier.⁵

Generalauditörens och den militära domstolens arbete i de nyss införlivade provinserna är intressant i flera avseenden och kan ses som ett uttryck för hur den nya överheten i Skåne trädde in och skipade rättvisa åt den lokala befolkningen och hur disciplineringen av det militära manskapet kunde gå till i ett politiskt instabilt område under 1600-talet. Men den rättsliga problematiseringen av våldet synliggör också en komplex

4 Åberg, 1963, s. 45.

5 Modéer, 1968, s. 8–12; Modéer, 1992, s. 35–40.

historia om hur våldshandlingar kunde inordnas i olika meningssammanhang och tillskrivas olika och ibland motstridiga betydelser. Rytternas våld betraktades ofta av generalauditören och hans kolleger som irrationellt, brutalt och meningslöst och de ger uttryck för både obehag, bestörtning och medlidande med de oskyldigt drabbade personerna. Det är lätt att förstå dessa tankegångar och reaktioner. Men samtidigt rymmer rättsprotokollen attityder och resonemang kring våld, rätt och straff som ur ett modernt perspektiv framstår som djupt obehagliga, obegripliga och helt främmande.

Krighetsrättsprotokollens berättelser om ryttarnas våld mot civilbefolkningen tycks ambivalenta och mångtydiga. Tänkesätt, reaktioner och emotionella uttryck som vi idag betraktar som givna och naturliga tonar fram i konkurrens med våldsföreställningar ur en äldre världs kultur och ett vetande som vi sedan länge mist kontakten med och glömt bort.

Syfte och problemformulering

Den här boken handlar om talet (och tystnaden) kring ”våld”. Det rör sig mer precis om en studie av hur diskursen kring militärers våld mot civilbefolkning utformades, det vill säga hur och under vilka omständigheter sådana våldshandlingar har omsatts i tal, klassificerats och tillskrivits innebörd och mening. I undersökningens blickfång står talet om detta våld så som det tog sig uttryck i ett krigshärjat och politiskt instabilt område under andra hälften av 1600-talet. Analyserna riktar huvudsakligen in sig på krigsrätternas verksamhet i Skåne och Blekinge efter Roskildefreden 1658. Undersökningen vill argumentera för att den militära rättsskipningen i detta område bildade en arena där djupt liggande föreställningar om våld med rötter i en äldre världsbild kom att utmanas av nyare tänkesätt som med tiden skulle komma att framstå som givna och ”naturliga”. Genom att studera talet om militärers våld mot civilbefolkning hoppas jag kunna lyfta fram och problematisera aspekter av våldets historia som är svagt eller inte alls belysta i tidigare forskning.

En generell fråga är: Hur hanterades och bedömdes de våldsamma relationerna mellan militärer och civilbefolkningen av de militära domstolarna, i lag och den vidare samhällsdiskursen i Sverige under 1600-talets andra hälft? Jag söker dessutom svar på ett antal mer konkreta frågeställningar:

- Vilka kunskaper om fenomenet ”våld” kommer till uttryck?
- Hur konstruerades ”våld” som legitimt respektive illegitimt? Vilka diskurser, normer och värderingar låg till grund för lagstiftares, lokala myndigheters och de militära domstolarnas bedömning av militärers våld mot civilbefolkning?
- Vilka effekter hade den rättvetenskapliga utvecklingen för bedömningen och kategoriseringen av de våldsamma relationerna mellan militärer och civilbefolkning? Hur såg domstolarna på bevisfrågan? Vilka sakförhållanden i det enskilda fallet framstår för rätten som väsentliga att utreda och belysa mer ingående?
- Hur konstruerades bilden av förövaren respektive den oskyldigt drabbade människan? Urskiljde lagen, myndigheter och rättslärda en utsatt och svagare part och i så fall när och på vilka grunder? Inverkade föreställningar om civilt, militärt, kön, kropp och ålder på sätten att se och bedöma våldet och lidandet?

Som antytts vore det emellertid missvisande att betrakta militär rättspraxis som enbart en återspeglning av strikt juridiska kunskaper och normer. Mer fruktbart är att se de militära domstolarnas hantering och bedömning som ett utsnitt av ett långt större och vittförgrenat samtal om våld. Min utgångspunkt är således att rättspraxis påverkades av en mångfald av olika diskurser, kunskaper och värderingar som låg i tiden och som knöts till den militära våldsproblematiken. För att nå en fördjupad förståelse för den diskursiva mångfald som sannolikt präglade det rättsliga talet (och tystnaden) kring militärers våld mot lokalbefolkningen under 1600-talet har jag även studerat utomrättsligt material som kungliga förordningar, moralfilosofiska verk samt generalguvernörers ämbetsberättelser.

Min ambition är att nå och problematisera de olika diskurser och tänkesätt som sattes i rörelse när militärers våld fördes på tal i olika situationer och sammanhang. Samtidigt har jag som ambition att även belysa den enskilda människan och hennes försök att orientera sig i sin tids rättsliga, moraliska, politiska och emotionella landskap. Jag har försökt närma mig ett stort antal människor, som utifrån olika utgångspunkter och positioner och med olika mått av framgång strävade efter att tillskriva våldet mening och innebörd. Bland dessa hittas flera företrädare för den så kallade lärda världen: kungligheter och stränga lagstiftare, lokala myndighetspersoner som generalguvernörerna Stenbock, Banér och Ascheberg, rättslärda moral filosofer som Hugo Grotius och Samuel Pufendorf. Hit

hörde även den litterärt bevandrade soldaten från trettioåriga kriget och sedermera juristen och ordföranden för de militära domstolarna i Skåne och Blekinge åren strax efter Roskildefreden, generalauditören Benjamin Magnus Croneborg. Men det stora flertalet människor som den här boken handlar om tillhörde inte denna grupp. De var bönder, hantverkare och sockenpräster, pigor och drängar, soldater och ryttare, desertörer och rebeller som, när de stod inför den militära domstolen och rättslärdade män som generalauditör Croneborg, på olika vis bidrog till en djupgående problematisering av våldets mening och innersta väsen.

En forskningsöversikt

Forskningen om våld som historiskt fenomen och samhällsproblem är idag omfattande. Våldets historiografi är tydligt präglad av de övergripande teoretiska och metodologiska trenderna inom historisk forskning. Historiker under 1960-, 1970- och 1980-talen hämtade inspiration från samhällsvetenskaplig teori och metod och genomförde stora kvantitativt inriktade social- och civilisationshistoriska undersökningar i syfte att kartlägga förändringar i våldsbrottslighetsfrekvensen över längre tidsaxel. Under 1980-talet väcktes också ett intresse för mentalitetshistorien och de ”långa linjernas historia” där inte bara historisk förändring betonades utan också de seglivade strukturerna och kontinuiteterna i människors förhållande till våld. Den senaste infallsvinkeln är det kulturhistoriska perspektivet, till vilket jag själv ansluter mig.

I det följande skall jag med utgångspunkt från tidigare forskning teckna en bild av våldsbrottsligheten i det förmoderna Europa i allmänhet och den militära våldsbrottsligheten i synnerhet.

En statistisk vy

I svensk forskning har historiker och kriminologer som Eva Österberg, Dag Lindström, Rudolf Thunander, Johan Söderberg, Arne Jarrick, Jonas Liliequist, Hans von Hofer och Maria Kaspersson bidragit till att skapa en god bild av våldsbrottsligheten från medeltid till modern tid.⁶ Det dödliga våldet har ansetts särskilt fruktbart att beräkna. Eftersom sådana

6 Se t.ex. Österberg, 1987; Österberg och Lindström (red.), 1988; Thunander, 1993; Söderberg 1993; Jarrick och Söderberg (red.) 1998; Jansson, 1998; Liliequist, 1999; Kaspersson, 2000; von Hofer, 2008. För nordiska studier, se bidragen i Österberg och Sogner (red.), 2000, och där anförd litteratur.

brott redan i äldre tid betraktades som särskilt allvarliga har anmälningsbenägenheten antagits ha varit särskilt hög och mörkertalet relativt lågt.

En väl dokumenterad iakttagelse i såväl internationell som nordisk forskning är att dråpfrekvensen var som högst under senmedeltid och 1500-tal. Med undantag från tillfälliga toppar minskade antalet dråp stadigt i Väst- och Nordeuropa från slutet av 1400-talet till slutet av 1700-talet. I Stockholm uppgick antalet registrerade dråp under perioden 1475–1479 till 45 per år, beräknat per 100 000 invånare. Mellan åren 1620–1624 uppgick antalet dråp till 32 per år för att ha minskat till tio kring mitten av århundradet. Under 1680-talet var dråpfrekvensen nere i fem fall per 100 000 invånare.⁷

Generellt tycks våldsnivån på landsbygden ha varit lägre än i städerna. I Sverige har Långhundra härad (i nuvarande Uppland), Vendel härad (i nuvarande Uppland) samt Konga härad (i nuvarande Småland) studerats mer ingående. Under perioden 1545–1560 uppgick antalet dråp i förstnämnda härad till 14 fall per år, beräknat per 100 000 invånare. I Vendel härad uppskattas dråpfrekvensen ha uppgått till 14 fall per 100 000 invånare under perioden 1615–1630 respektive 26 under perioden 1631–1645. Konga härad utmärker sig med en mycket hög dråpfrekvens under perioden 1614–1629. Det finns beräkningar som uppskattar antalet dråp till ca 40 per 100 000 invånare.⁸

Den kvantitativt inriktade forskningen om våldsbrottslighet på den nordiska landsbygden i tidigmodern tid har i allt väsentligt fokuserat på perioder före 1600-talets mitt respektive på andra hälften av 1700-talet. För svenska förhållanden finns dock ett fåtal undersökningar som presenterar statistiska uppgifter för 1600-talets andra hälft. Historikern Jonas Liliequist, som har undersökt våldsbrottsligheten i 1600-talets Gästrikland, Hälsingland och Jämtland/Härjedalen, har funnit att dråpfrekvensen fluktuerade under århundradets lopp och uppvisar flera tillfälliga toppar. I materialet från Hälsingland har Liliequist noterat toppar i våldsnivåerna under perioderna 1615–1624 och 1665–1672 med nio respektive sex dråp per år, beräknat per 100 000 invånare. I Gästrikland inträffade topparna under perioderna 1645–1654 och 1665–1672 med nio respektive sju, åtta dråp per år, beräknat per 100 000. Jämtland toppar statistiken i norra Sverige med tio dråp per år.

7 Efter Ylikangas, Johansen, Johansson, Næss, 2000, s. 68–69.

8 Efter Ylikangas, Johansen, Johansson, Næss, 2000, s. 68–69.

Kriminologen Manuel Eisner har i en bred komparativt inriktad syntes över den befintliga social- och kriminalitetshistoriska våldsforskningen framhållit att det först mot slutet av 1500-talet går att notera större skillnader mellan olika områden i Europa. Den stora nedgången i dråpfrekvensen tycks ha startat relativt tidigt i England och Nederländerna, menar han. I Sverige verkar processen ha inletts något senare, men den gick snabbare. Trots vissa skillnader mellan en del områden i norra Europa är helhetsintrycket ändå i stort sett detsamma. Under loppet av den tidigmoderna perioden minskade den dödliga våldsbrottsligheten dramatiskt i Väst- och Nordeuropa, för att mot slutet av 1700-talet ha nått relativt mycket låga nivåer.⁹ För nordiska förhållanden pekas 1600-talet ut som en period då våldsbrottsligheten sjönk dramatiskt.

Förutom regionala förhållanden har aspekter av våldet som de inblandades ålder, kön, sociala härkomst beaktats och problematiserats. Flera intressanta tendenser har synliggjorts. Människor från alla befolkningsgrupper finns representerade, från adel till marginaliserade grupperingar som tiggare och kringstrykare. Förövarna tycks i regel ha varit relativt unga människor. Manuel Eisner har med stöd i tidigare forskning sammanställt uppgifter från en rad olika tidsperioder och områden och funnit att runt 35–45 % av förövarna var mellan 20 och 29 år gamla. Fördelat på kön framgår tydligt att män i alla tider har dominerat i våldsbrottsstatistiken, både som förövare och offer.¹⁰

Bland våldsverkarna i det tidigmoderna Europa märks i synnerhet en grupp: militärer. I svensk forskning har historikern Jan Sundin uppskattat att runt 30 % av våldsverkarna som drogs inför rätta i Njurunda socken under perioden 1609–1672 var soldater.¹¹ Enligt Jonas Liliequists beräkningar av våldsbrottsfrekvensen i norra Sverige under 1600-talet var omkring 40 % av förövarna i Gästrikland under perioderna 1615–1629 och 1665–1672 soldater. Samma siffra gäller för Hälsingland under perioderna 1645–1654 och 1665–1672. I Jämtland/Härjedalen var hela nio av tio av förövarna soldater. I många fall handlade våldet om interna konflikter mellan militärer.¹²

Ekonomhistorikerna Arne Jansson och Johan Söderberg har gjort intressanta kvantitativa iakttagelser angående militärers bruk av våld och

9 Eisner, 2003, s. 88–108.

10 Eisner, 2003, s. 109–119.

11 Sundin, 1992, s. 101.

12 Liliequist, 1999, s. 180–181.

jämfört resultaten med andra grupper våldsanvändning i 1600-talets Stockholm. Arne Jansson har funnit att 103 personer ställdes inför rätta anklagade för dråp under perioden 1600–1627. Av dessa var 32 militärer, det vill säga drygt 30 %. Av de dråpanklagade militärerna var 27 meniga soldater och fem officerare.¹³

Johan Söderberg har analyserat 1681 års dombok för Svea livgarde till fots i Stockholm och har funnit att våldsnivån var påtagligt hög. Våldshandlingar som dråp, överfall och slagsmål utgjorde runt en fjärdedel av de brott som hamnade på krigsrättens bord. Bland förövarna finns både officerare och meniga soldater. Spänningarna mellan militärer och civila kommer till tydligt uttryck i materialet, menar Söderberg. Det var oftast personer ur stadsbefolkningen som anmälde militärer för domstolen. Klagomålen kunde röra sig om såväl dödligt våld som misshandel och ärekränkningar. Det var inte heller ovanligt att kvinnor förekom i våldsbrottsmålen. I regel stod de inför rätten som kårande part. I likhet med Liliequist har Söderberg funnit att domboksmaterialet antyder att också militärernas inbördes relationer var våldsamma.¹⁴

Krig, militärer och våldsbrottslighet

Det bevarade materialet från såväl städernas som landsbygdens rättsliga instanser vittnar om hur dråpfrekvensen kunde stiga markant under vissa perioder för att sedan sjunka igen. I forskningen har man noterat att våldsbrottsligheten generellt tenderar öka i tider av krig och politisk oro. Med utgångspunkt från en stor internationell forskningsdiskussion, som företräds av forskare som Douglas Hay, John M. Beattie, Ted Robert Gurr, Richard Kaeuper och Lawrence Stone, har historikern Kenneth Johansson förtjänstfullt lyft fram och diskuterat en rad olika teorier om kopplingar mellan krig och ökad våldsbrottslighet i äldre tid. Vissa teorier, skriver Johansson, betonar att krigen ledde till en brist på resurser. Kampen om de tillgängliga resurserna intensifierades, vilket ledde till en ökad stöldbrottslighet och våldsamma konflikter. Till bilden hör även beväpnade skaror som drog runt på landsbygden och plundrade lokalbefolkningen. Andra tongivande uppfattningar är att det statliga krigsväldet skall ha bidragit till att gränserna för det allmänt accepterade våldet sträcktes ut. Den större acceptansen gentemot våld tycks, enligt en del forskare, först

¹³ Jansson, 1998, s. 79–83.

¹⁴ Söderberg, 1998, s. 62–97.

ha förankrats bland grupper i samhällets topp för att sedan ha spridits till de bredare befolkningslagren. Även de höga krigskostnaderna har lyfts fram som en viktig förklaring. Dessa medförde att befolkningens förtroende för statsmaktens förmåga att styra och upprätthålla ordning i samhället raserades, vilket i sin tur skall ha lett till en eskalering av våldsbrottsligheten.¹⁵

I en brett upplagd syntes över våld i det tidigmoderna Europa har historikern Julius R. Ruff beskrivit militärers våld och övergrepp mot civilbefolkningen som en effekt av tidens krigsekonomiska tänkande. Under fälttågen förväntades manskapet och deras medföljande familjer leva av vad området där härarna drog fram hade att erbjuda.¹⁶ Kriegen fördes enligt principen *bellum se ipsum alet*, ("kriget föder sig själv"), det vill säga genom stölder och plundringar. Detta ledde till våldsamma relationer mellan soldater och bondebefolkning, inte minst i samband med belägringar och stormningar av städer. Även avdankade soldater och desertörer utgjorde ett allvarligt hot mot stads- och landsbygdsbefolkningen. Hungriga och fattiga sökte de sig till byar och städer för att plundra och stjäla. Under vintertid, när man sällan utkämpade några slag, och under fredstid, inkvarterades soldaterna i lokalbefolkningens hem och gårdar. Också detta medförde, menar Ruff, ett allvarligt hot mot befolkningens liv och egendomar. Samtidigt instiftade statsmakterna i Västeuropa nya stränga lagar som skulle begränsa soldateskens handelsutrymme i lokalsamhället. Lagar och en rigorös disciplin skulle skapa fogliga och effektiva arméer och förebygga illegitima plundringståg och övergrepp mot befolkningen.¹⁷

Eva Österberg var en av de första i Norden som noterade att det fanns ett samband mellan krig och (militär) våldsbrottslighet i bondesamhället. I en banbrytande artikel understryker hon med stöd av svenska domböcker att det dödliga våldet i tidigmodern tid i regel ökade under perioder av krig och politisk instabilitet. Den militära mobiliseringen i kombination med en ökande social och ekonomisk polarisering belastade lokalbefolkningen hårt, menar hon. I sådana kristider tenderade de i agrarsamhället djupt rotade medeltida principerna om laglydighet, frid och samförstånd att bryta samman. Österberg noterade också att just militärer stod för en särskilt stor andel av de lagförda våldsbrotten, framför allt våldet med

15 Johansson, 2002, s. 51–55.

16 Ruff, 2001, s. 52–71.

17 Ruff, 2001, s. 52–71.

dödlig utgång. Detta förhållande kan, enligt Österberg, tolkas på flera olika sätt. En tolkning framhåller att de stationerade militärernas position i lokalsamhället var marginell i förhållande till den bofasta befolkningen. Våldet kan med andra ord ha haft sin grund i frågor som rörde tillhörighet och utanförskap. En annan tolkning är att våld var en grundläggande del av soldatyrket. Militärerna var beväpnade med värjor och skjutvapen även utanför sin tjänst och de hade större erfarenhet av dödlig strid än andra sociala grupper.¹⁸

Efter Eva Österbergs artikel har en rad historiker i Sverige behandlat sambandet mellan krig, militärer och ökad våldsbrottslighet. Historikern Jonas Liliequist, som har studerat den rättsliga hanteringen av dråp och mord i norra Sverige under 1600-talet, har liksom Österberg funnit att soldater var inblandade i de allra flesta fallen. De tycks dessutom ha varit involverade i de flesta ärekränkingsmål som hanterades av de lokala domstolarna i området. Liliequist presenterar flera möjliga förklaringar till militärernas särskilda våldsbenägenhet. Faktorer som krigsupplevelser och att soldaterna sannolikt hade värvats och rekryterats på annan ort och därför inte hörde hemma i området samt utebliven lön kan, menar han, ha resulterat i en utbredd frustration i manskapet, vilken i sin tur medförde att disciplinen och självkontrollen brast.¹⁹

Den ovan nämnde Kenneth Johansson, som har forskat mycket om kriminalitet och rättsliga normer under tidigmodern tid ger, i likhet med Liliequist, flera olika förklaringar till soldaters bruk av våld. I en mindre studie av våldsbrottsligheten i Allbo härad, en gränsbygd mellan Danmark och Sverige, under de så kallade Kalmarkriget 1611–1613 lyfter han fram stormaktstidens särskilda krigföring som en viktig förklaring. Krigen handlade inte så mycket om stora slag som att utmatta fienden genom att bränna och skövla på dennes territorium. Lokalbefolkningen hamnade därför i ett mycket utsatt läge.²⁰

Även i 1600-talets Stockholm var som nämnts militärer involverade i en anmärkningsvärd stor del av våldsbrotten. Arne Jansson har noterat flera samband mellan den militära närvaron i staden och dråpfrekvensen. Bland annat förklarar han den relativt låga dråpfrekvensen mot slutet av århundradet med att staden hade vuxit kraftigt och att den militära närvaron inte längre var lika påtaglig i förhållande till den övriga be-

18 Österberg, 1983, s. 18–20.

19 Liliequist, 1999, s. 203.

20 Johansson, 2002, s. 58–61.

folkningen. En annan tendens är, enligt Jansson, att dråpfrekvensen var betydligt högre bland soldater som ingick i den landbaserade krigsmakten än flottans soldater och officerare. För denna grupp uppgick dråpfrekvensen endast till en tiondel av de landbaserade militärernas nivå. De landbaserade soldaterna var beväpnade med värjor, medan sjömännen sällan bar vapen utanför tjänst. Inte heller fick sjömännen, som ju oftast befann sig till havs, någon större krigsvana under perioden ifråga. Vidare kan soldaternas överlag unga ålder samt eventuella traumatiska upplevelser i krig förklara gruppens särskilda benägenhet att gripa till dödligt våld, konkluderar Arne Jansson.²¹

Historikern Karin Hassan Janssons forskning visar att soldater var en särskilt stor grupp i brottmål som rörde sexuellt våld mot kvinnor, det vill säga våldtäkter. Rättsmaterialet från 1600- och 1700-talen ger vid handen att drygt en fjärdedel av de anklagade förövarna hade kopplingar till militäryrket. Hassan Jansson drar emellertid inte några mer generella slutsatser av detta resultat. Hon har även visat att våldtäktsmännen dömdes till stränga straff av såväl lägre som övre domstolar. Soldater upplevdes redan under 1600-talet som särskilt våldsamma och som ett samhällsproblem och de stränga domarna fälldes mot denna bakgrund.²²

Den militära miljön tycks i sig har varit våldsam. Med utgångspunkt i militära rättsprotokoll har historikern Magnus Perlestam bland annat visat att disciplinbrott betraktades som allvarliga handlingar som bestrafades hårt av de militära domstolarna samt att befälspersoners disciplinering av soldatesken kunde vara så våldsam och brutal att det ledde till rättsprocesser.²³

För danska förhållanden har historikern Tyge Krogh funnit att militärer var den största enskilda gruppen som anklagades för dråp och annat våld i Danmark under 1700-talets första hälft. Även Krogh menar att slagsmål var särskilt vanliga i den, som han kallar det, ”rå soldatermiljø, hvor det var let adgang til dødelige våben”.²⁴

I tysk forskning står Maren Lorenz för en av de mest omfattande studierna om militär våldsbrottslighet i tidigmodern tid. Lorenz har bland annat studerat rättsprotokoll från krigsrätternas verksamhet i de svenska provinserna Pommern och Bremen-Verden under andra hälften av 1600-talet. Dessa provinser stod i viss utsträckning under den svenska

21 Jansson, 1998, s. 79–83. Se även Hans Andersson, 1998, s. 67–68.

22 Hassan Jansson, 2002, se särskilt kap. 3.

23 Perlestam, 2008, s. 94–104, 140–152.

24 Krogh, 2000, s. 192.

kungamakts militära jurisdiktion. Ur rättsprotokoll, rapporter och berättelser har Lorenz identifierat en rad olika typer av våldsamma situationer och sammanhang. Provinserna i det som idag är Nordtyskland framstår under 1600-talet som ett rättstomt rum, menar Lorenz. Det existerade ingen tydlig gräns mellan vän och fiende och civilbefolkningen utsattes för våld och andra övergrepp av såväl de ”egna” soldaterna som ”fiendens”. Inkvarteringar, patrulleringar och tvångsrekryteringar utgjorde ofta en grund till våldsamheter. Materialet inbegriper även berättelser om soldater som plundrat lokalbefolkningen och förgripit sig sexuellt på kvinnor. Civilbefolkningen tycks emellertid inte enbart ha varit passiva offer för soldaternas övergrepp. Det finns berättelser om bönders våld mot soldater som enligt Lorenz kan tolkas i termer av motstånd, hämndaktioner och kamp om resurser. En stor del av våldsbrotten som hanterades av de militära domstolarna handlade dock om våldsamma relationer inom det militära. Soldater kunde drabba samman på krogar och andra offentliga platser, ofta under alkoholpåverkan. Det finns även fall där officerare står anklagade för att ha misshandlat meniga soldater, liksom det omvända förhållandet.²⁵

Kultur och militär våldsbrottslighet

Med den kulturella vändningen inom historieforskningen mot slutet av 1980-talet och i början av 1990-talet kom allt fler undersökningar att behandla de system av värderingar och föreställningar som låg till grund för den förmoderna människans sätt att handla och orientera sig i tillvaron. Kulturperspektivet kom att prägla forskningen om våld tydligt. Genom närläsning av olika typer av material som lagtexter, rättsprotokoll, medicinska rapporter, kungliga förordningar, politiska debatter, etiska skrifter, konst och skönlitteratur har forskare studerat våldets inneboende mening. Utgångspunkten har varit att ”våld” är en historiskt och kulturellt utformad kategori snarare än ett evigt och universellt fenomen. Våldshandlingen och den efterföljande tolkningen av våldet sker alltid i en viss historisk och kulturell kontext som det gäller att frilägga och tolka. Hur våldshandlingar tolkas och förstås, det vill säga hur människor med sina föreställningars hjälp tillskriver våldshandlingar särskild innebörd kan variera beroende på situation och sammanhang.²⁶

²⁵ Lorenz, 2007, se särskilt kap. 4 och 5.

²⁶ Se t.ex. Blok, 2001; Sandmo, 1999; Österberg och Lindstedt Cronberg (red.), 2004, 2005, 2006; Collstedt; 2007, 2008, 2009.

Ett särskilt utmärkande och väl dokumenterat resultat i den kulturhistoriska forskningen om våldsbrottslighet i förmodern tid är kopplingen mellan våld och föreställningar om heder och ära.²⁷

Soldater, bönder och hantverkare, kvinnor och män slogs för att försvara sin heder. De tidigmoderna rättsprotokollen är fulla av mål som synliggör den intima kopplingen mellan föreställningar om heder och ära och bruket av våld.²⁸ Men det allra tydligaste uttrycket för kopplingen mellan heder och våld finner man i mål som rör adelns och officerares duellbrott.²⁹ I min egen forskning har jag visat att det adliga hedersbegreppet var ett slags yttre värde som omfamnade element ur kulturens allmänna moral och könsuppfattning, samt den adliga militära ståndsideo­gin. Ärekränkningarna handlade om beskyllningar om att ha brutit mot kulturens normer. För adelsmän och officerare var anklagelser om lögn, feghet och militär oskicklighet samt respektlöst uppträdande i offentligheten särskilt allvarliga kränkning­ar mot hedern och orsaker till att konflikter eskalerade i fysiskt våld och dueller. Adelsmannens och officerens heder och ära var med andra ord nära kopplad till mannens uppträdande i det offentliga rummet. En adelsman och officer med heder respekterade samhällets ordning och de militära hierarkierna, han var diskret och behandlade andra män och kvinnor med respekt. Han nedvärderade aldrig andra män offentligt och ifrågasatte aldrig en överordnads order. Han var modig och tapper på slagfältet och skötte sina militära plikter med skicklighet och eftertanke. Adelsmannen och officeren förväntades att alltid vara ärlig, att alltid tala sanning och aldrig sprida några ofördelaktiga rykten. Den som bröt mot dessa sociala och militära normer kunde bli knuffad, slagen, sparkad och utmanad på strid med dödliga vapen.³⁰

Andra forskare som har studerat olika aspekter av soldaters våldsbrotts­lighet under tidigmodern tid, som exempelvis Jonas Liliequist, Kenneth Johansson, Johan Söderberg, Karin Hassan Jansson, Jens Lerbom och Maren Lorenz, har funnit att den militära kulturen genomsyrades av föreställningar om heder och ära. De våldsamma konflikterna mellan soldater

27 För en forskningsöversikt, se Collstedt, 2007, s. 76–98..

28 För internationell forskning se t.ex. Dinges, 1994, kap. 7–9; Se även bidragen i Schreiner och Schwerhoff (red.), 1995; Spierenburg, 1998. För nordisk forskning, se t.ex. Lindström, 1994; Österberg, 1995; Jarrick och Söderberg, 1998; Sandmo, 1999; Collstedt, 2007.

29 Se t.ex. Billacois, 1986; Frevert, 1991; Collstedt, 2007 och där refererad forskning.

30 Collstedt, 2007, s. 149–205, 314–319.

och bönder hade, menar de flesta forskare, sin grund i ett hederstänkande nära kopplat till livet som militär som det gällde att slå vakt om i alla situationer. Liliequist och Johansson tolkar, i viss likhet med Lorenz, de våldsamma konflikterna mellan militärer och civila som att soldaterna bar med sig krigets normer och värderingar, även då de avdankats och demobiliserats. Oavsett om det rådde krig eller fred kunde en soldat med heder och ära aldrig tåla en förolämpning. För att behålla sin heder intakt krävdes våld som ett bevis på mod och manlighet.³¹

På ett övergripande teoretiskt plan försöker Lorenz utreda sambandet mellan krig, kultur och militärens våldsbrottslighet. Med inspiration av den franske sociologen Pierre Bourdieu tillför hon en viktig dimension till forskningsdiskussionen om våld, nämligen kulturens och den kroppsliga erfarenhetens betydelse. Lorenz betraktar våld som en kulturell kod eller kommunikationsform som den enskilde individen har förkroppsligat genom att han eller hon under en längre tid har socialiserats in i en viss våldsmättad miljö med särskilda normer och praktiker. Mer än för någon annan social grupp genomsyrades soldaternas kultur av olika former av fysiskt våld, inte minst av krigs- och bestraffningsvåld.³²

Våldsbrottslighetens nedgång

Sett över lång tidsaxel från medeltid till nutid står, enligt de flesta forskare, klart att våldsbrottsligheten har sjunkit markant. Nedgången har tolkats på en rad olika sätt. Ytterst vilar de flesta teorier i någon mån på den tyske sociologen Max Webers beskrivning av hur statsbildningsprocessen och skapandet av ett stabilt statligt våldsmonopol gick till. Viktiga beståndsdelar i denna process var, som Eva Österberg och Erling Sandmo har framhållit, att makten centraliserades, ekonomin stabiliserades och den administrativa organisationen byggdes ut. En viktig aspekt är vidare, menar de, att rättsväsendet professionaliserades och att den sociala kontrollen över befolkningen därmed kunde utvidgas.³³ Vissa forskare har mer explicit valt att tolka nedgången i våldsbrottsligheten som just ett uttryck för den starka statens makt att tvinga befolkningen till fredligare relationer genom behård disciplinering, lagstiftning och hot om straff. Andra forskare, främst kriminologer, har vägt in demografiska faktorer.

31 Liliequist, 1999; s. 197–202; Johansson, 2002, s. 65–69; Collstedt, 2007, kap. 6; Lorenz, 2007, se särskilt s. 265–274.

32 Lorenz 2007, s. 25–28.

33 Österberg och Sandmo, 2000, s. 14.

När den demografiska sammansättningen av olika skäl förändras kraftigt så att det råder en påtaglig frånvaro av män/militärer tycks våldsbrottsligheten generellt sett minska.³⁴

Men den teori som internationellt betraktat har fått allra störst genomslagskraft är tesen om civilisationsprocessen. Teorin om ett västerländskt civilisatoriskt framåtskridande lanserades av sociologen Norbert Elias strax före andra världskrigets utbrott.³⁵ Hans tes går ut på att våldet i Västeuropa sedan medeltiden gradvis har trängts ut i samhällets och kulturens ytterkanter som en följd av förändringar i människors affekt- och känslöstruktur i kombination med samhälleliga strukturomvandlingar. Marginaliseringen av våldet är, enligt Elias, dels en följd av att människor lärde sig att lägga band på sina naturliga aggressioner för att kunna tillmötesgå de allt strängare krav på fredlighet som det sociala livet ställde på dem. Dels hänger civiliseringen samman med att samhället ekonomiskt och socialt sett blev mer och mer komplext och att statens och dess institutioners inblandning i det sociala livet blev allt mer märkbar. När staten så småningom lyckades skapa monopol på våldet skapades fredliga sfärer i samhället där människor kunde röra sig tryggt och säkert, utan risk för att drabbas av våldsdåd. En central del i processen är att våldsdådet kasererades. Under medeltiden kunde krigarna ge fritt utlopp för sina känslor och lidelser, sitt hat och begär att förstöra och plåga sina fiender, inklusive kvinnor och barn. Men i takt med att statsmakten tog monopol på våldet knöts våldsverkarna till staten och stängdes in i kaserner och förläggningar för att underkastas en mycket sträng kontroll och disciplin.³⁶

Kritiken mot Elias tes har, vilket jag återkommer till, varit häftig, men det har också gjorts en del ansatser till att vidareutveckla olika aspekter av den.³⁷ Kulturhistorikern Lynn Hunt menar att en förändrad attityd gentemot fysisk våld intimt hängde samman med individualiseringen. Enligt Hunt markerade 1700-talet tröskeln till moderniteten. Då kom traditionella normer och värderingar att upplösas och ersättas av nya idéer som starkt betonade den enskilda individens okränkbarhet, kroppsliga autonomi och rättigheter. Utvecklingen hade emellertid djupa historiska rötter: Hunt skriver:

34 Se Österberg, 2005b, s. 292–295 och där refererad forskning.

35 Elias utvecklar sin teori i två band: del 1, *Sedernas historia*, Stockholm, 1989 och *Civilisationsteori* del 2, *Från svärdet till plikten. Samhällets förvandlingar*, Stockholm, 1991. Teorin sammanfattas i band 2 på s. 285–409.

36 Elias, 1991, s. 293–305.

37 Härom se även Österberg, 2005b.

Over the long term of several centuries, individuals had begun to pull themselves away from the webs of community and had become increasingly independent agents both legally and psychologically. Greater respect for bodily integrity and clearer lines of demarcation between individual bodies had been produced by the ever-rising threshold of shame about bodily functions and the growing sense of bodily decorum [...] The constant evolution of notions of interiority and depth of psyche from the Christian soul to the Protestant conscience to eighteenth-century notions of sensibility filled the self with a new content.³⁸

Individualiseringsprocessen under 1700-talet medförde inte enbart en fördjupad reflektion kring det egna jaget utan främjade även ett empatiskt förhållningssätt i mer modern mening, det vill säga en medvetenhet om andra människors situation och känsloliv. Den emotionella utvecklingen hade bland annat sin grund i att romaner och tidningar började berätta om enskilda människor och deras känslor för en bred läsekrets. Genom fiktionens värld lärde sig människor, menar Hunt, att leva sig in i andra människors situation. Tortyr och annat våld mot människor och deras kroppar kom på så vis att väcka allt starkare negativa känslor.³⁹

I svensk forskning har Arne Jarrick och Johan Söderberg beskrivit civiliseringsprocessen som ”tillväxten av mellanmänsklig empati och bestämda etiska principer, men också om det komplicerade förhållandet dem emellan”. Konkreta tecken på en sådan utveckling är, menar de, den ökade respekten för människoliv, rätten till likvärdig behandling, omsorgen om svaga grupper och personlig autonomi och tolerans. De anser att en civiliseringsprocess i denna mening framför allt kan tidfästas till 1700-talet och upplysningstidens ökade individmedvetenhet och kunskapsutveckling.⁴⁰ Under hundraårsperioden mellan slutet av 1600-talet och slutet av 1700-talet förändrades Stockholmsbefolkningens relationer till en betydligt fredligare samvaro, menar de. Antalet grova fysiska våldsbrott sjönk, liksom antalet lagförda verbala ärekränkningar. Under samma period har Jarrick och Söderberg även kunnat notera en allt större vilja till förlikning.⁴¹

På senare tid har faktorer som ökad empati och inlevelse i andra människors situation stått i fokus för forskare som ur ett historiskt perspektiv

38 Hunt, 2007, s. 29–30.

39 Hunt, 2007, s. kap. 1.

40 Jarrick och Söderberg, 1994, s. 9–20, cit. s. 10.

41 Jarrick och Söderberg, 1998, s. 216.

undersökt exempelvis offer för våldsbrott.⁴² I svensk forskning har historikerna Eva Österberg, Marie Lindstedt Cronberg och Eva Bergenlöv tagit ett brett grepp kring problematiken och studerat utvecklingen från reformation till nutid. De har kunnat lyfta fram både likheter och skillnader mellan det äldre samhällets och modernitetens syn på oskyldigt lidande. Olikheterna ligger, menar de, framför allt i betraktelsesätten. Före mitten av 1800-talet sågs brott som våldtäkt, incest och barnamord i en religiös kontext och i det senare skedet i ett socialt och ibland medicinskt sammanhang. Likheterna över tid består, menar författarna i att inte man inte heller i det äldre samhället uppfattade grova våldsbrott mot svaga och särskilt utsatta personer som moraliskt försvarbara handlingar. Redan under 1700-talet kunde exempelvis domare visa tydlig medkänsla med den svagare parten, trots avsaknaden av en brottsofferdiskurs.⁴³

Den tyske statsvetaren Herfried Münkler menar att den process som i forskningen ibland betecknas som ”militariseringen av politiken” i förlängningen medförde en ”civilisering” av samhället i stort. Münkler lyfter fram ”kasereringen av våldsdådet” som en viktig aspekt i detta avseende. Genom att soldatesken ”stängdes in” och varje soldat underkastades en sträng disciplin skapades välldrillade och ”civiliserade” arméer. Därmed kunde krigsvåldets effekter lättare beräknas och begränsas till slagfältet. Grupperna av landsknektar som mördade, plundrade, och våldtog försvann så småningom som en följd av kasereringen och ersattes av statsmaktens egna disciplinerade soldater, vars främsta uppgift var att upprätthålla det statliga våldsmONOPOLET.⁴⁴ Civiliseringen av soldatesken hängde vidare samman med den militära rättsutvecklingen, framhåller Münkler. Den tidigare arbiträra rättvisan, ”kamratdomstolarna”, som varit vanliga inslag i de tidigare privata arméerna och landsknektsuppåden ersattes av militära domstolar kontrollerade av staten. Särskiljandet mellan å ena sidan legitimt krigsvåld och kriminellt våld och krigsförbrytelser å den andra kom att vila på statsmaktens allt starkare förmåga att definiera och urskilja icke-stridande från kombattanter, och civilbefolkning från militärer. I samband med de västeuropeiska statsmakternas konsolidering samt civiliseringen av soldatesken under den tidigmoderna perioden formades, menar Münkler, ett intrikat system av distinktioner som den

42 Bergenlöv, Lindstedt Cronberg och Österberg, 2002. Se även Lynn Hunt om empatin och de mänskliga rättigheternas historia i Hunt, 2007.

43 Österberg, 2002, s. 294–299.

44 Münkler, 2004, s. 68.

starka staten på sikt kom att stå som ensam garant för som exempelvis de skarpa gränserna mellan inre och yttre territorier, mellan krig och fred, mellan fiende och vän, mellan militärt och civilt, och mellan legitimt och illegitimt våld i samband med krigföringen⁴⁵

Nya utmaningar för historisk våldsforskning

Mot bakgrund av den befintliga våldsforskningen kan en rad mer generella iakttagelser göras. Det framstår som väsentligt att fördjupa frågorna kring våld som historiskt fenomen på flera områden. Tidigare social- och kriminalitetshistorisk forskning har visat att våldsbrottsligheten har minskat kraftigt under perioden från medeltid till nutid. 1600-talet har utpekats som en särskilt viktig period i detta avseende. En vanlig uppfattning är att statsmakten tidigt skapade monopol på våldsutövningen och därigenom fick allt annat våld att framstå som illegitimt. Men hur har denna komplicerade process egentligen sett ut i praktiken, det vill säga hur har våldshandlingar tillskrivits mening och innebörd och hur har gränser dragits i olika situationer och sammanhang mellan vad som var legitimt/rättfärdigt respektive illegitimt/orättfärdigt våld? Vilken roll spelade det militära domstolsväsendets arbete i denna historia?

Den så kallade kasereringen av våldsdådet har beskrivits som grundläggande för dragandet av en skarp gräns mellan militärer och civilbefolkning och i förlängningen för gränsdragningen mellan legitimt och illegitimt våld. Men frågor som hur och när sådana distinktioner utformades och befästes är svagt belysta i befintlig historisk forskning. Här kan ett kulturhistoriskt perspektiv sannolikt bidra med ny och viktig kunskap.

Den kulturhistoriska forskningen om våld har visat att militärens bruk av våld mot civilbefolkning under förmodern tid var nära länkat till kulturella föreställningar om heder och ära. Men frågor som rör hur hederskulturen kom att sprängas sönder och därmed hur våldet kom att förlora en meningsbärande dimension har inte behandlats i större utsträckning. Forskare har med stöd i övergripande moderniseringsteoretiska resonemang dock fört fram flera tänkvärda hypoteser. Ett viktigt moment i hederskulturens undergång och därmed i våldsbrottslighetens nedgång torde exempelvis vara den ökande tilliten till statsmaktens förmåga att lösa konflikter. Det kollektivistiska hederstänkandet bör sannolikt ha förändrats, marginaliserats och glömts bort i övergången

⁴⁵ Münkler, 2004, s. 63–69.

mellan förmodernitet och modernitet i samband med andra stora samhällsliga och kulturella processer som sekularisering, industrialisering, urbanisering och individualisering.⁴⁶ Mot denna bakgrund framstår det som högst relevant att undersöka huruvida hederstänkandet artikulerades och eventuellt utmanades i talet om militärens våld under 1600-talet samt vilka idéer och värderingar som man önskade se i dess ställe.

På det hela taget saknas mer omfattande studier som undersöker förhållandet mellan olika diskursiva nivåer, det vill säga undersökningar som belyser hur olika diskurser och världsbilder sattes i rörelse och bröts mot varandra när våld fördes på tal i vissa, mer eller mindre formaliserade, situationer och sammanhang. På svensk botten saknas studier som på djupet analyserar den historiska och kulturella konstruktionen av kategorin ”våld” så som detta tog sig uttryck i militär rättspraxis under 1600-talet. Inte heller har man i en vidare utsträckning undersökt den militära domstolens hantering och bedömning av militärens våld mot civilbefolkning som en aspekt av en större, etisk, politisk och rättsvetenskaplig diskussion som tycks ha förts under detta århundrade, samt i detta sammanhang problematiserat frågor som rör synen på människors utsatthet och oskyldiga lidande i krigshärjade och politiskt instabila områden. Min ambition är att föreliggande undersökning i någon mån skall fylla dessa kunskapsluckor i forskningen.

Talet om militärens våld mot civilbefolkning

Den här boken behandlar alltså inte militärens våld mot civilbefolkning i sig, utan talet om sådant våld så som detta utformades i 1600-talets Sverige. Min förhoppning är emellertid att undersökningen inte enbart skall bidra med fördjupade kunskaper om synen på militärens våld mot civilbefolkning under just detta århundrade, utan att den också skall tillföra ett nytt och väsentligt perspektiv på dagens politiska och vetenskapliga diskussioner. En av historikerns främsta uppgifter är, som jag ser det, att analysera och jämföra kulturer över tid och därigenom identifiera väsentliga processer och omständigheter inte bara i det förflutna, utan också i nuet.⁴⁷

Undersökningen kan beskrivas som kulturhistoriskt orienterad och är starkt influerad av den historievetenskapliga inriktning som ofta kall-

46 Dinges, 1989; Jarrick och Söderberg, 1998; Lindstedt Cronberg, 2005, s. 204; Sandmo, 2005a, s. 217–220.

47 Jfr Österberg, 2009, s. 30–32.

las *New Cultural History*. Inriktningen kännetecknas av en teoretisk och metodologisk mångfald och fokuserar på den kulturella/språkliga konstruktionen av begrepp och fenomen.⁴⁸

”Kultur” är ett problematiskt och omtvistat begrepp som väcker många olika associationer. Forskningen rymmer en rad olika synsätt.⁴⁹ En enligt min mening särskilt intressant och fruktbar uppfattning om vad ”kultur” kan syfta till och som ligger till grund för min förståelse för och användning av begreppet i den här undersökningen, hittas inom den så kallade nyhistoricismen. Jag har framför allt hämtat inspiration från litteraturvetaren och kulturhistorikern Stephen Greenblatt, som också anses vara skolans grundare. I Greenblatts verk framstår och förklaras ”kultur” som ett slags mångbottnat, konfliktfyllt och dynamiskt spänningsfält, en uppsättning av olika historiskt situerade kunskaper och diskurser, inklusive normer, texter och praktiker som ständigt cirkulerar, konkurrerar, överlappar och påverkar varandra. Med nyckelbegreppet *embeddedness* fokuserar Greenblatt lyhört och nyanserat på hur den rådande kulturens diskursiva mångfald och dynamik manifesterar sig genom den givna periodens texter.⁵⁰

I detta avseende bär, som jag ser det, Greenblatts perspektiv på en potential att upplösa förgivettagna, totaliserande teorier och berättelser samt att kritiskt problematisera till synes naturliga dikotomier och kategorier som ligger till grund för hur ”vi” ordnar och förstår det förflutna, ”vår” omvärld och verklighet.

Våld som motsatsen till civilisation och humanitet

I nutida samhällsdiskurs ges stort utrymme åt frågor som rör människors utsatthet för våld i olika former. I politiska, vetenskapliga och mediala sammanhang har inte minst våld och övergrepp i samband med väpnade

48 För en introducerande diskussion kring *New Cultural History* se Hunt, 1989. Se även Sandmo, 1999, s. 19–20, 59–96.

49 För en historiografisk genomgång, se Sandmo, 1999, 59–90; Collstedt, 2007, s. 29–44.

50 Se t.ex. Greenblatt, 1988, 1–20; Callagher och Greenblatt, 2000, s. 1–19. Greenblatt undersöker primärt verk ur den engelska renässanslitteraturen som t.ex. Shakespeares litterära alster men det text- och kulturanalytiska perspektivet kan tillämpas på alla typer av texter. Erling Sandmo för en intressant diskussion kring nyhistoricismen samt hur Greenblatts kultur- och textanalytiska perspektiv kan tillämpas på tidigmodernt rättsmaterial i Sandmo, 1999, s. 90–95. Se även Collstedt, 2007, 39–40. Greenblatts perspektiv har även tydliga beröringspunkter med begreppen ”interdiskursivitet” och ”intertextualitet”. Härom, se exempelvis Winter Jørgensen och Phillips, 2000, s. 77–79.

konflikter uppmärksammats som ett allvarligt rättsligt och samhälleligt problem.⁵¹

Det breda engagemanget för människors oskyldiga lidande i krigshärjade och politiska instabila områden har framför allt tidfäst till perioden efter andra världskriget. Med FN:s tillblivelse och ratificeringen av deklarationen om mänskliga rättigheter 1948 utformades en uppsättning juridiska och etiska principer befästa som universella och giltiga för hela världssamfundet. Den svenska staten har undertecknat de internationella humanitärrettsliga konventionerna och bundits till de allra flesta genom ratificering.⁵² De centrala så kallade Genèvekonventionerna ratificerades den 28 december 1953 och sedan dess har Sveriges roll och ansvar i det internationella samarbetet diskuterats intensivt i olika sammanhang. Under de senaste två decennierna har flera ansatser gjorts till att sammanställa och informera om de rättsliga konventioner och traktat som Sverige har förbundit sig till. År 1996, på uppdrag av Försvarsdepartementet, gav Totalförsvarets folkrättsråd ut dokumentsamlingen *Krigets Lagar*. Nyligen, 2008, tillsatte Försvarsdepartementet ytterligare en nämnd, Folkrättskommittén, under ledning av justitierådet Dag Victor för att genomföra en ny kartläggning av de befintliga folkrättsliga dokumenten. Gruppens arbete mynnade ut i dokumentsamlingen *Krigets Lagar – centrala dokument om folkrätten under väpnad konflikt, neutralitet, ockupation och fredsinsatser* (SOU 2010:22). Syftet med att utarbeta en reviderad dokumentsamling förklaras:

En reviderad dokumentsamling rörande krigets lagar är motiverad av flera anledningar. Sveriges anslutning till ett antal nya humanitärrettsliga traktater sedan 1996 är självklart en av dem. Utöver detta har Sveriges och Försvarsmaktens ökade fokus på internationell verksamhet format konventionssamlingens innehåll. Bland annat återfinns i denna dokumentsamling dokument med bäring på det rättsliga regelverket som omgärdar fredsinsatser samt relevanta traktater rörande de mänskliga rättigheterna.⁵³

Det officiella humanitärrettsliga regelverket har alltså utvidgats sedan den svenska översättningen av *Krigets Lagar* utkom 1996. I den reviderade utgåvan har Folkrättskommittén valt att särskilt framhålla reglerna för

51 Se t.ex. Ignatieff, 1999; Aggestam, 2004; Höglund, 2001; 2004; Syse, 2004; Farrell, 2005; Kinsella och Carr (red.) 2007).

52 SOU 2010:22, s. 926. Betänkandet *Krigets Lagar* hittas på <http://www.regeringen.se/sb/d/12709/a/145115>.

53 SOU 2010:22, s. 13.

”fredsinsatser” samt ”relevanta traktater” angående ”de mänskliga rättigheterna” som nya i sammanhanget.

Kommittén gör vidare gällande:

Vi har ansett det viktigt att sammanställningen av konventionerna är *informativ och pedagogiskt upplagd*. Med detta i åtanke har vi valt att återge traktater och dokument på svenska i den utsträckningen det har varit möjligt. I de fall översättningar finns offentliggjorda i publikationen Sveriges internationella överenskommelser (SÖ) har vi valt att ta dess översättning. Detta gör att vissa äldre konventioner, i avsaknad av officiella moderna översättningar, återges med *ett ålderdomligt språk*. Eventuella stavfel som finns i officiella översättningar har inte ändrats och fel kan därför förekomma. Vidare har *vi satt varje traktat och dokument i sitt sammanhang* genom inledande förord. I förorden redogör vi för traktaternas och dokumentens tillkomst, innehåll samt det svenska genomförandet av dessa.⁵⁴

Här betonas vikten av att den reviderade dokumentsamlingen är ”informativ och pedagogiskt upplagd”. Kommitténs ambitioner har med andra ord varit att konventionernas budskap skall göras tillgängligt för en bredare krets. Därför har man också valt att presentera dokumenten och traktaterna i svensk översättning. Men, tillägger man, eftersom vissa äldre dokument saknar ”officiella moderna översättningar” kan språket framstå som ”ålderdomligt”. Vidare framhåller kommittén att man har strävat efter att i förordet belysa den kontext som varje dokument har uppkommit i. Traktaten har placerats i en kronologisk ordning, i syfte att ”optimera överblicken av ett områdes fullständiga reglering”.⁵⁵

Tidsperspektiveringen tillskrivs här en didaktisk innebörd. Här döljer sig ett påstående om att historien skapar förståelse och överblick. Detta aktualiserar viktiga frågor som rör bruket av historia: Vad är det egentligen för historia som tecknas och som anses ge mening och sammanhang åt de humanrättsliga traktaterna och dokumenten? Vilka kan de eventuella effekterna av denna historia vara? Vissa dokument beskrivs som ”ålderdomliga” till sin språkliga utformning, men någon djupare reflektion kring språkets betydelse görs inte. Vad kan konventionernas begreppsvärld innebära för tolkningen och förståelsen av problematiska förhållanden rörande ”vår tids” väpnade konflikter och fredsinsatser?

54 SOU 2010:22, s. 13–14, min kurs.

55 SOU 2010:22, s. 14.

De folkrättsliga dokumenten placeras in i en historisk utvecklingslinje där erfarenheterna av 1900-talets båda världskrig tillskrivs en grundläggande betydelse. I bakgrundsteckningen till den fjärde *Genèvekonventionen* (1948), som avser att reglera relationen mellan militärer och civilbefolkning i samband med väpnade konflikter, görs gällande att den var helt unik för sin tid. I tidigare dokument som Haagkonventionerna från 1899 och 1907 hade civilbefolkningens skydd endast ägnats mycket liten uppmärksamhet i bara några enstaka artiklar. Den fjärde Genèvekonventionen beskrivs som en produkt av ett specifikt historiskt sammanhang:

En av de mest påtagliga erfarenheterna från dessa båda världskrig är det moderna krigets djupa verkningar för civilbefolkningen: mycket stora förluster bland civila, deportationer och under andra världskriget massutrotningar bland civilbefolkningen.

Erfarenheterna från 1900-talets världskrig och dess katastrofala konsekvenser framställs med andra ord som en viktig historisk brytpunkt. Mot denna bakgrund tecknas sedan en berättelse om framåtskridande inom det humanrättsliga fältet. Allt fler traktater och konventioner läggs till och skyddet för civilbefolkningen framstår som allt mer omfattande ju närmare nuet man kommer.

Låt oss nu gå djupare in i denna historia genom att studera dess begreppsvärld så som den framtonar i den fjärde Genèvekonventionens bestämmelser. Hur beskrivs och klassificeras våld mot civilbefolkning? Vilka uppfattningar, normer och värden anser världssamfundet (och den svenska staten) skall ligga till grund för civilbefolkningens skydd och säkerhet?

Konventionens regelverk presenteras i 159 artiklar. Här skall jag emellertid endast belysa problematiken med utgångspunkt från de inledande bestämmelserna, vilka tydligt återger den grundsyn som genomsyrar konventionen. I efterföljande artiklar preciseras sedan parternas ansvarsområden ytterligare. I de två första artiklarna föreskrivs att de inblandade staterna ansvarar för att konventionen följs i praktiken. Detsamma gäller vid en stats ockupation av territorium.⁵⁶ Tredje artikeln anger övergripande riktlinjer:

För den händelse väpnad konflikt, som icke är av internationell karaktär, uppkommer på en av de höga fördragsslutande parternas territorium, skall varje part i konflikten vara skyldig att tillämpa åtminstone följande bestämmelser:

⁵⁶ SOU 2010:22, s. 291–292.

1) Personer, som icke direkt deltaga i fientligheterna, däribland medlemmar av stridskrafterna, som nedlagt vapnen, och personer, som försatts ur stridbart skick genom sjukdom, sårskada, fångenskap eller av varje annat skäl, skola under alla förhållanden *behandlas med humanitet* och *ingen skall utsättas för sämre behandling på grund av ras, färg, religion eller tro, kön, börd, förmögenhet eller dylik omständighet*.

I detta syfte äro och förbliva i vad avser ovannämnda personer följande handlingar städse och varhelst det vara må förbjudna:

1. våld mot liv och person, i synnerhet mord i alla dess former, stympning, grym behandling och tortyr;
2. tagande av gisslan;
3. kränkning av den personliga värdigheten, särskilt förödmjukande och nedsättande behandling;
4. utmätande av straff och verkställande av avrättning utan föregående dom, avkunnad av i laga ordning tillsatt domstol, vars rättsskipning erbjuder de garantier, vilka hållas för oeftergivliga av *civiliserade folk*.⁵⁷

Den svenska officiella diskursen utgår från en klar och tydlig distinktion mellan stridande och icke-stridande och mellan militärt och civilt. Det primära skyddsobjektet under väpnade konflikter är den icke-stridande människan. Det är hennes liv, kroppsliga integritet, frihet och värdighet som de stridande parterna/staterna skall beskydda och stå som garantier för. I direkt kontrast till våld, mord, stympningar, tortyr och kränkningar av den enskilda individens personliga värdighet ställs egenskaper som faller under begreppet "humanitet" samt förhållningssätt och värderingar som betecknas som "oeftergivliga av civiliserade folk".

Konventionen innehåller vidare en rad artiklar som lyfter fram vissa grupper av icke-stridande som särskilt utsatta och i behov av skydd. Artikel 14 föreskriver:

Redan i fredstid må de höga fördragsslutande parterna och, efter fientligheternas början, de stridande parterna, på sitt eget område och, därest så kräves, på ockuperat område, avskilja zoner och platser, ägnade att ur sjukvårds- och säkerhetssynpunkt bereda skydd mot krigets verkningar åt *sårade och sjuka, ofärdiga, åldringar, barn under femton år, havande kvinnor samt mödrar till barn under sju år*.⁵⁸

57 SOU 2010:22, s. 292. Jfr formuleringen i den engelska versionen: "all the judicial guarantees which are recognized as indispensable by civilized peoples" se <http://www.icrc.org/ihl.nsf/FULL/380?OpenDocument>.

58 SOU 2010:22, s. 297, min kurs.

Konventionen definierar den icke-stridande befolkningens okränkbarhet som absolut, men den mänskliga utsattheten i händelse av väpnad konflikt och ockupation är graderad. Av bestämmelsen framgår att graden av utsatthet bestäms i relation till *ålder, kön, kropp* och *hälsa*.

Den officiella diskursen så som den framträder genom Genèvekonventionens artiklar uppvisar en mycket intrikat väv av olika distinktioner och gränser som de inblandade staterna/parterna föreskrivs att bevaka och stå som garant för i olika situationer och sammanhang som exempelvis stridande och icke-stridande, militärt och civilt, rätt och fel.⁵⁹ Själva fundamentet för konventionens bestämmelser är dock, vill jag hävda, gränsdragningen mellan "*våld*" och "*humanitet*" / "*civilisation*". Våld och andra övergrepp mot icke-stridande personer görs till något kulturfrämmande, till något som har med frånvaron av humanitet och civilisation att göra.⁶⁰

Denna till synes självklara och universella förståelse av "våld" i motsats till "humanitet" och "civiliserade folk" är emellertid, som jag ser det, i flera avseenden djupt problematisk. Som den nederländske antropologen Anton Blok har framhållit måste dagens förståelse av "våld" som antitesen till civilisation och social ordning betraktas som en historisk och kulturell konstruktion och ytterst som en produkt av den stora berättelsen om Västeuropas civilisatoriska framåtskridande.⁶¹

I såväl forskning som i politiska och mediala sammanhang bildar uppfattningen om "våld" som motsatsen till "civilisation" en dominerande och till synes naturlig utgångspunkt, menar Blok. I vetenskapliga sammanhang har, som tidigare nämnts, Norbert Elias tes om civilisationsprocessen kommit att framstå som en viktig tolkningsram. Man kan med fog säga att Elias tes just är en variation på berättelsen om det moderna västerländska samhällets framväxt och hur den moderna människan formades genom denna process. Den moderna civiliserade individen är, enligt Elias och många av hans efterföljare rationell, integritetsbevakande, tolerant och empatisk och hon både känner och visar ett starkt obehag inför blotta åsynen av fysiskt våld.⁶² Hon värderar sin egen unika identitet och respekterar andras individualitet. Individens liv och kroppsliga okränkbarhet är upphöjt till universell norm och rättighet.⁶³

59 Jfr Münkler, 2004, s. 63–69.

60 Jfr Sandmo, 2004, s. 228.

61 Jfr Blok, 2001, kap. 6. Jfr även perspektivet i Evans, 2010.

62 Elias, 1991, s. 334–369.

63 Hunt, 2007; Jarrick och Söderberg, 1994, s. 9–20.

Men tesen om civilisationsprocessen har också fått utstå massiv kritik.⁶⁴ Anton Blok och andra forskare som exempelvis den norske historikern Erling Sandmo har gjort intressanta kritiska iakttagelser som jag uppfattar som värdefulla både på ett principiellt plan när det gäller forskning om våld och som inspirationskällor för den här boken. Som antropolog och expert på den sicilianska kulturen och maffian har Anton Blok kritiserat teorin om civilisationsprocessen för att vara starkt normativ, universalistisk och i den meningen essentialiserande och exkluderande.⁶⁵ Blok menar att dagens till synes givna och naturliga uppfattningar om våld som något entydigt brutalt, illegitimt och irrationellt har sin grund i den djupt rotade föreställningen om att statsmakterna i Västeuropa sedan länge tagit monopol på våldsanvändningen. Eftersom våldsmonopolet är stabilt och pacificeringen av samhället i stort framstår som lyckad har människor utvecklat starka känslor mot att bruka våld och bevittna hur andra människor drabbas. I förlängningen har detta lett till att allt våld som staten inte ställer sig bakom tenderar att tolkas och beskrivas som allmänt illegitima handlingar, som obehagliga, brutala, onormala, meningslösa, irrationella och ödeläggande, som antitesen till ”civilisation” och social ordning.⁶⁶ Att ta för givet att våldets innebörd och mening är en given och universell sanning för alla människor i alla tider och kulturer är problematiskt och detsamma som att överge forskningen där den borde ta sin början, hävdar Blok. Istället förordar han ett analytiskt perspektiv som tar fasta på olika diskursiva processer och meningsskapande situationer och sammanhang.

Även Sandmos kritik mot Elias teori riktar in sig på att ”våld” framstår som universellt fenomen, men också på att våld är biologiskt betingat, det vill säga att människan ”är” våldsam av naturen, men att den civiliserade människan har lärt sig att lägga band på sina aggressioner. Som historiker ställer sig Sandmo skeptisk till ett sådant resonemang och han frågar sig om

man kan slutte fra det at voldshandlinger er 'gitte' og eventuelt at voldelighet er ett menneskelig grunn trek, til at 'vold' er et historisk gitt fenomen med en noenlunde konstant innhold. For her tror jeg det er nødvendig å skille mellom fysiske handlinger – og, om man vil, biologiske egenskaper – på den ene siden,

64 Se t.ex. Duerr, 1994–1998, Bd 1–3; Baumann, 1994 (2 uppl.). För givande diskussioner kring Elias tes och hans mest namnkunniga kritiker, se vidare Sandmo 1994, s. 25–35; Österberg, 2005b; s. 285–291.

65 Blok, 2001, s. 103.

66 Blok, 2001, s. 103–104.

og den kulturelle kategorien 'vold' på den andre. Jeg opplever det som om Elias lar disse forskjellige fenomenene flyte samman. Hans atferdsformer i fortiden og ettertidens kategori 'vold' [...] Men selv om det skulle være rimelig for oss å kategorisere de handlingerna vi kan rekonstruere som voldelige, er det ikke gitt at de var manifestasjoner av 'vold' i sin egen tid. Det er ingen selvsagt ting at den generelle og abstrakte kategorien 'vold' fantes.⁶⁷

Bloks och Sandmos kritiska synpunkter och perspektiv representerar en relativt ny vändning inom våldsforskningen som strävar efter att "avnaturalisera" synen på våld som något entydigt brutalt, illegitimt och meningslöst, som motsatsen till civilisation och som grundat i människans biologi och känslvärld och istället utforska kategorin "våld" som en diskursiv företeelse, en historisk och kulturell konstruktion. Det handlar med andra ord om att ifrågasätta och "plocka" isär de till synes självklara och "naturliga" kategorier som "vi" idag strukturerar "vår" våldsverklighet med och istället visa på dess vittförgrenade och konfliktfyllda historia. Som Erling Sandmo träffande har uttryckt det innebär ett sådant perspektiv ett sätt att studera den moderna kategorin våld som "en myte som historiseringen kan denaturalisera og etablere som et begrep – en kategori som er produktet av bestemte historiske situasjoner och verdensbillede".⁶⁸

Genealogisk metod och diskursanalys

Den här boken är alltså ett försök att problematisera den moderna kategorin "våld" som en historisk och kulturell konstruktion. Mitt sätt att närma mig problematiken är först och främst inspirerat av Erling Sandmos nydanande analyser av vad man kan kalla för våldets genealogi (jag återkommer till dessa undersökningar nedan).

Men som en mer generell historieteoretisk och metodologisk bakgrund för min studie fungerar vissa analytiska begrepp och resonemang som framför allt kan härledas ur idéhistorikern och filosofen Michel Foucaults mångbottnade författarskap. Foucaults genealogiska historieförståelse och metod skiljer sig markant från en mer "traditionell" historiesyn och analys.⁶⁹ I anslutning till filosofen Friedrich Nietzsche avfärdar Foucault alla anspråk på att nå ett fenomenets ursprung och därifrån återskapa en

67 Sandmo, 1999, s. 51.

68 Sandmo, 2004, s. 222.

69 Foucault, 2008, s. III–122.

obruten utvecklingslinje mot nuet. Foucault manar till en större lyhördhet för variationer, spänningar och diskontinuiteter. Han skriver:

[O]m genealogen anstränger sig att lyssna till historien i stället för att lita till metafysiken – vad får han då veta? Att det bakom tingen döljer sig ”något helt annat”: inte deras tidlösa väsens hemlighet, utan hemligheten att de saknar väsen, eller att de satts samman bit för bit av figurer som varit det fullkomligt främmande. [...] Vad man finner vid företeelsers historiska begynnelse är inga alltså bevarade ursprungliga identiteter – det är företeelser i strid med andra företeelser, det är oförenlighet.⁷⁰

Här kommer det anti-universalistiska draget i Foucaults historieförståelse tydligt till uttryck. Genealogen vänder sig emot alla obrutna berättelser och teleologiska teorier med anspråk på att finna det tidlösa och universella, ett fenomenens väsen eller en identitets essens. Foucaults genealogiska analys har ett annat fokus och syfte, nämligen

att låta vad som varit förbli i den forskningsring det har undergått: det är att vara uppmärksam på tillfälligheter, små avvikelser – eller tvärtom totala omvälvningar –, felsteg, missbedömningar, felslagna kalkyler som gett upphov till det som nu är och gäller; det är att upptäcka roten till vad vi vet och är inte en sanning eller något evig vara, utan bara någon yttre tillfällighet [...] Att spåra härkomst skapar inga fasta grunder, tvärtom: det rubbar vad man trodde var fast, skingrar vad man uppfattat som förenat, blottlägger det olikartade i vad man föreställt sig som enhetligt. Vilken övertygelse skulle kunna hålla stånd mot det? Ja mer än så, vilket vetande?⁷¹

Den genealogiska analysen är retrospektiv och syftar till att synliggöra och problematisera ett fenomenens härkomstlinjer. Dels försöker genealogen i Foucaults efterföljd att urskilja konkreta historiska situationer då den egna samtidens till synes givna och naturliga distinktioner och bedömningsgrunder tycks försvagas och splittras i flera konkurrerande diskurser, det vill säga de historiska skeden och sammanhang då någonting hamnar i fokus för en utbredd och djupgående problematisering i samhället. Dels strävar genealogen efter att lokalisera situationer där vitt skilda föreställningar och kunskaper verkar ha systematiseras och samordnats till ett ”nytt” enhetligt vetande, samt vilka effekter detta har fått för hur olika

70 Foucault, 2008, s. 103.

71 Foucault, 2008, s. 106–107.

fenomen, handlingar, erfarenheter, begär och så vidare, klassificeras och tillskrivs mening och innebörd.⁷²

I anslutning till Foucault utgår jag från att vetande/kunskap är en produkt av kultur, samhälle och sociala relationer. Hur kunskap eftersöks, organiseras och förmedlas är nära förbundet med makt. Också här väljer jag i viss mån att följa Foucault som förstår makt som ett dynamiskt spänningsfält av olika styrkeförhållanden. Makten har inget centrum utan skapas i alla relationer.⁷³ Makt och kunskap/vetande förutsätter varandra. Att omsätta kunskap i praktiken, det vill säga att tolka, bedöma, ordna och kategorisera är detsamma som att utöva makt.⁷⁴

Jag har på ett metodologiskt plan funnit stor inspiration i Foucaults genealogiska analyser, i synnerhet *Sexualitetens historia. Viljan att veta*. Här utgår han från det ”allmänna påståendet” om att 1600-talet skall ha varit början till en period av ett förtryck mot könet och sexualiteten, vilken skall ha lett ut i en tung tystnad och censur som kännetecknade det borgerliga samhället. Foucault hävdar omvänt att det snarare skedde en ”explosion av tal om könet”. Alltsedan slutet av 1500-talet har det nära nog oavbrutet utvecklats nya diskurser, och särskilt intensivt från och med 1700-talet, menar han.⁷⁵ I övergången från förmodernitet till modernitet formulerades en radikalt annorlunda syn på kunskap samt hur kunskap skulle eftersökas och förmedlas, vilket öppnade för etableringen av en rad nya vetenskaper, discipliner och institutioner. Med fokus på det dynamiska och vittförgrenade talet om könet blev det mindre viktigt för Foucault att studera huruvida man utfärdade förbud eller inte mot könet. Det viktigast uppgiften för forskaren är, skriver han,

att istället rikta uppmärksamheten på det faktum att man talar om det, på dem som talar om det, på de platser och ståndpunkter utifrån vilka man talar om det, på de institutioner som eggjar en att tala om det, som magasinerar och sprider vad som sagts, kort sagt på hela den ”diskursiva företeelsen”, könets ”omsättning i tal”.⁷⁶

72 För en bra och klagörande samt empiriskt inriktad diskussion om Foucaults genealogiska metod, se framför allt Sandmo, 2007, s. 115–117; Nilsson, 2008, kap. 3. För en mer hermeneutiskt orienterad genealogisk analys, se Karlsson, 2005, s. 29–30.

73 Foucault, 2006a (1975), s. 31–35.

74 Foucault, 2006a (1975), s. 31–35. Jfr resonemanget hos Sandmo, 1999, s. 83.

75 Foucault, 2004 (1976), särskilt s. 40–41.

76 Foucault, 2004 (1976), s. 40

På ett liknande sätt ämnar jag närma mig talet om militärers våld mot civilbefolkning under 1600-talet. I en analys som riktar in sig på en företeelses "omsättning i tal" är diskursbegreppet ett relevant verktyg. En diskurs kan förstås som en historiskt situerad samtalsordning som definierar regler och gränser för vad som är möjligt att säga och rentav att tänka. Genom diskursen läggs världen "till rätta", den upprättar och befäster hierarkier och kategorier. Varje tidsepok ger upphov till en mängd olikartade diskurser. Men särskilt på formaliserad och institutionell nivå, i exempelvis vetenskapliga sammanhang, synliggör diskurserna ofta ett dominerande vetandemönster/episteme/dispositiv som fungerar som utgångspunkt för all produktion av tal, makt och kunskap.⁷⁷

Här vill jag inta en teoretisk position som skiljer sig från Foucaults. Jag uppfattar dennes *episteme*/dispositivbegrepp som alltför totaliserande. För som historikern Roddy Nilsson och andra forskare helt riktigt har framhållit i sina uttolkningar av Foucaults historiska analyser visar dessa att varje tidsepok också rymmer tveksamheter, motsägelser och instabiliteter. Detta är riktiga och viktiga påpekanden, som jag ser det. Vissa grupper som exempelvis författare, filosofer och vetenskapsmän har ibland gått sin "egen väg" och presenterat "nya" tankar och idéer och därigenom betecknat världen på sätt som inte kan härledas ur ett enda dominerande episteme/dispositiv.⁷⁸

Det framstår som mer fruktbart att utgå från att det *i* varje tid, samhälle och kultur råder skilda uppfattningar om vad kunskap är och hur den eftersöks och produceras i olika sammanhang. Inom internationell forskning, framför allt inom feministisk forskning och *cultural studies*, har begreppet *situated knowledges*, det vill säga "situerade kunskaper" kommit att bli en viktig teoretisk och metodologisk utgångspunkt. Begreppet gjordes känt genom vetenskapshistorikern Donna Haraways arbeten. De norska forskarna Ericka Engelstad och Siri Gerrard har träffandet uttryckt det som att "[t]he concept of situated knowledges is concerned with dialogues and conversations between different epistemic communities."⁷⁹

Begreppet fäster således uppmärksamheten vid "samtalet" mellan oli-

77 Se t.ex. Foucaults analyser av tänkandet kring brott och straff i Foucault, 2004 (1976) samt tänkandet kring sexualitet i Foucault 2006a (1975). För en bra introduktion till Foucaults mångbotnade författarskap se Nilsson, 2008. Det för min bok centrala begreppet *episteme* diskuteras av Nilsson på s. 42–50.

78 Nilsson, 2008, s. 43. Jfr även Sandmo, 1999, s. 90–96; Sandmo, 2007, s. 115–117.

79 Engelstad och Gerrard, (red.), 2005, s. 5.

ka vetandeområden/kunskapsproducenter som exempelvis vetenskapliga discipliner. Genom att fokusera på kunskapsteoretiska konflikter, utmaningar, utbyten, överlappningar och inflätningar i det pågående samtalet mellan olika kunskapsproducenter kan en mer nyanserad bild tecknas av det epistemologiska klimat som råder i ett visst samhälle vid en viss tidpunkt. Därmed kan också de olika formerna och utgångspunkterna för – liksom effekterna av – diskurs-/kunskapsproduktionen ställas i blyxtbelysning och problematiseras. Begreppet ”situerade kunskaper” manar även, vilket jag återkommer till nedan, till en kritisk problematisering av den vetenskapliga kunskapsproduktionen, såväl den ”egna” som andra forskares.⁸⁰

I föreliggande bok står alltså kunskaps- och diskursproduktionen kring militärers våld mot civilbefolkning under 1600-talet i blickfånget för analysen. Samtidigt är jag intresserad av att komma nära människorna, förövare, offer, vittnen och myndighetspersoner, så som de framskymtar i olika situationer och sammanhang när våld fördes på tal. Även här vill jag inta en annorlunda kunskapsteoretisk ståndpunkt än den som företräds av exempelvis Foucault. Enligt honom är individen fullständigt underkastad epistemets och diskursernas makt och effekter, utan möjlighet att påverka eller konstituera sig som subjekt.

Jag vill tona ned Foucaults, teoretiskt sett antihumanistiska perspektiv och istället, i linje med diskursanalytiker som exempelvis Edward Said och Norman Fairclough, utgå från att det råder en viss växelverkan mellan individ/subjekt och diskurs.⁸¹ Jag utgår således från att diskurser påverkar människors sätt att orientera sig i tillvaron, att uppfatta situationer och händelser, att bedöma dessa och att agera. I den meningen får de alltså normativa verkningar. Den som talar eller skriver om exempelvis våldsamma händelser i ett visst sammanhang styrs av en bakomliggande samtalsordning eller diskurs.

Men jag vill samtidigt öppna för den teoretiska möjligheten att den enskilda människan också i viss mån kan utnyttja språket retoriskt, för egna ändamål, i syfte att övertyga sina åhörare eller läsare. Det talande subjektet reduceras därmed inte till en position inom ett diskursivt fält

80 Engelstad och Gerrard, (red.) 2005, s. 6–7. För bruket av begreppet ”situerade kunskaper” i analyser av diskurser om våld under 1600-talet, se särskilt Sandmo, 2005b, s. 213–222.

81 Said, 2004, s. 92. För en bra diskussion om Faircloughs diskursanalytiska perspektiv se Winter Jørgensen och Phillips, 2000, s. 66–96.

utan tillskrivs en större ”valmöjlighet” att inta olika positioner och ståndpunkter. Genom sin förmåga att formulera sig på olika vis, genom att anknyta till olika diskurser och citera olika verk och författare, kan den enskilde individen, forskaren eller gruppen av människor, om än i mycket små steg, förskjuta den diskurs som dominerar inom ett givet område i olika riktningar, ja på sikt kanske rentav bryta upp och förändra dess kunskapsteoretiska grundsatser.

Talet om militärers våld mot civilbefolkning under 1600-talet

I den omfattande rätts-, social- och civilisationshistoriska forskningen råder relativt stor enighet om att den stora nedgången i våldsbrottsligheten i Nordeuropa tycks ha skett redan under loppet av 1600-talet. Detta århundrade framstår i den meningen som en period då människor aktivt distanserade sig från bruket av våld, ja som ett skede då våldsanvändningen inskränktes och minskade dramatiskt. Men på det diskursiva planet märks snarare det motsatta i den meningen att talet om våld intensifierades. Jag vill hävda att våld i allmänhet och militärt våld i synnerhet då hamnade i blickfånget för en utvidgad och djupgående problematisering utifrån en rad nya ståndpunkter och områden.

Under 1600-talet, en tid av konfessionella och storpolitiska spänningar, av mobilisering, militarisering, fullskaliga krig, ockupationer och plundrande soldathopar, blev det militära våldet till en viktig fråga i samhället. Tidens namnkunniga politiker, filosofer och jurister som exempelvis Hugo Grotius och Samuel Pufendorf, bidrog till att fördjupa problematiseringen av våldet och till att skapa nya juridiska och etiska förhållningssätt. De månghundraåriga moralfilosofiska doktrinerna om det rättfärdiga kriget, *jus ad bellum* och rätten i krig, *jus in bello*, vars härkomstlinjer kan spåras tillbaka till den klassiska antikens och den kristna medeltidens idégoods, omformulerades med stöd av bland annat den rationalistiska naturrätten.⁸² Samtidigt strävade de framväxande statsmakterna i Västeuropa efter att skapa monopol på allt våld, bland annat genom att utfärda stränga lagar och förordningar.

Även utanför 1600-talets ”intellektuella” och politiska miljöer var det krigsrelaterade våldets innebörder och legitimitet omdebatterade. Våldets mening bearbetades till exempel i den västeuropeiska 1600-talslitteraturen,

82 Se t.ex. Johnson, 1975; Parker, 1994; Brieskorn (red.) Bd 1–3, 2000–2003. För svenska studier som behandlar synen på rättfärdigt krig, se t.ex. Laasonen, 1976; Österberg, 2005a; Collstedt, 2008; Hellerstedt, 2008; Manga, 2008.

konsten, teatern och i musiken.⁸³ Materialet från detta århundrade rymmer mångtydigheter, konflikter och paradoxer, vilket vittnar om en utbredd kulturell ambivalens ifråga om våld. Detta har, menar en rad forskare bland annat sin grund i det förmoderna våldsbegreppets konstruktion. Våldsbegreppets betydelse var inte ännu inte fixerad. Som exempelvis Ralf Pröve, Maren Lorenz, Markus Meumann, Erling Sandmo och Kenneth Johansson poängterat tycks det under 1600-talet inte ha existerat någon klar distinktion mellan ”våld” i betydelsen ”herravälde, legitim maktutövning och rättighet” (latinets *potestas*) och ”illegitim fysisk maktutövning/övergrepp” (latinets *violentia*). Talet om ”våld” satte då rådande diskurser och maktstrukturer som religion, konfession, kön, ära och så vidare, i gungning, vilket skapade ett utbrett tvivel om tingens ordning.⁸⁴

Som särskilt Sandmo visat i sin avhandling om våldsdiskursens utformning i det norska bondesamhället under 1600-talet, dock ej i relation till militärers våld, uppfattades ”våld” som ett tvetydigt fenomen vilket, när det fördes på tal, gav upphov till en kamp om rätten och makten att tillskriva våldsamma händelser mening. I de bevarade protokollen från de norska tingsrätternas verksamheter kan, menar Sandmo, en konflikt mellan två diskurser identifieras, en statlig med rötter i den ”nya”, lärda offentligheten och en ”folklig” som utgick från den lokala diskursen om ära och ärlighet. Denna konflikt inbegrep, hävdar han, även ett epistemologiskt skifte, vilket öppnade för framväxten av den moderna kategorin ”våld”.⁸⁵

Sandmos idé om att rötterna till den moderna kategorin ”våld” hittas i 1600-talet ger, enligt min mening, ett innovativt och fruktbart perspektiv på våld som historiskt fenomen och det bildar en viktig teoretisk utgångspunkt i denna undersökning. Samtidigt är det min ambition att också problematisera och vidareutveckla detta perspektiv på flera olika sätt. Att ställa talet om militärers våld mot civilbefolkning i 1600-talets Sverige, Skåne och Blekinge i fokus för analysen öppnar för möjligheten att synliggöra och studera andra väsentliga aspekter av våldsdiskursens komplicerade historia.

83 Se t.ex. antologibidragen i Meumann och Niefanger (red.), 1997; Ulbrich, Jarzebowski, Hohkamp (red.), 2005.

84 För bra resonemang kring våld i spänningsfältet mellan *potestas* och *violentia*, se särskilt Pröve, 1997, s. 24ff. Se även Ulbrich, Jarzebowski, Hohkamp, 2005, s. 9–14; Lorenz, 2005, s. 155–172; Meumann, 2005, s. 32–35; Sandmo, 1999, s. 168; Sandmo, 2004, s. 221; Johansson, 2004, s. 42–49.

85 Jfr Sandmo, 1999.

Med inspiration från Sandmo skall jag studera synen på våld mot civilbefolkning under 1600-talet som ett möte mellan en statlig, lärd diskurs å ena sidan och lokalsamhällets normer och föreställningsvärldar å den andra. Att undersöka detta komplexa förhållande uppfattar jag som grundläggande för att förstå den historiska och kulturella konstruktionen av "våld" i riktning mot en kategori i modern mening. Men jag avser att komplicera bilden ytterligare genom att också behandla den moralfilosofiska, provinspolitiska och militärrättsliga hanteringen och bedömningen av soldaters våld mot civilbefolkningen i ett krigshärjat och politiskt instabilt nordiskt gränsområde under 1600-talets andra hälft.

Förhållandena i Skåne och Blekinge under denna period aktualiserar en rad viktiga frågor om hur våld mot civilbefolkning ges mening samt definieras som legitimt respektive illegitimt i ockuperade regioner där den statliga organisationen är under uppbyggnad, där ett väl fungerande rättsväsende ännu inte har etablerats och där samhällslivet präglas av ständig militär närvaro och aktivitet. Inte minst framstår det som högst väsentligt att studera hur synen på oskyldigt lidande och mänsklig utsatthet tar sig uttryck i sådana sammanhang.

Jag kommer bland annat att belysa problematiken så som den framträder i den tidigmoderna krigslagstiftningen, i doktrinen om *jus in bello*, i myndighetspersoners berättelser och i de militära domstolarnas konkreta hantering av militärens våld mot civilbefolkning. Mot denna bakgrund är det min förhoppning att synliggöra och problematisera vissa tongivande kunskaper, diskurser och genealogier, samt deras relation till varandra, som hittills inte har blivit uppmärksammade i någon större utsträckning i forskningen. I bästa fall kan en sådan undersökning inte enbart bli perspektivutvecklande utan också bidra till en fördjupad problematisering av dagens diskurser kring våld i allmänhet och om militärens våld mot civila i synnerhet.

Begreppen "civil" och "militär" i ett historiskt perspektiv

I modern samhällsdiskurs framstår begrepp som "civil", "civilbefolkning" och "militär" som givna och naturliga utgångspunkter för bedömningen av våld och övergrepp som sker i samband med krigföring och ockupationer. Inför en studie som riktar in sig på våldsdiskursens utformning och omformning under 1600-talet finns det anledning att kort reflektera kring dessa begrepps historia, det vill säga när och under vilka omstän-

digheter de uppstod, vilka meningssammanhang de har ingått i samt om begreppens innebörd har förändrats över tid.

Enligt *Svenska Akademiens Ordbok (SAOB)* kan begreppet ”militär” först dateras till 1640-talet, då det dyker upp i det svenska riksrådets diskussioner.⁸⁶ Till skillnad från ordet ”civil” framstår ordet ”militär” som entydigt till sin innebörd redan under 1600-talet. Därefter har många olika avledningar av ordet skapats, varav många har försvunnit ur svenskan, men samtliga var och är direkta referenser till kriget, soldatyrket och krigsorganisationen.⁸⁷ Ur ett historiskt perspektiv framstår begreppet ”civil” som avsevärt mer problematiskt och ambivalent ifråga om innehåll och mening. Historikern Maria Sjöberg har på ett förtjänstfullt sätt resonerat kring denna problematik:

Ordet civil leder tanken åt flera håll. Ett är civilisation och förfining. Motsatsen är då barbari. Civil utgör också en rättslig sfär, till vilken privata, ekonomiska eller administrativa ärenden räknas. Ordets etymologi bottenar även i medborgarskap. Latinets civilis och engelskans civil har denna koppling. Civil utgör också en kontrast till militärt[.]⁸⁸

”Ordet civil leder tanken åt flera håll”, framhåller Sjöberg med en träffande beskrivning. Begreppets innebörd är mycket riktigt mångtydig. Enligt *SAOB* kan uppkomsten av ordet ”civil” i svenska språket dateras till 1600-talets början. Därefter har det laddats med olika innebörder och en mängd avledningar har skapats. En del existerar alltjämt medan somliga av olika skäl har trängts undan och glömts bort.

Under 1600-talet tillskrevs ordet ”civil” flera olika innebörder och det figurerade i en rad olika sammanhang. Ett av de första beläggen för ordet ”civil” hittas på det juridiska fältet, i Gustav II Adolfs krigsartiklar från 1621. Här används ordet som en beteckning på de mål som inte rörde ”Criminal-saker”, det vill säga som motsatsen till brottmål. ”Civil-saker” skulle i sådana fall kunna syfta på mål som rörde privaträttsliga relationer och konflikter rörande arv och ägande och så vidare.⁸⁹ I det politiska samtalet kunde ordet ”civil” även användas som en sätt att beteckna och värdera människors yttre förfining och belevnhet i mötet med andra. År 1639 beskrev exempelvis greven och riksrådsmedlemmen

86 *SAOB* sökord ”militär”.

87 *SAOB*, sökord ”militär”.

88 Sjöberg, 2009, s. 131.

89 Sjöberg, 2009, s. 134.

Per Brahe d.y människorna i Österbotten som ett "gudfruktigt, civilt, idkesamt, troget och godt folk".⁹⁰ Och vid ett av adelståndets riksdags-sammanträden år 1649 betonade man vikten av att de unga adliga studenterna "tillika med studierne måge vänja sig vid civilt umgänge".⁹¹

Under 1600-talet existerade inte dagens skarpa distinktion mellan militärt och civilt. Den "civila" administrationen och byråkratin var inriktade mot att tillgodose den "militära" organisationens och krigsmaktens behov, och vice versa. Arméerna bestod inte enbart av "militärer" utan också av "civila", kvinnor och barn, yrkespersoner som domare, jurister och hantverkare samt en mängd kringdrivande människor som tiggare och prostituerade. Under fälttågen inkvarterades soldater i lokalbefolkningens hem och gårdar. Krigföringen var ännu inte inriktad på regelrätta slag på långt avstånd från städer och byar utan fördes i bebyggda områden, bland "civilbefolkningen" som således drabbades hårt.⁹² Men till följd av en successiv "demilitarisering" av kultur och samhälle inledd under 1700-talet utvidgades den "civila" sfären, menar Sjöberg. Politik, ekonomi och administration kom i allt större utsträckning att tjäna fredliga ändamål. Men det var först kring 1900-talets början, samtidigt som ordet "civilbefolkning" kommer i bruk för första gången, som "civilt" och "militärt" tycks ha blivit beteckningar på helt skilda rum samt på väl avgränsade kategorier med entydig innebörd.⁹³ Genom denna långa process kom "civilbefolkningen" till slut att framstå och definieras som fredlig, kvinnlig, oskyldig, utsatt och som offer i motsats till det "militära" som i regel uppfattas som entydigt våldsam, manlig och som förövre.⁹⁴

Mot denna bakgrund är det paradoxalt nog både kunskapsteoretiskt vanskligt och fruktbart att utgå från begreppen "militär", "civil" och "civilbefolkning" i en studie som behandlar diskurser om "våld" under 1600-talet – vanskligt eftersom de på den tiden inte existerade med dagens betydelser och att begreppen vid mötet med 1600-talets röster därför kan leda tankarna och tolkningarna i en missvisande och anakronistisk riktning; fruktbart eftersom begreppen, just på grund av att deras historiska mening och innebörder har varit föremål för diskursiva konflikter, öppnar

90 *SAOB*, sökord "civil".

91 *SAOB*, sökord "civil".

92 Sjöberg, 2009, s. 135.

93 Sjöberg, 2009, s. 145–147.

94 Sjöberg, 2009, s. 148–150. För en analys av de tidigmoderna fälttågen ur ett genusperspektiv, se Sjöberg, 2008

för en djupgående problematisering av fenomenet ”våld” över tid och rum. I bästa fall kan en sådan undersökning synliggöra både avgrunds- djupa skillnader i tänkesätt mellan nutid och dåtid kring ”militärens” våld mot ”civilbefolkning” och transhistoriska funderingar och attityder.

Materialet

Undersökningen bygger på en genomgång av en rad olika typer av texter så som lagar och förordningar, etisk och juridisk litteratur, rättsprotokoll, förhör, domar och enskilda berättelser om militäres våld mot civilbefolkning. Undersökningens mest omfattande och centrala material härstammar från de militära domstolarnas arbete i Skåne och Blekinge under perioden ca 1658–1700. Rättsmaterialet från krigsrätternas verksamhet under 1600-talet är i princip outnyttjat i tidigare svensk forskning. De studier av militär våldskriminalitet i Skåne och på andra orter i Sverige, som exempelvis Eva Österberg, Kenneth Johansson, Jonas Liliequist och Jens Lerbom har genomfört, baseras på protokoll från häradsrätter och hovrätter, det vill säga civila domstolar som lydde under allmän lag.

Den militärrättsliga kontexten är även generellt sett ett relativt outforskat område, ja det saknas helt och hållet studier i Sverige som belyser den militära rättsskipningen före 1690-talet. Ändå är detta den period då det militära rättsväsendet växte fram, professionaliserades och etablerades som en juridisk och politisk institution. Forskare som har studerat militär rättspraxis – det har då rört sig om den rättsliga hanteringen av brott som dueller och ärekränkningar, ”sodomitiska” handlingar och olika former av disciplinbrott – har framför allt riktat blicken mot 1700-talets första hälft.⁹⁵ Det militära rättsmaterialet från Skåne och Blekinge är nära nog unikt eftersom det möjliggör djupgående analyser av rättspraxis redan från 1658, det år då området som tidigare hört till Danmark införlivades i det svenska riket. Från slutet av 1680-talet är dessutom en rad dombokserier från enskilda regementskrigsrätter bevarade.

Det skånska generalguvernementet var en stor och vittförgrenad administrativ organisation som efterlämnade en ofantlig mängd skrivelser, brev, protokoll, domböcker och rapporter. Skånska generalguvernementets arkiv är till största delen förlagt till landsarkivet i Lund och här bevaras också materialet efter generalauditörernas och de militära domstolarnas verksamhet i området från 1600-talets andra hälft. Det militära rättsma-

95 Se t.ex. Collstedt, 2007; Andersson och Perlestam, 2001; Perlestam, 2008.

teriet från denna period är omfattande, men före 1690-talet är det ofta fragmentariskt. Det är till exempel långt ifrån alltid som handlingarna rymmer information om slutgiltig dom. En stor del av handlingarna utgörs av förhör och inkomna rapporter om våld. Detta gör det svårt att följa ett enskilt fall från inledande förhör till avkunnad dom, vilket eventuellt hade varit önskvärt. Inte desto mindre menar jag att materialet lämpar sig väl för den typ av analys som jag vill genomföra. Jag betraktar rättsprotokollen, med eller utan domar, förhören och rapporterna som ett utsnitt av den rådande diskursen om militärers våld mot civilbefolkning. Tillsammans bildar rättshandlingarna ett mycket intressant landskap av olika värderingar, föreställningar och attityder som synliggör såväl enskilda livsöden som djupt liggande historiska och kulturella konflikter.

Rättsmaterialets stundtals fragmentariska karaktär bottnar knappast i att rättsväsendets representanter under andra hälften av 1600-talet var inkompetenta i sin ämbetsutövning. Det fanns åtminstone tydliga riktlinjer för hur rättsprocessen skulle gå till. Snarare bör luckorna och bortfallen bland annat förstås mot bakgrund av det politiskt instabila läget. Någon kontinuerlig uppföljning av anmälningar i enskilda mål kan ha varit svår att uppnå för de militära domstolarna under långa perioder av ständiga truppförflyttningar och krigsförberedelser. Man kan även tänka sig att den militära närvaron i lokalsamhället motverkade att soldaters och officerares brott mot lokalbefolkningen lagfördes och avdömdes. Av rädsla för repressalier vågade civilbefolkningen kanske inte göra rättssak av militärers våld och övergrepp.⁹⁶

Något väl fungerande arkivsystem för de militära rättsprotokollen på en given ort tycks inte heller ha existerat under 1600-talets andra hälft. Mycket pekar istället på att regementena och generalauditörerna förde med sig krigsrättshandlingar på marscher och fälttåg. När skånska generalguvernemnetets arkiv upprättades och systematiserades i modern tid förseddes många av handlingarna med korta informativa notiser. Av dessa framgår att många krigsrättshandlingar från 1600-talet påträffats inskjutna bland andra typer av handlingar från skånska generalguvernemnetets tid förvarade på fästningar, slott, i vindsutrymmen och i källare. De återfunna krigsrättshandlingarna är numera samordnade under framför allt två arkivbildningar: Bilagor till skrivelser från regementschefer och andra officerare: Krigsrätters protokoll och handlingar 1658–1693 och

96 Jfr Åberg, 1947, s. 50.

Överkommendantens i Skåne Halland och Blekinge arkiv. Krigsrätters protokoll och handlingar 1660–1675.

Först med rättegångsförordningen från 1683 kom den administrativa hanteringen av militära brottmål att skärpas. Generalauditören var då skyldig att remittera samtliga mål till Kungl.Maj:t och justitierevisionen i Stockholm. I justitierevisionens arkiv på Riksarkivet i Stockholm (RA) är de så kallade generalauditörsmålen emellertid ytterst sporadiskt förekommande för tiden före 1700. Jag har gått igenom samtliga generalauditörs-mål från 1644–1700 och inte påträffat något fall som rör militärers våld mot lokalbefolkningen i Skåne eller Blekinge. Samma sak gäller för de handlingar som remitterats till Krigskollegium. Enligt förordningen från 1683 skulle generalauditörerna i provinserna tillse att regementskrigsrätternas domar och protokoll sändes in till Kungl.Maj:t, granskade och renskrivna. Detta har satt tydliga spår i materialbeståndet, men först från 1690-talet och framåt. Domböckerna från regementsrätterna i Sydsverige inskickades systematiskt från 1691 och hittas i dag på Krigsarkivet i Stockholm (KrA). De allra flesta mål har en notis om Kungl.Maj:ts dom. Jag har för vissa frågeställningar studerat domböckerna från Drottningens livregemente till fots 1691–1693 och Kungl. Maj:ts tyska livregementen till fots förlagda i Landskrona och Halmstad 1692–1700.

Jag vill i detta sammanhang betona att undersökningen inte är en lokal- eller regionalhistorisk studie. Valet av geografiskt område är snarare teoretiskt och metodologiskt motiverat. Regionen framstår genom historien som ett spänningsfyllt och dynamiskt område, inte bara i politiskt utan också i vidare kulturellt avseende. En analys av talet om militärers våld mot civilbefolkning i just denna region kan sannolikt synliggöra tänkesätt och attityder kopplade till militärt våld samt övergripande diskursiva processer som framträder svagt, eller inte alls, i andra mer ”statiska” och kulturellt homogena områden.

Disposition

Min ambition är att i den här boken nå och på djupet problematisera det spänningsfält av olika konkurrerande diskurser som sattes i rörelse när militärers våld mot civilbefolkning fördes på tal i i olika situationer och sammanhang under 1600-talet, med huvudsakligt fokus på lag och militärrättslig hantering. Följande två övergripande och i varandra inflätade samtalsordningar/diskursiva processer bildar det historiska ramverket för de kommande analyserna. Den första tar sikte på det epistemologiska

klimatet, det vill säga hur de kunskapsteoretiska utgångspunkterna för tolkningen om världen sattes i rörelse och omförhandlades i 1600-talets Sverige samt vilka effekter detta fick för den politisk-juridiska utvecklingen under århundradets lopp. Den andra behandlar vad man kan kalla för det ”lokala” meningssammanhanget, det vill säga de rumsligt situerade kunskapsordningarna och berättelserna/erfarenheterna. Här står frågor kring integreringsprocesser, interaktion och politisk diskurs i Skåne och Blekinge efter Roskildefreden 1658 i blickfånget. För att sammanfatta skall jag med den här boken studera våldsdiskursens utformning på flera olika, i varandra inflettade områden och nivåer, nämligen som en fråga om:

- Epistemologi och kunskapssyn
- Lagstiftning och etisk reflektion
- Lokal politisk interaktion och samtal mellan olika sociala grupperingar
- Rättslig diskurs och praktik, där olika kunskaper, normer och värderingar kopplade till militärers våld mot civilbefolkning artikuleras, förhandlas och befästs som obestridliga sanningar, alternativt avfärdas som orimliga eller osanna
- Enskilda människors uppfattningar och berättelser om våld

Ovan har jag presenterat de teoretiska och metodologiska utgångspunkterna för mitt arbete samt de övergripande frågeställningarna. I kapitlet ”Världsbilder, vetande och värden under 1600-talet” preciseras dessa infallsvinklar närmare. Här tecknar jag, med utgångspunkt i tidigare forskning, en bild av den värld som omgav de militära domstolarna med särskilt fokus på den kunskaps- och vetenskapshistoriska kontexten. I framställningens mitt står religionen, den nya naturfilosofin/vetenskapen och äran samt förhållandet mellan dessa värdsbilder och vetandesystem, vilka inbegrep tidens tongivande uppfattningar om samhällslivet och människan. Jag skisserar bland annat hur religiösa/teologiska och filosofiska konflikter och omorienteringar under 1600-talet öppnade för ett förvetenskapligande av rättsväsendet i allmänhet och den militära rätten i synnerhet samt hur den ”lärdas världens” samhälls- och människosyn förhöll sig till det hedersbaserade lokalsamhällets världsbilder och tänkesätt.

”Lagstiftaren, krigsväldet och tidens etiska anrop” är det första empiriska kapitlet. Här behandlas talet om militärers våld mot lokalbefolkning så som detta tog sig uttryck i krigslagstiftningen. Syftet är att synliggöra vissa grundläggande aspekter av den historiska konstruktionen av ”våld”

i allmänhet och militärers våld mot civila i synnerhet under perioden ca 1500–1700, sett i ljuset av det komplicerade styrkeförhållandet mellan kunskap, etik och politik. I detta sammanhang studeras dessutom hur gränser drogs upp mellan ”militärer” och ”civilbefolkning” i syfte att motverka våld och övergrepp mot oskyldiga.

”Rannsaking, bevisning och dom” behandlar den militära rättsprocessen ur ett rätts- och kulturhistoriskt perspektiv. Genom djupgående analyser av de regler som låg till grund för de militära domstolarnas verksamhet studeras utgångspunkterna för den militärrättsliga kunskapsproduktionen kring våld och andra brott. I blickfånget står synen på rättens inhämtning av fakta samt bevisföring.

Efter att ha belyst de kunskapshistoriska, etiska och politiska ramarna och förutsättningarna för den militärrättsliga bedömningen av militärers våld mot civilbefolkning riktas fokus mot våldsdiskursens lokala manifestationer. En viktig teoretisk utgångspunkt för denna bok är ju att talet om militärers våld mot civilbefolkning i 1600-talets Sverige också var en produkt av ”lokalt” situerade kunskaper, erfarenheter och konkreta möten mellan människor på olika offentliga arenor. Kapitlet ”I krigets skugga: Skåne och Blekinge under 1600-talets andra hälft” tjänar som en viktig historisk bakgrund till denna problematik. Här tecknas en bild av politiska tillstånd och processer i Skåne och Blekinge efter freden i Roskilde. Utifrån tidigare forskning om *integration*, *interaktion* och *politisk kultur/diskurs* i tidigmodern tid skisseras en bild av relationerna mellan statsmakt och lokalbefolkning i allmänhet samt förhållandet mellan den svenska kungamakten och provinsbefolkningen i Skåne och Blekinge under 1600-talets andra hälft i synnerhet.

”Generalguvernörerna och synen på våld mot lokalbefolkningen” behandlar konstruktionen av legitimt respektive illegitimt våld mot lokalbefolkning i provinspolitiska sammanhang under perioden ca 1658–1693. Min avsikt är att utreda hur gränser drogs mellan *potestas* och *violentia*, det vill säga mellan militärers ”våld” som en form av statlig/legitim maktutövning och kamp om herravälde och ”våld” i betydelsen tyranni, maktmissbruk och övergrepp. Som grund för analyserna fungerar bland annat de omfattande berättelser som generalguvernörerna över Skåne och Blekinge författade mot slutet av sina ämbetsperioder.

I ”Krigsrätten och synen på militärers våld mot lokalbefolkning”, vilket är bokens mest omfattande kapitel, ställs det rättsliga samtalet om militärers våld mot civilbefolkningen i Skåne och Blekinge under 1600-talets andra

hälft i blyxtbelysning. Min ambition är att nå den rättsliga diskursens komplexitet och dess konfliktfyllda karaktär. Min förhoppning är att det rättsliga samtalet kan säga oss något om hur en äldre kulturs världsbilder och tankesätt ifrågasattes, raserades och trängdes undan för att ge utrymme åt nya uppfattningar och kategoriseringar som så småningom skulle framstå som självklara och ”naturliga”. Samtidigt ligger mina analyser ofta mycket nära människorna så som de framtonar i rättsprotokollens många berättelser. Min ambition är att lyssna till de utsatta män, kvinnor och barn som på olika vis blev offer för militärers våld och kränkningar, till de soldater som hade begått övergreppen, till vittnen som försökte sätta ord på de våldsamma händelserna och till jurister och domare som ur en mångfald av röster och berättelser skulle urskilja sanning från lögn och bedöma våldet som oacceptabelt, brutalt och straffbart eller som godtagbart i juridisk och moralisk mening.⁹⁷

I ”Historievetenskapen och synen på våld ca 1890 till nutid” höjer jag blicken till ett mer teoretiskt och historiografiskt plan. Även här står diskursen kring våld mot civilbefolkning i Skåne och Blekinge i centrum för analysen men inte så som den framträder i materialet från skånska generalguvernementets tid. Här skärskådas istället synen på våld i historievetenskaplig diskurs, sett genom forskningen om den så kallade övergångsprocessen. Jag tar här min utgångspunkt i några av de mest tongivande verken under perioden ca 1890–2008.

I ”Slutsatser” sammanfattar och diskuterar jag mina huvudsakliga resultat.

97 Språket tillmäts en mycket stor betydelse i den här undersökningen. Ord och begrepp, fraser och uttryck säger mycket om hur dåtidens människor orienterade sig i tillvaron och strukturerade sin verklighet. Inte minst var begreppsbildningen, liksom idag, mycket viktig i juridiska sammanhang. När jag har citerat formuleringar ur rättsfall och lagtexter har jag därför bemödat mig om att ligga så nära dåtidens språkdräkt som möjligt. Som jag ser det finns det dock inga poänger med att behålla den mycket ålderdomliga och inkonsekventa stavning som utmärker källmaterialet från 1600-talet. Jag har därför valt att genomgående normalisera stavningen.

Världsbilder, vetande och värden under 1600-talet

Ur de bevarade rättegångshandlingarna från generalauditör Benjamin Magnus Croneborgs ämbetsperiod under åren 1658-1660 framträder en värld som på samma gång ter sig bekant och fullständigt främmande. Vissa synsätt och värderingar påminner om "vår egen tids" sätt att tänka och förstå världen, andra är obegripliga, medan åter andra skarpt markerar gränsen för det tänkbara och för det som "vi" idag håller för givet och naturligt. En av de viktigaste lärdomar som den historiska perspektiveringens på nuet kan ge är, enligt min uppfattning, insikten om att många av de kategorier som idag ligger till grund för hur vi orienterar oss i världen inte är eviga och naturliga utan produkter av historien och resultat av kultur, makt och kunskap. Detsamma gäller för kategorin "våld". Hur våld uppfattas, bedöms och tillskrivs mening är, som i synnerhet Erling Sandmo har visat, nära förbundet med förståelsen och produktionen av kunskap och i förlängningen med uppfattningarna om vad som är sant.⁹⁸

Med utgångspunkt från en rad relevanta forskningslägen skall jag i detta kapitel, på ett mer teoretiskt och övergripande plan, teckna den kunskaps- och vetenskapshistoriska kontexten. I framställningens fokus står tre tongivande diskurser eller vetandesystem som beroende på situation och sammanhang låg till grund för hur människor under 1600-talet orienterade sig i världen och som därför sannolikt inverkade på rätten som institution och i förlängningen på talet om militärers våld mot civilbefolkning, nämligen den religiösa världsbilden genom sin kunskaps- och människosyn, den "nya" naturfilosofin/vetenskapen, inklusive rättsvetenskapen, med dess doktriner och uppfattningar om hur människan och hennes handlingar skulle studeras, klassificeras och förstås samt äran, vars

98 Sandmo, 1999, särskilt kap. 3; Sandmo, 2005a, s. 215-220.

upprätthållande kunde kräva fysiskt våld och implicerade en syn på det sociala och moraliska livet och därtill definierade gränsen mellan tillhörighet och utanförskap.

Den religiösa världsbilden

Under 1600-talet var religionen inte någon privat angelägenhet, det är de flesta kulturhistoriker idag ense om. Den var istället djupt rotad i kulturen och inverkade i hög utsträckning på normbildningen och människors sätt att veta och att tolka världen. Perioden före upplysningen präglades av en religiös världsbild.⁹⁹

Religion, kunskap och människosyn

Med reformationen underkastades det religiösa livet en stor omvandlingsprocess. Den katolska kyrkans hegemoni sprängdes och den kristna förment "universella" världsbilden rämnade. Den kristna sanningen blev därmed en komplicerad fråga. I det luthersk-evangeliska Sverige trängdes äldre kunskaper och föreställningar med rötter i den katolska medeltiden undan och förklarades för lögner och kätterska idéer. Detta öppnade för etableringen av nya teorier om världen, människan och hennes förhållande till Gud.

Religionen blev en statspolitisk angelägenhet och helt central för de tidigmoderna statsmakternas konsolidering. I forskningen har processen ibland kallas konfessionalisering.¹⁰⁰ I de länder som bekände sig till protestantiska och luthersk-evangeliska trosinriktningar underordnades religionen furstemakten och därmed kom det religiösa livet att politiseras. En del forskare, som exempelvis John C. Sommerville, ser denna utveckling som ett led i en begynnande sekularisering. Fragmenteringen av den tidigare enhetliga religiösa världsbilden i samband med de reformatoriska rörelserna skapade på sikt utrymme för en syn på religion som en privat angelägenhet.¹⁰¹

I 1600-talets Sverige var religionen emellertid ännu långt ifrån en privat ensak. Med den så kallade hustavlan, den samling förklaringar till budorden som Martin Luther hade fogat till sin *Lilla katekes*, fick människans kall och livsuppgift sin ideologiska form och innebörd. Det

99 Se t.ex. Sommerville, 1988; Krogh, 2000; Scribner, 2001; Sanders, 2001; 2004; Bergenlöf, 2004; Collstedt, 2007.

100 Werner, 1998, s. 38–39.

101 Sommerville, 1988.

har bedrivits mycket forskning kring religionens politiska betydelse i det tidigmoderna nordiska samhället och många olika synsätt har lanserats. En del forskare har till exempel beskrivit religionen som en förtryckande ideologi, ett redskap för överheten att bestraffa och skapa kontroll över undersåtarnas kroppar, liv och tankevärldar.¹⁰² Andra forskare betonar starkare att religionen också var en grundläggande komponent i den nordiska politiska kulturen, en gemensam världsbild eller värdegrund som tillförde ett starkt drag av samförstånd mellan lokalsamhällets människor och deras herrar.¹⁰³

Kyrkohistorikern Hilding Pleijels tes om 1600-talet som den lutherska ortodoxins tidevarv i Sverige var länge ett dominerande synsätt i svensk historisk forskning. Men med kulturhistoriens framväxt och etablering har Pleijels tes nyanserats. Mycket forskning visar idag att den evangelisk-lutherska doktrinen inte efterlevdes bokstavstroget av befolkningen. Forskare på svensk botten som Eva Österberg, Arne Jarrick, Göran Malmstedt och Anders Jarlert har alla påpekat att den tidigmoderna människans förhållande till religionen var komplext och att det religiösa livet innebar betydligt mer än vad hustavleideologin gjorde gällande.¹⁰⁴

Men i det virrvarr av föreställningar som tycks vara utmärkande för det religiösa livet i tidigmodern tid går det, enligt historikerna Hanne Sanders och Tyge Krogh, ändå att spåra ett slags grundtanke. Människan och hennes handlingar, tal, tankar och böner uppfattades, menar de, stå i ett dialogiskt förhållande till krafter bortom det mänskliga och påtagligt konkreta, vilket fick direkta effekter människans sätt att orientera sig i tillvaron.¹⁰⁵

Med teoretisk inspiration från forskare som Michel Foucault och Mary Douglas har Tyge Krogh bidragit med en intressant reflektion kring religion och världsbild i tidigmodern tid. Han menar att den förmoderna människan levde i ett samhälle som präglades av en religiös-magisk diskurs. Alternativet och motsatsen till den religiös-magiska diskursen är den empiriska och rationella. Övergången från den magiska diskursen till den rationella var en utdragen process och den pågick på flera samhällsnivåer, menar Krogh. Kampen mellan den magiska diskursen och den rationella kan, hävdar han, dock inte reduceras till en kamp mellan

102 Ödman, 1995, särskilt s. 152–171; Stadin, 2004, s. 17–21.

103 Se exempelvis bidragen i Österberg och Sogner (red.), 2000.

104 Jarrick, 1993; Österberg, 1997; Malmstedt, 2002; Jarlert, 2005.

105 Sommerville, 1988; Krogh, 2000; Sanders, 2001b, 2004.

religiöst och världsligt. Även inom teologin tog man under loppet av den tidigmoderna perioden kraftigt avstånd från fler och fler föreställningar som förutsatte Guds och djävulens direkta ingripande i människors liv.¹⁰⁶

Kroghs sätt att beskriva det för- och tidigmoderna samhället som präglad av magisk diskurs i motsats till det moderna upplysta och rationella samhället är på sätt och vis en relativt traditionell, men icke desto mindre en intressant och givande utgångspunkt som kan utvecklas och preciseras ytterligare. Annorlunda uttryckt kan man beskriva religionen som ett slags epistemologi, det vill säga en kunskapsteori, ett särskilt sätt att veta och nå kunskap, som gav världen och människorna mening och sammanhang.

Ett grundläggande drag i förmodern tid var att den fysiska världen uppfattades som ett mikrokosmos av en större gudomligt och moraliskt universum. Analogin, det vill säga tanken om och upplevelsen av att allt i den fysiska världen har sin direkta motsvarighet i en större ordning, var inte ”bara” en retorisk och litterär framställningform, utan också en grundläggande utgångspunkt för sätten att tolka och ordna verkligheten på. Man kan säga att den förmoderna människan ”läste” världen som ett system av sammanhängande tecken, ja som en bok med direkta och entydiga referenser till den bakomliggande religiösa och moraliska ordningen, vilken per definition var sann.¹⁰⁷ Bibeln men också andra skrifter ur den kristna litterära kanon betraktades som obestridliga kunskapskällor och referenser till sanningen om hur världen var beskaffad.

Tidsupplevelse, erfarenhet och förväntan

Hur världen tolkas och förstås hänger också nära samman med förståelsen av tid och erfarenhet. I det förmoderna starkt religiösa samhället uppfattades förhållandet mellan då-, sam- och framtid annorlunda än idag. En modern sekulär historiefilosofi formades först mot slutet av 1700-talet. I den förmoderna världen var Bibeln den grundläggande referensen för den kristna historiefilosofin och upplevelsen av tid. Allt skeende och mänsklig existens uppfattades redan ha uppenbarats i de bibliska berättelserna.¹⁰⁸

106 Krogh, 2000, s. 23–29.

107 Se t.ex. Sandmo, 1997, s. 76; Sandmo, 1999, särskilt kap. 3; Sandmo, 2005a, s. 215–220; Shapin, 1995, kap. 1–3. Se även Savin, 2011, s. 19–24, 380–381. Savin beskriver den tidigmoderna religiös-moraliska ordningen som ett ”retoriskt universum”.

108 Lindberg, 1992, s. 15. Den religiösa världsbildens inverkan på den rättsliga kulturen i tidigmodern diskuteras ingående i Lindberg, 1992, kap. 1.

Men inte bara det förgångna var känt. Bibelns två testamenten var, som rättshistorikern Bo H. Lindberg framhållit, en helhet som förutom kunskaper om det förflutna även tillhandahöll information om framtiden, slutet och den yttersta dagen. Denna vetenskap gav tillvaron ett starkt drag av förutsägbarhet. Människorna ansågs leva och verka i ett frälsningshistoriskt sammanhang. Den historiska tiden var i den meningen cirkulär. Men Bibeln innehåller även också en kunskapsteoretisk framstegstanke, poängterar Lindberg. Kristi inträde i världen, det vill säga förutsättningen för tudelningen av Bibeln i gamla och nya testamentet, markerade ett av de mest grundläggande momenten i den kristna eskatologin. Först med mottagandet av Kristi kärleksbudskap gick Bibelns människor mot en allt större insikt och moralisk rättfärdighet.¹⁰⁹

I en västeuropeisk kontext har tidsupplevelsen varit föremål för filosofiska spekulationer och debatt ända sedan kristendomens begynnelse. Redan kyrkofadern Augustinus funderade kring tiden och historien som fenomen. I modern tid har bland andra den tyske idéhistorikern Reinhardt Koselleck formulerat en intressant teori om tids- och historieuppfattningens förändringar i övergången mellan förmodernitet och modernitet. Kosellecks historiefilosofi kretsar kring kategorierna erfarenhetsrum och förväntanshorisont samt det spänningsfyllda förhållandet mellan dessa uppdelningar. Den förmoderna människan levde med blicken riktad mot en förgången framtid, menar Koselleck.¹¹⁰ De bibliska berättelserna, normerna och värderingarna upplevdes som samtida. De tjänade ett normativt syfte och användes effektivt som tolkningsramar, riktlinjer och bedömningsgrunder för upplevelser, handling och spekulationer om framtiden. Tiden uppfattades med andra ord som cirkulär. Under perioden mellan medeltiden och upplysningen luckrades det kristna erfarenhetsrummet gradvis upp och förväntanshorisonten omdefinierades. Äldre förväntningar blev osäkra och nya framkallades. Med de reformatoriska rörelserna intensifierades kampen om framtiden. Det stora flertalet människor under för- och tidigmodern tid levde emellertid med blicken riktad mot en framtid som redan var förutsagd. I det förindustriella agrarsamhället torde den cirkulära tidsupplevelsen ha varit särskilt stark. Vardagen präglades av årstidernas rytm. God skörd eller missväxt berodde på väder och vind. Färdigheterna att ta till vara på vad naturen gav förmedlades från generation till generation. Tekniken

109 Lindberg, 1992, s. 15–16.

110 Koselleck, 2004, s. 30–41, 165–195.

utvecklades så långsamt att de knappast medförde någon förändring i livföringen. Samma sak kan sägas om krigen som länge betraktades som uttryck för Guds vilja och straff. Därmed skedde inte heller någon djupare förvandling av erfarenhetsrummet.¹¹¹

Synen på historien som föränderlig skedde först, hävdar Koselleck, vid tidpunkten för den moderna politikens tillblivelse och han pekar särskilt ut perioden ca 1750–1850 som den moderna tidsuppfattningens formeringsperiod. Då, menar han, trängde en djupgående historicitet in i de politiska begreppens kärna. Genom den process som på sikt skulle komma att kallas för ”framsteget” uppstod en ny förväntanshorisont.¹¹² Den exakta tidsangivelsen för framstegstankens inträde i människors liv är naturligtvis en förenkling och det poängterar Koselleck också själv vid flera tillfällen. Det är viktigt att ha i åtanke att det förmoderna och tidigmoderna samhället inte var lika statiskt på alla nivåer. Utvecklingen i riktning mot en modern tid- och verklighetsuppfattning skedde med olika hastighet inom olika sociala skikt. Man kan som Koselleck tala om att de samlade erfarenheterna under 1600-talet vittnar om det ”osamtidiga samtidigt”.¹¹³

Enligt Koselleck tycks medvetenheten om skillnaden mellan traderad erfarenhet och ny förväntan tidigast ha formats på det politiska fältet i samband med exempelvis den transoceanska koloniseringen och i de intellektuella miljöerna under 1600-talet under inflytande av den vetenskapliga revolutionen. För vissa tidigmoderna politiker och vetenskapsmän stod det klart att historien inte bara var föränderlig utan också att världen kunde förändras av människohand. Detta var en radikalt ny utgångspunkt för analysen och bearbetningen av de förhållanden och skeenden som omgav människan. Därmed skiftade också blicken mot framtiden och en modern form av politiskt tänkande och målrationalt etablerades. Genom detta skifte förlorade också analogin som utgångspunkt för vetandet om världen sin giltighet.¹¹⁴

111 Koselleck, 2007, s. 177–182.

112 Koselleck, 2004, s. 180.

113 Koselleck, 2004, s. 181.

114 Koselleck, 2004, s. 182–188. Jfr även Sandmos tillämpning av Kosellecks teori på norskt domstolsmaterial i Sandmo, 1997, s. 24–43.

Den ”nya vetenskapen” och naturfilosofin

Att se och tolka världen som en bok som entydigt återgav ett religiöst-moraliskt meningssammanhang var länge den givna utgångspunkten för all kunskapsproduktion. I den lärda världen var Aristoteles och dennes skolastiska efterträdare de självklara referenserna. Vetenskapens primära uppgift var att med stöd i traditionen och de historiska auktoriteternas texter studera företeelser i naturen som sanna tecken på den ordning som gav världen mening. Även det vetenskapliga projektet utgick från en analogisk förståelse av världens ordning och kan i den meningen betraktas som statiskt eftersom det framför allt syftade till bekräfta det man redan visste eller trodde sig veta.¹¹⁵ Men ett nytt sätt att tolka naturen började utformas och spridas i lärda kretsar under loppet av den tidigmoderna perioden.

Vetenskapligt tvivel och ifrågasättandet av världens ordning

Under 1500- och 1600-talen, en tid som utmärktes av religionskrig, geografiska upptäckter, av skriftkulturens utbredning och de västeuropeiska statsmakternas politiska och kulturella expansion, förändrades förståelsen av kunskap samt hur den skulle förmedlas och användas politiskt.¹¹⁶ Som den amerikanske vetenskapshistorikern Steven Shapin har framhållit uppstod ett djupgående tvivel bland naturforskare och andra lärda personer ifråga om de historiska auktoriteternas tillförlitlighet samt om kunskapsproduktionens sociala dimensioner. Nya synsätt och metoder att söka kunskap om naturen utarbetades. Man pläderade för en individualistisk empirism där sanningssökaren skulle utgå från egna experiment och erfarenheter och låta sig vägledas av förnuftet. På detta vis skulle världen läggas under människans kontroll och intressen.¹¹⁷

Den svenske idehistorikern Sten Lindroth beskriver 1600-talet som den period då den medeltida aristoteliska världsbilden föll samman, åtminstone i lärda ”framstegsvänliga kretsar”.¹¹⁸ Århundradet var, framhåller han, ”den naturvetenskapliga revolutionens”.¹¹⁹ Bland de västeuropeiska länderna kom Holland, England och Frankrike att stå i täten för det vetenskapliga framåtskridandet under 1600-talet. Den matematiska metoden att ”mäta och beräkna naturen” utvecklades med utgångspunkt

115 Lindroth, 1997, s. 11–14; Sandmo, 1999, s. 156–162.

116 Shapin, 2000, s. 131–162; Sörlin; 2004, särskilt kap. 1.

117 Se Shapin, 2000, s. 77–80; Lindroth, 1997, s. 11–14.

118 Lindroth, 1997, s. 11–12.

119 Lindroth, 1997, s. 11–12.

från Galieis mekanistiska lära. Antikens och medeltidens geocentriska syn, där jorden placerades i universums mitt, förkastades av Copernicus och dennes efterföljare redan under 1500-talet. De presenterade empiriska stöd för att jorden och planeterna istället kretsade kring solen. Med Johannes Kepler genomfördes den kopernikanska omvälvningen fullt ut inom astronomin och den heliocentriska uppfattning befästes. Under samma århundrade gjorde naturforskarna allt fler upptäckter som i grunden skulle förändra synen på den mänskliga kroppen och anatomin. Den äldre förståelsen av människans fysiologi raserades till exempel med engelsmannen William Harveys upptäckt av blodomloppet. Empiriska experiment och observationer blev vägledande, i synnerhet inom fysiken, där man med hjälp av nya instrument och verktyg nådde omvälvande resultat som ställde gamla sanningar på ända. De filosofiska diskussionerna och omorienteringarna stärkte den framväxande naturforskningen avsevärt. Den franske filosofen René Descartes inflytelserika mekanistiska förståelse av världen och den brittiske filosofen Francis Bacons tongivande empiristiska världsuppfattning innebar radikalt andra synsätt än den tidigare förhärskande skolastiska naturläran. På sikt började man även att ifrågasätta de teologiska doktrinerna.¹²⁰

Samtidigt utvecklades och etablerades den rationalistiska naturrätten i lärda kretsar. Detta öppnade för framväxten av en ny syn på människan. Den nederländske juristen och filosofen Hugo Grotius, en av 1600-talets kanske mest tongivande företrädare för den rationalistiska naturrätten, hävdade som Sten Lindroth träffande uttryckt det, att ”människan bar rättens princip i sitt eget bröst”.¹²¹ Människan kom allt tydligare att framstå och definieras som en naturvarelse och ”hänvisad till sig själv”.¹²²

De nya teorierna och lärorna som cirkulerade på kontinenten introducerades relativt sent i Sverige, framhåller Lindroth. Under större delen av 1600-talet vilade den vetenskapliga kulturen tungt på den lutherska teologin och den klassiska humanismen så som dessa bildningstraditioner hade vidareutvecklats efter reformationen. Verk av Aristoteles, Cicero och Luther bildade den litterära kanon från vilken stormaktstidens lärda diskurs utgick.¹²³ I denna vetenskapliga kultur, sammanfattar Lindroth,

120 Lindroth, 1997, s. 12–13.

121 Lindroth, 1997, s. 12.

122 Lindroth, 1997, s. 12.

123 Lindroth, 1997, s. 13.

höll sig allt inom ramen för det trygga och bestående. Teologin och filosofin, arvet från antiken och den götiska historiesynen tjänade en tillvaro och ett samhälle av oföränderliga normer, där Gud och människa, konung och undersåtar, himlasfärer och markens örter intog sina orubbliga platser enligt tingens inneboende ordning.¹²⁴

Lindroth skisserar en bild av en mycket statisk vetenskaplig kultur. De nya omvälvande synsätten hade ännu inte funnit en väg in i det lärda samtalet i stormaktstidens Sverige. Men under 1600-talets andra hälft sker en förändring. Då börjar de nya idéerna cirkulera och etableras vid svenska universitet vilket öppnade för ett skarpt ifrågasättande av den äldre världs- och människobilden. I detta sammanhang spelade inte minst den cartesianska filosofins genombrott i den akademiska kulturen en viktig roll. Descartes verkade en tid vid drottning Kristinas hov och dennes skeptiska och dualistiska naturfilosofi slog rot i lärda kretsar. Han förespråkade en kunskapssyn och filosofi som erbjöd ett nytt sätt att tolka och ordna världen som stred mot den skolastiska fysikens grundprinciper. Inte minst bland läkare och naturforskare fick den cartesianska filosofin stort gehör, menar Lindroth. Teologerna i Sverige rasade över utvecklingen.¹²⁵ Ett tydligt uttryck för dessa konflikter är de häftiga debatterna mellan teologer och naturforskare angående Descartes lära – de så kallade cartesianska striderna.¹²⁶

De kritiska tänkesätten som utformats i de lärda miljöerna på kontinenten etablerades i den vetenskapliga diskursen i Sverige och skapade ett utbredd tvivel om tingens ordning. På sikt skulle detta visa sig vara början på den äldre skolastiska världsbildens undergång. Man kan med visst fog hävda att 1600-talets vetenskapliga konflikter skapade förutsättningar för framväxten av en modern vetenskaplig världsbild. Men att beskriva naturforskarna i Västeuropa under detta århundrade som ”upptäckarna av moderniteten” vore missvisande, menar exempelvis Steven Shapin.¹²⁷ Det är rimligare, anser han, att tala om den vetenskapliga diskursen under andra hälften av 1600-talet som en spänningsfylld och komplicerad sammansättning av äldre och nyare idéer och kunskapsuppfattningar.

Shapin står för ett särskilt intressant exempel på hur den ”nya” ve-

124 Lindroth, 1997, s. 13.

125 Lindroth, 1997, s. 447–449.

126 Se Lindroth, 1997, s. 447–467. Se även Frängsmyr, 2001, s. 152–155.

127 Shapin, 1995, kap. 1–3; Shapin, 2000, s. 95–97.

tenskapen och den lärda skrivande offentligheten präglades av vissa äldre tänkesätt. I boken *A Social History of Truth. Civility and Science in Seventeenth-Century England* visar han på ett övertygande sätt hur 1600-talets naturvetenskapliga debatter genomsyrades av sociala och moraliska föreställningar och värderingar med rötter i den adliga hederskulturen. Shapin hävdar att det var den lokala kunskapen om naturforskarens ära och status som gentleman, snarare än dennes resultat, som i första hand avgjorde hur hans experiment och observationer mottogs av vetenskaps-samhället.¹²⁸

Detta är som jag ser det en intressant och viktig poäng. Mycket pekar på att Shapins uppfattning även gäller för svenska förhållanden under 1600-talet. Som jag själv har visat i ett annat sammanhang kan spår av en äldre kunskapssyn, utgående från föreställningar om ära, rykte, moral och muntlighet, spåras i den vetenskapliga diskursen i Sverige så långt fram i tiden som 1700-talets andra hälft. Men samtidigt framstår den som ”modern” i det avseendet att naturforskare, i det här fallet kirurger, hyste en stark tilltro till den egna erfarenheten och observationen, förnuftet och den empiriska bevisningen i sitt sökande efter kunskap och sanning.¹²⁹

Rättsvetenskapens framväxt och etablering

Med reformationen kom som sagt den teologiska grundsynen att ifrågasättas och omvärderas. Mycket förenklat uttryckt möjliggjorde detta på sikt att det kunskapsteoretiska fundamentet för den äldre rättsfilosofin, högmedeltidens skolastiska naturrätt, rycktes undan. I dess ställe utkristalliserades en form av naturrätt, den så kallade rationalistiska naturrätten.¹³⁰ Naturrättens förespråkare hävdade att det vid sidan av Guds bud existerade rättsliga principer som vilade på naturens egen lag och ordning. I likhet med sin föregångare byggde den rationalistiska naturrätten till viss del på antikens tankegods, men den kristna moralteologin sköts åt sidan.¹³¹ Detta motiverades, menar rättshistorikern Erik Anners, av en strävan att skapa en ”självständig världslig socialetik”.¹³² Grunderna för

128 Shapin, 1995, särskilt kap. 1–3.

129 Collstedt, 2010. Se även Bergenlöv, 2004, kap. 5. Det tidiga 1700-talets svenska vetenskapsmän och resenärer kunde utan svårighet förena en äldre religiöst färgad kunskapssyn med en ”nyare” empiriskt inriktad verklighetsuppfattning – se exempelvis Frängsmyr, 2001, s. 234–235; Östlund, 2008, s. 273–274.

130 Anners, 1983, s. 21.

131 Anners, 1983, s. 21.

132 Anners, 1983, s. 21.

1600-talets rationalistiska naturrätt utgjordes av förnuftet, det vill säga av idén om människans medfödda rationalitet och av erfarenheten. Det var emellertid, poängterar Anners, inte fråga om att helt och hållet skilja det mänskliga förnuftet från Guds vilja. Företrädare för den rationalistiska naturrättsläran, intellektuella och rättslärdar som Hugo Grotius och Samuel Pufendorf, var troende kristna. Det vore därför missvisande att beskriva deras filosofiska och etiska hållning och världsåskådning som alltigenom sekulär.¹³³ Men att den moralteologiska diskursen förlorade sin hegemoniska ställning kan, menar jag, ändå ses som ett tecken på ett pågående förvärldsligande av rättstänkandet.

Frigörelsen från medeltida skolastik och den kristna moralteologin i riktning mot en mer modern naturrätt skedde gradvis. I det svenska stormaktsväldet var, menar idéhistorikern Sten Lindroth, Samuel Pufendorfs vidareutveckling av Grotius naturrättsliga tankegångar av grundläggande betydelse. Pufendorf, som under tjugo års tid (1668–1688) vistades i Sverige, dels som professor vid juridiska fakulteten i Lund, dels som kunglig bibliotekarie i Stockholm, var väl bevandrad i den cartesianska filosofin och dess naturvetenskapligt inriktade analysmetoder.¹³⁴ Med detta som utgångspunkt strävade han, som Lindroth har uttryckt det, efter att ”förläna juridiken och statsrätten samma grad av säkerhet som de fysiska vetenskaperna”.¹³⁵

Pufendorfs naturrätt skilde sig från Grotius på flera väsentliga punkter. Om Grotius resonemang vilade tungt på den klassiska antikens auktoriteter tog Pufendorf primärt sin utgångspunkt i förhållanden i sin egen samtid. Som idéhistorikern Bo Lindberg har framhållit kan Pufendorfs kritik av Aristoteles moralfilosofi på en nivå ses som ett uttryck för dennes allmänt kritiska inställning till de historiska auktoriteterna. Men det var inte kritiken i sig som i första hand var utmärkande för Pufendorfs författarskap, menar Lindberg, utan hans strävan att sätta in Aristoteles moralfilosofi i ett historiskt sammanhang. Genom att historisera kunde Pufendorf ställa Aristoteles tänkande i blyxtbelysning och argumentera för att det var starkt begränsat i tid och rum, det vill säga till antikens Grekland. Aristoteles moralfilosofi kunde därför inte, hävdade Pufendorf, utan vidare användas för att förstå och förklara förhållanden i 1600-talets

133 Anners, 1983, s. 21.

134 Lindroth, 1997, s. 362.

135 Lindroth, 1997, s. 362.

Västeuropa och Sverige.¹³⁶ I detta avseende vittnar Pufendorfs samtidsorienterade analyser och resonemang om att upplevelsen av historicitet hade gjort sitt inträde på det rättsliga fältet samt att en mer ”modern” kunskaps- och människosyn hade funnit en väg in det lärda samtalet i allmänhet och i juridikens värld i synnerhet.

Det vore dock missvisande att hävda att 1600-talets rättsvetenskap utgick från en sekulär världsåskådning. Den gudomliga ordningen gav alltjämt världen och människornas mening och sammanhang och brott tolkades och bedömdes i hög grad mot denna bakgrund. Som tydligast rättshistorikern Bo H. Lindberg har visat var den tidens rättslära en pragmatisk blandning av gammalt och nytt. Den var en produkt av sin tids europeiska rättskultur och vilade på en juridisk bildningstradition med influenser från Bibeln, grekisk filosofi, romersk-kanonisk rätt och naturrätt. Intresset för och vetandet om den fysiska världen blev emellertid allt större under 1600-talet. Handlingars brottsliga innebörder skulle analyseras utifrån både det faktiska skeendet och i relation till den gudomliga och moraliska ordningen. Denna ordning var, hävdade tidens rättslära, uppbyggd enligt exakta geometriska proportioner och nedlagd i naturen och i människans själ och väsen.

Influenserna från det naturfilosofiska fältets vetenskaps- och kunskapsyn och metodologi är här tydliga. I sitt faktiska värv skulle juristerna genomföra noggranna empiriska undersökningar av människors faktiska bakgrund och omgivning, beteende, kropp och själs- och känsloliv. På så vis skulle sanningen om människan och hennes handlingar avtäckas.¹³⁷ Till sin hjälp hade 1600-talsjuristerna bland annat den så kallade circumstantieläran som byggde på sju universella principer eller omständigheter: vem, vad, var, med vilka medel, varför, på vilket sätt och när.¹³⁸ Med dessa allmängiltiga principer som utgångspunkt skulle juristerna söka fördjupad kunskap i det enskilda fallet och på den vägen finna och presentera sanningen om brottet i ”universell” bemärkelse – den vetenskapliga och kristna/moraliska sanningen.

Den militära rättsvetenskapen

Under 1600-talet utvecklades även det militära rättsväsendet till att bli en fast och professionell organisation med vida administrativa, politiska

¹³⁶ Lindberg, Bo, 2010, s. 194–196.

¹³⁷ Lindberg, 1984, s. 290–300. Problematiken skärskådas i Lindberg, 1992, s. 60–213.

¹³⁸ Lindberg, 1984, s. 290–300.

och kulturella förgreningar. I rättshistorisk forskning har främst Kjell Åke Modéer ägnat stor uppmärksamhet åt den militära rätten i tidigmodern tid. Han har urskilt två utvecklingsfaser under 1600-talet. I början av århundradet hade den holländske juristen Hugo Grotius introducerat den rationalistiska naturrätten som rättsligt system. Lärans kunskaps- och vetenskapssyn tvingade snart fram ett förrättsligande av den militära straff- och processrätten i Sverige. Det militära rättsväsendet reglerades och professionaliserades och resultatet blev en straff- och processrätt som kännetecknades av ”brutalitet” och ”juridisk kompetens”, menar Modéer. På förrättsligandet av den militära straff- och processrätten följde också ett förvetenskapligande, vilket bland annat innebar att rättsförfarandet systematiserades i enlighet med de (natur)vetenskapliga teorier och metoder som låg i tiden.¹³⁹

Med Gustav II Adolfs krigsartiklar från 1621 blev Sverige ett föregångsland på den militära rättens område. Bestämmelserna angående rättsprocessen var emellertid, som Modéer har framhållit, kortfattade och innehöll inga regler om att utbildade jurister skulle närvara vid rättegångarna. Men mot slutet av 1620-talet dyker de första skolade juristerna upp vid de militära domstolarna. När de svenska fälttågen på kontinenten inleddes översattes Gustav II Adolfs krigsartiklar till tyska och rättegångsbestämmelserna utvecklades. Till krigsartiklarna knöts den så kallade *General- und Obergerichtsordnung* som var den första militära rättegångsförordningen i Europa.

Under 1600-talets andra hälft inleddes professionaliseringen och förvetenskapligandet av det militära rättsväsendet på allvar. År 1656 gav Karl X Gustav ut en ny upplaga av krigsartiklarna och i samband med detta utvidgades reglerna för rättegångsförfarandet. Under samma period uppstod i Europa en ny sorts militärrättslig litteratur. Den var internationellt orienterad och lanserade komparationen som juridisk metod. Jurister sammanställde rättskällor från olika länder i Europa, vilka sedan publicerades i samlingsvolymerna med utförliga kommentarer.¹⁴⁰

Den militärrättsliga litteraturen från senare delen av 1600-talet bestod, framhåller Modéer, i huvudsak av tre typer av skrifter: lagkommentarer, akademiska avhandlingar och läroböcker. Lagkommentarerna var avsedda att utnyttjas av militärjuristerna, auditörer och krigsfiskaler i deras praktiska verksamhet. Avhandlingarna behandlade till största delen folk-

¹³⁹ Modéer, 1992, s. 27.

¹⁴⁰ Modéer, 1992, s. 32–34.

rättsliga problem och teman. I en genomgång av avhandlingar som lades fram vid tyskspråkiga universitet under perioden 1625–1720 har Modéer bland annat funnit att ett femtiotal av dissertationerna behandlade frågor som kan härledas ur Hugo Grotius verk *De jure belli ac pacis*.¹⁴¹

*Generalauditören: välutbildad akademiker,
jurist och kunskapsproducent*

En viktig förutsättning för att den militära organisationen skulle fungera var, som Modéer har påpekat, att dess rättsväsende arbetade effektivt, likformigt och professionellt. I samband med Sveriges deltagande i trettioåriga kriget skapades ett behov av en ledamot i krigsrätterna som var väl förtrogen med militär rättsskipning. Med rättegångsförordningen från 1632 introducerades generalauditörsämbetet i den militärrättsliga organisationen.¹⁴² Generalauditörerna spelade en central roll i framväxten och etableringen av den militära rättsvetenskapen. De var i regel högutbildade akademiker och meriterade jurister och väl bevandrade i sin tids litterära och rättsvetenskapliga kanon. Ett belysande exempel på detta är just generalauditör Benjamin Magnus Croneborg som i sitt privata bibliotek bland annat hade flera band av Ciceros samlade tal och skrifter.¹⁴³

Som ämbetsinnehavare hade generalauditören vidsträckta uppgifter och maktbefogenheter. I fältmarskalkens frånvaro fungerade han som ordförande vid de rättsliga förhandlingarna. Enligt generalauditörsinstruktionen från 1632 skulle ämbetsinnehavaren sitta med vid rättegångar och kontrollera så att de rättsliga representanterna tolkade och tillämpade rådande lagar, förordningar och krigsartiklar korrekt. Andra uppgifter som ålades generalauditören var att förhöra krigsfångar och övervaka ordningen i den militära personalen när armén låg i garnison. Även vid kapitulations- och fredsförhandlingar kom generalauditörerna att spela en viktig roll. Med generalauditörens expertis, hans ofta gedigna akademiska bakgrund förenad med en stor praktisk erfarenhet, skulle rättsosäkerheten motverkas och enhetlighet i rättsförfarandet implementeras.¹⁴⁴

Den generalauditör inom det svenska riket som kanske mer än någon annan medverkade till ett förvetenskapligande av svensk militär lag och

141 Modéer, 1992, s. 33.

142 Modéer, 1968, s. 8.

143 Croneborg, 1951, s. 53.

144 Modéer, 1968, s. 9; Modéer, 1992, s. 38–40.

rättspraxis under 1600-talet var Caspar Matthias Schwartz. Han erhöill sin doktorsgrad i juridik 1664. Under perioden från 1667 till 1676 innehade han tjänsten som auditör över de svenska provinserna i Bremen-Verden. Schwartz juridiska verksamhet var omfattande och han lät publicera sina alster för en bred läsekrets. Till hans arbeten hör bland annat *Florum sparsio ad jus militaire suecicum* (1672) där han presenterade sina kommentarer och reflektioner kring både de svenska och polska krigsartiklarna samt den franska krigsordinantian.¹⁴⁵ Schwartz kommentarer byggde, enligt Modéer, på komparationen som metod, vilket i praktiken innebar att han skärskådade de svenska krigsartiklarna i relation till det allmänna ”tyska” rättssystem som gällde i Bremen-Verden samt genom en flitig läsning av och hänvisning till sin tids tongivande jurister som Benedict Carpzov, Andreas Gail, David Mevius och Samuel Pufendorf.¹⁴⁶

Förutom sina lagkommentarer bidrog Schwartz även till en fördjupad diskussion och medvetenhet kring militär rättspraxis. Han lät bland annat publicera rättsfallssamlingar som exempelvis *Decisiones militaires*, i vilken han presenterade exempel på hur den militärrättsliga hanteringen av brott kunde gå till. Rättsfallen hämtade han från den svenska militära överrättens verksamhet i Bremen-Verden under perioden 1642–1675.

Enligt Modéer var rättsfallssamlingarna, som litterär genre betraktat, ”en typisk 1600-talsföreteelse”, vilka kom att betyda mycket för kunskapsutvecklingen på det militärrättsliga fältet och för förvetenskapligandet av den rättsliga analysen.¹⁴⁷

Den lokala ”hederskulturens” uppluckring

I det förmoderna Sverige och Norden levde de allra flesta människor långt ifrån de storpolitiska arenorna och lärda vetenskapliga miljöerna. På landsbygden var erfarenhetsrummet ännu ihoptvinnat med förväntanshorisonten och den religiöst-moraliska ordningen utgjorde fortfarande en dominerande tolkningsram. Kulturen var till övervägande del muntlig. I denna värld spelade förutom religionen och lagen föreställningar om heder och ära en grundläggande roll för människors sätt att tolka världen.

¹⁴⁵ Modéer, 1992, s. 40.

¹⁴⁶ Modéer, 1992, s. 40.

¹⁴⁷ Modéer, 1992, s. 40.

Social ärlighet, rykte och offentlighet

I tidigare historisk och antropologisk forskning har hedern och äran beskrivits som ett kulturellt värdesystem som reglerade samspelet mellan människor.¹⁴⁸ I det förmoderna samhället var den mer eller mindre kollektivistiskt inriktad och markerade individens position och funktion inom den religiösa, moraliska och sociala ordningen. Äran var knuten till den rådande köns- och moraluppfattningen.¹⁴⁹ Vidare dikterade den villkoren för tillhörighet och utanförskap. Att förklaras för ärelös innebar en total utfrysning från de sociala gemenskaperna.¹⁵⁰

Äran var ett slags ”yttre attribut” eller ”ting” som varje person, oavsett kön och ståndstillhörighet, bar med sig och som ständigt skulle bevakas och försvaras i offentligheten, med dödligt våld om så krävdes.¹⁵¹ Rättsprotokollen från de dömande instanserna i såväl städer som på landsbygden är, som jag har varit inne på tidigare, fulla av mål som vittnar om att bruket av våld ofta var en respons på ärekränkande handlingar och utsagor.

I det hedersbaserade lokalsamhället var äran i likhet med religionen ett slags världsbild, det vill säga en grund för vetande och en utgångspunkt för sätten att urskilja och säkerställa vad som var sant, vilket även implicerade en särskild syn på samhället och den enskilde individen.¹⁵² Mot denna bakgrund kan man med fog tala om att den förmoderna och tidigmoderna människan levde i vad man med ett modernt uttryck kan kalla hederskultur.

I den omfattande forskningen om heder och ära märks endast ett fåtal studier som har noterat och på djupet problematiserat förhållandet mellan ära och förståelsen av kunskap/sanning i tidigmodern tid. I nordisk forskning har denna problematik framför allt noterats och vidareutvecklats teoretiskt av Erling Sandmo.

Etymologiskt hänger ära ihop med ärlighet, menar Sandmo. Ärligheten, att alltid tala sanning och inte medvetet ljuga, rikta falska anklagelser

148 T.ex. Bourdieu, 1986; Henderson, 1994; Wikan, 2005; Dinges, 1989, 1994, särskilt kap. 4; Sandmo, 1999, särskilt kap. 3; Österberg, 1995, 117–144; Lindstedt Cronberg, 2005; Collstedt, 2007, särskilt kap. 6.

149 Se tex. Lindstedt Cronberg, 1997; 2005; Dinges, 1998; Gowing, 1996; Jarrick och Söderberg, 1998; Bergenlöf, 2004; Collstedt, 2007.

150 Österberg, 1995, s. 144; van Dülmen, 1999; Sandmo, 1999, särskilt s. 105–135; Sandmo, 2005a, s. 209–215; Collstedt, 2007, kap. 6.

151 Jfr Sandmo, 1999, kap. 3; Collstedt, 2007, kap. 6.

152 Se Shapin, 1995, särskilt kap. 1–3. Se även Sandmo, 1999, särskilt kap. 3; Sandmo, 2005a, s. 215–221; Collstedt, 2007, 2009, 2010

eller vilseleda andra människor var ett av de mest grundläggande värdena och normerna i den tidigmoderna kulturen och helt avgörande för den mellanmänskliga samvaron. Mot denna bakgrund kan man som Sandmo beskriva de sociala gemenskaperna i tidigmodern tid som ”ärliga förbund”.

Sandmo, som är direkt influerad av ovan nämnde Steven Shapins resonemang, påpekar utifrån sin närläsning av rättsprotokoll från 1600-talet att förståelsen av kunskap/sanning var annorlunda konstituerad i det förmoderna hedersbaserade bondesamhället än vad den är i det moderna västerländska samhället.

Sandmo sammanfattar sin analys av de norska domböckerna från 1600-talets första hälft på ett träffande sätt:

Om et menneske taler sant, er et spørsmål om egenskaper ved det. Men av og til viser det seg altså likevel at sannheten om mennesket i noen grad eksisterer utanför talen, som når det kan dokumenteres håndfast at en mann flår katter eller blitt dømt for tyveri. Men bare sjelden. Nesten alltid ville det vaere slik at et menneskes ærlighet hvilte på andres beretninger om dem som ærlige, og slik strekker sannheten seg bakover som en endeløs rekke av fortellinger.¹⁵³

Utmärkande för synen på kunskap/sanning i 1600-talets hedersbaserade bondesamhälle var, enligt Sandmo, att personer med äran i behåll per definition betraktades som ärliga och trovärdiga av sin omgivning. Den ärelöse saknade däremot helt och hållet egenskapen att tala sanning.¹⁵⁴ Kunskaper om personers ärlighet utvanns ur de rykten och berättelser som cirkulerade i lokalsamhället, vilka återspeglade den lokala äre- och maktstrukturen och bondesamhällets muntliga kultur, menar Sandmo.¹⁵⁵

Det var alltså i första hand mot bakgrund av den ”lokala” kännedomen om personens position inom en social och moralisk ordning som sanningshalten i dennes utsagor bedömdes och säkerställdes, inte utifrån ”fakta” som höll för empirisk bevisning. I den meningen utgick även den ”lokala” kunskapsproduktionen från ”analogin” som tankefigur.

Det skall dock framhållas, vilket Sandmo antyder, att man även lade viss vikt vid ”faktiska bevis” för att fastställa vad som hade hänt samt för att en rättmätig dom skulle kunna fällas. Detta synsätt fanns redan, vilket jag skall återkomma till, i de medeltida lagarna.

153 Sandmo, 1999, s. 143. Se även Rublack, 1999, s. 18–27.

154 Se t.ex. Sandmo, 1999, särskilt kap. 3. Jfr Jarrick och Söderberg, 1998, s. 154–156.

155 Sandmo, 1999, s. 144–149. Jfr Rublack, 1999, s. 18–23.

Världsbilder i rörelse

På kunskaps- och idéplanet kan man lite tillspetsat beskriva det förmoderna lokalsamhället, med dess "egna" djupt rotade hedersbaserade rättsregler, traditioner och värderingar, som relativt isolerat och statiskt. De olika kunskaper och "nya" upptäckter om världen, samhället och människan som samtidigt cirkulerade i lärda och vetenskapliga kretsar nådde sällan människorna i byar och socknar på landsbygden.

Men under 1600-talet, bland annat med statsmaktens politiska konsolidering samt dess institutioners allt tydligare närvaro i lokalsamhället, fick landsbygdsbefolkningen i olika situationer och sammanhang stifta bekantskap med den "lärda världens" tänkesätt och värderingar. En av de allra viktigaste arenorna för dessa "kunskapshistoriska möten" var rätten.

Som Eva Österberg har framhållit handlade rättsutvecklingen på ett generellt plan om en successiv övergång från ett lokalt rättssystem med rötter i det medeltida tankegodset och som låg nära de kulturella normer, värderingar och det språk som brukades bland människorna i lokalsamhället till ett statligt, anonymt och genombyråkratiserat rättssystem med högutbildade jurister och domare, retoriskt skolade och väl bevandrade i sin tids rättsvetenskapliga kanon.¹⁵⁶

I det nordiska projektet *People Meet the Law. Control and Conflict-Handling in the Courts. The Nordic Countries in the post-Reformation och Pre-industrial Period* har en rad historiker skärskådat den nordiska rättskulturen och dess förändringar under den tidigmoderna perioden utifrån en mängd infallsvinklar. Som en viktig tankefigur framstår mötet mellan befolkningen och lagens representanter. Författarna betraktar mötet i domstolarna som en pågående läroprocess för samtliga inblandade deltagare. Olika tänkesätt och värderingar med rötter i den "lärda" och den "lokala" kulturens föreställningsvärldar sattes i rörelse och bröts mot varandra.¹⁵⁷

I övergången från förmodernitet till modernitet tycks den lokala diskursen om ära och social ärlighet har förlorat sin giltighet som källa till kunskap om världen och människan. Viktiga led i denna utveckling var, menar Sandmo, bland annat skriftkulturens "seger" över den muntliga kulturen. Genom statsmaktens politiska konsolidering, nära förbunden

156 Österberg, 2002, s. 16–21; Se även Aalto, Johansson och Sandmo, 2000 s. 223–226.

157 Österberg och Sogner, 2000, s. 276. Se även Aalto, Johansson och Sandmo, 2000 s. 223–226.

med den vetenskapliga och filosofiska omorientering som skisserats ovan, införlivades lokalsamhället i en ”ny”, lärd och skrivande offentlighet. Denna ”nya offentlighet”, som hade vidsträckta förgreningar in i sin tids politiska, intellektuella och vetenskapliga miljöer, förde med sig nya idéer och synsätt och ställde helt eller delvis andra krav på hur kunskaper skulle eftersökas och förmedlas.¹⁵⁸

Mot denna bakgrund kan man, menar jag, se den militära rätten som ett område där olika världsbilder, diskurser och värderingar artikuleras och ställdes mot varandra. Under loppet av det krigiska och politiskt instabila 1600-talet uppstod många möten mellan det militära rättsväsendet och lokalsamhället. Via de militära domstolarnas och de lärda generalauditörernas utredande och dömande verksamhet drogs således de lokala hedersbaserade gemenskaperna in en ”större” offentlighet baserad på det skrivna ordet. Genom dessa möten bröts, kan man förmoda, ”lokala” sanningsanspråk och muntligt traderade berättelser och kunskaper mot en statlig, militärrättslig diskurs med vida förgreningar i sin tids politiska och vetenskapliga miljöer och kontinentala rättskultur. En effekt av dessa möten blev att förståelsen av kunskap som ”lokalt” situerad och kopplad till muntlighet, rykte, ära och moral kom att framstå som problematisk för allt fler människor.

När den muntliga kulturens sanningsanspråk ifrågasattes och trängdes undan sattes den äldre hederskulturens kunskapsteoretiska fundament i rörelse. Den absoluta kopplingen mellan ära och förmågan att tala sanning löstes upp. Så småningom miste de äldre lokala världsbilderna och tänkesätten sin giltighet och trängdes undan. Sanningen avpersonifierades, den fräntogs namn, kropp och själ och gjordes till en abstrakt kategori.¹⁵⁹

Men även om äran gick under som världsbild innebar inte detta att den upphörde att vara ett viktigt värde för enskilda individer och grupper. Det är rimligare att tala i termer av att äran ”bytte skepnad” och fylldes med nytt innehåll i övergången mellan förmodernitet och modernitet.¹⁶⁰

158 Sandmo, 1999, s. 147–162.

159 Sandmo, 1999, s. 147–162. Jag har i ett annat sammanhang belyst hur detta epistemologiska skifte tog sig uttryck på det medicinvetenskapliga fältet under 1700-talets andra hälft, se Collstedt, 2010.

160 För resonemang om ärans ”förvandlingar” i övergången mellan förmodern och modern tid, se t.ex. Dinges, 1989; Inger, 2001; Sandmo, 2005a; Collstedt, 2010.

Sammanfattande diskussion

Syftet med det här kapitlet har varit att med utgångspunkt från tidigare forskning teckna en bild av det kunskapshistoriska klimatet inom vilket rätten som institution utvecklades under 1600-talet och som i förlängningen torde ha inverkat på det rättsliga talet om militärers våld mot civilbefolkning.

Jag har i synnerhet tagit fasta på tre övergripande kunskapsordningar som låg i tiden: den religiösa världsbilden genom sin kunskaps- och människosyn, den ”nya” vetenskapen/naturfilosofin, inklusive rättsvetenskapen, med dess doktriner och uppfattningar om hur människan och hennes handlingar skulle studeras, klassificeras och förstås samt äran som implicerade fundamentala uppfattningar om det sociala och moraliska livet, om tillhörighet och utanförskap.

Under 1600-talet var religionen en världsbild, det vill säga en grundläggande utgångspunkt för sätten att tolka och ordna verkligheten. Den fysiska världen upplevdes och förklarades som ett mikrokosmos av en större gudomlig och moralisk ordning. I denna starkt religiösa kultur fungerade analogin, det vill säga tanken om att allt i den fysiska världen kan tolkas som direkta hänvisningar till en större gudomlig och moralisk ordning, som en given utgångspunkt för produktionen av kunskap. Bibeln och andra berättelser ur den kristna litterära kanon betraktades som otvivelaktiga referenser till hur världen hängde samman.

Analogin var länge den givna kunskapsteoretiska utgångspunkten även för den ”vetenskapliga” verksamheten inom naturfilosofi, medicin, anatomi och så vidare. Men under 1600-talet uttrycktes en skepsis gentemot den aristotelisk-skolastiska vetenskapssynen. Bland annat ifrågasattes tillförlitligheten i de gamla auktoriteternas resonemang och resultat. Vissa naturforskare pläderade för en individualistisk empirism, det vill säga ett kunskapssökande baserat på den egna erfarenheten och på empiriskt fastställbara fakta och inte på analogierna.

Vid sidan av de ”universella” kunskaper om världen som utvanns ur de kristna moraliska berättelserna om gott och ont, rätt och fel samt genom ”vetenskapliga” empiriska analyser av naturen som sådan existerade det även lokalt situerade kunskapsordningar, det vill säga parallella epistemologier. Det svenska medeltida och tidigmoderna bondesamhället präglades starkt av en muntlig kultur. Här var äran, ryktet och den strida strömmen av berättelser som cirkulerade i lokalsamhället av grundläggande

de betydelse för synen på kunskap och i en vidare mening för förståelsen av vad som var sant.¹⁶¹ Ära och ärlighet var intimt länkade till varandra. En person med ära var per definition en person som talade sanning.

I det tidigmoderna lokalsamhället där alla i regel kände varandra väl värderades sanningshalten i en utsaga i förhållande till kunskaper om vem talaren var. Personens rykte och position inom ramen för en ”lokal” social och moralisk ordning bestämde sanningshalten i dennes ord, snarare än ”fakta” som höll för empirisk bevisning. Den ”lokala kunskapsproduktionen” vilade således på analogin som tankefigur. Man tolkade och värderade muntliga utsagor mot bakgrund av den lokala diskursen om ära och ärlighet.

I förmodern tid var alltså äran ett slags världsbild som implicerade en tongivande syn på samhällslivet och den enskilde individen. Men under 1600-talet börjar det äldre hederstänkandet att luckras upp, inte minst till följd av statsmaktens politiska konsolidering, den vetenskapliga utvecklingen i riktning mot en empiriskt orienterad verklighetsuppfattning och skriftkulturens ”seger” över den muntliga kulturen. Rättsväsendet spelade en viktig roll i denna process.

1600-talets rättslärda tog intryck av de nya synsätten och idéerna, i synnerhet den rationalistiska naturrätten. Domstolarna runt om i riket kom i allt större utsträckning att befolkas av jurister och domare som var väl bevandrade i tidens avancerade rättsteorier. Förvetenskapligandet av rätten som institution under 1600-talet innebar även att helt eller delvis nya sätt att söka kunskap om brottsliga handlingar kom att tillämpas i rättspraxis. Som en följd av detta miste lokalbefolkningen makten över de rättsliga arenorna och i förlängningen även möjligheten att tolka och bedöma handlingar utifrån sina egna normer och världsbilder.¹⁶² I denna process spelade generalauditörerna, med sina i regel djupa och breda kunskaper i internationell och militär rätt, sannolikt en avgörande roll.

161 Jfr Rublack, 1999, s. 18–23.

162 Sandmo, 1999, s. 156–159.

Lagstiftaren, krigsvåldet och tidens etiska anrop

Mycket pekar på att talet om ”våld” som fenomen och handling genomgick stora förändringar under 1600-talet. Hur militärens våld mot civilbefolkning skulle tolkas, hanteras och bemästras samt var gränserna för våldets legitimitet skulle dras blev till en särskilt väsentlig fråga som uppmärksammades och problematiserades på de flesta samhällsliga nivåer. I vissa sammanhang utgick talet om våld från radikalt nya utgångspunkter. Även i Sverige kom, vill jag hävda, våldets omsättning i tal att utvidgas och fördjupas.

I detta kapitel skall jag studera våldsdiskursens utformning och omformning i Sverige så som denna komplicerade process kom till uttryck genom krigslagstiftningen under perioden ca 1500–1700. Jag kommer att röra mig på flera olika nivåer samtidigt. Dels har jag för avsikt att studera problematiken som en fråga om omorientering i riktning mot en mer empirisk och ”modern” kunskapssyn och verklighetsuppfattning, dels som en fråga om kulturell cirkulation och politiskt-juridiskt bruk av kunskaper, idéer och etiska värderingar.

Framställningen består av två delar. Den första delen behandlar den kunskapssyn som låg bakom lagstiftarens klassificering av ”våldshandlingar” i det tidigmoderna Sverige. Präglades lagstiftarens arbete av de epistemologiska spänningar och omorienteringar som låg i tiden? När och hur kommer detta i sådana fall till uttryck? Går det att se en förändring i sätten att klassificera och beteckna våldshandlingar under perioden ifråga? Frågor som rör förståelsen av kunskap blir även viktiga i kapitlets andra del, men här fokuseras hur relationen mellan ”militärer” och ”civilbefolkning” omtalas och regleras genom krigslagstiftningen.

Min uppfattning är att lagar och förordningar inte enbart inkluderar strikt juridiska och politiska synsätt. De rymmer också samhällets moral-

uppfattningar och etiska anrop.¹⁶³ Därför blir det viktigt att ge en inblick i det landskap av etiska värderingar som låg i tiden och som knöts till den militära våldsproblematiken. Här har jag valt att närmare lyfta fram och skärskåda den moralfilosofiska doktrinen om *jus in bello*, framför allt så som den formulerades under 1600-talet av den nederländske juristen och naturrättsfilosofen Hugo Grotius. Dessa frågor bildar utgångspunkten för analyserna i kapitlets andra del: Vilka uppfattningar om militärens våld och övergrepp i samband med krigföring, fälttåg och inkvarteringar kommer till uttryck i lagens bestämmelser? Beaktades civilbefolkningens utsatthet och oskyldiga lidande överhuvudtaget och om så är fallet, på vilket sätt? Går det att se ett slags diskursivt släktskap mellan krigslagstiftningens etiska anrop och doktrinen om *jus in bello*? Kapitlet avslutas med en diskussion kring det disciplinära våldet.

Krigslagstiftningen och kunskapen om ”våld” ca 1500–1700

I Sverige instiftades de första lagarna för krigsmakten redan i mitten av 1500-talet. Gustav Vasas krigsartiklar från 1545 var det första försöket att skapa en gemensam värdegrund för krigsfolket. I jämförelse med senare krigsartiklar var 1545 års artiklar outvecklade. De består endast av tolv paragrafer. Här finns bestämmelser kring brott som myteri, förräderi, ärekränkningar, rymningar och pliktförsummelse. Den nionde artikeln riktar primärt in sig på vad vi idag skulle kalla fysiskt våld. Artikeln är emellertid kortfattad och innehållet är opreciserat. Här stadgas:

Vilken den man annen oförvarande och med fördel slår, förraskar eller överfaller, heller partisk fred tager, heller någon Nation över den annen förbinde eller rotera, skall efter sakens viktighet och Rättens kennelse, sådant till livet straffet blive, Såsom och hermed Sting heller kast förbudne vara skola, och vilken giönom slagsmål i dryckenskap, heller eljest skamfårad, heller lamlastad bliver, den skall, så länge han ofärdig är, vår Besoldning förhollen varda.¹⁶⁴

Förutom fysiska våldshandlingar, som slag, slagsmål och överfall samt effekterna av sådana handlingar som ”skamfårad”, ”lamlastad” och ”ofärdig”, talar samma artikel om personer som ingår ”partisk fred” eller som ”någon Nation över den annen förbinda eller rotera”.¹⁶⁵ Och i artikel

163 Jfr Österberg, 2004, s. 33–37.

164 1545 års krigsartiklar, 1706, s. 25.

165 1545 års krigsartiklar, 1706, s. 25.

11 talas det om ”dödslag våldtäkt, våldsverk, tjuvnad, röveri och andra ogärningar”.¹⁶⁶ ”Våld” samordnas således med andra handlingar vars innebörder är relativt obestämda och flytande. Någon enhetlig våldskategori i modern mening är det alltså inte tal om i krigsartiklarna från 1500-talet.

Under 1600-talet skedde som nämnts stora förändringar på det militärrättsliga fältet. Med Gustav II Adolfs krigsartiklar från 1621 gavs det militära rättsväsendet ett avancerat normativt ramverk. Under hela 150 artiklar dikterar kungamakten gränserna för den militära personalens handlingsutrymme. Lagens bestämmelser kring fysiskt våld utökades. Här presenteras flera olika typer av handlingar som vi idag skulle beteckna som våld. Men inte heller här framstår ”våld” som en väl avgränsad och enhetlig kategori i modern mening. ”Våldshandlingarna” är utspridda på olika håll i lagtexten och försedda med siffror som markerar deras plats i en större kronologisk ordning.¹⁶⁷ I likhet med 1545 års krigsartiklar tycks alla brottsliga handlingar som presenteras i 1621 års artiklar snarare besläktade med varandra, de framstår som delar i ett större meningssammanhang. Av detta kan man sluta sig till att det bakom lagstiftarens sätt att systematisera handlingarna i lagtexten döljer sig en äldre kunskapsyn som utgick från ”likheten” och ”analogin” som ordnande princip.

Som sagt handlade naturforskningen under mycket lång tid om att studera företeelser i den fysiska världen som en direkt referens till den religiösa och moraliska ordningen. Allt uppfattades ha sin exakta motsvarighet inom ramen för detta system. Det gällde att finna ”likheterna” och sedan placera dem i rätt förhållande till varandra. I 1500-talets och det tidiga 1600-talets krigsartiklar existerade inga självständiga och entydiga kategorier. Den kronologiska ordningen antyder förvisso att lagstiftaren ansåg det betydelsefullt att placera handlingarna i en särskild hierarkisk struktur i förhållande till varandra och därmed markera en viss skillnad ifråga om handlingarnas innebörder. Men det handlade inte om några grundläggande, naturliga skillnader, utan om gradskillnader.¹⁶⁸

Gustav II Adolfs krigsartiklar gällde fram till 1683 och ersattes då av Karl XI:s krigsartiklar. 1683 års krigsartiklar markerar slutfasen i den militära rättsutvecklingen under 1600-talet. Sedan det tidiga 1600-talets artiklar har det skett flera förändringar. Lagstiftaren gör gällande:

166 *1545 års krigsartiklar*, 1706, s. 26.

167 *1621 års krigsartiklar*, 1706, s. 192–216.

168 *1621 års krigsartiklar*, 1706, s. 192–216.

Och som Vi bland annat Vår Kongl Omsorg högst angeläget eraktat havom, att vad Krigsdisciplinen och de Högstbemälte Våre Kongelige Förfäder väl stadgade Krigsartiklar vidkommer, det de således kunde bliva översedda, förökade och i *tjänligare ordning bragte, som tidernas omskiftelse är*, samt Vår och Vårt Rikes tjänst fordrar och kräver.¹⁶⁹

Lagtexten utökades inte med till antalet fler artiklar och punkter, utan förändringen ligger på ett annat plan. Skälet till de förnyade krigsartiklarna tycks vara dels politiskt, eller med lagstiftarens formulering så som "Vår och Vårt Rikes tjänst fordrar och kräver", dels av skäl som bottnar i en kunskapsteoretisk omorientering. Föreskrifterna placerades i "tjänligare ordning" och på ett sätt som motsvarar "tidernas omskiftelse". Som jag har visat ovan var bestämmelserna i det tidiga 1600-talets krigsartiklar endast numrerade. Några tydliga gränser mellan olika typer av handlingar existerade alltså inte. I detta avseende skiljer sig Karl XI:s krigsartiklar från slutet av 1600-talet väsentligt och bär vittnesbörd om att sätten att ordna världen hade genomgått en förändring under århundradets gång. Bestämmelserna om illegitimt våld mot person (alltså ej det uppfostrande våldet, straffen eller våld mot egendom) hittas under flera olika kapitel som exempelvis: "Tit.V. Om överdåd och värjeblottande", "Tit VI; Om Konungens samt högre och nedrigere Officerares Respect, Auctoritet och Commando, samt de gemenas lydno", "Tit. XIV. Om olovliga sammankomster, Myteri och Slagsmål", och "Tit XV. Om dråp och mord", "Tit. XVIII. Om kvarter och läger". Jämfört med 1500-talets och det tidiga 1600-talets krigsartiklar utgår systematiken i 1683 års artiklar från delvis helt andra premisser. Den centrala principen är samordning samt avgränsning under distinkta kapitel och informativa rubriker. Hur kan då denna förändring tolkas?

Det är i sammanhanget viktigt att påpeka att begreppet "våld" sällan brukades under 1600-talet på samma sätt som ordet används idag. Lagstiftare och rättslärdar i tidigmodern tid använde i regel andra ord och fraser som "hugg och slag", "slagsmål", "såramål" och "illa hanterad". "Mord" och "dråp" var förvisso etablerade som juridiska begrepp redan i medeltidslagarna. Men begreppens innebörd innefattade mer än dödliga fysiska handlingar. I 1600-talets teologiska diskurs likställdes sinnesstämningar som hat och vrede med dråp och mord. "Den som hatar sin nästa, han är en mansdråpare", hävdade till exempel teologen och duellkritikern

169 *1683 års Krigsartiklar*, 1706, s. 802. (min kurs.).

Rudolph Clingel i skriften *En liten tractat de Duellis och enwijges kamp* (1674).¹⁷⁰

Samma problematik kommer till uttryck i kapitel 5 i krigsartiklarna från 1683. Här kopplas ”värjeblostande” ihop med ”överdåd”.¹⁷¹ I 1600-talets teologiska och rättslärdas diskurs betraktades överdådet som syndens och lastens grundform. Den överdådige satte sig mot Guds vilja. Motsatsen var dygden ödmjukhet som visade på gudsfruktan – den avgörande egenskapen för en kristen människa och kunglig undersåte.¹⁷² Våldet placerades på så vis i ett religiöst-moraliskt menings-sammanhang. Att vi stundtals har att göra med en äldre kulturs våldsföreställningar blir än mer explicit i krigsartiklarnas paragraf 87 under rubriken ”Om dråp och mord” där våldet sammanförs med magiska och övernaturliga handlingar som trolldom och förgörning: ”Dräpes någon med förgörning eller trolldom, eller eljest mördas, då straffas Mannen, som sådant gör, till stegel, och konan till eld, jämte den som där till samtycker eller råder.”¹⁷³

Under kapitel 6, 14 och 17 inordnas ”våldet” i ett annat sammanhang. Här samordnas handlingar som mer explicit hotade den politiska ordningens grundstenar: hierarki, lydnad, lojalitet och disciplin. Genom att lagstiftaren på detta vis placerade handlingar under olika förklarande rubriker skapades tydligare gränser mellan olika handlingstyper. Särskilda handlingskategorier utformades, men våldshandlingar kunde ingå i flera olika kategorier samtidigt och därmed tillskrivas olika mening och innebörd. En självständig och väl avgränsad kategori ”våld” med entydig innebörd existerade alltså inte under 1600-talet. Men sättet att beteckna våldshandlingar och föreskriva dem mening förändrades under århundradets lopp. Mot slutet av 1600-talet framstår klassificeringen av ”våldshandlingar” som både bekant och främmande, modern och ålderdomlig på samma gång. Frågan är då vad detta ”bekanta” och ”moderna” bestod av.

Skillnaden mellan de olika tänkesätt kring våld som kan spåras i lagtexten ligger framför allt på ett retoriskt plan. Den brännande frågan för lagstiftaren tiden ca 1500–1700 tycks ha varit utgångspunkten för klas-

170 I kritik av duellfenomenet likställde teologerna Simon Isogaeus och Rudolph Clingel hatet och vreden med mord i själslig mening. Se Collstedt, 2007, s. 136–147. Se även SAOB, sökord ”mord”.

171 *1683 års Krigsartiklar*, 1706, s. 816.

172 Lindberg, 1992, s. 401; Collstedt, 2007, s. 245–248.

173 *1683 års Krigsartiklar*, 1706, s. 816.

sificeringen av våldet, det vill säga vilka språkliga tillvägagångssätt och tankefigurer som bäst lämpade sig för att beskriva sådana handlingar. Som berörts ovan hängde sätten på vilka människor i det förmoderna Västeuropa skaffade sig, organiserade och förmedlade kunskap intimt samman med tron på att världen kunde läsas som ett system av sammanhängande tecken, ja som en skrift med direkta, entydiga referenser till den bakomliggande gudomliga och moraliska ordningen.¹⁷⁴ Denna världsbild framträder tydligt i 1500-talets och det tidiga 1600-talets krigsartiklar.

I 1683 års krigsartiklar framstår den äldre ”läsningen” av världen alltjämt som närvarande, men inte längre som lika självklar. Sätten att skriva och beteckna världen på hade blivit allt fler. Den äldre medeltida världsbilden, där likheten och analogin hade varit den vägledande principen bakom kunskapsproduktionen, utmanades under 1600-talet av ett nytt sätt att förstå och beskriva världen och människan. I takt med att naturrätten fick allt större utrymme i 1600-talets rättslärdas diskurs skapades förutsättningarna för framväxten av en empiriskt orienterad verklighetsuppfattning i en mer modern mening. Från och med andra hälften av 1600-talet tycks detta tänkande även ha etablerats i krigslagstiftningen och vann därmed politisk legitimitet. På detta vis kom den äldre kunskapsteoretiska principen om likhet så småningom att trängas undan och förklaras för ogiltig. I analogins ställe kom ”den naturliga skillnaden” på sikt att befästas som den givna och grundläggande tankefiguren för tolkningen av världen och för hur (vålds)handlingar klassificerades och tillskrevs mening.¹⁷⁵

Åtskillnadens politik och synen på oskyldigt lidande

Under perioden 1500–1700 kom den kunskapsteoretiska principen om ”skillnad” alltså att betonas allt starkare i krigslagstiftningen. I en vidare mening bildade detta vetande en viktig grund för den svenska statsmaktens konsolidering och för den politiska organisationen av samhälle och befolkning i stort. Under denna period upprättades, kan man säga, en intrikat uppsättning av distinktioner och åtskillnader som den svenska statsmakten och dess institutioner kom att bevaka och stå som garant för.¹⁷⁶ En av de politiska och juridiska gränser som den tidigmoderna statsmakten drog upp, och som fick direkta effekter för synen på våld, var

174 Jfr Sandmo 1999, s. 150–162; Sandmo, 2005a, s. 217–221.

175 Sandmo, 1999; s. 168–171. Sandmo för ett liknande resonemang kring könsskillnadernas historia i Sandmo, 1997, s. 76–101.

176 Jfr Münkler, 2004, s. 63–69.

den mellan stridande och icke-stridande, mellan ”militärer” och ”civilbefolkning”.

Som nämnts är min uppfattning att lagens gränsdragningar rymmer, förutom strikt politiska och juridiska synsätt, ett etiskt anrop. Att synliggöra och problematisera det etiska meningssammanhanget är av väsentlig betydelse för att förstå lagen i sin historiska komplexitet.

Jag börjar med att närmare belysa den etiska diskursen kring militärt våld sett genom den tongivande doktrinen om *jus in bello*. Denna idéhistoriska exkurs syftar till att identifiera grundläggande värderingar och tänkesätt kring militärens våld mot civilbefolkningen, i synnerhet dem som låg till grund för Hugo Grotius resonemang i tredje boken av verket *De jure belli ac pacis* (1625). Därefter analyseras hur relationerna ”militärer” och ”civilbefolkning” uppmärksammades och reglerades i den svenska krigslagstiftningen under perioden ca 1500–1700.

Jus in bello

Redan i antiken väcktes frågor som rörde soldaternas våld och övergrepp mot lokalbefolkning under krigföring, plundringar och ockupationer. Men det var först på medeltiden som krigsväldet och det mänskliga lidandet och utsattheten började behandlas som ett allvarligt etiskt, existentiellt och samhällligt problem som måste hanteras och bemästras. Filosofer, teologer och rättslärda engagerade sig i problematiken och med argument hämtade från den kristna moralteologin och den klassiska antikens litterära kanon utarbetades riktlinjer för vad som var acceptabla och moraliskt försvarbara handlingar i krig. Argumenten systematiserades till en sammanhållen doktrin om krigets rätt och lagar, *jus in bello*. Under medeltiden nådde emellertid dessa etiska och existentiella reflektioner sällan utanför universiteten och den lärda världen. I detta avseende framstår 1600-talet som ett brytningsskede.

En av de forskare som har bidragit med några av de mest inträngande idéhistoriska analyserna av doktrinen om rättfärdigt krig är historikern James Turner Johnson. Han ser en viktig grogrund för utvecklingen av *jus in bello* i Thomas av Aquinos begrepp ”rätt intention”.¹⁷⁷ Thomas utgår här, menar Johnson, ordagrant från kyrkofadern Augustinus. Augustinus och Thomas syn på ”rätt intention” att starta krig vilar på den kristna tanken om kärleken till nästan. Men Thomas vidareutvecklade inte

177 Johnson, 1975, s. 40–42.

denna tankegång i riktning mot en sammanhållen teori kring vad som var rättfärdigt handlande i krig och vad som konstituerade människors okränkbarhet. Ett mer distinkt och tongivande resonemang kring denna etiska problematik hittas i *De treuga et pace* från 1200-talet – en lagtext med tydliga influenser från kanonisk rätt. Här listas åtta grupper som skulle äga full immunitet och beskydd mot krigets brutaliteter: präster, munkar, klosterbröder, religiösa grupper, pilgrimer, resande, handelsmän och bönder. Människors okränkbarhet tycks, enligt Johnson, primärt ha varit kopplad till deras position och samhällseliga funktion, men sannolikt också på grund av att de inte bar vapen och att de därför betraktades som *icke-stridande*.¹⁷⁸

Det är intressant att notera att de grupper av människor som idag lyfts fram som okränkbara enligt internationella lagar och folkrätt, som kvinnor, barn, åldringar osv, saknas i *De treuga et pace*. En viktig fråga är huruvida dessa gruppers utsatthet överhuvudtaget inte uppmärksammades under medeltiden. Vänder man sig till andra litterära genrer framträder en mer komplex bild. Ett intressant exempel är 1300-talsförfattaren Honoré de Bonéts skrift *L'arbre des batailles*. Bonét skriver: ”And if in war many evil are done, they are never come from the nature of war, but from false usage; as when a man-at-arms takes a woman and does her shame and injury, or sets fire to a church”.¹⁷⁹

Bonét betonar det orättfärdiga med att våldföra sig på kvinnor och utvidgar på detta vis den lista på icke-stridande och därmed oskyldiga grupper som presenteras i *De treuga et pace*.¹⁸⁰ Bonéts skrift måste ses i ljuset av det höviska krigarideal som utvecklades vid de västeuropeiska hoven under 1100- och 1200-talen. Historikern Richard Kaeuper, som har undersökt förhållandet mellan synen på bruket av våld och riddarkulturens dygder och hedersföreställningar i det medeltida England och Frankrike menar att det ”ridderliga våldet” och dess värdegrunder var kraftigt omdebatterade i sin samtid. De var både högt hyllade och starkt ifrågasatta av såväl kungamakt som kyrka. Inte minst i den medeltida höviska litteraturen framträder den etiska problematiseringen av riddares moraliska agerande på slagfältet och i mötet med icke-stridande grupper som ett av flera viktiga teman.¹⁸¹

178 Johnson, 1975, s. 43–46. Jfr Höglund, 2001; Österberg, 2005b.

179 Bonet cit. efter Johnson, 1975, s. 68–69.

180 Johnson, 1975, s. 70.

181 Keuper, 2001, särskilt s. 63–88, 273–297.

Under loppet av den tidigmoderna perioden vidareutvecklades *jus in bello* av kristna teologer och jurister som Francisco de Vittoria, Francisco Suarez och Hugo Grotius. De etiska riktlinjerna och ståndpunkterna preciserades och befästes. De katolska 1500-talsteologerna de Vittoria och Suarez, båda tongivande röster i den så kallade Salamancaskolan, problematiserade frågan om icke-stridandes okränkbarhet med utgångspunkt från olika resonemang kring distinktionen mellan ”skuld” och ”oskuld”. ”Oskyldiga människor” i ett krigshärjat område var, för dessa tänkare, de personer och grupper som inte hade direkt inflytande på krigsföringen. Enligt de Vittoria var barn, kvinnor (med undantag för vissa individuella fall), präster, religiösa främlingar, gäster från fiendelandet, ”harmlösa” jordbrukare och övriga ur den ”fredliga civilbefolkningen” per definition oskyldiga. Att döda oskyldiga människor var dock, enligt de Vittoria, oundvikligt under vissa särskilda omständigheter som exempelvis belägringar. Det onda respektive rättfärdiga i sådana handlingar skall då bedömas enligt principen om våldets proportionalitet, menade de Vittoria.¹⁸²

Francisco Suarez definierade ”icke-stridande” något vidare. Han betraktade även personer som bar vapen som ”icke-stridande” under förutsättning att det kunde bevisas att han/hon varken deltagit i förbrytelser mot oskyldiga eller i ett orättfärdigt krig.¹⁸³ Den relativt enhetliga medeltida doktrinen om *jus in bello*, inom vilken både de Vittorias och Suarez skrifter var en del av och som vilade tungt på skolastisk moralteologi, splittrades i samband med religionskrigen efter reformationen. Mot denna bakgrund ser James Turner Johnson 1600-talet som en brytningstid. Under detta århundrade, då krig i allt högre utsträckning kom att legitimeras med politiska och etiska argument och inte religiösa och då den internationella politiken och rätten formades och förvetenskapligades, skapades också förutsättningarna för framväxten och etableringen av en ”modern”, sekulär diskurs kring krigsrelaterat våld och icke-stridande gruppers immunitet.¹⁸⁴

Ett särskilt inflytelserikt verk som, enligt många forskare ger uttryck för den pågående brytningen mellan gammalt och nytt är den nederländske juristen och naturrättsfilosofen Hugo Grotius stora arbete *De jure belli ac pacis* (Om krigets och fredens rätt) 1625. Som tidigare har nämnts var Grotius verk en central referens i det svenska 1600-talets rättslärdas diskurs.

182 Johnson, 1975, s. 196–197.

183 Johnson, 1975, s. 197.

184 Johnson, 1975.

Låt oss därför närmare granska och problematisera dennes resonemang om krigsväldets rätt och lagar.

Hugo Grotius och verket De jure belli ac pacis (1625)

Hugo Grotius föddes i Holland 1583. Han påbörjade sin akademiska bana vid elva års ålder då han skrevs in vid universitetet i Leiden. Där studerade han teologi och juridik och gjorde sedan en lysande karriär, bland annat som diplomat vid en rad kunglig hov. Från år 1634 var han i svensk tjänst och verkade som drottning Kristinas ambassadör i Paris. Han var en känd person i Sveriges lärda och vetenskapliga kretsar och han brevväxlade flitigt med flera ur den svenska politiska eliten, som exempelvis Axel Oxenstierna.¹⁸⁵

Grotius var en person som i många avseenden bröt mot sin tids normerande tankebanor. Hans författarskap spänner över flera olika fält, men det är framför allt de juridiska arbetena som blev tongivande, även för eftervärlden. I huvudverket *De jure belli ac pacis* uppvisar Grotius en tydlig distans till den då så dominerande aristoteliska världsbilden. Han hämtade sin metodik från matematiken och i likhet med Descartes arbetade han deduktivt. Med utgångspunkt från naturrätten formulerade han banbrytande teser om maktens begränsningar och individens naturliga rättigheter. Religionen och moralteologin får en undanskymd roll i flera av hans arbeten. Särskilt påtagligt är detta i *De jure belli ac pacis*.¹⁸⁶

Grotius har beskrivits som en ”tidstypisk empiriker”.¹⁸⁷ Han vände sig till naturen och inte till Gud och de religiösa skrifterna för att få svar på sina frågor. Han lutade sig tungt på den klassiska antikens filosofer och poeter och deras förståelse av den naturliga ordningen, vilka såg kärleken till den egna fortlevnaden, som dess främsta princip. I två av naturrättens grundregler fann Grotius de etiska utgångspunkterna för tolkningen av världen: ”Det skall vara tillåtet att försvara sitt eget liv och att avstå från sådant som hotar att vara skadligt” och ”Det skall vara tillåtet att förvärva för sig, och att behålla, de ting vilka är användbara för livet”.¹⁸⁸ Grotius slöt sig också till två följdantaganden: ”Ingen skall få skada en annan” och ”[I]ngen skall få beröva en annan hans egendom”.¹⁸⁹ Med dessa principer

185 Sörlin, 2004, s. 279–280. Se även Lindroth, 1997, s. 361–362.

186 Sörlin, 2004, s. 281–285.

187 Sörlin, 2004, s. 281.

188 Cit. efter Sörlin, 2004, s. 281–282.

189 Cit. efter Sörlin, 2004, s. 281–282.

som stöd för sina resonemang utvecklade Grotius sin syn på soldaters våld och dödande i samband med krigföringen.

Våld och oskyldigt lidande

I den tredje boken av *De jure belli ac pacis* utarbetade och preciserade Grotius sina tankegångar kring *jus in bello* – krigets rätt och lagar. I likhet med tidigare moralfilosofer, som engagerat sig i problematiken som exempelvis de Vittoria, bildade förståelsen av skuld och oskuld en viktig utgångspunkt för Grotius. Men den senare hämtade inte dessa moraliska begrepp från moralteologin, utan i första hand från naturrätten och den klassiska antikens litterära kanon. Grotius betonar att man i möjligaste mån måste förhindra att oskyldiga dör i samband med krigföringen. Barmhärtigheten och rättvisan skulle vara moraliska riktlinjer och fungera som garantier för människors säkerhet i krig, skriver han, och förankrar sitt resonemang hos den grekiske historikern Polybios (203–120 f.Kr.). Krigföringen fick under inga omständigheter urarta i urskillningslöst dödande. Våldet måste vara proportionerligt och endast syfta till bestraffning och upprättelse för brott och oförrätter. De straff som riktas mot skyldiga personer får aldrig riktas mot oskyldiga. Hellre bör man skona de skyldiga för de oskyldigas skull, betonade Grotius.¹⁹⁰

Vilka var då ”de skyldiga” respektive ”de oskyldiga”? Grotius presenterar en lista på olika grupper som skulle vara förskonade från våldet. Människor som under i stort sett alla omständigheter skulle äga immunitet i krig var följande:

1. Barn, kvinnor och gamla män (Grotius inflikar en reservation angående kvinnors oskyldighet som innebär att de var förskonade från allt våld under förutsättning att de inte gjort sig skyldiga till ett extremt allvarligt brott).
2. Personer, vars sysselsättning var uteslutande religiös samt studenter
3. Bönder
4. Köpmän och liknande yrkesinnehavare
5. Krigsfångar¹⁹¹

190 Grotius, 1925 (1646), s. 734. Jag har genomgående använt mig av en latinprofessorn Francis W. Kelsey's eng. övers. av Grotius från 1925. Till grund för Kelseys övers. låg 1646 års utgåva av *De jure belli ac pacis*.

191 Grotius, 1925 (1646), s. 734–743. För en idéhistorisk contextualisering av Grotius argumentation, se Johnson, 1975, s. 226–232.

Grotius förklarar dessa gruppers oskyldighet och okränkbarhet på ett mycket djupgående vis med otaliga referenser till antikens författare. Genom att utgå från den klassiska antikens mångfald av röster mejslar Grotius ut etiska riktlinjer och förhållningssätt visavi krigsvåldet i sin egen samtid. För Grotius fungerade historiska berättelser som moraliska *exempla* eller förebilder. Han upprättar, kan man säga, en etiskt reflekterande transhistorisk dialog för att skapa en fördjupad kunskap och förståelse om gränserna för det rättfärdiga och legitima våldet. Grotius resonemang rymmer även en uppenbar genusdimension och åldersaspekt. Särskilt stort utrymme får problematiseringen av barns, kvinnors och äldre mäns okränkbarhet. I anslutning till Seneca hävdar Grotius att barn per definition ska vara förskonade från våld på grund av sin låga ålder och kvinnor på grund av sitt kön. Insikten och förmågan att handla moraliskt hänger, menar han vidare, samman med livserfarenhet. Därför kan barn omöjligen ha kunskap om rätt och fel samt utvecklat en förmåga att omsätta dessa insikter i praktiken. Denna princip är inskriven i krigets lagar vilka, tillägger Grotius, är desamma som naturens lagar.

Graden av förövarens grymhet tycks här avläsas och bedömas i relation till den drabbade människans ålder. Att dräpa spädbarn noterades som en särskilt brutal handling. Samma etiska principer och riktlinjer som gäller gentemot barn skulle i stor utsträckning gälla visavi kvinnor, menade Grotius vidare. Resonemanget vilar här på föreställningar om distinkta skillnader mellan könen. I krig skulle kvinnor äga immunitet så länge de inte gjort sig skyldiga till något brott som krävde särskild bestraffning eller om de tagit männens plats, det vill säga som soldater. När det gällde våld upprättade redan 1600-talets genusdiskurs klara gränser mellan manligt och kvinnligt. Kriget och bruket av våld var männens sfär. Här särskiljer Grotius kvinnligt från manligt med hänvisning till en föreställning om att kvinnor saknade erfarenhet av och kunskap om bruket av våld.¹⁹² Kvinnor som på olika vis överträdde gränsen till våldets och männens sfär miste sin kvinnlighet och därmed sin ”naturliga” oskyldighet.

Grotius fortsätter att betona kvinnors och barns okränkbarhet i krig genom att referera till den klassiska antikens filosofer, historieskrivare och poeter. Hatet och våldet fick endast riktas mot beväpnade, det vill säga stridande personer, företrädesvis män. Det är intressant att notera att Grotius även betonar ”äldre mäns” okränkbarhet i detta sammanhang.

192 Grotius, 1925 (1646), s. 735.

Han sammanför kategorin ”äldre män” med kategorierna ”kvinnor” och ”barn”.¹⁹³ Det vore, menar jag, emellertid missvisande att tolka Grotius klassificering som ett slags feminisering eller infantilisering av den äldre mannen. Resonemanget kring mäns utsatthet och oskyldighet grundar sig här snarast på föreställningar om den ålderstigna kroppen samt hurvida mannen bar vapen eller inte. Den manliga oskyldigheten och okränkbarheten utgår, förutom hög ålder, från föreställningar och förhållanden som ytterst faller tillbaka på mannens livsföring, yrke och position som icke-stridande.

Principen att skona oskyldiga skulle gälla generellt, skriver Grotius, för de män vars livsföring stod i bjärt kontrast till våld och krig.¹⁹⁴ Kategorin ”icke-stridande män” är emellertid inte entydig till sitt innehåll utan rymmer hierarkier och skillnader. Högst upp i rangordningen placerar Grotius präster och andra religiösa ämbetsinnehavare. Till samma grupp som präster hörde även de som valt ett liknande liv som exempelvis munkar och noviser. Enligt Grotius lista på ”okränkbara män” följde bönder och sedan köpmän, hantverkare och andra personer med ”fredliga sysselsättningar”.¹⁹⁵ Även krigsfångar skulle betraktas som icke-stridande eftersom de hade tvingats till att överlämna sina vapen. Därmed skulle också dessa män vara förskonade från fortsatt våld.

I Grotius resonemang kring stridandes våld mot icke-stridande är den moralteologiska diskursen kring krigsvåld så som den utformats under medeltiden av tänkare som Thomas av Aquino inte dominerande. I framställningens mitt står snarare idéer om den ”naturliga kärleken” samt betydelsen av ”naturliga principer” som rättvisa, måttfullhet och proportionalitet, hämtade från den klassiska antikens författare. Genom att krigförande stater och enskilda individer följde dessa riktlinjer, vilket i praktiken innebar att handla återhållsamt och ärbart mot sina fiender, skulle det urskillningslösa våldet mot oskyldiga stävjas och begränsas, menade Grotius.

Våldtäkter i krig

I den tredje boken av *De jure belli ac pacis* ägnar Grotius en del uppmärksamhet åt frågan om våldtäkter i samband med krigföringen. Frågan är omtvistad, hävdar han. Somliga skribenter argumenterade för att våldtäk-

193 Grotius, 1925 (1646), s. 735–736.

194 Grotius, 1925 (1646), s. 736.

195 Grotius, 1925 (1646), s. 737.

ter i krig var tillåtna, andra fördömde sådana handlingar.¹⁹⁶ Enligt Grotius hävdade vissa författare att våldtäkter i samband med plundringar skulle betraktas som segrarens rätt till fiendens egendom. Grotius kritiserar emellertid denna ståndpunkt och poängterar att andra rättslärdade debattörer hävdade annorlunda. Den bakomliggande orsaken till det fysiska övergreppet låg, enligt dessa författare, i de stridandes ”ohämmade lust”.¹⁹⁷ Mot denna naturrättsliga bakgrund förespråkar Grotius nolltolerans mot våldtäkter i såväl krig som i fred.

Den moralteologiska diskursen har som sagt ingen framskjuten ställning i Grotius resonemang. Men han anknyter emellanåt till den för att inskräpa vissa resonemang. Han kunde till exempel hävda att nolltoleransen gentemot våldtäkter borde vara inskriven i såväl den militära disciplinen som i ”kristna folks” rättsuppfattning.¹⁹⁸ Den mosaiska rätten, som låg till grund för straffrätten i flera västeuropeiska länder under 1600-talet, i synnerhet den svenska, återfinns i Grotius argumentation i fråga om våldtäkt. Med hänvisning till den judiske rabbinen Bacchais utläggningar placerar Grotius in sitt resonemang i en moralteologisk diskurs och därmed tillskrivs fenomenet våldtäkt ytterligare en meningsbärande dimension. Våldtäkt uppfattades inte bara som en handling med grund i ”ohämmad lust” och som skadade en annan människa. Våldtäkter beskrevs även som syndfulla handlingar och som brott mot Gud. Här kommer således två olika diskurser kring våldtäkt till uttryck som utgår från två till synes skilda kunskapsteoretiska fundament. Den ena fokuserar på kunskapen om människan och hennes natur och den andra på kunskapen om människans moral och position inom en gudomlig ordning. För att sammanfatta kan man identifiera åtminstone tre olika definitioner av våldtäkt i Grotius framställning.

- Våldtäkt som rättighet: Det existerar ingen gräns mellan att plundra materiella egendomar och att med våld ta kvinnobefolkningen och deras kroppar som byte.
- Våldtäkt som brott mot den naturliga ordningen: Våldtäkter ansågs ha sin grund i stridandes ohämmade lust och betraktades mot denna bakgrund som irrationella handlingar som skadade den enskilda individen och i förlängningen den politiska ordningen.

196 Grotius, 1925 (1646), s. 656.

197 Grotius, 1925 (1646), s. 656, min övers.

198 Grotius, 1925 (1646), s. 657.

- Våldtäkt som brott mot den gudomliga ordningen: Våldtäkter ansågs vara syndfulla och okristliga handlingar.

Här framgår tydligt att det rådde en diskursiv kamp under 1600-talet ifråga om hur våldtäkter i krig skulle tolkas och bedömas. Våldtäkter var inte entydigt illegitima. De kunde rättfärdigas respektive fördömas utifrån flera olika ståndpunkter. Även de underliggande orsakerna till våldtäkt kunde formuleras på olika sätt. I en djupare mening synliggör, menar jag, diskurserna kring våldtäkt en rad spänningsfyllda förhållanden som låg i tiden som exempelvis de mellan ekonomi och moral, natur och kultur, kropp och själ, kvinnligt och manligt, kristligt och okristligt, människa och Gud.

Förhållandet mellan ockupationsmakt och lokalbefolkning

1600-talet tycks markera ett skifte i synen på ockupationsmaktens förhållande till lokalbefolkningen i erövrade områden. Även i denna fråga står Grotius för en nyare uppfattning. Innan vi låter honom komma till tals är det intressant att se hur man tidigare hade uppmärksammat problematiken.

Sedan medeltiden var idéerna om erövring och herravälde nära kopplade till doktrinen om rättfärdigt krig, *Jus ad bellum*. Mot denna bakgrund tenderade hela befolkningen i ett ockuperat område att betraktas som fiender. Uppfattningen var väl förankrad i den teologiska diskursen och tillskrevs därmed en normerande betydelse. Som en följd därav hade ockupationsmakten långtgående befogenheter att med våld tvinga den tidigare fursten och hans undersåtar till underkastelse.¹⁹⁹ En liknande uppfattning dock utan direkt anknytning till några djupgående teologiska resonemang stod den florentinske renässansmannen Niccolo Machiavelli för. I sitt verk *Il principe* (1513) framhåller Machiavelli att det finns tre sätt för en furste att behålla makten över ett erövrat område:

Det första är att förstöra landet till grunden, det andra är att erövraren bosätter sig där och det tredje att låta befolkningen fortsätta att leva under sina egna lagar, men att man drar skatt och skapar en regering med få medlemmar, vilka bibehåller de andra undersåtarna som furstens vänner.²⁰⁰

199 Problematiken behandlas utförligt i bidragen i Meumann och Rogge (red.), 2006. Se även Klingenberg, 2009, särskilt s. 21–26 samt kap. 7.

200 Machiavelli, 2003 (1513), s. 27.

Machiavelli resonerar kring de olika sätten men avfärdar snart det tredje alternativet. ”Ty”, skriver han,

det finns i verkligheten inget annat sätt att få herraväldet över ett land än att tillintetgöra det. Och den som blir herre över en stad, vilken är van att leva i frihet och inte förstör den, kan vänta sig att bli förstörd av den, ty ett uppror kan alltid uppstå i namn av friheten och de gamla lagarna, vilka aldrig glöms – varken med tiden eller på grund av välgärningar. Vad man än gör och vilka mått och steg man än vidtar – om man inte splittrar eller skingrar invånarna – glömmes de aldrig friheten och de gamla lagarna återvänder genast till dem vid första bästa tillfälle, så som Pisa gjorde efter de hundra år det hade varit förslavat under florentinarna.²⁰¹

Efter att ha avfärdat idén om att relationen mellan ockupationsmakt och befolkning bör vila på ett viss mått av mildhet och medgivande från erövrarens sida drar Machiavelli slutsatsen att herraväldet i ett erövrat område endast kan behållas om landet förstörs till grunden eller att fursten bosätter sig i området och styr befolkningen med järnhand.²⁰²

Erövrarens rättigheter var som sagt tydligt formulerade även i tidigmoderna teologiska och juridiska litteraturen och länge fullt accepterade. Men under loppet av den tidigmoderna perioden arbetade rättslärda med att utforma nya riktlinjer som i allt större utsträckning begränsade ockupationsmaktens rättigheter. På så vis skapades ett större skydd för befolkningen i det erövrade området. Hugo Grotius spelade en viktig roll i detta sammanhang. Med utgångspunkt från doktrinen om *jus in bello* pläderade Grotius för att ockupationsmakten förvisso har långtgående befogenheter, men att de åtgärder som den nya kungamakten vidtar mot den tidigare härskaren och dennes undersåtar i syfte att stärka sitt herravälde måste uppfylla kraven på *aequitas*, det vill säga på rättvisa, måttfullhet och proportionalitet.²⁰³ Grotius ståndpunkt skiljer sig alltså radikalt från exempelvis Machiavellis. Med hänvisning till berättelser ur den klassiska antikens litteratur presenterar han sin uppfattning om hur ett erövrat område bör styras. För att uppnå kontroll och auktoritet över ett erövrat område bör furstens makt inte vara absolut. Han bör följaktligen begränsa sin makt så att visst utrymme lämnas till den erövrade be-

201 Machiavelli, 2003 (1513), s. 28.

202 Machiavelli, 2003 (1513), s. 28.

203 Jfr Steiger, 2006, s. 223.

folkningens traditioner och sedvänjor, i synnerhet religionsutövningen.²⁰⁴ Fursten måste gå varsamt fram och behandla befolkningen i det erövrade området med mildhet och återhållsamhet, betonar Grotius.²⁰⁵

Hur hanterades då relationen mellan ”militärer” och ”civilbefolkning” i svensk krigslagstiftning under tiden ca 1500–1700? Hur skapades gränser mellan dessa grupper? Vilka uppfattningar om militärers våld mot civilbefolkning kommer till uttryck? Går det att spåra ett släktskap mellan lagens *ethos* och det etiska anrop som doktrinen om *jus in bello* vilade på? Uppmärksammade lagen överhuvudtaget den oskyldigt lidande civilbefolkningen?

Krigslagstiftningen och relationen mellan ”militärt” och ”civilt”

Redan under 1500-talet förekom en ambition hos lagstiftaren att skapa skarpa gränser mellan krigsmakt och lokalsamhälle, bland annat genom att öka kontrollen över soldater stationerade i städer och på landsbygd. I krigsartiklarna från 1545 gör lagstiftaren gällande att ”vi [har] låtit tillsammans draga några punkter och artiklar, efter vilka samma Vi vårt krigsfolk i städerna heller på Landsbygden hos präster och bönder, där de förlagda äre, sig hålla och skicka skolle”.²⁰⁶ Här framträder bilden av ett samhälle där gränserna mellan ”stridande” och ”icke-stridande” är flytande, men samtidigt ger lagstiftaren uttryck för att det nu fanns lagar och regler som krigsfolket skulle följa. Första artikeln föreskriver att

alla, och var och en, besynnerlig våra knektar, av vad nation de helst äre, Svenske, Tyske, Finske och Danske, vare Oss och Våra unga Herrskaper och Arvsherrar och Vårt Rike Sverige hulle, trogne, rättrådige, hörige, lydige och alltid troligen fordra och främja Vårt och Vårt Rikes och trogna Undersåtars bästa, nytto och gagn, skada och fördärv i tid förekomma, varna och avvända [...] som trogna tjänare och undersåtar [...]²⁰⁷

Krigsorganisationen framstår som heterogen, vilket framgår genom bruket av etniska markörer som ”Svenske”, ”Tyske”, ”Finske” och ”Danske”, beteckningar som också kopplas till begreppet ”nation”. Landsknektsväsendet existerade även i 1500-talets Sverige och våldsutövningen var i den meningen präglad av privata intressen. Men med instiftandet av

204 Grotius, 1925 (1646), s. 776.

205 Grotius, 1925 (1646), s. 776–777.

206 1545 års krigsartiklar, 1706, s. 23.

207 1545 års krigsartiklar, 1706, s. 23.

krigsartiklarna tydliggör lagstiftaren sina ambitioner att med lagens och rättsväsendets hjälp knyta våldsutövarna till sig.

Knektar och lokalbefolkning levde i varandras omedelbara närhet. Den flytande gränsen mellan dessa grupper kommer till uttryck i flera av paragraferna i 1545 års krigsartiklar, men samtidigt synliggörs kungamaktens ambition att tydligare definiera och avgränsa grupperna från varandra. Artikel 7 föreskriver:

Skall var och en där han i borgläger heller annorstädes till lands eller vatten förordnat bliver, efter skälige vis och lägenhet med mat och dryck sig nöja härutöver, antingen våra Befallningsmän, Proviantmästare, Skaffare, Källarsven, Borgare, Präster och Bönder i inga måtto till överflödighet eller omärklighet, tränger dem heller något deras hjon överfalla, heller någon skada tillfoga [...]²⁰⁸

Av lagstiftarens resonemang framgår att knektarna levde nära präster, borgare och bönder samt statliga ämbetsmän. Men relationen skulle inte sträcka sig längre än förplägnad. Knektarna skulle nöja sig med lite mat och dryck och aldrig tvinga den icke-stridande lokalbefolkningen till något, allra minst skada dem. Lagstiftaren betonar att ingen knekt får avvika från "hopen" under marscher och förflyttningar eller från andra platser som han blivit förordnad, utan befålets vetskap och tillåtelse. Den som bröt mot detta förbud betraktades enligt lagen som en förrädare och skulle avrättas.²⁰⁹

I 1545 års krigsartiklar finns alltså en tydligt uttalad strävan från kungamaktens sida efter att begränsa knektarnas utrymme i samhället. Begreppen "civilt" och "militärt" har som sagt ännu inte tagits upp i den juridiska diskursen. Avgränsningarna kläds i en annan språkdräkt men att det rör sig om en politik som utgår från en idé om åtskillnad mellan olika grupper står klart. Genom lagen separerades knektarna från präster, bönder och borgare på olika vis och med hot om stränga straff för överträdelser. I en vidare mening måste Gustav Vasas krigsartiklar därför ses som ett viktigt steg i riktning mot en utveckling och etablering av våldsmonopolorganisationen. Våldsutövarna knöts till statsmakten och den politiska sfären där syftet var att genom lagstiftning och disciplinära åtgärder fostra dem till trogna, lojala och professionella undersåtar.

208 1545 års krigsartiklar, 1706, s. 25.

209 1545 års krigsartiklar, 1706, s. 25.

*Den oskyldiga människans okränkbarhet –
en etisk och politisk problematik*

Det är uppenbart att det våld som riktades mot vad vi idag kallar civilbefolkning kom att problematiseras med allt större djup och intensitet under 1600-talet så även i Sverige, menar jag. Den diskursiva förändringen hängde ytterst samman med de omorienteringar som pågick under seklets gång. Ett uttryck för dessa djupgående historiska konflikter var att den rationalistiska naturrätten, som stod för en radikalt annorlunda kunskaps- och människosyn än den moralteologiska, blev en allt tyngre vägande rättsteori. Fokus riktades i första hand mot människan, hennes kropp, handlingar, tankar och känsloliv i sig och inte som direkta manifestationer av en större gudomlig och moralisk ordning. Frågan är då vilka effekter detta kan tänkas ha fått för krigslagstiftningens utformning under 1600-talet. Uppmärksammades civilbefolkningens utsatthet och i sådant fall på vilka sätt? Skedde det en förändring under århundradets gång?

Genom instiftandet av Gustav II Adolfs krigsartiklar kom soldaterna att underkastas en mycket sträng disciplin. Antalet paragrafer i krigsartiklarna ökade markant och föreskrev stränga straff för den officer eller soldat som bröt mot bestämmelserna. Alla tänkbara oacceptabla handlingar som soldater kunde göra sig skyldiga till under krigföring, ockupationer, belägringar, truppörelser och inkvarteringar i fästningar, garnisoner och i böndernas hem och gårdar, reglerades. Soldateskens handlingsutrymme kom åtminstone i lagen att begränsas drastiskt. På detta vis kom, menar jag, även civilbefolkningens utsatthet, om än indirekt, att uppmärksammas som ett allvarligt etiskt problem.

Gränsen mellan soldater och lokalbefolkning bevakas på olika vis genom en rad olika artiklar. Särskilt stor uppmärksamhet ägnas åt plundring och brandskattning av fiendebefolkningen, vilket vittnar om hur centrala dessa företeelser var i krigföringen. Här sker emellertid inget fullständigt fördömande. Kriget under 1600-talet fördes, som Herfried Münkler har framhållit, enligt principen om *bellum se ipse alet* – att det födde sig själv. De var i den meningen självgående och fungerade enligt egen logik.²¹⁰ Men genom krigsartiklarnas föreskrifter om stränga straff för överträdelser i samband med plundring markerades också att soldaternas framfart i städer och byar förväntades ske med återhållsamhet och inte av rasande

210 Münkler, 2004, s. 72.

och urskillningslösa marodörer.²¹¹ Lagstiftaren föreskriver bland annat:

Giver Gud lyckan att Fienden bleve slagen utur Marken, så skole alle fullfölja fienden, och ingen slå sig på byte, förrän Fienden är förjagat, och så skall ej heller någon fördrista sig att begiva sig på byte, förr än fienden är alldeles förjagat och av Lägret slagen, och då plundre var den del av Lägret som honom tilldelat varder, icke fördristades sig anten förr giva sig på plundring, ej heller fallandes i något annat Qvarter än honom tillordnat är. Slår sig här emot någon på byte, förrän fienden är alldeles avslagen, så må han saklös ihjälslås av sin Officer, stallbroder eller andre, eller där det icke sker någon skada likväl därav följer, miste livet [...] Får man någon Fästning eller Stad på stormande hand, så slå sig ingen på något byte, förrän fästningens Värn är intagen, och besättningen och borgerskapet lagt Värjorna ned, och Qvarteren mellan soldaterna utdelte. Gör någon här emot, vare Lag samma som näst tillförende sag är.²¹²

Av krigsartiklarna framgår tydligt att plundringen var central i krigföringen. Förvisso skulle den åtföljas av en rad regler om när och i vilka situationer plundringen fick ske. Det politiska syftet, att erövra och att nedslå fienden, överordnades emellertid alltid plundringens och krigföringens ekonomiska sidor. Inbäddat i bestämmelserna om plundring ryms också ett etiskt anrop som vittnar om att de mest grundläggande argumenten i den moralfilosofiska doktrinen om *jus in bello* inte var främmande för lagstiftaren. Krigsartiklarna föreskriver till exempel att

[i]ngen soldat beröve eller plundra någon Kyrka eller Hospital, fastän Staden med stormande hand intogs, med mindre det dem blivit befallt, eller och Besättningen eller Borgerskapet flyr där in och gör Skada eller Värn där utur, ho det gör, straffas som för annat rov [...] Ingen skall sätta eld på någon Kyrka, Hospital, Skola, Kvarn, eller göra dem onyttiga, utan det särdeles bliver befallt. Ej skall heller någon violera Präster, utgammalt folk, Kvinnor, Jungfrur eller Barn, med mindre någon av dem sätter sig till värns, vid straff tillgörandes efter Krigsrettens dom.²¹³

Här betonar lagstiftaren att sådant som skolor, kyrkor och hospital skall vara fredade rum. Det var förbjudet att plundra och bränna egendomar och byggnader, såväl religiösa som världsliga såtillvida det inte fanns uttryckliga order om det. Utmärkande för Gustav II Adolfs krigsartiklar är

211 1621 års Krigsartiklar, 1706, s. 206–208.

212 1621 års krigsartiklar, 1706, s. 207.

213 1621 års Krigsartiklar, 1706, s. 208.

också den mer precisa uppräknigen av de grupper av människor som skulle beskyddas från plundringens och krigföringens brutaliteter. Mot bakgrund av faktorer som ålder, kön och profession definierade lagstiftaren vilka grupper som skulle betraktas som okränkbara under fälttågen. Denna del av befolkningen skulle stå under kungamaktens beskydd, med det villkoret att de inte gjorde något motstånd mot krigsmakten. Här kommer det diskursiva släktskapet med doktrinen om *jus in bello* till uttryck. Inbäddat i lagtextens torra straffpolitiska formuleringar döljer sig med andra ord en etisk problematiserande diskurs som uppmanar soldaterna till återhållsamhet och kanske rentav medlidande med vissa särskilt utsatta grupper.

Under 1600-talets gång hände mycket på det militärrättsliga fältet. Rättsskipningen professionaliserades och gjordes till en vetenskaplig disciplin. Dessutom hade nya förordningar, förbud och plakat tillkommit under seklets gång i syfte att stimulera den militära domstolens arbete samt disciplineringen av soldatesken. I ingressen till 1683 års krigsartiklar gör lagstiftaren gällande att

Vår renoverade Tågordning, Vårt Plakat om durchtåg och resor, Inkvarteringsordning, Vårt förbud om Dueller och slagsmål; Om som Vi allt sådant av moget betraktande, det vid Krigsväsendet, mer än eljest nödigt är, att hålla en god och sträng Disciplin, på det en så stor myckenhet Folk, som vid en Armé tillsammans äro, desto bättre måge hålla sig i töm och aga[.]²¹⁴

De förnyade krigsartiklarna från 1683 innehåller ett antal tillägg och preciseringar. Och bestämmelserna är som nämnts ovan samordnade på ett betydligt mer distinkt vis under informativa rubriker som tydligt avgränsar och definierar innebörden i de kriminaliserade handlingarna. I övrigt bygger 1683 års artiklar i mångt och mycket på sin äldre förlaga. I likhet med 1621 års krigsartiklar är budskapet i Karl XI:s krigsartiklar tydligt när det gäller relationen mellan militärer och civilbefolkning. Genom sträng reglering av soldaterna ställs samtidigt den ”oskyldiga” civilbefolkningen under kungamaktens beskydd. Under rubriken *Om Kvarter och Läger* föreskriver paragraf 110 i 1683 års krigsartiklar följande angående förhållandet mellan militärer och civilbefolkningen:

Den Officerare eller Gemen, som sin Vård, Världinna eller dess hjon, varest han innelagd är, slår, stöter eller motvilligt, försåtligt vis plägar, eller på något sätt

214 1683 års *Krigsartiklar*, 1706, s. 803.

skada gör, han skall först göra Värden eller Vårdinnan avbön, uppfylla allan skada dubbelt, och ändå straffas som personerna och gärningen är till: Gör han eljest sår, stick eller annan skada, på deras kropp, skall han efter sakens beskaffenhet, och Krigsrättens erkännande, plikta med dubbla böter, gatlopp, eller annat straff som Lag och Förordningar må.²¹⁵

Förhållandet mellan militärer och deras värdar eller värdinnor beskrivs och regleras mer ingående än i krigsartiklarna från tidigt 1600-tal. Bland annat ges tydligare exempel på vad som betraktas som oacceptabla handlingar enligt lag. Lagstiftarens blick framstår i flera avseenden som mer inträngande. I 1683 års artiklar uppmärksammas inte enbart olika typer av illegitima handlingar, utan också handlingarnas fysiska effekter på den drabbade människans kropp.

Synen på plundring är i stort den samma som i 1621 års artiklar. Soldatesken kunde beordras att plundra erövrade städer och fästningar som ett led i krigföringen, men då under mycket reglerade former. När det gäller andra typer av berövande av civilbefolkningens egendomar, som inte var sanktionerade av staten, uppvisar 1600-talets krigsartiklar en i stort samstämmig attityd. I paragraf 99 och 100 i 1683 års krigsartiklar kommer statsmaktens inställning till ”Brand, Rövande och Stöld” på detta sätt:

Ingen skall understå sig, utan Order, sätta eld på någon stad eller by, mycket mindre i Kyrkor, Hospitaler, Skolor eller Mjölkkvarnar, ej heller nederriva eller fördärva Bakugnar, hus, någon Bonderedskap eller annat slikt: den som häremot handlar, skall som en annan Mordbrännare och förbudsförbrytare straffas till liver, eller eljest som saken kan vara till [...] Ej heller skall någon i fiendeland, uti vad ort och distrikt det vara kan, utan Vår eller Fältmarskalkens specialbefallning, inkasta eld, gör det någon, då stånde det till Generalkrigsrättens dom, vad hans brott är, och skattes uti Domen både skadan, så och det hinder och avsaknad som i Krigsväsendet, samt Vårt eller Fältmarskalken förorsakat är, så ock den fördel och nytta fienden därigenom bekommit, och straffas så den brottslige till liv, lem, häkte eller böter, som gärningen är till[.]²¹⁶

I lagtexten framtonar statsmaktens ambition att så långt som möjligt minimera ödeläggelsen där arméerna drog fram. Men det handlar här inte i första hand om att beskydda civilbefolkningen och deras egendomar. Av formuleringen ”ingen skall understå sig, utan Order” framgår

215 1683 års *Krigsartiklar*, 1706, s. 819.

216 1683 års *Krigsartiklar*, 1706, s. 818.

att bestämmelsen om att begränsa ödeläggelsen i städer och på landsbygden primärt tjänade ett politiskt och militärstrategiskt syfte. Detta är också andemeningen i 1621 års krigsartiklars bestämmelser om plundring, brand, rövande och stölder.

När det gäller regleringen av de problematiska relationerna mellan militärer och civilbefolkning skiljer sig Karl XI:s bestämmelser åt i ett särskilt iögonfallande avseende. Här saknas "listan" på de grupper av människor som enligt 1621 års artiklar skulle vara förskonade från allt våld. Faktorer som kön, ålder, religiös yrkesutövning och så vidare, tillskrevs här en grundläggande betydelse för regleringen av dessa relationer och för begränsningen av våldet och övergreppen, men inte 1683 års krigsartiklar. Hur kan denna diskursiva förändring förstås? Var det inte längre viktigt att uppmärksamma dessa grupper i lagen eller kom uppräknningen av vissa grupper att framstå som alltför snäv och exkluderande för lagstiftaren mot slutet av 1600-talet? En jämförelse mellan lagstiftarens formuleringar i paragraf 92 i 1621 års krigsartiklar och dess motsvarighet i 1683 års artiklar kan eventuellt ge viktiga upplysningar i frågan. I det tidiga 1600-talets artiklar föreskrevs att: "[i]ngen soldat röve eller med våld taga något av *våra Undersåtar*, anten de marschera genom Landet, eller och ligge i Besättningen, eller Lägret, vid Livsstraff tillgörandes".²¹⁷ I motsvarande bestämmelse i 1683 års artiklar stadgas att:

[i]ngen Officerare eller Gemen skall av *någon människa* röva, tvinga, eller med våld något det ringaste taga, det vare sig på gator, vägar, marscher genom landet, eller i Städer, Fästningar, Byar eller Läger, vid livsstraff tillgörandes.²¹⁸

Förutom att 1683 års bestämmelse även riktas mot officerare används formuleringen "någon människa" istället för "våra Undersåtar". Detta vittnar, menar jag, om en djupgående förändring i synen på den drabbade, på offret. Formuleringen "våra undersåtar" syftar på den politiska relationen mellan kungamakten och de människor som befolkade dess territorium. Fursten stod som garant för deras säkerhet. Men eftersom furstarna under tidigmodern tid kunde förlora sina territoriella besittningar mycket snabbt i samband med erövringar och fredsavtal var begreppet "undersåte" ett flytande och politiskt ambivalent begrepp. Omvänt markerar formuleringen "våre undersåtar" att befolkningar utanför furstens territorium inte kunde räkna med något beskydd.

217 1621 års Krigsartiklar, 1706, s. 206 (min kurs.).

218 1683 års Krigsartiklar, 1706, s. 818 (min kurs.).

I 1683 års artiklar ligger istället formuleringen ”någon människa” till grund för paragrafen om soldaters och officerares röverier under marscher, i städer och byar och så vidare. Här hänvisas med andra ord till en mer universalistisk kategori, ”människan”. Här har det alltså skett en viktig diskursiv förskjutning som visar att skyddet för ”civilbefolkningen” hade utvidgats till att gälla såväl den ”egna” befolkningen som fiendens. Det är ”människan” som står i centrum för kungamaktens beskydd, oavsett individens kön, ålder, yrke, religion/konfession och tillhörighet till en större territoriell och politisk gemenskap.

Väldsdiskursen, så som den kommer till uttryck i krigsartiklarna under 1600-talet, är mångtydig. Den inbegriper handlingar som ”vi” idag inte nödvändigtvis förknippar med våld. Detta synliggörs bland annat när det är tal om plundring. Lagen visar dels hur våld och övergrepp mot civilbefolkningen betraktades som en direkt följd av plundringarna, och dels indikerar den centrala formuleringen ”med våld taga” att berövandet av befolkningens egendom betraktades som en ”våldshandling” i sig.²¹⁹ Krigslagstiftningen synliggör med andra ord ett diskursivt släktskap mellan ”våld” i betydelsen fysiska övergrepp och stöld, röveri och tvång.

Ambivalensen i lagen kan, menar jag, närmare förstås mot bakgrund av det konfliktfyllda förhållandet mellan *potestas* och *violentia*. Under tidigmodern tid var våldsbegreppet, som nämnts, vidare än vad det är idag. ”Våld” som en entydig kategori i modern mening, det vill säga som en samlande beteckning på brutala handlingar, fysiska övergrepp och maktmissbruk, existerade ännu inte. Betydelsen av ”våld” hängde även samman med synen på legitim maktutövning, rättighet, styrka, kraft och auktoritet. ”Plundringsvåldets” legitimitet utgick från att det var sanktionerat från högre ort, att det var en del av krigföringen och att det riktades under mycket begränsad tid mot fiendebefolkningen i en erövrad stad eller fästning. Plundringen tjänade då ett högre politiskt syfte. Under sådana omständigheter betraktades skövlandet och rövandet som ett uttryck för *potestas*, det vill säga som en rättighet och legitim maktutövning. Men soldater som på eget bevåg plundrade, brände och ödelade byar, gårdar och befolkningens egendom gjorde sig enligt 1600-talets krigsartiklar skyldiga till brott, övergrepp och maktmissbruk skulle bestraffas med döden.

Den som bar ansvaret för den militära rättssäkerheten var som nämnts

219 1683 års Krigsartiklar, 1706, s. 818 (min kurs.).

generalauditören. I anslutning till krigsartiklarna samt processreglerna från 1683 preciserades dennes uppgifter och plikter under femton punkter. I den fjortonde punkten görs gällande att generalauditören även bar ansvaret för att så kallade *Salvegarder*, det vill säga att löften som utfärdades av Kung.Maj:t eller fältmarskalken om att civilbefolkningen i ett visst område eller en stad skulle vara fredade från soldaters våld och plundring. Detta förmedlas på följande sätt:

Generalauditören skall ock där på se, att Kungl.Maj:ts eller Fältmarskalkens Salvegarder ej violerade varda, eller eljest någon gewalt, röveri, avtvingande, eller otillbörligt arresterande förövat, utan att så mycket mänsklig- och möjligt vara kan, gode Regemente, rätt och rättfärdighet i alla måtto befordras och handhållas må.²²⁰

Det etiska anrop som låg i tiden, att civilbefolkningens okränkbarhet skulle iakttas och att de skulle beskyddas från soldaters våld och övergrepp, var infogat i instruktionen för generalauditören och förväntades fungera som riktlinje för dennes ämbetsutövning. Under loppet av 1600-talet genomfördes på det hela taget få förnyelser i krigslagstiftningens bestämmelser rörande relationerna mellan militärer och civilbefolkning. Men de förändringar som ändå kom till stånd var, menar jag, av grundläggande betydelse. Lagen kom att medföra om inte ett reellt så åtminstone ett ökat juridiskt skydd för civilbefolkningen, vilket bland annat förstärktes genom att generalauditörens instruktioner och ansvarsområden precisades och inskräpades under århundradets gång. Hans plikt var att se till att kungamaktens löften om barmhärtighet infriades och att militärernas närvaro i lokalsamhället inte urartade i våld, röveri och andra övergrepp.

Lagstiftaren och det disciplinära våldet

Den menige soldaten i det svenska stormaktsväldets arméer underkastades som vi har sett ovan en mycket sträng disciplin som syftade till att skapa lydiga och fogliga individer. Soldaternas handlingsutrymme i lokalsamhället styckades upp i detalj med hot om stränga straff för överträdelser. Den soldat som ändå bröt mot lagen kunde i princip bli dömd till fem olika typer av straff: dödsstraff, kroppsstraff, bötesstraff, frihetsberövande och straff som riktades mot soldatens heder och ära. Som också den tyska historikern Maren Lorenz har noterat föreskrev 1600-talets krigsartiklar

220 Schmedeman, 1706, s. 842.

dödsstraff för anmärkningsvärt många förseelser. Den soldat som begick grova våldsbrott och övergrepp mot lokalbefolkningen och deras egendomar skulle avrättas, vilket också gällde för den soldat som blottade sin värja i vredesmod under marscher, i slagordningen, i garnison eller läger. Detsamma gällde för den soldat som antastade, överföll eller drog sin värja mot vaktmanskapet. Förräderi, ordervägran, myteri och desertering var också belagda med dödsstraff liksom att sova eller vara berusad under vaktjänstgöring, samt för upprepade stölder. Även somliga brott mot kronans egendom skulle bestraffas med döden, liksom sexuellt relaterade handlingar, som förutom våldtäkt syftade på äktenskapsbrott, tidelag och så kallade ”sodomitiska synder”, det vill säga homosexuella relationer.²²¹

En person som dömts till döden kunde, enligt 1600-talets krigsartiklar och beroende av brottets art, avrättas genom arkebusering, hängning eller halshuggning. Straffvåldet mot den dödsdömdes kropp framställs i den meningen som begränsat till det dödande skottet, hugget eller strypningen. Men i praktiken var krigsrätternas dödsdomar inte entydiga. Den militära rättskipningen under 1600-talet präglades starkt av den allmänna lagen. Av detta följer att influenser från ett äldre rättstänkande, med rötter i medeltiden och eventuellt rentav i förkristen tid, emellanåt är tydligt framträdande i rättens formulering av dödsdomar. I en dödsdom som avkunnades 1659 angående en ryttares mord på två hantverkare i Lund dömde generalauditör Croneborg och krigsrätten i Malmö förövaren efter det elfte kapitlet i edsöresbalken och andra kapitlet i dråpmålabalken med vilje, till halshuggning med yxa. Domen formulerades: ”Emedan han så mordiskt tvenne mördar och ödelagt, dråp och edsöre begånget ty skall honom huvudet först med yxan avslås och på en påle sättas och kroppen skärdelas och på stegel och hjul läggas[.]”²²²

Här anknyter rätten explicit till den äldre lagstiftningen. Här gällde förenklat uttryckt principen, att ju allvarligare brott desto strängare och grövre straffvåld mot den dödsdömdes kropp. Domen presenterar ett scenario där det straffande våldet mot den dödsdömda ryttaren är oerhört grovt, men ändå inte besinningslöst. Det följer ett givet schema: halshuggning, huvudet sätts på en påle, därefter skärs kroppen i delar och sätts upp till allmän beskådan på stegel och hjul. Sett mot bakgrund av krigsartiklarnas relativt entydiga föreskrifter rörande straffvåld var sätten

221 Jfr Lorenz, 2007, s. 134–140.

222 GKG DIII ba:1, 1659-04-15, opag. För en utförlig analys av detta fall, se Collstedt, 2009.

på vilka dödsdomarna i praktiken formulerades av krigsrätterna ibland ambivalenta. Dödsdomen mot ryttaren ovan är ett bra exempel på denna problematik. Här vilade domen delvis på föreställningar om våld, rätt och straff med rötter i en äldre världs kultur.

I 1600-talets krigsartiklar tecknas en bild av en mycket sträng straffpolitik. Men hur förhöll sig detta i den rättsliga praktiken? I vilken utsträckning utmättes och verkställdes dödsdomar av de militära domstolarna i Skåne och Blekinge under 1600-talets andra hälft? Som nämnts ovan professionaliserades den militära rättsskipningen och administrationen under denna period. Detta har satt tydliga spår i materialet. Men mer systematiskt upprättade domböcker från de militära domstolarnas verksamheter i stormaktsväldets provinser i Östersjöområdet dyker upp först upp mot slutet av 1680-talet. Samma förhållande gäller för de militära domstolarna i Skåne och Blekinge. Till skillnad från det militära rättsmaterialet från perioden ca 1658–1690 innehåller regementskrigsrätternas domböcker från slutet av 1600-talet inte bara rättens rannsaking och dom, utan också notiser om eventuella benådningar och straffflindringar och här framträder ett tydligt mönster. De många dödsdomar som utfärdades omvandlades i de allra flesta fall till gatlopp.²²³

Detta tycks ha varit det gängse förfarandet även på andra håll i det svenska stormaktsväldet. I en mindre kvantitativt inriktad studie av rättspraxis i Stade garnisonsrätt under året 1689 visar Lorenz att dödstraffen sällan eller aldrig verkställdes. Även här omvandlades straffen till gatlopp. Bilden av rättspraxis som framtonar i de domböcker som finns bevarade från regementskrigsrätterna i såväl Sydsverige som provinserna i Nordtyskland från slutet av 1680-talet till ca 1700 är alltså i stort densamma. Soldater dömdes ofta till döden, helt i enlighet med krigsartiklarnas paragrafer, för brott som stöld, rymningar, ordervägran och oaktsamhet i samband med vaktjänstgöring, men i slutändan benådades de i regel alltid av generalguvernören eller Kungl.Maj:t.

Benådningar

Den höga benådningsfrekvensen i militär rättspraxis under slutet av 1600-talet ligger också i linje med allmän rättspraxis i Sverige och Norden. Hovrätternas benådningsfrekvens under 1600-talet att omvandla under-

223 Se t.ex. KrA, A:0364, 1693 års dombok över livregementet till fots, då förlagt till garnisonen i Malmö.

rätternas dödsdomar till mildare straff hade, menar Eva Österberg och Rudolf Thunander, sin grund i att statsmakten ville spara människoliv och att brott måste hanteras på ett vis som stod i samklang med andra informella värdesystem.²²⁴ Rättshistorikern Bo H. Lindberg har genom en grundlig analys av de idé- och värdesystem som låg bakom rättspraxis under 1600-talet, visat hur tidens rättsliga doktriner byggde på en rad olika tankeströmningar som romersk-skolastisk rätt, den kristna tanken om dialektiken mellan lag och evangelium samt naturrätten. 1600-talets rättslära ställde, menar han, höga krav på den rättsliga analysen. Domen fick aldrig vara godtycklig, utan baserad på en grundlig utredning av det enskilda fallets alla omständigheter. På detta vis skulle ett rättvist och, i förhållande till omständigheterna, proportionerligt straff fastställas.²²⁵

Samtidigt torde storpolitiska och militärekonomiska förhållanden även ha spelat en grundläggande roll. Det var helt enkelt för kostsamt att avrätta soldater när riket låg i krig eller stod under hot om krig, varför man valde en mildare linje. Även denna tolkning får stöd i det samtida materialet. Ett belysande exempel kan hämtas från det svenska riksrådet sammanträde den 19 mars 1657 där rådsherrarna skulle ta ställning till en skrivelse med en förfrågan från landshövdingen i Kalmar, Carl Sack, som undrade

om han må tillsäga dem, som hava rymt åt Danmark och hava gjort hor och mord, pardon och gunst, så framt de vilja sig hit in i Riket förfoga? Rådet bliver vid deras förra resolution och håller före, att man vid denna tids conjunctur ser igenom fingren med dem.²²⁶

På grund av den svåra samtida situationen valde rådsherrarna att ”se mellan fingrarna”, det vill säga benåda dem som av olika anledningar hade rymt. Under det krigshärjade 1600-talet utfärdade kungamakten en rad så kallade pardonsplakat som gav desertörer och andra som rymt efter att ha begått allvarliga brott en möjlighet att återvända till Sverige utan risk att avrättas. På detta vis iscensatte kungamakten inte bara sin mildhet gentemot undersåtarna utan försåg samtidigt arméerna med nytt folk.

Förutom etiska aspekter fanns alltså en politisk rationalitet i benådningspraktiken. Samtidigt framstår den som ambivalent och man måste fråga sig vilka effekter detta fick. Vilka var följderna av att sannolikt hund-

224 Se t.ex. Österberg, 1995, s. 119–120; Thunander, 1993, s. 165–181.

225 Lindberg, 1992, s. 1–3, 60–213.

226 *SRP*, 1929 (1657), s. 67–68.

ratals, kanske tusentals soldater i det svenska stormaktsväldet, dömdes till döden mot slutet av 1600-talet för brott som stölder, rymningar och andra disciplinära förseelser, men i praktiken benådades? Maren Lorenz menar att ”inflationen” i utfärdandet av dödsdomar kan ha verkat kontra-produktivt. Avskräckningsmomentet torde sannolikt ha mattats av rejält, vilket bör ha präglat soldaternas liv och föreställningsvärldar, framhåller hon. Benådningspraktiken kan ha bidragit till en likgiltighet gentemot de existentiella konsekvenserna av ett visst handlande. De många dödsdomarna bar, menar Lorenz, vittnesbörd om hur ringa det mänskliga livet värderades i förhållande till exempelvis ett stulet föremål eller ett trotsigt ord. Ambivalensen och den uppenbara godtyckligheten i straff- och disciplineringspolitiken fick, hävdar Lorenz, följder för den enskilde soldatens handlande i krigstider då han själv i vissa situationer, efter eget bevåg, kunde komma att bestämma över andra människors liv och död.²²⁷

Gatloppet och diskursen om ”(o)mänsklighet”

Det disciplinära våldet uteblev emellertid inte helt och hållet för de soldater som blivit benådade från dödstraffet. I krigsrättsprotokollens marginaler noterade skrivaren i regel när och hur domen verkställdes. Den korta notisen kunde formuleras:

Såsom Hans Maj:t har Allernådigst genom dess Resolution 22 Feb: An 1693 perdonerat dessa Delinkventer från Livsstraff, så är de i följe av högst bemälte Resolution avstraffade med 9 gånger Gatlopp genom Paraden den 11 Mars 1693.²²⁸

Gatlopp utfärdades som straff i både civila och militära domstolar under hela 1600-talet. Enligt militär rättspraxis löptes gatloppen i regel mellan 300 man. Som fenomen och bestraffningsform stämmer gatloppet väl in i den bild av tidigmodern rättsskipning som tecknats av Michel Foucault. I fokus står den dömdes kropp som misshandlas brutalt, men under ritualiserade och behärskade former. Genom det kvalfulla straffet kommunicerar fursten sitt budskap till undersåtarna. Men i vissa grundläggande avseenden skiljer sig gatloppen från de straff som Foucault studerade. I gatloppet utför inte bödeln straffritualen, utan manskapet. Det finns en logik i detta. Brott som stölder, desertering, oaktsamhet under vaktjänstgöring och så vidare, var förseelser som kunde få stora conse-

227 Lorenz, 2007, s. 140.

228 KfA, A:0364, 1693-01-31.

kvenser för hela den militära gemenskapen. Furstens hämnd iscensattes av manskapet genom den kollektiva misshandeln av den dömdes kropp.

Gatloppet som straffritual praktiserades även i den allmänna rättskipningen men som bestraffningsform måste det ändå beskrivas som det ultimata uttrycket för militär disciplinär praxis under 1600-talet. Gatloppet var en produkt av samma vetande om kroppen som låg till grund för den militära disciplinen i stort med dess ytterst detaljerade tekniker. Gatloppet upprättar, menar jag, en analogi med fältslaget. Manskapet ställdes upp i formation likt en armé på slagfältet för att under ritualiserade former kollektivt straffa och misshandla "fiendens" kropp.

Så småningom restes krav på att de kvalfulla kroppsstraffen skulle avskaffas. Kraven formulerades bland annat med utgångspunkt från naturrätten och, som Foucault har uttryckt det, idén om att det "även hos den värsta mördare finns det åtminstone något som man bör respektera när man straffar, nämligen hans 'mänsklighet'". Under 1800-talet skulle straffåtgärderna komma att riktas mot denna "människa" i syfte att korrigera och förvandla, menar han. I första hand "människan" och inte "kroppen" blev till ett område där en rad vetenskaper skulle komma att utvecklas. När man under upplysningstiden, under 1700-talets senare del, hänvisar till "människan" i kritiken mot de kvalfulla kroppsstraffen och tortyren är det inte, skriver Foucault, i "hennes egenskap av föremål för ett positivt vetande, utan för att utpeka en juridisk gräns: den rättmätiga gräns som makten att straffa inte bör överskrida". Det var följaktligen inte "människan" som makten skulle rikta straffåtgärderna mot för att korrigera och förändra. Tvärtom skulle "människan" lämnas intakt. Att utreda på vilka sätt som denna "människa" och andra begrepp som "mänsklighet" och "måtta" har åberopats som protest mot de kvalfulla straffen kan, menar Foucault, klargöra hur det moderna straffsystemets förmenta "mildhet" har uppstått.²²⁹

Diskussionerna kring och avskaffandet av gatlopp i Sverige under 1600- och 1700-talen kan ses som en aspekt av denna komplicerade historia. I en kunglig förordning med rubriken "Om Gatullopps räknande" från 1694 berättas om tre tjuvar som dömts enligt krigsartiklarna till gatlopp genom 300 man. De dömda personerna hade blivit

icke med spö utan med käppar, som rannsakingen innehöll så piskat och plågat, att när de avmattade blivit, äro de uti härads hövdingens närvaro och

229 Foucault, 2006a (1975), s. 76–77.

åskådande på kärror satta och förda till dess de alla dessa gatloppen utstått, varigenom den första en timma därefter, men den andra 4 dagar, sedan han sådan plåga utstått måst livet tillsätta, och den tredje som bortfört de stulna stoer till att sälja, mist sin hälsa oaktat de penningböter tillbjudit, havandes bemälte häradshövding intet ansett, att uti bemälte Straff-Ordning [1653 års] uttryckligen förbjudes, att när summan stegras och gatloppen multipliceras, så kall ett gatlopp icke räknas fram och tillbaka att löpa, utan på det fall vart genomlöpande för ett hållas: Fördenskull som vid detta avstraffande uti mångahanda måtto och *grovligen* emot Lag och Förordningar är vordet försett, förutan det han dem utan vanligt bruk och så dömt till Kyrkoplikt, varandes jämväl de brottsliga under Exekutionen så *omänsklig*en fördärvade, att de mist både liv och hälsa, fördenskull Vi funnit skäligt att bemälte häradshövding icke allenast skall vara sig tjänst förlustig, utan ock att giva åt Änkorna och deras Barn till deras underhåll två hundra Daler vardera.²³⁰

I likhet med krigsväldet fick det disciplinära våldet inte präglas av måttlöshet och ursinnig brutalitet. Våldet skulle vara proportionerligt och utövas med återhållsamhet. Den kungliga förordningen från 1694 synliggör detta med all önskvärd skärpa. Häradshövdingen hade vida överskridit sina befogenheter. Istället för tunna spö hade man använt käppar. Man hade ”piskat och plågat” och sedan ställt ut männen på en kärra till allmän beskådan. Dessutom hade de dömda männen tvingats löpa orimligt många gatlopp. Enligt straffordningen från 1653 skulle antalet gatlopp för en tjuv beräknas i relation till värdet på det som stulits. Häradshövdingen som var den ansvarige hade fullständigt nonchalerat dessa föreskrifter. Men formuleringar som att de dömda hade blivit ”omänskligen fördärvade” markerar tydligt att det disciplinära våldet hade varit för brutalt och utan proportioner. Kungamakten fastslog därför att häradshövdingen, som bar ansvaret, skulle mista sin tjänst och betala ett underhåll på 200 daler vardera till de avlidna männens hustrur och barn. Förordningen skulle, menade man, fungera som ett varnande exempel för andra domare och försäkra att några liknande ”grova förgripelser” inte upprepades.²³¹ Några krav på att bestraffningen skulle ske utan några som helst kroppsliga plågor ställs dock inte i förordningen från 1694. Sådana anspråk hade då inte fått någon politisk legitimitet. Genombrottet var emellertid på väg. Efter riksdagens granskning av lagkommissionens förslag avskaffades gatlop-

230 Schmedeman, 1706, s. 1371 (min kurs.).

231 Schmedeman, 1706, s. 1372.

pet år 1734 som straff i den allmänna lagen och ersattes med spöstraff. Riksdagen fastslog bland annat:

3§ orden straff hans med ett gatlopp eller risslitande gå ut, ock sättes i stället: ”straffet med fyra par spö eller tre par ris”. Av Ständerna var på förre Riksdagen vid slutet av § tillagt ”stjäl han fjärde gången, varde hängd” [...] §6 Istället för 2 gatlopp sättes 8 par spö; istället för 6 gatlopp 24 par spö, och istället för 8 gatlopp 32 par spö.²³²

Riksdagens formuleringar var emellertid preliminära. Ett utredningsarbete pågick och den slutgiltiga juridiskt bindande formuleringen fick vänta tills ”Straffbalken om spöslitandes beräknande emot gatlopp avgjort bliver”.²³³ I den militära rättsskipningen brukades gatloppet fram till 1812 då det avskaffades genom en kunglig förordning.

Sammanfattande diskussion

I det här kapitlet har jag undersökt talet om militärens våld mot civilbefolkningar så som detta tog sig uttryck i svensk tidigmodern krigslagstiftning. I fokus står konstruktionen av det militära våldets mening och legitimitet samt hur gränser drogs upp mellan ”militärer” och ”civilbefolkning”.

Jag uppfattar lagen som en förtätad väv av olika historiskt situerade kunskaper och diskurser. Lagen består således inte enbart av strikt juridiska och politiska uppfattningar utan också av rådande moraluppfattningar och etiska anrop.

De epistemologiska omorienteringarna under 1600-talet präglade den svenska krigslagstiftningen. Omformningen av krigsartiklarna under detta århundrade vittnar om en pågående förändring i sätten att klassificera våldshandlingar och tillskriva våldet mening och innebörd. I 1500-talets och det tidiga 1600-talets krigsartiklar bildade analogin och likheten grunden för lagens bestämmelser om våld. Här existerar överhuvudtaget inga självständiga och entydiga kategorier. Istället tycks allt hänga samman som delar i en större helhet. Bestämmelserna är dock placerade i en kronologisk ordning vilket antyder att lagstiftaren uppfattade det som väsentligt att markera att det förelåg vissa skillnader ifråga om de brottsliga handlingarnas betydelse. Men det handlade inte om några fundamentala, naturliga skillnader, utan om gradskillnader. Detta sätt att ordna världen

232 *SRAP*, 1884 (1734:1), s. 513.

233 *SRAP*, 1884 (1734:1), s. 514.

är även närvarande i krigsartiklarna från slutet av 1600-talet, men det framstår inte längre som den dominerande och givna utgångspunkten för utformningen av lagen. Klassificeringen av våldshandlingar utgår här från delvis andra antaganden. Den grundläggande principen är samordning av handlingar samt tydlig avgränsning under särskilda kapitel och avdelningar. Genom informativa rubriker markerar lagstiftaren att det förelåg grundläggande ”skillnader” mellan olika handlingskategorier. Den diskursiva förändringen måste ses som en väsentlig del av den historiska och kulturella konstruktionen av ”våld” i riktning mot en självständig kategori i modern mening.

Våldsdiskursens omformning på det juridiska fältet hängde samman med en rad andra diskurser som låg i tiden. En särskilt betydelsefull aspekt torde ha varit att den rationalistiska naturrätten fick allt större utrymme och gehör i 1600-talets rättslärdade debatter, vilket öppnade för framväxten och etableringen av en mer empiriskt orienterad verklighetsuppfattning. På detta vis kom principen om likhet på sikt att förklaras som ogiltig för tolkningen och klassificeringen av (vålds)handlingar. I dess ställe introducerades och etablerades ”den naturliga skillnaden” som den givna tankefiguren bakom sätten att ordna världen på samt för att tillskriva våldet mening och innebörd.

Principen om skillnad kom även att bli vägledande för den politiska organiseringen av befolkningen och för samhället i stort under 1600-talet. Som en följd av två i varandra sammanflätade diskursiva processer: En kunskapsteoretisk och en politisk-juridisk utformade ett komplicerat system av distinktioner och skillnader som statsmakten och dess institutioner kom att stå som garant för. Krigslagstiftningen ger uttryck för en ”åtskillnadens politik”, vilken bland annat medförde en skarp juridisk gränsdragning mellan stridande och icke-stridande. Under loppet av den tidigmoderna perioden kom ”militärer” och ”civila” att konstrueras allt tydligare som två väsensskilda grupper och sfärer. Denna diskursiva process fick inte bara effekter för synen på militärers våld och övergrepp i samband med krigföring, ockupationer, fälttåg och inkvarteringar. Den medförde även ett incitament för att uppmärksamma och problematisera lokalbefolkningens utsatthet och det oskyldiga lidandet på ett mer ingående vis.

I 1600-talets krigslagstiftning sker en sammansmältning av juridisk-politiska och etiska diskurser om våld. Förhållandet mellan ”militärer” och ”civilbefolkning” reglerades i lagen genom att soldaternas hand-

lingsutrymme i lokalsamhället ringades in och begränsades på mycket detaljerade vis. Statsmakten förväntade sig enbart fredliga relationer till lokalbefolkningen så länge det inte gavs order om motsatsen. Den soldat som på eget bevåg misshandlade, våldtog, mördade, rövade och plundrade befolkningen i samband med stormningar, fälttåg och inkvarteringar riskerade att dömas till ytterst stränga straff.

Det vore som sagt missvisande att betrakta 1600-talets krigsartiklar som enbart ett uttryck för en juridisk-politisk diskurs. Lagens bestämmelser innehåller även etiska anrop som vittnar dels om en påverkan från kristna moralteologin och dels om ett diskursivt släktskap med doktrinen om *jus in bello*. De flesta grupper som definierades som oskyldiga enligt mer eller mindre samtida uttolkare av *jus in bello*, uppmärksammas även i krigsartiklarna från 1621. Här görs explicit gällande att präster, åldringar, kvinnor, jungfrur och barn skall vara förskonade från allt våld, med undantag från de som gör aktivt motstånd. Soldater som bröt mot detta förbud skulle dras inför krigsrätt.

I krigsartiklarna från slutet av 1600-talet saknas "listan" på de icke-stridande och oskyldiga grupperna. Vidare har lagens beskydd mot plundring utvidgats från att gälla "våra undersåtar" till "människan". Under 1600-talets lopp har det således skett en väsentlig förskjutning från en partikulär etik i riktning mot en mer universalistiskt orienterad. En utveckling som bland annat torde ha hängt samman med att den rationalistiska naturrätten fick allt större betydelse för lagstiftning och rättspraxis under 1600-talet.

Rannsaking, bevisning och dom

Under 1600-talet genomgick rättsväsendet i det svenska stormaktsväldet stora förändringar, inte minst den rättsliga praktiken. Välutbildade jurister och domare, skolade i sin tids internationella rättsvetenskapliga teorier och metoder, bidrog till ett förvetenskapligande av rättsskipningen i Sverige, framför allt i de högre domstolarna. Äldre metoder och beviskriterier, med rötter i den äldre medeltida rättstillämpningen, kom under perioden att framstå som otillräckliga och vanskliga. Allt högre krav kom att ställas på den rättsliga analysen, bevisningen och sätten att inhämta fakta i det enskilda fallet. Namnkunniga jurister i 1600-talets Sverige och rikets provinser som Abraham Johan Schroderus, Johannes Loccenius, Clas Rålamb, Claudius Kloot och den ovan nämnde generalauditören Mattias Schwartz bidrog på olika sätt till att utarbeta nya riktlinjer för hur domstolarna konkret skulle gå till väga för att nå och fastställa vad som var sant i varje enskilt brottmål.²³⁴

Det här kapitlet behandlar utgångspunkterna och ramarna för den militärrättsliga analysen av brott i Sverige under andra hälften av 1600-talet. I framställningens mitt står processreglerna i 1683 års krigsartiklar.²³⁵ Dessa framstår som särskilt givande och intressanta att studera i detta avseende. De utfärdades under sista fasen i den militära rättsutvecklingen under 1600-talet, men bör betraktas som en produkt av en lagstiftningsverksamhet och intensiv rättslärd diskussion som förts under hela århundradet. Syftet med detta kapitel är att sätta in de riktlinjer och föreskrifter som den militära domstolen skulle följa under rättsprocessen i ett vidare rätts- och kulturhistoriskt sammanhang. Genom att studera hur synen och kraven på bevisning uttrycks i processreglerna samt hur metoderna för

²³⁴ Modéer, 1992, Inger, 1994.

²³⁵ Modéer menar att 1683 års processregler utgick från Karl X Gustavs från 1656. Se Modéer, 1992, s. 34.

inhämtning av fakta presenteras hoppas jag kunna få en klarare bild av hur förutsättningarna för de militära domstolarnas kunskapsproduktion kring våld såg ut under 1600-talets andra hälft.

Rättsprocessens utformning

Utmärkande för rättsprocessen i de flesta länder i det tidigmoderna Väst-europa var, menar Foucault, att förundersökningen och rannsakingen av brott skedde i hemlighet.²³⁶ Rannsakingshandlingarna offentliggjordes inte för allmänheten och den anklagade underrättades varken om anklagelserna som riktats mot honom, om angivarens identitet, om indicierna, vittnesbörderna eller bevisen mot eller för honom förrän det var dags att avkunna domen. Kunskapen om brottets alla omständigheter var, summerar Foucault, ett ”privilegium förbehållet myndigheterna”.²³⁷ Ur alla sakförhållanden, berättelser, rykten och presumptioner utarbetade domaren enväldigt en sanning om brottet, där den anklagades skuld ringades in och precisades. Dessa kunskaper nedtecknades och låg sedan till grund för domen. Rannsakingens hemliga och skriftliga utformning speglade, menar Foucault vidare, en grundläggande rättslig princip i det tidigmoderna samhället, nämligen den att kungen och hans domare ägde såväl makten som rättigheterna att fastställa sanningen.

Foucault tecknar en intressant men i flera avseenden onyanserad bild av den tidigmoderna rättsprocessen och dess inneboende regler, logik och effekter. Bevismedel som erkännandet, eden och den plågade kroppen var, enligt 1600-talets juridiska tänkande, förvisso viktiga förutsättningar för att sanningen om brottet skulle kunna blottläggas, men hur såg man på den rättsliga analysen och bevisningen i 1600-talets Sverige? Hur skulle de militära domstolarna i Sverige under 1600-talets andra hälft gå till väga i sitt sökande efter sanningen om brottet och hur skulle den sedan presenteras? Vems var sanningen, det vill säga: Betraktades kunskap även i Sverige som ett myndigheternas och de juridiska experternas privilegium?

Under avsnittet ”Reglorne angående Laga Process, rannsaking och dom”, gör lagstiftaren gällande att anmälan av ett brott kunde ske på två olika sätt:

antingen genom anklagande av viss *målsägande*, och den saken angår, eller genom *Laga efterfrågan* och undersökande av dem som domen i händer hava, och vilka

236 Foucault, 2006a, s. 40.

237 Foucault, 2006a (1975), s. 40.

å ämbetets vägnar åligger, att efter Lag och Laga stadgar om missgärningar rannsaka och döma, samt därefter straffa låta [...]”²³⁸

Att rättsprocessen i brottmål kunde utformas enligt två olika system speglar tydligt det brytningsskede som den juridiska utvecklingen befann sig i under 1600-talet. I äldre tid skulle var och en som utsatts för brott, målsäganden, själv föra sin talan och driva saken i domstolen. Begreppet målsägande är gammalt. *SAOB* daterar dess härkomst till första delen av 1500-talet, men funktionen har, som Marie Lindstedt Cronberg har framhållit, funnits betydligt längre. Under hela medeltiden fungerade målsäganden som den faktiske åklagaren.²³⁹ Lindstedt Cronberg har i en intressant studie av målsäganderätten i ett historiskt perspektiv poängterat att den medeltida människans kunskaper om lagens och straffrättstillämpningens vanligare kapitel i regel tycks ha varit goda. Att lagstiftningen var enkel och greppbar för gemene man och att rättstillämpningen präglades av förutsägbarhet var en grundläggande förutsättning för att systemet med en aktiv målsägare skulle fungera.²⁴⁰

Men i takt med att rättsväsendet komplicerades och professionaliserades, att nya brottskategorier uppfanns samt att myndigheterna föreskrev allt mer invecklade riktlinjer för rättsprocessen försvagades målsäganderätten. I allt högre utsträckning kringskars, menar Lindstedt Cronberg, den enskilde individens utrymme som aktiv part i brottmålsprocessen. Ansvaret för rättsskipningens alla delar och moment överläts på rättsväsendets egna juridiskt välutbildade ämbetsmän, domare och åklagare. På sikt kom så målsägandens urgamla roll som aktiv och drivande aktör i målet att omdefinieras till en passiv part, ett brottsoffer.²⁴¹

I tidigmoderna domstolar talade dock ingen i termer av brottsoffer. Som Eva Österberg har visat växte en sådan diskurs fram och etablerades så sent som på 1970-talet, även om rättsinstanserna redan tidigare kunde urskilja om en oskyldig människa hade drabbats. Men det är intressant att notera att målsägandens roll som självständig och aktivt drivande part i brottmålsprocessen blev problematisk långt tidigare. Andra alternativ existerade redan under 1600-talet. Karl XI:s krigsartiklar från 1683 bär spår av denna diskurs. Vid sidan av systemet med aktiv målsägare fram-

238 Schmedeman, 1706, s. 833 (min kurs.).

239 Lindstedt Cronberg, 2002, s. 25–26; *SAOB*, sökord ”målsägande”.

240 Lindstedt Cronberg, 2002, särskilt s. 25–35.

241 Lindstedt Cronberg, 2002, s. 26.

skymtar ett annat juridiskt system där målsägandens roll i rättsprocessen var betydligt mer undanskymd och passiv och där istället juridiskt skolade domare och åklagare ”ägde” målet och drev det domstolen.

Redan under 1500-talet och i början av 1600-talet utvidgades den allmänna åklagarens utrymme i brottmålsprocessen, menar rätthistorikern Göran Inger. Allt oftare trädde åklagaren in i målsägandens ställe då denne inte önskade väcka åtal. Med inrättandet av hovrätterna med dess välutbildade jurister utvecklades processförfarandet i brottmål från ett tidigare akusatoriskt tillvägagångssätt där domstolens hade en förmedlande funktion mellan parterna i målet, till ett mer inkvisitoriskt förfarande, där domaren själv förhörde de inblandade personerna och granskade deras berättelser och vittnesmål.²⁴²

Även i de militära domstolarna kunde ett inkvisitoriskt tillvägagångssätt vara ett led i rättsskipningen. I Karl XI:s processregler för general- och regementskrigsrätt markeras detta tydligt med frasen: ”undersökande av dem som domen i händer hava, och vilka å ämbetets vägnar åligger, att efter Lag och Laga stadgar om missgärningar rannsaka och döma, samt därefter straffa låta.”²⁴³

De regler för förundersökning, rannsaking och dom som föreskrivs i den svenska krigslagstiftningen skiljer sig något från den modell Foucault lyft fram för franska förhållanden. Hemlighetsprincipen tycks inte ha iakttagits i samma utsträckning av det militära rättsväsendet i Sverige under 1600-talet. Processreglerna föreskriver:

Alltså är till att veta att i det första fallet, när någon viss målsägare är, som i någon sak begäret Domarens handräckning till Lag och rätt, det Domaren då bör svaranden, till en viss och förordnad Rättegångstimma, antingen munt- eller skriftligen, då skall han därigenom svaranden veta låta, vem åklagaren är, saken varföre, orten varest, tiden när, nämligen till vilken Rättegångsdag eller han bliver stämder, som förmält är.²⁴⁴

Efter målsägarens anmälan skulle den anklagade antingen muntligen eller skriftligen underrättas om vad han eller hon blivit anklagad för, om vem som var åklagare, samt vilken tiden och platsen var för rättegång. Den anklagade hade dessutom rätt att samla bevis inför domstolsförhandlingen. Utförligare än så skulle myndigheternas upplysningar till den

242 Inger, 1994, s. 48.

243 Schmedeman, 1706, s. 833. Jfr Inger, 1994, s. 48.

244 Schmedeman, 1706, s. s 833.

anklagade inte vara. Information om vittnenas identitet och vittnesbörd, framkomna bevis och andra sakförhållanden förmedlades inte. Även i de mål där det av olika anledningar inte existerade någon målsägare, där det militära rättsväsendet egna ämbetsmän väckte åtal och där processen följde ett inkvisitoriskt förfarande, gällde samma principer.

Fram till rättegång ägde den anklagade alltså ingen djupare vetskap om det brott han var anklagad för. När målsägaren anhöll om ”Domarens handräckning till Lag och rätt” överläts rätten till kunskapandet om det eventuella brottet till de åtalande myndigheterna. Därefter tycks den fortsatta rättsprocessen ha präglats av viss insyn och öppenhet. När bägge parterna står inför rätten ”bör”, föreskriver lagstiftaren,

åklagaren i svarandens närvaro med klara och korta ord, giva sin klagan till kända, och berätta själva målet, vad den klagan och saken härflyter och haver sitt ursprung: sedan sådant med alla omständigheter är vordet tillkända givet, då framställer han äntligen sin begäran, att han måtte till sin rätt förmedelst Laga Dom förhulpen varda.²⁴⁵

Därefter fick svaranden, det vill säga den anklagade, möjlighet att bekräfta eller dementera åklagarens anmälan. Om den anklagade erkände sig skyldig till gärningen så skulle domen avkunnas därefter. Men om han eller hon nekade till brott krävdes en betydligt grundligare utredning. Krigslagstiftningen är tydlig på denna punkt. Alla domar skulle fastläs antingen ”på egen bekännelse” eller ”uppenbara skäl och bevis”.²⁴⁶ Den stora betydelsen som bekännelsen eller erkännandet tillskrevs för rättspraxis var ett resultat av en diskussion som förts i Västeuropa sedan medeltiden och som intensifierades under 1600-talet. Särskilt viktig framstår den legala bevisteorins inträde och gradvisa etablering i svensk juridisk diskurs och praktik under 1600-talet för att slutligen, efter livlig debatt och en del modifieringar, kodifieras som rättslig grundprincip i 1734 års lag. De militära processreglerna kom alltså att utformas under en period som utmärktes av häftig rättsvetenskaplig debatt kring bevisföringens medel och mål.²⁴⁷ Hur problematiserades då frågan om bevisning och erkännande i svenskt rättsliv under 1600-talet och vilka avtryck satte detta i de militära processreglerna?

245 Schmedeman, 1706, s. 834.

246 Schmedeman, 1706, s. 834.

247 Den forskare i Sverige som allra grundligast utrett erkännandet som rättslig princip är rätthistorikern Göran Inger. I tvåbandsverket *Erkännandet i svensk processrätts historia* tecknas bevisföringens historia från medeltid till nutid sett genom juridisk doktrin och praktik.

Bevisning och erkännande i tidigmodern rättslärddiskurs

Redan i den medeltida rättsskipningen var erkännandet eller bekännelsen betydelsefull för bevisföringen. I den medeltida romersk-kanoniska processrätten var erkännandet, som rättshistorikern Göran Inger har visat, nära knutet till *confessio*-begreppet. *Confessio in iure* betraktades av medeltidens rättslärda som det högsta bevisvärdet. Denna uppfattning hade sin grund i tidens religiösa föreställningsvärld där bekännelsen tillmättes en avgörande betydelse för frälsningen.²⁴⁸ Under inflytande av skolastiken började rättslärda att gradera de olika bevismedlen som stod till buds efter typ och värde. Därmed skapades en hierarkiskt uppbyggd beviskala. De svåraste brotten krävde särskilt stark och otvivelaktig bevisning.

I svensk medeltida processrätt, där den så kallade edgärdsmanprocessen hade en mycket framträdande funktion, tycks erkännandet inte ha spelat någon avgörande roll för rättstillämpningen, menar Inger.²⁴⁹ Edgärdsmanprocessen hade sina rötter i den medeltida hedersbaserade och i allt väsentligt muntliga (rätts)kulturen. För att kunna värdera och säkerställa sanningshalten i svarandens utsagor kallades sex eller tolv ”trovärdiga män”, så kallade edgärdsmän, för att under ed intyga att svaranden var ärlig och talade sanning. Den rättsliga utvecklingen under senmedeltiden vittnar däremot om ett ökat inflytande av kanonisk rätt vilket innebar att erkännandet som rättslig princip, samt värderingen av detsamma, fick större betydelse för rättspraxis.²⁵⁰

Under 1500- och 1600-talen gavs den legala bevisteorin allt större utrymme i svensk juridisk doktrin, lagstiftning och rättspraxis.²⁵¹ Därmed förlorade den äldre edgärdsmanprocessen sin betydelse och trängdes undan till förmån för en mer materiellt eller empiriskt inriktad bevisvärdering.²⁵² Mycket pekar på att den legala bevisteorin var väl integrerad i svensk juridisk diskurs under 1600-talet. I ett lagförslag från 1643 har Inger funnit exempel på hur bevismedlen kunde klassificeras i enlighet med den legala bevisteorins principer. Till kategorin fullt bevis hörde den egna bekännelsen, skriftliga urkunder och två eller tre samstämda vittnen. En intressant aspekt är att skriftliga dokument inte gällde som fullt bevis i brottmål. Här räknades istället den egna bekännelsen, tjuvgods ledande

248 Inger, 1994, s. 1–2.

249 Inger, 1994, s. 2.

250 Inger, 1994, s. 4.

251 Inger, 1994, s. 52–53.

252 Inger, 1994, s. 50.

till tjuv samt två eller flera trovärdiga vittnen. Ett vittne betraktades som ett halvt bevis. Även de olika typer av vittnen som eventuellt kunde förekomma i ett fall underkastades en noggrann granskning. Förutom i mål som rörde barnafödslar skulle vittnena i möjligaste mån vara män och inte kvinnor. I brist på manliga vittnen kunde kvinnor och barn få vittna, men deras vittnesberättelser fick inte ligga till grund för domen, utan endast räknas som ett hjälpmedel för domaren att komma närmare sanningen. Denna bestämmelse togs dock bort genom en kunglig resolution 1697.²⁵³

Vittnena skulle vara bofasta, ärliga och opartiska. En rad grupper av människor var därmed uteslutna från rättsprocessen. Otänkbara som vittnen betraktades, enligt Ingers läsning av lagförslaget från 1643, andligen oförmögna, vanvettiga, omyndiga, åldersbrutna, bannlysta, lösdrivare, menedare och ärelösa. Fiender och ovänner ansågs jäviga. Av samma skäl fick tjänaren inte vittna mot sin arbetsgivare, inte heller landbon mot jordägaren eller den kärandens eller svarandens närmaste släktingar.²⁵⁴

Även bland namnkunniga rättslärda i stormaktstidens Sverige som Abraham Johan Schroderus, Johannes Loccenius, Clas Rålamb, Claudius Kloot och David Nehrman Ehrensträhle problematiserades erkännandet utifrån den legala bevistorins principer, menar Inger. I den förstnämndes dissertation 1636 hävdades till exempel att det främsta bevismedlet var det egna, frivilliga erkännandet. Också 1686 års lagkommissions förslag och uttalanden, det vill säga den politiskt tillsatta kommission som skulle arbeta fram 1734 års lag, var tydligt influerad av den legala bevistorins synsätt.²⁵⁵

De militära processreglerna från 1683 var som sagt ett resultat av den rättsvetenskapliga diskussion som förts under århundradets gång. Här märks, vilket även Inger har noterat, principer och kriterier för rättsförfarandet som direkt kan härledas ur den legala bevistorin.²⁵⁶ I sitt sökande efter fakta hade domaren i de militära domstolarna en rad regler att rätta sig efter. Domen skulle fastställas ”antingen på egen bekännelse eller uppenbara skäl och bevis”.²⁵⁷ Mindre tillförlitliga som bevis var ”halva skäl,

253 Inger, 1994, s. 53, 60.

254 Inger, 1994, s. 53–54. Om synen på vänskap och jäv i rättsliga/offentliga sammanhang. Se även Österberg, 2007, s. 170–181.

255 Inger, 1994, s. 52–61.

256 Jfr Inger, 1994, s. 60.

257 Schmedeman, 1706, s. 834.

liknelser, tecken och presumptioner”.²⁵⁸ Till denna kategori hörde även ”löst tal” och rykten.²⁵⁹ Bevisen rangordnades således efter värde, art och verkan.

Som grund för åtal skulle det finnas ”skälig bevisning”.²⁶⁰ Om åklagaren/käranden inte kunde leda sin anklagelse i bevis friades svaranden. Det juridiskt bindande åtalet förvandlades därmed till en grundlös beskyllning och åklagaren/käranden riskerade antingen böter eller att dömas till samma straff som svaranden skulle ha dömts till om denne bevisats vara skyldig. Omvänt skulle svaranden sakligt kunna påvisa sin oskuld till de anklagelser som riktades mot honom. I de fall då ord stod mot ord skulle domaren begrunda åklagarens/kärandens skäl och bevis först och därefter svarandens.²⁶¹

Eden, äran och saligheten

Eden spelade en avgörande roll i den tidigmoderna rättsskipningen. Genom eden försäkrade den tilltalade, på sin själs salighet, att han heller hon talade sanning. Eden hade alltså uppenbara religiösa kopplingar. Detta framgår tydligt i naturrättsteoretikern Samuel Pufendorfs verk *Om de mänskliga och medborgerliga plikterna enligt naturrätten* (1673) där han ägnar ett stort kapitel åt edsavläggelsens religiösa betydelser. Pufendorf skriver:

Ed anses ge en alldeles speciell tyngd åt vårt språk och åt alla de handlingar som inbegriper språk. Grunden är att eden är en religiös bekräftelse, varigenom vi ger upp alla förhoppningar på gudomlig barmhärtighet eller nedkallar Guds straff över oss om vi inte talar sanning. När ett allvetande och allsmäktigt vittne och samtidigt hämnare åkallas, tar man för givet att det som sägs är sant, eftersom man inte gärna tror att någon är till den grad gudlös, att han helt fräckt vågar nedkalla Guds skoningslösa vrede över sig.²⁶²

Under hotet om Guds vrede och hämnd ger eden en särskild tyngd åt språket och andra språkrelaterade handlingar, menade Pufendorf.

258 Schmedeman, 1706, s. 835.

259 Schmedeman, 1706, s. 835.

260 Schmedeman, 1706, s. 834.

261 Schmedeman, 1706, s. 834.

262 Pufendorf, 2001 (1673), s. 110–111.

Den väsentliga avsikten med ed och edsanvändning är att man hårdare kan binda människor till att berätta sanningen och hålla löften och avtal genom den fruktan de hyser för en allvetande och allsmäktig Gud.²⁶³

Eden förutsatte gudsfruktan och betraktades som en garant för edsavläggarens ord var sanna.

De militära processreglerna från 1683 presenterar flera olika typer av eder som kunde förekomma i en rättsprocess. I de fall då åklagaren åberopade sådant som ”halva skäl, tecken och liknelser”, ”präsumtioner” eller ”uppenbara och allmänna rykten” skulle svaranden bevisa att indicierna och ryktena var ogrundade. Om detta var omöjligt så kunde svaranden tillåtas att försvara sig med ed, den så kallade värjemålseden.

I den medeltida rättsskipningen krävde värjemålseden ett komplement. Sanningshalten i svarandens ed skulle bekräftas av sex eller tolv edgärdsmän. Men som sagt kom detta moment i bevisföringen att ifrågasättas starkt bland rättslärda i 1600-talets Sverige. Domaren borde, hävdade exempelvis juristen Claudius Kloot, försöka utleta sanningen med andra metoder än edgång eftersom risken för mened fanns. Edgärds mannen kunde ha tvingats till att gå ed och därmed fanns faran att väcka Guds vrede. Det var viktigt, menade Kloot vidare, att skilja värjemålseden från edgärds männens ed och betrakta den första som *juramentum veritatis* och den sistnämnda som *juramentum credulitatis*. Andra rättslärda betonade att värjemålseden endast fick förekomma i mål där det saknades vittnen och uppenbara bevis. Efter en sekellång debatt avskaffades slutligen edgärds mannaproccessen som led i bevisföringen i samband med utfärdandet av 1695 års rättegångsförordning.²⁶⁴

Även de militära processreglerna från 1683 bär spår av den vacklande hållning gentemot edgärds mannaproccessen som tidens rättslärda gav uttryck för. I de fall där värjemålsed krävdes måste domaren

så mycket större akt och omvårdnad hava, att därmed vederbörande tillgår, seendes i synnerhet därpå, samt förmanandes dem, som giva sig ut för edgångsmän och vilja gå med svaranden sådan ed, att de hava gode och säkra skäl för sig att de kunna därpå med sin livliga ed tryggeligen svärja, och när de det med gott samvete göra vilja, kan det dem ej förvägras, utan till deras nästas oskyldighets försvar efterlåtit varda.²⁶⁵

263 Pufendorf, 2001 (1673), s. 111.

264 Efter Inger, 1994, s. 49–52.

265 Schmedeman, 1706, s. 835.

Domaren skulle alltså noga informera edgärdsmännen om edens inneboende kraft. Endast om edgärdsmännen var fullständigt säkra på att den anklagade talade sanning och med gott samvete kunde svära eden, så kunde de inte förvägras att komma till deras ”nästas oskyldighets försvar”.

Dock, står det i de militära processreglerna, bör

Domarna ej hasta med en sådan edgång, görandes först sin största flit, sanningen genom andra medel och utvägar att utleta, eftersom eden i sig själv är farlig, och synes något neslig, der ock ingalunda utan i viktiga och angelägna saker, och när Præsumtionerna, tecknen och liknelserna äro i sig kraftiga och starka, åläggas må, eljest vore det uppenbara orätt, att Domaren för ett löst tal eller ryktes skull, som av någon arghet uppfunnit och utspritt vore, tvingar någon till edgång, utan borde hellre den tilltalas, som sådant rykte förer, att antingen det bevisa, eller umgälla det straff, som Lag och Kongl Förordningar förmå.²⁶⁶

Sanningen borde i första hand eftersökas på andra sätt än edgång. Detta eftersom eden i sig var ”farlig” och ”neslig”. Beteckningarna för edgången är högst intressanta. Ordet ”farlighet” har en uppenbar religiös koppling. På grund av risken att väcka Guds vrede skulle domaren i de militära domstolarna, innan han lät svaranden försvara sig med värjemåsed och edgärdsmän, först noga beakta skälen och förvissa sig om att inga andra utvägar fanns för att nå sanningen.

Enligt de militära processreglerna kunde värjemåsedens och bruket av edgärdsmän tillåtas endast under särskilda omständigheter: om det skett någon misshandel, i fall då den anklagade hade rymt, när han umgåtts med andra missgärningsmän, när han tidigare gjort sig skyldig till brott, när han tidigare fällt för lögn och osanningar, i fall då personen hade bekant och skrutit om sina ogärningar för andra och som sedan lett till rättsliga påföljder och när det finns ett trovärdigt vittne som kunde intyga vad som hade hänt.²⁶⁷

Därefter, föreskriver de militära processreglerna, som ytterligare en direkt pendang till diskussionen bland tidens rättslärda, måste domaren i sin bedömning tydligt skilja mellan innebörden i den anklagades ed och edgärdsmannens ed. Den anklagade

266 Schmedeman, 1706, s. 835.

267 Schmedeman, 1706, s. 835–836.

bör presentera eden om själva sanningen, så att han svär sig i den eller den saken alldeles vara fri och oskyldig. Men de som gå ed med honom, avlägga den samma allenast således, att de efter den vetskap, skäl och liknelser, som de så om saken, som den beskylldes leverne och umgänge hava, tro, att hans ed är ren och icke men.²⁶⁸

Distinktionen mellan den anklagades ed om ”själva sanningen” och edgärdsmännens uppfattning om att den anklagades ed är ”ren och icke men” syftar på den gradskillnad mellan olika bevismedel som tidens rättslärdas betecknade som *juramentum veritatis* respektive *juramentum credulitatis*.²⁶⁹ Möjligheten att fria sig med värjemålsed och edgärdsmän kvarstod alltså i den militära rättsskipningen men inskränktes till vissa särskilda omständigheter dikterade av lagstiftaren. Svarandens värjemålsed var absolut och knöts explicit till sanningen medan de eventuella edgärdsmännens ed skulle betraktas som sannolik.²⁷⁰

Den skeptiska hållningen ibland rättslärdas och lagstiftare ifråga om edgärdsmanprocessens tillförlitlighet, som slutligen innebar att den avskaffades helt 1695, kan, menar jag, förstås mot bakgrund av en kunskapsteoretisk omorientering som bland annat inbegrep en förändring i synen på ära. Edgärdsmanprocessen hade som nämnts sina rötter i medeltidens hedersbaserade och i allt väsentligt muntliga (rätts)kultur. Men i samband med den vetenskapliga utvecklingen av rättsprocessen, som bland annat innebar att den empiriskt orienterade legala bevissteorin etablerades som rättslig princip, kom den rättsliga analysen och bevisningen att bli en fråga om juridisk expertis och bildning. Kännedomen om tidens lärda teorier, texter och påståenden om hur man bäst kunde förstå världen och människans ”natur” blev avgörande. Tidigare muntliga källor till kunskap som ”lokala” rykten och berättelser ansågs inte längre förmedla (hela) sanningen om hur världen var beskaffad. När den muntliga kulturen på detta sätt fick ge vika för den lärda, skriftliga kulturen sattes det kunskapsteoretiska fundamentet för edgärdsmanprocessen i rörelse, vilket i en vidare mening innebar en uppluckring av den lokala hederskulturen samt att ärans tidigare givna status som ”sann” världsbild rubbades i grunden.²⁷¹

268 Schmedeman, 1706, s. 836.

269 Efter Inger, 1994, s. 51.

270 Jfr Inger, 1994, s. 51.

271 Jfr Sandmo, 1999, s. 147–149; Collstedt, 2009.

Erkännande genom tortyr

Foucault har för tidigmoderna franska förhållanden hävdade att tortyren var ett grundläggande moment i straffrättstillämpningen. Sökandet efter sanning byggde, menar han, på en dubbel mekanism: myndigheternas och de juridiska experternas hemliga rannsaking och den offentligt iscensatta tortyren. Domarens uppgift var att tolka skriken, kramperna och plågorna eller för den delen tystnaden som sanna tecken på skuld alternativt oskuld. Samtidigt var tortyren och det plågsamma straffet i sig ett sätt för myndigheterna att skriva sanningen om världen på gärningsmannens kropp. Detta är skälet till att så få riktigt kritiska röster restes mot bruket av tortyr under tidigmodern tid. För så länge man läste skeenden i den fysiska världen som direkta avspeglningar av ett större meningssammanhang, och så länge likheten och analogin inte ifrågasattes som kunskapssteoretisk utgångspunkt, kunde inte heller någon total omvärdering av straffsystemet genomföras, tycks Foucault mena.²⁷²

För svenska förhållanden har forskning emellertid visat att bruket av kroppslig tortyr var ovanligt redan under 1600-talet. Inte ens under de stora trolldomsprocesserna tycks bruket av tortyr ha varit ett framträdande inslag i rättspraxis.²⁷³ I 1600-talets juridiska diskurs och praktik märks en skarp skepsis gentemot bruket av tortyr. Tidens rättslärdade hävdade att tortyr som bevismedel aldrig hade fastslagits i svensk lag och att man heller aldrig haft för vana att använda fysiskt tvång och våld för att pressa fram en bekännelse.²⁷⁴

Även de militära processreglerna från 1683 ger tydligt uttryck för en skepsis ifråga om fysiskt våld som medel att nå sanningen. De föreskriver att

Laga bevisning sker genom egen bekännelse, när svaranden är fri viljandes och otvunget, inför Rätten sannolikt, visst och klarligen, vad gärning helst vore, som skedde är och beskyllningen angår bekänner och vid saken gånger, då känd sak är så gott som vittnad, men *ingen här pinas och plågas till någon bekännelse*, efter som den samma uti Kungl. Maj:ts rike obruklig samt i sig själv farlig och oviss är.²⁷⁵

I de militära processreglerna beskrivs den fysiska tortyren som ”farlig” och ”oviss”. Det ansågs således inte vara helt säkert att sanningen uppen-

272 Foucault, 2006a (1975), s. 44–61. Jfr Sandmos Foucaultinfluerade resonemang om ”kropp och tecken som offentlighet” i Sandmo, 1999, s. 150–162.

273 Ankarloo, 1984, s. 256–262; Sörlin, 1993, s. 53–57; Inger, 1994, s. 99–110.

274 Se Ankarloo, 1984, s. 256–262; Inger, 1994, s. 99–110.

275 Schmedeman, 1706, s. 837 (min kurs.).

barades för domaren under tortyr. Att tortyren beskrivs på detta vis hade sannolikt även en djupare religiös innebörd. Om gärningsmannen ljög under tortyren kunde han väcka Guds vrede och hämnd.

Vittnesmål

Till full laga bevisning räknades, förutom det frivilliga och otvungna erkännandet, också två eller fler trovärdiga och ärliga personers vittnesbörd. Men i likhet med domare i rikets allmänna domstolar var också det militära rättsväsendets domare förbjudna att godta vittnesmål från en rad olika grupper av människor. Enligt de militära processreglerna var fredslösa, bannlysta, ärelösa, menedare, avundsmän, ålderstigna samt de som kunde tänkas ha eget intresse i hur målet slutligen föll ut, diskvalificerade som vittnen och sanningssägar.²⁷⁶

Ytterligare en grupp människor lyfts fram i processreglerna som uteslagna från det "sanningsenliga" samtalet, nämligen de "okända" och "främmande". Motiveringen lyder: "[O]m vilkas redelighet ingen haver någon kunskap, ty okändom mannom giver man icke lätteligen ord, ej heller de vittnen som efter den sägen och berättelse av de andra hört, sitt vittnesmål avgiva."²⁷⁷

Lagstiftarens behov av att förklara varför främmande människor samt de personer som dessa varit i samspråk med inte bör tillåtas att vittna bör förstås som en rest av en äldre kulturs människosyn och förståelse av kunskap som något "lokalt situerat". Föreställningen om att man inte "lätteligen" "ger ordet" till en okänd man skall förstås bokstavligt. I den äldre starkt muntliga kulturen var ordets makt stor. Rätten att ta till orda förutsatte att personens ära och tillhörighet i den "ärliga" gemenskapen var otvivelaktig. Okända människor ägde varken förtroendet, makten eller rätten att använda ordet och att göra sig hörda. Ingen kunde ju veta om deras ära och ärlighet var ifrågasatt eller inte. De saknade därför en given plats i den lokala diskursen som i äldre tid var nära knuten till den samtalsordning som gällde vid tinget.

Den äldre föreställningen om främmande människor som potentiella lögnare levde alltjämt kvar i 1600-talets militära processregler, detta trots lagstiftarens kritiska förhållningssätt gentemot andra rester från medeltidens hedersbaserade och muntliga rättskultur som exempelvis edgärds-

²⁷⁶ Schmedeman, 1706, s. 837–838.

²⁷⁷ Schmedeman, 1706, s. 838.

mannaprocessen. Ännu vågade man inte, i sökandet efter sanning, ta steget fullt ut från det ”lokala” och välkända till det okända, universella och abstrakta.

När sedan vittnenas ärlighet och trovärdighet hade säkerställts skulle domaren noga upplysa dem om farligheten med att begå mened, ”vilken haver med sig Guds hämnd, som Överhetens straff jämte den spott och skam, som en menedare eljest övergår, tillhållandes dem att bekänna sanningen, såvida den dem veterlig är”.²⁷⁸ För att ytterligare försäkra sig om att vittnena talade sanning och inte teg om särskilt allvarliga saker som angick sådant som liv och ära tvingades vittnena svära följande ed i de båda antagonisternas närvaro:

Jag N.N. Lovar och svär vid GUD och Hans Hel. Evangelium, att jag i denna sak, som jag till vittne erkänd är, skall vittna och sant säga, uti allt det jag därom frågat varder och med hänt och sant vara, så att jag för ingen Vän- eller Ovänskaps skull, eller någon Mågsämja, Frändsämja, Svågerskap, gåvor skänker, hat eller avund nytta eller skada, eller vad det vara kan, skall fördölja eller förtiga något, som till sakens och sanningens upplysning tjäna kan, utan allt det mig här om veterligt är, redeligen och på mitt samvete bekänna och uppenbara, så sant mig Gud hjälpe till Liv och Sjal.²⁷⁹

Under hot om Guds hämnd, överhetens straff och spott och skam skulle vittnet svära på att inte dölja något och utan hänsyn till eventuella lojaliteter och annat upplysa domaren om alla kända sakförhållanden och omständigheter.²⁸⁰

Efter att eden avlagts skulle vittnena förhöras i tur och ordning med endast rätten och de båda tvistande parterna närvarande. Vittnena skulle avge sina vittnesmål en och en så att det inte fanns någon risk att de påverkades av varandras berättelser. När alla vittnesmålen var avlagda var det upp till domaren att pröva trovärdigheten i vittnenas utsagor och särskilt beakta de som med ”klaraste skäl, bevis och omständigheter själva sanningen uppenbarat och förebragt hava. Vilket allt en förständig och rätt Domare väl och noga överväger.”²⁸¹

När domaren ansåg sig ha inhämtat tillräckligt med kunskaper om brottets alla omständigheter skulle domen avkunnas. Ur alla de berätt-

278 Schmedeman, 1706, s. 838.

279 Schmedeman, 1706, s. 838.

280 Jfr den juridiska synen på vänskap i Österberg, 2007, s. 175–181.

281 Schmedeman, 1706, s. 839.

telser, indicier och vittnesmål som producerats under rannsakingens gång skulle rätten finna en sanning som de helst skulle enas kring. Även detta förfarande skulle följa ett noga utarbetat regelverk. Om ledamöterna hade olika åsikter skulle detta lösas genom votering. Var och en av ledamöterna ”begynnandes med de nedersta och i så ordning till de främsta Assessorerna” skulle ge sin röst och noga förankra sin uppfattning i gällande lagrum och förordningar. Om omröstningen blev oavgjord ägde ordföranden rätten att själv besluta om vilka anförda skäl och bevis som skulle ligga till grund för domen.²⁸²

Domen skulle sedan nedtecknas av sekreteraren. Skrivelsen skulle noga redogöra för alla de bevis och grunder som domen baserades på och därefter undertecknas av ordföranden och generalauditören. Slutligen skulle domen läsas upp inför rätten och de båda parterna. Eventuella överklaganden samt vissa allvarliga mål underställdes sedan Kungl.Maj:ts granskning och dom. Genom att sanningen om brottet nedtecknades och sedan kompletterades med domarens och den juridiske expertens underskrifter erövrade de dömande myndigheterna makten över sanningen och befäste den politiskt.

Sammanfattande diskussion

I det här kapitlet har jag belyst ramarna och reglerna för den militära domstolens hantering och bedömning av brott under 1600-talet. I blickfånget står i synnerhet de militära processreglerna från 1683, vilka var ett resultat av en intensiv rättslärd diskussion och lagstiftningsverksamhet som pågått under århundradets gång. Genom att studera synen på bevisning samt hur metoderna för inhämtning och säkerställande av fakta formulerades har jag velat ge en klarare bild av förutsättningarna för den militärrättsliga kunskapsproduktionen om våld mot civilbefolkning.

Under loppet av 1600-talet preciserades och inskräpades reglerna för hur rättsprocessens olika moment som åtal, rannsaking, bevisning samt fastställande av dom skulle gå till. Man kan tala i termer av ett förvetenskapligande av rättsskipningen. De militära processreglerna från 1683 bär tydlig vittnesbörd om detta.

Ett viktigt led i denna utveckling är att den så kallade legala bevisteorin hade tagits upp i den lärda juridiska diskursen under 1600-talet. Med den legala bevisteorin som utgångspunkt blev sökandet efter kunskap och

²⁸² Schmedeman, 1706, s. 832.

sanning ett mycket komplicerat förfarande. Ur parternas utsagor samt vittnenas motstridiga berättelser skulle domaren leta fram bevis på den anklagades skuld. Bevisen graderades efter sitt värde. Det starkaste beviset var den egna bekännelsen. Bekännelsen eller erkännandet och laga bevisning genom vittnen räknades som ”fulla skäl” och bevis. Andra former av bevis ansågs mindre tillförlitliga som exempelvis ”liknelser”, ”tecken” och ”präsumtioner” samt ”löst tal”.

När allt strängare krav ställdes på den rättsliga analysen kom äldre former av bevisföring att framstå som osäkra och otillräckliga. Det görs bland annat tydligt gällande att erkännanden skulle avläggas frivilligt, spontant, vilket åtminstone teoretiskt uteslöt bruket av tortyr och annat tvång. Den kritiska hållningen till bruket av edgärdsmän, vilket hade sin grund i en äldre kunskapssyn som vilade på föreställningar om muntlighet, rykte, ära och moral, är kanske det allra tydligaste exemplet på denna problematik.

Avskaffandet av edgärdsmanprocessen genom en kunglig förordning 1695 måste ses som en viktig brytpunkt. De militära processreglerna från 1683 bär spår av denna diskursiva kamp. Den rättsvetenskapliga diskurs som växte fram och etablerades under loppet av 1600-talet formulerade en helt annan syn på vad kunskap var och hur den skulle eftersökas och presenteras. När den absoluta kopplingen mellan att ha ära och att tala sanning luckrades upp förlorade äran sin status som ”sann” världsbild. Därmed inte sagt att äran helt och hållet trängdes undan. Snarare antog den andra skepnader och tillskrevs nya innebörder.

Den rättsvetenskapliga diskurs som växte fram under 1600-talet förde även med sig en ny syn på den rättssökande individen. Sedan medeltiden skulle den person, vars rätt blivit förtrampad, själv driva målet i domstolen. Målsäganden var alltså en aktiv part. Men under 1600-talet, i samband med att lag och rättspraxis blev allt mer komplex, ändrade sig detta. Den rättssökande individen kom under dramatiska former att fångas in i en väv av vetenskapliga teorier och komplicerade begrepp, av nya och främmande tänkesätt och förväntningar. Den urgamla bekanta äganderätten till målet överläts på staten och de juridiska experterna och den tidigare aktive målsägaren tvingades så i in en passiv roll för att långt senare, i modern tid, komma att i vissa mål framstå och beskrivas som ett ”brottsoffer”.

I krigets skugga: Skåne och Blekinge under 1600-talets andra hälft

En kort tid efter att fredsavtalet mellan Sverige och Danmark hade slutits i Roskilde 1658 började rapporter om soldaters och ryttares våld och övergrepp mot lokalbefolkningen i Skåne och Blekinge strömma in till det nyss upprättade generalguvernementets institutioner och administrativa organ. Det svenska riksrådet i Stockholm blev snart underrättat om den ohållbara situationen och beslöt i juni 1658 att utnämna Benjamin Magnus Croneborg till generalauditör över det militära rättsväsendet i de nyss erövrade provinserna öster om Öresund. Av riksrådsprotokollet framgår att hans första uppgift var att hålla rannsakingar över de skyldiga militärerna. Men riksrådets utnämning av Croneborg som generalauditör tjänade inte enbart detta syfte utan bör förstås som ett led i ett betydligt större politiskt skeende. Efter Roskildefreden inleddes integreringen av Skåne och Blekinge i kungariket Sverige. Det politiska landskapet förändrades med de nya territoriella gränsdragningarna. Med uppförandet av generalguvernementsstaten över Skåne, Halland, Blekinge och Bornholm inrättades en vittförgrenad och effektiv administrativ organisation i området. Befolkningen knöts allt starkare till den politiska ordning som den svenska statsmakten representerade. Integreringen av provinserna skedde på olika sätt, via olika administrativa och politiska kanaler och genom konkreta möten, på olika arenor i samhället, mellan den svenska kungamaktens representanter och provinsbefolkningen. Det militära domstolarnas verksamhet i allmänhet och hanteringen av militärens våld mot civilbefolkning i synnerhet var, vill jag hävda, en viktig politisk arena där formerna och riktlinjerna för integrationsprocessen förhandlades fram och där olika visioner om framtiden iscensattes, befästes, förverkligades och raserades.

Som antropologen Anton Blok har framhållit hänger dagens syn på våld som något entydigt illegitimt, irrationellt och meningslöst samman

med bilden av den starka staten som garant för samhällsordningen.²⁸³ Mot denna bakgrund torde den moderna våldsdiskursens framväxt och etablering kunna studeras som en konfliktfylld politisk historia om hur de västeuropeiska statsmakterna utformades och med dess olika institutioners hjälp lyckades skapa monopol på bruket av våld inom ett givet och avgränsat (sedermera nationellt definierat) territorium och förklara all annan våldsutövning för illegitim.

Syftet med detta kapitel är att med utgångspunkt från några centrala forskningslägen teckna en bild av den ”lokala” historiska och politiska kontext som omgav de militära domstolarna i de sydsvenska provinserna under 1600-talets andra hälft. För det första behandlas integrationsprocessen med avseende på den politiska interaktionen mellan statsmakt och provinsbefolkning.²⁸⁴ Här står dessa frågor i fokus: Hur utvecklades den politiska och administrativa organisationen i de sydsvenska provinserna efter 1658? På vilka arenor och genom vilka kanaler möttes olika aktörer och grupper? Vilka diskurser artikulerades i sådana politiska situationer och sammanhang? För det andra diskuteras dels forskningen kring relationerna mellan soldater och lokalbefolkning och dels forskningen kring relationerna mellan statsmakten och den förment rebelliska befolkningen i Skåne och Blekinge. På detta vis hoppas jag kunna skissera några väsentliga aspekter av det landskap av olika intressen och mål, erfarenheter och förväntningar på framtiden som kännetecknade den politiska utvecklingen i de erövrade provinserna och som sannolikt även inverkade på talet om militärens våld och övergrepp mot lokalbefolkningen.

Statsmakt och befolkning i tidigmodern tid

Frågor som rör förhållandet mellan statsmakt/kungamakt och befolkning i tidigmodern tid har länge varit ett centralt tema i svensk och internationell forskning. Diskussionen har varit intensiv och flera olika uppfattningar har förts fram. På ett övergripande plan kan man emellertid, som Eva Österberg har sammanfattat det, urskilja två tongivande tolkningar: en som betonar statens förtryck och hårdhänta kontroll/disciplinering av befolkningen och en som betonar interaktion och fredlig dialog mellan olika aktörer med en ömsesidig vilja att lösa konflikter. En viktig företrädare i internationell forskning för det förstnämnda perspektivet är den tyske his-

283 Blok, 2001, s. 103. Jfr Lorenz, 2007, s. 28–30 och där refererad forskning.

284 För en diskussion kring begreppen ”integration” och ”interaktion”, se Gustafsson, 2003a, s. 9.

torikern Gerhard Oestreich. Han myntade tidigt begreppet *Sozialdisziplinierung* som syftar på en av statsmakterna initierad disciplineringsprocess inom flera olika samhällsliga sfärer som militärväsende och ekonomi, men också på det moraliska planet. Statsmaktens disciplineringspolitik utgick, menar Oestreich, från nystoicismens tankegod och framför allt så som läran formulerades av den lärde filologen och humanisten Justus Lipsius (1547–1606). Samhällsordningens fundament vilade, enligt Oestreichs läsning av Lipsius, på fyra begrepp: exercis, ordning, tvång och föredömlighet. Socialdisciplineringen skall ha medfört en likriktning av samhällslivet. Människorna gjordes, menar Oestreich, medvetna om att det existerade gemensamma mål som alla skulle sträva mot. Egennyttnan var underordnad statsnyttan och de privata begären och passionerna skulle därför, med stöd från det stoiska tankegodset, trängas undan.²⁸⁵

I nyare svensk forskning har historikern Stefan Persson arbetat innovativt utifrån Oestreichs disciplinerings teori. Persson strävar i sina studier efter att belysa relationen mellan statsmakt och lokalsamhälle i danska Göinge under 1500- och 1600-talen och att förklara viktiga sociala, ekonomiska och militära processer under perioden, exempelvis upprättandet av en stående här, fästningsbyggande och förändringar i bötespraxis.²⁸⁶

Ett liknande perspektiv, med fokus på statsmaktens politiska, ekonomiska och militära konsolidering, märks även hos andra forskare i Sverige som Sven A. Nilsson, Jan Lindegren och Gunnar Artéus. Här är begreppet militärstat centralt, vilket syftar på att den svenska statsmakten under 1600-talet primärt strävade efter att tillgodose krigens och krigsmaktens behov. En av de mest grundläggande förutsättningarna för krigsmobiliseringen, den stora utskrivningen av knektar, finansieringen av manskapet och så vidare, var statsmaktens fiskala och byråkratiska expansion under 1600-talet. På sikt skapades en närmast total kontroll över befolkningens liv och egendomar.²⁸⁷

285 Oestreich, 1969. För en bra diskussion av Oestreichs teori, se Persson, 2005, s. 27–30; Persson, 2007, särskilt s. 67–70. För en inträngande och mer nyanserad idéhistorisk analys av Lipsius moralfilosofi, se Lindberg, 2001. Lindberg menar att Oestreichs antagande om det nära sambandet mellan stoicism och disciplinering inte har något starkare stöd i det empiriska materialet (åtminstone inte det omfattande bestånd av lärda texter, disserter och tillfällestryck som Lindberg har undersökt). Se särskilt Lindberg, 2001, s. 265–271.

286 Stefan Persson, 2005; Stefan Persson, 2008.

287 Nilsson, 1990. Se även Lindegren, 1980. För militärstaten under frihetstiden, se Artéus, 1982.

Andra forskare har beskrivit statsmaktens konsolidering och utbredning under 1600-talet som en form av kulturell erövring eller ackulturationsprocess där bondebefolkningens kulturella föreställningsvärldar ogiltigförklarades och trängdes undan under hotfulla och våldsamma former för att ersättas av den lärda elitens synsätt. I internationell forskning lanserades ett sådant perspektiv tidigt av den franske historikern Robert Muchembled och har sedan utvecklats av en rad andra forskare. Instanser som rättsväsendet och kyrkan betraktas här som myndigheternas främsta redskap att kontrollera undersåtarna och våldsamt slå ned på varje avvikelse från de proklamerade normerna.²⁸⁸ I svensk forskning har denna form av disciplineringsperspektiv främst framförts av Per-Johan Ödman. I hans tolkning beskrivs överhetens disciplinering av undersåtarna som ett stort uppfostringsprojekt. Till följd av en ”pedagogik in på kropp och själ”, underbyggd av den evangelisk-lutherska ideologin, skall befolkningen ha tvingats till att anamma överhetens kultur och att överge sina äldre tankesätt och kulturella praktiker.²⁸⁹

Den andra linjen i forskningsdiskussionen har ifrågasatt förtrycks- och kontrollperspektivet på olika grunder, bland annat för att det övervärderar den tidigmoderna statens kapacitet samt för att det utgår från att bönderna endast är passiva objekt och utestängda från det politiska livet. Här har begrepp som ”politisk kultur” och ”interaktion” kommit att bli centrala. Eva Österberg var en av de första som tillämpade begreppen på svenskt material, vilka sedan har vidareutvecklats av en rad andra forskare, bland andra Peter Aronsson, Jens Lerbom, Karin Sennefelt och Mathias Cederholm.²⁹⁰

Den tidigmoderna staten hade ”sprickor i rustningen”, menar Österberg. Med begreppet interaktion vill hon tona ned det ensidiga kontrollperspektivet och den statligt styrda disciplineringen och istället föra fram ett mer aktörsinriktat perspektiv där bönderna betraktas som politiska subjekt med möjlighet och förmåga att gå i dialog med statsmaktens företrädare och förhandla om sina intressen och rättigheter. Det existerade, menar hon, en särskild politisk kultur i det svenska tidigmoderna samhället som utmärktes av dialog och en ömsesidig vilja att hantera och

288 För internationell forskning, se t.ex. Muchembled, 1985; Dülmen, 1988.

289 Ödman, 1995, s. 152–171. Se även Pleijel, 1970.

290 Begreppet ”politisk kultur” har länge varit centralt i svensk historisk forskning kring den tidigmoderna statens konsolidering och överhetens förhållande till undersåtarna. Se Aronsson, 1992; Sennefelt, 2001; Lerbom, 2003; Cederholm, 2007.

lösa konflikter med fredliga medel.²⁹¹ Bönder och andra befolkningsgrupper möttes och kommunicerade med kungamakten/överheten genom olika kanaler och på olika arenor som exempelvis rätten, kyrkan och sockenstämman.²⁹² Det lokala självstyrets olika institutioner fungerade under perioden 1500–1700, dels som arenor för intern konfliktlösning, dels som en kommunikativ kanal mellan överhet och lokalbefolkning. Vidare kännetecknades den politiska kulturen av att samtliga stånd, även bondeståndet (med undantag för några kortare perioder) var representerade på riksdagen. Dialogen mellan statsmakt och undersåtar, oavsett om den fördes lokalt eller på ett rikspolitiskt plan i riksdagen, omslöt av en ideologi som, med Österbergs ord, ”hela tiden pendlade mellan hierarki och ömsesidighet, ordergivning och förhandling”.²⁹³ I det nordiska projektet som utmynnade i boken *People Meet the Law. Control and Conflict-Handling in the Courts* presenterar författarna en nordisk modell ifråga om den sociala kontrollens former i tidigmodern tid. Modellen byggde, menar de, inte enbart på kontroll ovanifrån, det vill säga på order av staten, utan också underifrån genom folkligt deltagande i den politiska processen, samt inifrån genom att det religiösa värdesystemet spreds och nådde långt in i allmogens värld.²⁹⁴ I de nordiska länderna var den evangelisk-lutherska kyrkan nära kopplad till statsmakten och den medverkade i disciplineringen av befolkningen på olika sätt. Från sockenkyrkornas predikstolar förkunnade de lokala prästerna emellertid inte enbart Guds ord och kristen moral utan också den världsliga maktens budskap och befallningar.²⁹⁵ De normer som spreds offentligt av kyrka och kungamakt tycks i ganska stor utsträckning ha delats av befolkningen. Mycket forskning visar nämligen att befolkningen själv var aktiv i flera av de kontrollerande processerna i lokalsamhället, inte minst när det gällde sedlighetsrelaterade normbrott. De deltog på detta vis i disciplineringen av sig själva.²⁹⁶ Grundläggande byggstenar i den rådande kulturen var Gud, äktenskapet, hushållsordningen, dygden och äran samt värden som

291 Österberg, 1993.

292 Österberg och Sandmo, 2000, s. 9–27; Österberg, Lennartsson och Næss, 2000, s. 237–266.

293 Österberg, 1993, s. 139.

294 Österberg, Lennartsson och Næss, 2000, s. 262.

295 För kyrkan som förmedlare mellan kungamakt och lokalsamhälle, se Reuterswärd, 2001. Se även Östlund, 2007.

296 Österberg och Sandmo, 2000, s. 9–27; Österberg, Lennartsson och Næss, 2000, s. 237–266.

fred (*pax*), rättvisa (*justitia*), frihet (*libertas*) och endräkt (*concordia*), vars rötter kan sökas i det medeltida tankesystemet.²⁹⁷ Det är viktigt att poängtera att den kristna religionen i Sverige liksom i det övriga Europa hade en konfessionell prägel. I Sverige var konfessionen evangelisk-luthersk, men samtidigt pekar en hel del forskning, som tidigare har nämnts, på att doktrinen, hur skarpt den än formulerades och bevakades av lärda teologer och myndigheter, inte var det enda alternativet för 1600-talets människor. De evangelisk-lutherska trossatserna överlappades av en äldre religiös föreställningsvärld som sedan medeltiden utgjorde en komplex blandning av katolska synsätt och rentav hedniska föreställningar.²⁹⁸

Provinspolitik efter Roskildefreden

Hur har då relationen mellan statsmakt och provinsbefolkningen i Skåne och Blekinge tolkats i tidigare forskning? Hur gick integreringen av området och dess inbyggare till? Skedde den genom befallningar, tvång och våld eller genom fredligare strategier, möten, dialog och förhandling? Dessa frågor står i fokus för detta avsnitt.

1600-talet utmärktes av krig och storpolitiska omvälvningar runt Östersjön och Öresund. Området blev en arena för de västeuropeiska stormakternas kamp om hegemoni.²⁹⁹ I samband med Roskildefreden 1658 kom Skåne och Blekinge att införlivas i det svenska väldet. Många olika aspekter av provinspolitiken i de införlivade landskapen efter Roskildefreden är belysta i tidigare forskning. Under första hälften av 1900-talet publicerades en rad arbeten av historiker som Knud Fabricius, Jerker Rosén och Alf Åberg, vilka kom att bli tongivande för den fortsatta diskussionen.³⁰⁰ Men dessa äldre forskningsinsatser om den så kallade övergångsperioden har på senare tid skärskådats och ifrågasatts av en ny generation forskare, som Harald Gustafsson, Hanne Sanders, Jens Lerbom och Karl Bergman. Kritiken har framför allt riktats mot vad som

297 Österberg och Sandmo, 2000, s. 24. För en diskussion kring grundläggande värden som dygd och ära, se t.ex. Österberg, 1995; Lindstedt Cronberg, 1997; Bergner, 1997; Johansson (red.), 2005; Jarrick och Söderberg, 1998; Collstedt, 2007. Dygd som moralfilosofiskt begrepp diskuteras ingående i Lindberg, 1992, kap. 2. Se även bidragen i Stenqvist och Lindstedt Cronberg (red.), 2010, där begreppet ”dygd” problematiseras utifrån en rad olika perspektiv och material.

298 Se t.ex. Österberg, 1997, s. 9–10; Lindberg, 1992, kap. 1.

299 För en bra historiografisk översikt av de politiska och militära förhållandena i området under 1600-talet och tidigt 1700-tal, se Frandsen, 2003. Se även bidragen i Rystad, 2005.

300 Fabricius, bd 1–2, 1972 (1906); Rosén, 1943; 1959; Åberg, 1947, 1965 (1958).

framstått som den äldre historieskrivningens ”naturliga” utgångspunkt, nämligen att tolka och förklara övergångsperioden i nationella termer. Man använde ofta begreppet ”försvenskning” för att belysa utvecklingen efter 1658, men utan att närmare undersöka vad begrepp som ”svenskt” respektive ”danskt” betydde för dåtidens människor. Vidare var, menar kritikerna, den äldre forskningen i regel fokuserad på kungar, krig och höga ämbetsmän, varför den ”vanliga människans villkor” sällan uppmärksammades.³⁰¹

Att som Gustafsson, Sanders, Lerbom och Bergman sträva efter att nyansera bilden av integrationsprocessen i tidigare forskning är naturligtvis lovvärt. Och på flera områden har de också gjort detta på ett förtjänstfullt sätt, vilket jag återkommer till nedan. Dessutom har särskilt Gustafsson, Lerbom och Sanders riktat välgrundad kritik mot ”vår tids” skånsknationalistiska skildringar av övergångsproblematiken under 1600-talet, i synnerhet mot bruket av moderna begrepp som ”folkmord” och ”etnisk rensning”.³⁰²

Ibland uppfattar jag emellertid Gustafssons, Sanders och Lerboms kritik av den äldre vetenskapliga historieforskningen som något svepande och opreciserad. Jag problematiserar historiografin/den historievetenskapliga diskursen kring övergångsperioden med fokus på synen på våld mer djupgående i kapitlet ”Historievetenskapen och synen på våld ca 1890 till nutid”, men vill redan här göra några mer allmänna reflektioner kring den nyare forskningens perspektiv och begreppsanvändning i förhållande till de äldre tongivande vetenskapliga studierna av övergångsperioden.

Något som har slagit mig är att Gustafssons, Lerboms och Sanders sätt att polemisera ibland kan vara tvetydigt. Det framgår inte alltid explicit vem de vänder sig mot. I vissa formuleringar och passager verkar det nästan som att de menar att kritiken mot dagens skånenationalistiska historieskrivning och dess bruk av begrepp som ”folkmord” och ”etnisk rensning” också skulle kunna drabba de professionella historikernas arbeten som Fabricius, Roséns och Åbergs från första hälften av 1900-talet.³⁰³ I detta avseende inordnas, menar jag, den äldre forskningen i ett meningsfullt sammanhang som inte ger den rättvisa (se nedan ”Historievetenskapen och synen på våld ca 1890 till nutid”).

Vidare får jag intrycket av att man i dagens forskningsdiskussioner

301 Gustafsson, 2003; Lerbom, 2006; Bergman, 2002; Sanders, 2008, s. 10–11.

302 Gustafsson, 2003a, s. 8; Lerbom, 2006, s. 281–282; Sanders, 2008, s. 10–11.

303 Gustafsson, 2003a, s. 8; Lerbom, 2006, s. 281–282; Sanders, 2008, s. 10–11.

ibland tenderar att överdriva betydelsen av ”det nationella” i äldre forskning om övergångsperioden/”försvenskningen”. Gustafsson hävdar till exempel angående Fabricius, Roséns och Åbergs studier:

Det är inte konstigt att händelseförloppet har beskrivits enligt denna nationella matris. I tvåhundra år har vi levt med nationalismen som en av de dominerande komponenterna i vår världsbild. Vi har vant oss vid att sortera världen i nationer och tillskriva denna typ av kulturella gemenskaper oerhörd betydelse för politik, ekonomi, kultur och den enskilda individens identitet.³⁰⁴

Det nationella/nationalismen beskrivs här med begrepp och formuleringar som ”matris”, ”dominerande komponent i vår världsbild” och tillskrivs ”oerhörd betydelse”. Idag är forskningen, menar Gustafsson, emellertid inte lika fast i den nationella matrisen som tidigare ”eftersom vi de senaste decennierna blivit allt mer klara över att ett nationellt perspektiv är just ett perspektiv och inte tingens självklara ordning.”³⁰⁵ Detta är generellt sett en viktig och träffande iakttagelse av de senaste decenniernas vetenskapliga omorientering. Men när det gäller just den äldre forskningen om provinspolitiken efter Roskildefreden framstår Gustafssons beskrivning, enligt min mening, som alltför stark och totaliserande. Historikerna under första hälften av 1900-talet framstår här som nästintill oförmögna till att kritiskt orientera sig i sin samtid och på ett nyanserat sätt utforska det förflutna utifrån andra synsätt än det ”nationella” men det, menar jag, var de inte.

I synnerhet Jerker Roséns grundliga och nyanserade analys av provinspolitiken i Halland efter Roskildefreden vittnar om, att ”det nationella” inte nödvändigtvis uppfattades som något naturgivet för den tidens professionella historiker, utan just som ett perspektiv bland flera. Han använder förvisso begreppet ”försvenskning”, men hans huvudsakliga perspektiv är inte, som jag tolkar honom, att överbetona det nationella utan att understryka kungamaktens strävan efter uniformitet inom riket. Överhuvudtaget tycker jag att han genom sitt breda grepp om provinspolitiken och hans sätt att markera 1600-talsstatens komplexa och heterogena sammansättning ger uttryck för tanken om ”konglomeratstaten” trots att begreppet ännu inte införts i internationell forskning.³⁰⁶

Begreppet ”konglomeratstat” introducerades i den svenska forskningsdiskussionen av Harald Gustafsson där det används som beteckning

304 Gustafsson, 2003b, s. 31.

305 Gustafsson, 2003b, s. 31.

306 Jfr Rosén, 1959. Se även Rosén, 1943.

på de västeuropeiska staterna före det att nationalismen etablerats som världsbild och samhällsideologi. I likhet med Rosén menar Gustafsson att dessa statsformationer kännetecknades av hetero- snarare än homogenitet. Inom ett givet geografiskt och politisk territorium kunde råda mångfald ifråga om exempelvis språk, religion, sedvänjor, lagar, institutioner och förvaltning.³⁰⁷

Det är också min uppfattning att den svenska kungamaktens provinspolitik syftade till att på sikt uppnå uniformitet inom riket. Begrepp som ”svenskt” och ”danskt” användes emellanåt i den politiska retoriken, men de syftade alltså inte på ”nationell”/”etnisk” enhetlighet i modern mening. De var, vill jag understryka, i första hand politiska beteckningar på lojalitetsbandet mellan undersåtar och kungamakt.

1600-talets heterogent sammansatta statsformationer reser både metodologiska problem och intressanta möjligheter för våldsforskningen. Vilken mening tillskrivs våld i politiskt instabila och militärt ockuperade regioner där ett våldsmonopol i ”modern” mening inte existerar, där den statliga administrationen och dess institutioner, som exempelvis rättsväsendet, inte är enhetliga eller är under uppbyggnad?

I den tyska historiska forskningen om krigföring och våld i tidigmodern tid har man sedan ett tiotal år tillbaka intresserat sig för sådana frågeställningar.³⁰⁸ Som historikerna Marcus Meumann och Jörg Rogge har framhållit ställer denna problematik även den under medeltid och tidigmodern tid tvetydiga förståelsen av ”våld” som *potestas*, det vill säga legitimt herravälde, maktutövning och kontroll respektive våld som *violencia* i betydelsen illegitima fysiska övergrepp, men också tyranni och annat tvång som inverkade negativt på människors levnadsförhållanden, i blyxtbelysning.³⁰⁹

Hur våld tolkades och klassificerades och därmed tillskrevs mening, hur gränser drogs mellan legitimt och illegitimt våld och hur förövare och offer uppmärksammades under 1600-talet, måste därför, menar jag, studeras som resultat av det spänningsfält av olika diskurser och kunskaper kring våldsamma övergrepp respektive legitim maktutövning som den tidigmoderna konglomeratstaten och dess lokala institutioner vilade på och gav upphov till i olika situationer och sammanhang.

För att i efterföljande kapitel kunna synliggöra hur denna komplexa

307 Gustafsson, 2003b, s. 31–35. Se även Gustafsson, 1998; Gustafsson, 2010; Eng, 2001.

308 Se texbidragen i Meumann och Rogge (red.), 2006.

309 Meumann och Rogge, 2006, s. 25; Lorenz, 2007. Jfr även Klingenberg, 2009.

problematik låg inbäddad i hanteringen och bedömningen av militärens våld mot civillbefolkning krävs först en djupare inblick i hur man ”gjorde politik” i provinserna öster om Öresund under 1600-talets andra hälft. Hur och utifrån vilka normer ansåg den svenska kungamakten respektive provinsbefolkningen att ett legitimt herravälde borde skapas, iscensättas och befästas?

Den svenska konglomeratstaten

Vid tiden för Roskildefreden var Sverige en typisk konglomeratstat av europeiskt snitt, menar Gustafsson. Från andra hälften av 1500-talet hade flera nya områden i Skandinavien, Baltikum och Tyskland knutits till det svenska väldet. De westfaliska fredsförhandlingarna 1648 medförde för Sveriges del en utvidgning av riket. Områdena i norra Pommern införlivades som nya provinser och därmed upprättades en militärstrategiskt viktig bas på kontinenten. Kriget mot Danmark 1643–1645, det så kallade Horns krig, vilket till stor del fördes i Skåne, resulterade i att Ösel, Jämtland, Härjedalen, Idre och Särna socknar och Gotland erövrades. Inlemmandet av dessa områden i den svenska kungamakten följde det sätt som var gängse i tidigmodern storpolitik, nämligen att de erövrade provinserna fick behålla sina gamla lagar, privilegier, förvaltning och så vidare.³¹⁰ De erövrade provinsernas status gentemot den svenska kronan varierade emellertid och de lokala eliterna hade olika positioner i det politiska spelet. Områdena i norra Pommern intog en särställning som tydligt speglar konglomeratstatens heterogena karaktär. Här var, som Gustafsson har poängterat, den svenske kungen underordnad den tyske kejsaren och det tyska rikets politiska kultur. Dessutom innehade den lokala adeln en betydande maktposition, varför den svenska kungamaktens politiska inflytande var tämligen begränsat.³¹¹ Att betrakta 1600-talets Sverige som en konglomeratstat framstår som väsentligt för att förstå det politiska meningssammanhanget och integrationsprocessen även i de sydsvenska provinserna efter 1658.

Erövring och integrering av ett område var ett vanskligt företag under 1600-talet. Det krävdes god kunskap om de olika förhållandena i regionen. Grundläggande för de statsmän som gjorde anspråk på att införliva och integrera ett område till det egna riket var, som Gustafsson har framhållit, att de var fullständigt medvetna om ”lapptäcket av över-

310 Gustafsson, 2003b, s. 33–34.

311 Gustafsson, 2003b, s. 33.

högheter, lokala eliter och deras privilegier, och lojaliteternas undflyende karaktär”.³¹² Det var alltså inte möjligt för erövraren att totalt nonchalera de rådande politiska, juridiska och administrativa förhållanden i området och våldsamt hävda sin rätt och makt över befolkningen och samtidigt behålla sin legitimitet.

Skånska generalguvernementet 1658–1693

Med freden i Roskilde 1658 inrättades ett generalguvernement i de erövrade provinserna öster om Öresund. Till form och uppbyggnad liknade generalguvernementena landshövdingedömena, det vill säga de lokala förvaltningsorganisationerna i det svenska rikets kärnområden. Den stora skillnaden mellan landshövdingarnas och (general)guvernörernas förvaltning var att de senare också fungerade som den högste befälhavaren över de väpnade styrkorna i området. Generalguvernement inrättades både i det svenska rikets militärt utsatta gränsområden och i dess provinser. Västergötland, Dalsland, Värmland, Småland och Västernorrland förvaltades av en generalguvernör. Detsamma gäller för de tyska och baltiska provinserna i Estland, Livland, Ingermanland och Kexholms län, Preussen, Pommern och Bremen-Verden. Även den svenska kolonin Nya Sverige i Nordamerika förestods av en guvernör 1638–1655.³¹³ Redan 1561 utnämndes en ståthållare i Estland med bas i Reval med omnejd och från detta år styrdes provinsen utan uppehåll av ståthållare, guvernörer och generalguvernörer ända fram till 1710.³¹⁴

Det skånska generalguvernementet bildades alltså 1658 och sträckte sig över de erövrade provinserna Skåne, Blekinge och Bornholm samt Halland som hade blivit en del av den svenska konglomeratstaten år 1645. Organisationen omformades vid ett par tillfällen. Redan 1660 återfördes Bornholm till det danska riket och år 1680 blev Göteborgs och Bohus län en del av skånska generalguvernementets förvaltningsområde. Samma år hamnade Blekinge under generalguvernementet över Kalmar län, Öland och Blekinge.³¹⁵ Under skånska generalguvernementets tid innehade följande personer generalguvernörsämbetet:

312 Gustafsson, 2003b, s. 35.

313 Erlandsson, 1967, s. 11–21. För en översiktlig redogörelse för de politiska och rättsliga förhållandena i de svenska provinserna i Nordtyskland, se Lorenz, 2007, särskilt s. 62–98.

314 Erlandsson, 1967, s. 12.

315 Erlandsson, 1967, s. 11f.

1658–1664	Gustaf Otto Stenbock
1664–1669	Gustaf Persson Banér
1676–1677	Fabian von Fersen
1677–1679	Göran Sperling
1679–1680	Johan Göransson Gyllenstierna
1680–1693	Rutger von Ascheberg

Generalguvernörernas uppgifter varierade. Vid ämbetsstillsättningen utfärdade kungamakten en individuell instruktion till varje generalguvernör. Instruktionen var noga anpassad till de lokala förhållanden som för tillfället rådde i området. Det framgår emellertid av generalguvernörernas ämbetsberättelser att de uppfattade sin ämbetsutövning på ett likartat sätt. Såväl Stenbock, Banér och Ascheberg ger uttryck för att de personligen bar ansvaret för att centralmaktens beslut och befallningar verkställdes och sedan hörsammades av undersåtarna, att noga observera tillstånd och processer i området samt att korrigera eventuella orättvisor och missförhållanden.

Det bevarade materialet från skånska generalguvernementets tid är gigantiskt. Här finns förutom det militära rättsmaterialet brev av kungligheter, myndighetspersoner, adel, biskopar, präster, och borgerskap, skrivelser från borgmästare, kommandanter, landshövdingar, regementschefer och officerare. Här finns suppliker och böneskrifter från befolkningen på landsbygden och juridiska handlingar och rapporter från befallningsmän, häradsrätter, magistratsrätter och Göta hovrätt.³¹⁶ Mot denna bakgrund måste skånska generalguvernementet beskrivas som en civil och militär förvaltningsorganisation med mycket vida administrativa, politiska och kulturella förgreningar.

De skånska kommissionerna

Generalguvernörerna, som hade det yttersta ansvaret över de erövrade provinserna, spelade en viktig roll i arbetet med att integrera det nya området och dess inbyggare i det svenska riket. Men varken centralmakten eller lokala myndighetspersoner kunde enväldigt diktera hur detta skulle genomföras. Som Hanne Sanders har framhållit kunde man på 1600-talet inte bara erövra ett område och tvinga befolkningen till underkastelse. För erövraren handlade det om att snabbt skapa sig en god bild av de rådande förhållandena i området. Folk skulle skickas ut som

³¹⁶ Erlandsson, 1967, s. 270–274.

kunde förhandla med den nya befolkningen om de integrationsrelaterade problem och konflikter som uppstod. Maktutövningen skedde i regel genom förhandling och dialog med undersåtarna. Denna princip gällde, menar Sanders, såväl i det egentliga Sverige som i provinserna. Kanske var det, som Sanders har poängterat, rentav ännu viktigare att erövraren gick varsamt fram i områden där undersåtarna hade en annan statsrättslig ställning i förhållande till den svenska kungamakten.³¹⁷

Nyare forskning pekar på att problemet för den svenska kungamakten 1658 inte bestod i att snabbt genomföra en fullständig införlivning av provinserna i det svenska riket. Den inledande problematiken tycks primärt ha handlat om frågor av mer instrumentell karaktär, något som diskussionerna i samband med den första skånska kommissionen, tillsatt i mars 1658, indikerar. Under 1600-talets andra hälft tillsattes en rad kommissioner i syfte att noga utreda förhållandena i de sydsvenska provinserna. Harald Gustafsson, som ingående har studerat instruktionen för den första kommissionen, menar att den syftade till att utreda hur de nyvunna provinserna bäst kunde försvaras och behållas samt hur befolkningens välbefinnande skulle säkerställas. Som tidigare sagt var det viktigt att tillståndet i området noga utforskades och att dessa kunskaper förmedlades till den svenska centralmakten. En fördjupad kunskap om sådant som intäkter, förvaltning, rättsväsende samt om militära och kyrkliga förhållanden i området var grundläggande dels av säkerhetspolitiska skäl, det vill säga för den svenska kronans möjligheter att försvara området mot yttre och inre hot, dels för att kunna uppfylla sina plikter gentemot undersåtarna.³¹⁸

I september 1662 tillsattes en ny kommission vars arbete ledde fram till formuleringen av den så kallade Malmö recess. Den innebar en förskjutning ifråga om de erövrade provinsernas relation till den svenska kronan. Ständerna i provinserna skulle uppgå i de svenska ständerna vid riksdagen och i det avseendet knöts provinserna tätare till den svenska kronan. Men resultatet av kommissionens förhandlingar innebar också att provinserna fick behålla sina gamla lagar och privilegier och att regionen därmed förblev en relativt autonom del i den svenska konglomeratstaten. Provinserna var med andra ord endast delvis inkorporerade i det svenska riket. Kompromisser av detta slag var vanliga i det tidigmoderna Europa. Hur stark bindningen till den nya kungamakten skulle vara bestämdes, menar Gustafsson, med hänsyn tagen till olika intressen, framför allt

317 Sanders, 2008, s. 61.

318 Gustafsson, 2003b, s. 43.

centralmaktens och de lokala eliternas. Detta var fallet även i provinserna i Sydsverige.³¹⁹

I slutet av september 1669 skickades ytterligare en kommission till provinserna för att utreda situationen. Kommissionen, som bestod av den dåvarande generalguvernören Gustaf Banér, hovrättspresidenten Johan Nilsson Gyllenstierna och rikskammarrådet Klas Rålamb, inledde sitt arbete i Kristianopel och reste sedan runt i regionen under nära ett års tid för att förhöra sig om tillståndet, hela tiden fördes utförliga protokoll. I augusti 1670 hade de genomfört 150 möten med undersåtarna i provinserna och samlat på sig ett enormt stort material. Därför kan det tyckas vara underligt att så få forskare har intresserat sig för 1669–1670 års skånska kommission. I modern forskning står historikern Karl Bergman för den mest omfattande och grundläggande studien.

Bergmans undersökning behandlar frågor som rör politisk kultur och interaktionen mellan överhet och undersåtar så som denna tog sig uttryck under kommissionens verksamhet i Blekinge. Kommissionen verkade på uppdrag av kungamakten och i instruktionen till kommissionärerna ges en god bild av vilka frågor och områden som skulle granskas. Bergman har identifierat sex olika problemområden och teman i instruktionen från 1669: 1. De ekonomiska och fiskala frågorna, vilka inbegrep sådant som kontroll av intäkter, skatteuppbörd och tullverksamhet; 2. Administration i guvernementet handlade i stort om kontroll av ämbetsmännen i området. Även generalguvernörens och biskopens samt prästernas ämbetsutövning skulle underkastas en granskning; 3. Militära frågor rörde bland annat utskrivningar och inkvarteringar. Även olika former av konflikter och spänningar mellan militärer och invånarna i provinserna uppmärksammades av statsledningen som ett problem som skulle lösas; 4. Justitiefrågorna rörde bland annat kompetensen i rättsväsendets lokala ämbetsutövare. Det framfördes krav på domarnas duglighet, att rättsförfarandet och instansordningen skulle systematiseras och att protokoll och akter från domstolarnas verksamhet skulle ordnas enligt bestämda principer; 5. De kyrkliga frågorna rörde huvudsakligen ekonomi och administration, men också frågor kring kyrkans roll i disciplineringen av undersåtarna. I detta sammanhang behandlades frågor som exempelvis hur den rätta läran skulle förmedlas av prästerna, hur irrläror skulle eftersökas och regleras samt hur den kyrkliga rättsskipningen skulle verka i kampen mot

319 Gustafsson, 2003b, s. 47–49.

undersåtarnas okristna och odygdiga leverne; 6. De ideologiska inslagen i instruktionen syftade mer explicit på det politiska förhållandet mellan kungamakt och undersåtar och hur det gavs legitimitet. Här framtonar bland annat en bild av överheten som allmogens beskyddare. Med olika formuleringar påpekades att överheten fungerade som garant för lag, ordning och rättvisa.³²⁰

Uniformitetssträvanden

De politiska, juridiska och administrativa förhållanden som förhandlats fram och fastslagits under perioden 1658–1662 förblev gällande ända fram till skånska krigets utbrott 1675. Provinserna var endast delvis integrerade och behöll i stor utsträckning sina gamla lagar och privilegier. Mot denna bakgrund är det, som framför allt Gustafsson men också Sanders har framhållit, missvisande att tala om en ”försvenskning” av området redan från 1658. Det bevarade materialet vittnar snarare, menar de, om att en begynnande ”försvenskning” först kom till stånd under skånska krigets slutskede, vilken kom att intensifieras under den efterkommande fredsperioden och det karolinska enväldet.³²¹

I forskningen har man framhållit att statsledningen redan under kriget gav uttryck för ett mer frekvent bruk av begrepp som ”svenskt” respektive ”danskt”. Det så kallade Ljungbyreskriptet utfärdat 1678 har lyfts fram som ett belysande exempel på att det politiska behovet av att markera skillnaderna mellan ”svenskt” och ”danskt” började intensifieras. Ljungbyskrivelsen, ställd till biskoparna i provinserna, synliggör centralmaktens strävan att skapa uniformitet inom riket. Anpassningen till det ”svenska” genom att skapa enhetlighet i språk, tänkande och handlande skulle genomföras på bred front med hjälp av kyrkan, rättsväsendet, skolan och förvaltningen. Man var dock, menar Gustafsson, tydlig med att övergången till ”det svenska” skulle genomföras med försiktighet och att den fick ta sin tid.³²²

Perioden mellan skånska kriget och det stora nordiska krigets utbrott år 1700 utgör ett skede då centraliseringen av den politiska makten och integrationen nådde en kulmen, även inom det gamla riket. En av nyckelpersonerna i detta arbete var, åtminstone om man får tro honom själv,

320 Bergman, 2002, s. 161–163.

321 Gustafsson, 2003b, s. 49–57.

322 Gustafsson, 2003b, s. 50–51. Jfr Rosén, 1959.

Rutger von Ascheberg, den dåvarande generalguvernören i provinserna.³²³ Ascheberg, som var generalguvernör över Skåne, Halland samt Göteborgs och Bohus län 1680–1693, beskriver utförligt i sin ämbetsberättelse hur han lyckades effektivisera integrationen genom sin särskilda integrationspolitik. Som tidigare nämnts hade generalguvernörerna före skånska kriget, i enlighet med Roskildefredens beslut, låtit befolkningen ha kvar sina språk och kyrkliga traditioner samt sina gamla lagar så länge de inte stred mot Sveriges ”fundamentallagar”. Ascheberg arbetade istället för en total inkorporering av provinserna i det svenska riket. Men för att detta skulle kunna genomföras var det avgörande att befolkningens band till den danska kungamakten klipptes av helt och hållet. Han hävdade med emfas att det var av avgörande betydelse att också sådant som gudstjänster, rättsväsende, språk och moral likriktades och anpassades i enlighet med den svenska ordningen.

Som redan Jerker Rosén poängterade i sin studie av provinspolitiken i Halland under 1600-talets andra hälft var ”svenskheten” inget överordnat mål för den tidens statsmän och politiker. Vad man strävade efter var alltså uniformitet inom riket.³²⁴ En liknande iakttagelse gör Harald Gustafsson som framhåller att statsledningens bruk av begrepp som ”svenskt” och ”danskt” i första hand måste ses som en respons på den problematiska situation man ställdes inför under skånska krigets slutskede och under den efterföljande perioden fram till stora nordiska krigets utbrott. Att betona ”det svenska” var, enligt Gustafsson, ett led i en instrumentell politik som ytterst rörde rikets inre och yttre säkerhet samt ekonomiska tillstånd.³²⁵

Provinsbefolkningen som aktörer i integrationspolitiken

Forskare har berört flera viktiga frågor om hur integrationsprocessen i de sydsvenska provinserna gick till. Men problematiken är ytterst komplex och fler undersökningar krävs för att få en klarare bild av hur processen tog sig uttryck i lokalsamhället. Genom närläsning av material som kungliga förordningar, plakat, skrivelser, instruktioner samt generalguvernörers ämbetsberättelser har modern forskning synliggjort och problematiserat kungamakts och statsledningens uppfattningar om hur provinserna i det svenska riket skulle inkorporeras samt hur de nya undersåtarna skulle

323 En intressant men idag perspektivmässigt föråldrad biografisk studie över Ascheberg är Åberg, 1950. Ascheberg och ”försvenskingsfrågan” behandlas explicit på s. 144–155.

324 Rosén, 1959.

325 Gustafsson, 2003b, s. 57.

behandlas och bemötas. Vi vet således en del om hur samhällets främsta elit tänkte sig att integrationen skulle gå till. Det står emellertid klart att integrationsprocessen inte kan studeras som någon enkel och linjär process som tvingats fram och styrts i en given riktning av den svenska kungamakten. Många frågor kvarstår att besvara, i synnerhet frågor som rör hur integrationsprocessen gick till i praktiken, det vill säga hur provinsbefolkningarna agerade och medverkade till den politiska utvecklingen.³²⁶

I äldre svensk historieskrivning, bland andra företrädd av Alf Åberg, tecknas en bild av att bondesamhällets kontakter med statsmakten och dess representanter var få och att befolkningen och deras värld därmed var relativt isolerad från yttre, statlig påverkan. Bondesamhällets inre politiska organisation tycks däremot ha varit vittförgrenad. Åberg lyfter fram länsmännen och kyrkoherdarna som centrala politiska aktörer. Deras roller var emellertid tvetydiga. Länsmannen var statens representant i lokalsamhället och hade till uppgift att övervaka så att lagar och förordningar efterföljdes.

Till saken hör att länsmännen i regel var valda av bondebefolkningens företrädare på häradstinget. Ofta var de dessutom själva bönder och bosatta i häradet. Även kyrkoherdarnas lojalitet var dubbelbottnad. Liksom på andra håll i 1600-talets Norden fungerade kyrkoherdarna som förmedlare av både Guds och kungamaktens budskap till landsbygdsbefolkningen. Men de spelade samtidigt en viktig roll för det lokala självstyret.

Kyrkoherdarna och sockenprästerna levde nära sina församlingsbor och var väl förtrogna med deras värld och tänkesätt. De verkade inte sällan som ombud för bönderna i deras möten med myndigheterna. En av de viktigaste politiska arenorna i lokalsamhället var sockenstämman. Under ledning av kyrkoherdarna behandlade sockenstämmorna inte bara kyrkliga frågor utan också frågor som rörde hela sockengemenskapens liv. Sockenstämman stod i nära förbindelse med den lokala rättsskipningen på häradstingen.

Det nordskånska bondesamhället rymde många inre sociala och ekonomiska konflikter och motsättningar. Men befolkningen förenades, enligt Åberg, i kampen för att bevara det lokala självstyret mot statsmakternas expansion och påtryckningar samt annan yttre påverkan. Den gräns som ännu vid 1600-talets mitt bevakades allra mest ihärdigt i bondesamhället var, fortsätter Åberg, inte den politiska gränsen mellan Skåne, Blekinge

326 Jfr Gustafsson, 2003b, s. 57.

och Småland, eller mellan Danmark och Sverige, utan gränsen mellan de bofasta bönderna och den fredlösa och obesuttna befolkningen som av olika skäl dragit till skogs.

För 1600-talets andra hälft framtonar en annan bild. Enligt Åberg inramades den politiska utvecklingen från Roskildefreden till stora nordiska krigets utbrott av krig, våld och övergrepp samt av ett hårdnackat motstånd från bondebefolkningens sida, vilket kom till uttryck i såväl protester som väpnade uppror.³²⁷

Nyare forskning har börjat rikta uppmärksamheten mot situationer och sammanhang där olika grupper i provinserna mötte den nya överheten samt hur provinsbefolkningen argumenterade för sin sak i samband med att olika integrationsrelaterade konflikter fördes på tal. Man har bland annat uppmärksammat och problematiserat just förekomsten av argument med koppling till föreställningar om ”svenskt” respektive ”danskt” samt försökt klargöra vilken betydelse sådana föreställningar hade för de 1600-talsmänniskor som inte tillhörde den styrande elitens snäva krets. Hur uppmärksammades då integrationsproblematiken ”lokalt”, det vill säga bland bönder, borgare, adelsmän och sockenpräster i Skåne och Blekinge?

Modern forskning har visat att de konflikter som uppstod mellan provinsbefolkningen och den nya överheten i integrationsprocessens spår hanterades på flera olika arenor och genom olika politiska kanaler. Den skånska kommissionen 1669–1670 var en viktig arena för konfliktlösning. Kommissionen var, som tidigare har nämnts, tillsatt av kungamakten och syftade till att utreda olika förhållanden i provinserna. Ett sätt för befolkningen att på eget initiativ förmedla sina krav och förväntningar på överheten var att skicka suppliker, besvär och böneskrifter till myndigheterna.

Som en central del i sin avhandling har Karl Bergman undersökt de suppliker, klagomål och besvär som inkom till kommissionen från befolkningen i Blekinge. Det bevarade materialet är relativt omfattande och rymmer ca 220 akter varav de allra flesta är inskickade från allmogen. Borger- och prästerskapen står för en betydligt mindre andel.

I böndernas klagomål har Bergman lyckats lokalisera en rad olika typer av konflikter. De allra flesta klagomålen rörde fiskala frågor som skatter och avgifter, den lokala administrationen, samt frågor runt den militära närvaron i området. Hit hör exempelvis konflikter uppkomma

327 Åberg, 1947, se särskilt kap. 3; Åberg, 1963, s. 19–40.

vid inkvarteringar. Till de militära frågorna hörde även klagomål från bönder som blivit bortträngda från sina hemman av soldater och rytare. Ett tredje konfliktområde rörde juridiska frågor. Denna kategori inbegriper konflikter rörande rättsordning, sedvänjor samt olika typer av enskilda tvister. Ett mindre antal konflikter rörde frågor kopplade till handel och kyrka.

Bergman har identifierat både generella och ståndsspecifika inslag i klagomålen. Böndernas klagomål handlade i stor utsträckning om frågor rörande deras överlevnad och kontroll över produktionsresurserna. Borgerskapets inlagor vittnar om att de förde en kamp om tullar, avgifter och handel mot såväl andra sociala grupper som de lokala myndigheterna/magistraten och centralmakten. Konflikterna handlade ytterst om kontrollen över borgarnas livsbetingelser, menar Bergman. Prästerna vände sig huvudsakligen till kommissionen för att söka lösningar på det ekonomiska trångmål de tycks ha hamnat i efter det senaste kriget mot Danmark. I det bevarade materialet från kommissionen i Blekinge är adelns klagomål få. Detta har, enligt Bergman, sannolikt att göra med att adelsbefolkningen i Blekinge, till skillnad från Skåne, var liten, men framför allt att den lokala eliten kommunicerade med centralmakten genom andra politiska kanaler.

Enligt Bergman var befolkningen i Blekinge, även bönderna, vana vid att agera på de politiska arenorna och genom olika politiska kanaler. Argumentationen och förslagen på lösningar av konflikter, som kommer till uttryck i böndernas suppliker och inlagor, vittnar om en välutvecklad politisk kompetens. Bönderna erkändes också av centralmakten som centrala aktörer i det politiska spelet. I böndernas insända klagomål till kommissionen under åren 1669–1670 förekommer, enligt Bergman, beteckningar som ”svensk” och ”dansk”. Man kunde till exempel tala om ”svensk” rättsordning i motsats till ”dansk”. Men sådana argument tycks i regel ha varit underordnade andra intressen och mål. Lojalitet, kunnighet och professionalism i kombination med andra markörer för kollektiva gemenskaper som tillhörigheten till ett stånd, ett gods, en socken, härad eller stad framstår som starkare och politiskt mer gångbara än den ”nationella”, konkluderar Bergman. På ett övergripande plan fungerade den kristna religiösa världsbilden och dess hierarkiska ordningar som en central komponent i blekingarnas politiska retorik.³²⁸

328 Bergman, 2002, kap. 5. Se särskilt s. 280–281. Se även Bergman, 2007, s. 47–48.

Den skånska landsbygds- respektive stadsbefolkningens suppliker har behandlats av historikerna Harald Gustafsson respektive Andreas Olsson. Båda författarna analyserar supplikerna som uttryck för tidens politiska interaktion, argumentation och identitetskonstruktioner. I fokus för Harald Gustafssons undersökning står 149 skrivelser som den skånska landsbygdsbefolkningen skickade in till generalguvernörer och landshövdingar under perioden 1661–1699. Det övervägande antalet suppliker rörde ekonomiska förhållanden som exempelvis böner om att få materiella fördelar, strafflindring, och nedsättning av pålagor. Ett mindre antal ärenden handlade om klagomål mot ämbetsmän, tvister och rättsfrågor.

I likhet med Bergman har Gustafsson funnit att bönderna argumenterade utifrån en stor uppsättning av olika identitetsföreställningar. Beroende på vilken typ av klagomål eller bön som skulle förmedlas frammanade supplikanten en bild av sig själv som fattig, underdånig och en god kristen. Fattigdom och ringhet framstår som ett viktigt led i kommunikationen med överheten. På detta vis markerade supplikanten att han var i behov av hjälp och mer eller mindre implicit att han räknade med överhetens nåd och mildhet. Här ställs således det ömsesidiga pliktförhållandet mellan undersåte och överhet i blyxtbelysning, menar Gustafsson.

De många religiösa inslagen i supplikerna visar hur förhållandet mellan undersåtar och överhet även ingick i en religiös världsbild. Supplikanterna kunde till exempel utlova förböner för landshövdingen och hela hans familj mot att han lindrade deras skattebördor. Beteckningar som ”svenskt” och ”danskt” är, enligt Gustafsson, försvinnande få i det bevarade materialet och tycks endast ha haft en marginell funktion i kommunikationen med överheten. Inte ens efter skånska kriget, då myndigheterna allt mer intensivt kom att betona ”svenskhet” som en viktig säkerhetspolitisk fråga, betonade bönderna några sådana argument, vilket Gustafsson tolkar som ett tydligt tecken på att sådana föreställningar knappast kan ha haft någon framskjuten betydelse i interaktionen mellan undersåtar och överhet.³²⁹

Historikern Andreas Olsson har undersökt ett fyrtiotal suppliker inkomna till generalguvernementskansliet från den skånska stadsbefolkningen 1658–1685. I likhet med vad Karl Bergman och Harald Gustafsson kunnat visa angående landsbygdsbefolkningen menar Olsson att människorna i de skånska städerna framställde sig själva som goda, trogna

329 Gustafsson, 2007, s. 110–111.

och kristna undersåtar. Även stadsbefolkningen utlovades förböner för kungamakten i utbyte mot mildhet och nåd, vilket Olsson tolkar som ett uttryck för Hustavlan, det vill säga den samling bibelord som Martin Luther infogade i sin katekes.

Hustavlan var förenklat uttryckt en beskrivning av samhällets hierarkiska uppbyggnad som instiftats av Gud och som överlätits på den världsliga makten att bevaka. Den var således det religiösa och politiska fundamentet för människornas förhållande och plikter gentemot varandra, gentemot den världsliga överheten och gentemot Gud. Förutom de religiösa argumenten betonade supplikanterna även lojaliteten gentemot kungamakten.

Begreppen ”svenskt” och ”danskt” förekommer i supplikerna, men de har enligt Olsson endast en underordnad relevans i förhållande till andra beteckningar. Ett viktigt argument i stadsbefolkningens suppliker är innehavet av burskap samt tillhörighet till staden. I likhet med Bergman har Olsson identifierat vissa rumsliga och ståndsspecifika komponenter i supplikanternas kommunikation med överheten. Burskapet, det vill säga den kungliga rätten att utöva en näring i staden markerade en grundläggande identifikation och åtskillnad mellan borgarna och andra som inte tillhörde staden och/eller dess olika skråsammanslutningar.³³⁰

Som sagt riktades den svenska kungamaktens integrationspolitik även mot det religiösa livet och den kyrkliga organisationen. Svensk kyrkoordning infördes och därmed introducerades nya regler och riktlinjer för kyrklig praxis. De danska prästerna skulle ersättas med svenska präster och predikan skulle hållas på svenska. Den kyrkliga och religiösa aspekten av integrationsprocessen uppmärksammades redan av Knud Fabricius och en rad andra forskare i hans efterföljd. Bland annat har Lundabiskopen Peder Vinstrups delaktighet i processen ägnats ett särskilt intresse i forskningen.

Hanne Sanders, som står för en av de senaste analyserna, har i likhet med flera andra forskare ställt frågan om varför Vinstrup med sådan lätthet kunde byta statstillhörighet. I äldre forskning har man haft svårt att förklara biskopens agerande, skriver Sanders, vilket har sin grund i att tolkningarna i regel utgick från uppfattningen om en grundläggande nationell konflikt. Mot en sådan bakgrund har Vinstrups politiska spel beskrivits i termer av egoism, maktbegär och som ett svek mot nationen.

330 Olsson, 2007, s. 53–77.

Men detta är missvisande, hävdar Sanders. Mycket forskning pekar, menar hon, förvisso på att föreställningar om etnicitet/nationella gemenskaper existerade redan under 1600-talet, men de tillskrevs en innebörd som inte kan likställas med de idéer som låg till grund för 1800-talets nationalism. I anslutning till den brittiske historikern Colin Kidd, som har forskat om etniska identiteter inom den lärda eliten i England, betonar Sanders att föreställningar om etnicitet fick sin mening inom ramen för den religiösa världsbilden.³³¹ Detta är en betydelsefull poäng som jag ser det och en viktig analytisk utgångspunkt. Det mest grundläggande för 1600-talsmänniskan var inte förhållandet till nationen utan tillhörigheten i Guds kristna gemenskap. Mot en sådan bakgrund blir biskop Vinstrups agerande förståeligt, hävdar Sanders. Han handlade i enlighet med den gängse uppfattningen om att Gud på olika vis ingrep i människornas liv. Skånes övergång till Sverige tolkades och förklarades av biskopen som ett tecken på Guds vilja. ”Statsbytet” och den nya överheten skulle därför accepteras av människorna utan invändningar.³³²

Kyrkohistorikern Stig Alenäs, som har undersökt sockenprostarnas agerande i samband med den kyrkliga integrationen – ”försvenskningen” – av Lunds stift under 1680-talet, tecknar en delvis annorlunda bild. Alenäs menar att prostarna i lokalsamhället ger uttryck för en ambivalent hållning visavi uniformitetssträvandena. Formellt var de tvungna att lyda myndigheternas krav och föreskrifter, men på det lokala planet, i sina egna församlingar, var prostarna svårare att kontrollera. I mer inofficiellt material som olika räkenskaper och längder hittas, enligt Alenäs, många exempel på en försumlighet bland prostarna som tyder på ett medvetet motstånd mot uniformitetspolitiken.

Det danska gudstjänstbruket bibehölls ända in på 1700-talet. Vissa prostar införskaffade inte de svenska gudstjänstböckerna och höll inte sina predikningar på svenska.³³³ Det handlade emellertid inte om ett nationellt motstånd, påpekar Alenäs, utan om att prostarna hellre ville ha kvar de äldre och djupt rotade kyrkosederna, vilka intressant nog inbegrep fler förreformatoriska inslag än de svenska. Lokalbefolkningen invände stundtals mot biskopens och de regionala myndigheternas ambitioner att skapa uniformitet i det religiösa livet och vid sådana konflikter fungerade prostarna som medlare. Prostarnas lojalitet framstår emellertid som tve-

331 Sanders, 2001b, s. 242–244.

332 Sanders, 2001b, s. 242–244.

333 Alenäs, 2003, s. 69–71, 81–84.

tydig, menar Alenäs, eftersom den riktades dels mot lokalbefolkningen, dels mot myndigheterna.³³⁴

Även den skånska adelsbefolkningen medverkade på sitt sätt till den politiska utvecklingen. I en uppsats som behandlar den skånska adelns agerande vid riksdagen 1664 framhåller historikern Fredrik Persson att den lokala eliten välkomnade introduktionen till den svenska riksdagen. Deras argumentation speglar en tydlig medvetenhet om att de i egenskap av aktörer i ett nytt statsrättsligt sammanhang kunde förlora mycket, men också att de kunde utnyttja situationen för att stärka sina positioner. De orienterade sig skickligt i det politiska spelet och hämtade sina argument ur en bred repertoar av äldre lagtexter, både danska och svenska, sedvänjor, privilegier och politiska dokument som recesser och fredsavtal. Stundtals präglades argumentationen också av hyllningar riktade mot den svenska kungamakten. Adelns argumentation visar, hävdar Persson, att de inte styrdes av någon överordnad nationell identitet, utan snarare uttryckte en pragmatisk och instrumentell inställning till det nya politiska läge som uppstod med Roskildefreden 1658.³³⁵

Rättslig integration, interaktion och uniformitet

Till den svenska kungamaktens integrationspolitik hörde även ambitionen om att på sikt införa svensk rättsordning i Skåne och Blekinge. Den rättsliga integrationen av provinserna pågick parallellt med den allmänna rättsutvecklingen och måste ses i ljuset av denna. Som jag har berört tidigare kan man lyfta fram en generell trend i den europeiska rättsutvecklingen från medeltid till nutid. För nordiska och svenska förhållanden skedde stora förändringar redan under 1600-talet. Den äldre rättskulturen, med rötter i medeltiden och den gamla bondegemenskapens normer, kom då att utmanas, för att på längre sikt trängas undan av ett nyare rättstänkande utvecklat under inflytande av de naturvetenskapliga och naturfilosofiska diskussionerna förda på andra håll i 1600-talets Västeuropa. Man kan alltså tala om en professionalisering och ett förvetenskapligande av lagstiftning och rättspraxis.

Sett på lokal och regional nivå framgår emellertid att rättsutvecklingen knappast var en linjär och konfliktfri process som tog sig samma uttryck överallt. De rättsliga förhållandena i Skåne och Blekinge efter 1658 var

334 Alenäs, 2003, s. 103–115.

335 Persson, 2003. Se även Bergman, 2007, s. 46.

komplexa. En av flera grundläggande och komplicerade problem var vilka lagar och rättsliga doktriner som skulle gälla i det införlivade området. Enligt paragraf 9 i fredstraktaten ägde provinsbefolkningen rätten att tillämpa dansk lagstiftning såvida denna inte stred mot svenska ”fundamentallagar”. En viktig fråga för forskningen är då hur den rättsliga integrationen gick till i provinserna och vilka effekter detta fick för rättslig diskurs och praktik under 1600-talets andra hälft.

Rättsutvecklingen i provinserna under 1600-talets andra hälft

Rättsutvecklingen i 1600-talets Skåne och Blekinge skiljde sig markant från utvecklingen i övriga provinser i den svenska konglomeratstaten. I exempelvis de nordtyska provinserna infördes aldrig allmän svensk lag. Här hanterades och avdömdes befolkningens brott och konflikter i enlighet med den ”tyska rikslagen”, den så kallade Carolina, samt efter de lokala rättsordningarna.³³⁶

I forskningen har året 1683 ofta lyfts fram som en viktig brytpunkt i rättsutvecklingen i de före detta danska landskapen Skåne och Blekinge. Som ett led i uniformitetssträvandena infördes formellt sett allmän svensk lag i området, vilket snabbt tycks ha fått effekter för rättspraxis. Detta är de allra flesta forskare eniga om. I nordisk forskning har frågor som rör de rättsliga förhållandena i området före 1683 vållat större debatt. Även på detta område har det problematiska begreppet ”försvenskning” fungerat som ett nyckelbegrepp i analyserna. Så hävdade den danske historikern Knud Fabricius att det skånska rättsväsendet var ”rent dansk” år 1658 och att fredstraktatens föreskrifter om att dansk lag kunde tillämpas i stort följdes av domstolarna ända fram till 1676.³³⁷

Kjell Åke Modéer hävdar att ”försvenskningen av rättsväsendet i Skånelandskapen i princip [var] genomförd” redan 1683.³³⁸ Modéer som har analyserat utvecklingen ur ett mer utpräglat rättshistoriskt perspektiv har visat en rad exempel på hur svenska lagar och rättskällor fick allt större betydelse för rättsutvecklingen i provinserna redan 1658–1682. Fredstraktatens paragrafer om att rättspraxis inte fick strida mot svenska ”fundamentallagar” innebar att allvarliga förseelser som högmålsbrott skulle avdömas enligt svenska lagar och förordningar.

336 Lorenz, 2007, s. 147–154.

337 Fabricius, bd 2, 1972 (1906), s. 206. Rättsväsendet i Skåne före skånska kriget diskuteras på s. 206–219.

338 Modéer, 1981, s. 142.

Problematiken ställdes, som Modéer har framhållit, tidigt på sin spets i samband med den så kallade Malmösammansvärjningen 1659. Ett stort antal personer i såväl borgerskapet i Malmö som på landsbygden var anklagade för förräderi mot den svenska kungamakten. Under perioden från april till december hölls omfattande processer mot de inblandade personerna. Brottet betraktades som en majestätsförbrytelse och skulle därför hanteras i enlighet med svensk ”fundamentallag”.³³⁹ Dessutom var den svenska lagens straffparagrafer strängare ifråga om majestätsbrott än dess danska motsvarighet.³⁴⁰

Förhållandet mellan den svenska statsmakten och dess ämbetsmän vilade på de senares otvetydiga trohet och lojalitet gentemot regenten. Därför, menar Modéer, kom de brott som begicks av officerare och soldater i svensk tjänst redan från 1658 att hanteras av de militära domstolarna enligt svenska lagar och krigsartiklar. Uttryck för en ”försvenskning” av rättslivet kan skönjas redan åren efter Roskildefreden. Tillämpningen av danska rättskällor betraktades endast som temporär. Karl X Gustav var, skriver Modéer, ”en vän av uniformiteten”.³⁴¹ Efter dennes död intog Karl XI:s förmyndarregering emellertid en försiktig hållning i frågor som rörde uniformiteten.

Skiftet skedde långsamt, i etapper. Under perioden 1658–1683 tillmättes svenska författningar allt större relevans för rättskipningen i de nyss erövrade provinserna, inte minst i frågor som rörde ordning och näringsverksamhet. Inom ”svensk” lagstiftning genomfördes en rad olika delreformer med direkta följder för den rättsliga integrationsprocessen.

Ett av flera intressanta exempel som Modéer lyfter fram är 1662 års duellplakat. Duellplakatet var den lagtext som skulle stävja dueller, våld och ärekränkningar bland personer som tillhörde ”ridderskapet, adeln, krigsbefälet och dess vederlikar”, det vill säga personer ur rikets högre sociala skikt. Det gjordes här gällande att duellplakatet skulle tillämpas ”i Wårt Rijke och der under sorterande Provincier”.³⁴²

Denna och flera andra liknande preciseringar vittnar, enligt Modéer, om att regeringen kontinuerligt betonade behovet av rättslig uniformitet. Den rättsliga integrationsproblematiken artikulerades på fler olika arenor. Göta hovrätt kom till exempel att få en avgörande betydelse för uniformitetssträvandena. En av hovrättens främsta uppgifter var att kontrollera

339 Modéer, 1981, s. 130.

340 Modéer, 1981, s. 130 och där refererad forskning.

341 Modéer, 1981, s. 130.

342 1662 års duellplakat, här cit. efter Modéer, 1981, s. 131.

provinnsdomstolarnas arbete samt att döma efter billighet, det vill säga rättvist och proportionerligt i förhållande till brottets allvarlighet. Detta öppnade för hovrätten att döma i enlighet med svensk lag och rättspraxis i fall där den danska och svenska lagen föreskrev samma rättsliga påföljder.³⁴³

Flera forskare har poängterat att uniformitetssträvandena intensifierades under och framför allt efter skånska kriget. Enligt Modéer gäller detta även för den rättsliga integrationen. Övergången från danska lagar och rättsregler till svenska skedde hastigast i de skånska städerna. I oktober 1682 kunde generalguvernör Ascheberg bland annat meddela Karl XI att danska rättsinstanser som bytinget hade avskaffats och ersatts av dess svenska motsvarighet – kämnärsrätten – samt att den svenska rättegångsordningen hade införts i städerna.³⁴⁴ Övergången från dansk till svensk lag var en utdragen process kantad av olika konflikter. Bland annat hade adeln intresse av att bevara den rättsliga heterogeniteten. Men med införandet av enväldet på riksdagen 1682 kunde kungamakten agera mer kraftfullt i riktning mot en fullständig rättslig integrering av provinserna.³⁴⁵

Hur gick då den rättsliga integrationen till på landsbygden? I nyare forskning har den danske rättshistorikern Jens Christian V. Johansen lämnat ett viktigt bidrag som kastar ljus över problematiken. I en analys av häradsrättsprotokoll har Johansen kunnat visa att övergången till svensk lag som officiellt skedde den 1 juli 1683 har satt tydliga spår i materialet. Efter juli månad saknas helt hänvisningar till den danska lagen. Den rättsliga praktiken 1658–1683 framstår däremot som pragmatisk alternativt ambivalent. Både dansk och svensk lag återropades flitigt. Johansen har emellertid kunnat identifiera ett intressant mönster i den rättsliga argumentationen. Medan domarna ofta avdömde brott i enlighet med både dansk och svensk lag tycks landsbygdsbefolkningen, när de stod inför rätta, huvudsakligen ha återopat den danska lagen.³⁴⁶

Det militära rättsväsendet i Skåne och Blekinge

Som sagt genomgick även det militära rättsväsendet i Sverige stora förändringar under 1600-talet. Detta gällde även för den militära rättsskipningen i provinserna. Det militära rättsväsendet i Skåne och Blekinge påminde starkt om hur motsvarande instanser var uppbyggda i provinserna på

343 Modéer, 1981, s. 138.

344 Modéer, 1981, s. 141–142.

345 Modéer, 1981, s. 142.

346 Johansen, 2003, s. 70–71.

andra sidan Östersjön.³⁴⁷ Generalguvernören var den högste befälhavaren över de militära styrkorna i provinserna och ägde den kungliga rätten att fälla den avgörande domen i militära mål. Fram till 1683 var det ytterst ovanligt att generalguvernörerna över Skåne och Blekinge remitterade domar till Kungl.Maj:t.³⁴⁸

Till skillnad från i de svenska ”kärnområdena” tycks den militära rättsskipningen i provinserna dock ha varit väl fungerande organisationer med kompetent och välutbildad personal. År 1664 upphöjdes Krigskollegium i Stockholm till militär överrätt. Därmed fick kollegiet rätten att ”leuterera”, det vill säga att granska, ompröva och förmildra krigsrätternas domar. Krigskollegiums jurisdiktion sträckte sig över hela ”egentliga” Sverige, Finland och det skånska generalguvernementet, men inte till övriga provinser runt Östersjön.

Som militär överrätt var Krigskollegium emellertid undermålig på grund av brist på juridisk kompetens, menar Modéer.³⁴⁹ När Georg Stiernhielm avgick som ledamot 1669 förlorade kollegiet sin ende kvalificerade jurist. De övriga ledamöterna besatt inte den kompetens som krävdes för att hantera de militära brottmålen. Eftersom Krigskollegiet misskötte den rättsliga hanteringen så grovt överfördes leuterationsrätten till Kungl. Maj:t i december 1680.³⁵⁰ Som ett led i Karl XI:s stora militärrättsliga reform inrättades i början av 1683 den så kallade Generalkrigsrätten, det militära rättsväsendets högsta dömande instans.³⁵¹

I syfte att skapa ett fastare och väl fungerande militärt rättsväsende i de nyss erövrade landskapen fastställde Karl X Gustav i juni 1658 att en generalauditör med rättegångsskrivare samt väbel skulle upptas vid skånska generalguvernementsstaten. Under tidsperioden som står i fokus för den här undersökningen, ca 1658–1700, innehade fem personer generalauditörsämbetet:

Benjamin Magnus Croneborg	1658–1660
Andreas Pauli von Liliecron	1660–1662
Ptolemaeus von Sticht	1662–1671
Christian Cassius	1671–1676
Joachim Buschovius (adl. Ehrenbusch)	1677–1691 ³⁵²

347 Härom, se framför allt Lorenz, 2007, s. 103–154.

348 Modéer, 1992, s. 37.

349 Modéer, 1992, s. 40–41.

350 Modéer, 1992, s. 40.

351 Modéer, 1992, s. 41.

352 Modéer, 1968, s. 8.

Generalauditörerna var de första ämbetsmännen i provinserna som fick tillämpa svenska lagar vid den rättsliga bedömningen av brott redan från 1658. De militära domstolarna skulle framför allt avdöma de brott soldater i svensk tjänst gjort sig skyldiga till. Det bevarade materialet, framför allt från åren närmast efter Roskildefreden, vittnar emellertid också om att personer ur lokalbefolkningen relativt ofta stod inför den militära rättvisan, både som målsägande, svarande och som vittnen.

Genom de militära domstolarnas verksamhet kom således svensk lag och rättspraxis att introduceras i lokalsamhället. Att de militära domstolarna var betydelsefulla arenor för den svenska kungamaktens integrationspolitik är således ett högst rimligt antagande. Man kan rentav hävda att arbetet med att tränga undan danska rättsregler och sedvänjor och skapa uniformitet inleddes i de militära domstolarna.³⁵³

Generalauditörernas och krigsrätternas verksamheter hade emellertid inte en bara en politisk betydelse utan sannolikt också, menar jag, en kunskaps- och vetenskapshistorisk. De flesta av generalauditörerna var välutbildade och meriterade jurister eller akademiker. Den förste generalauditören i provinserna, Benjamin Magnus Croneborg, hade dessutom gjort en karriär som soldat och officer under trettioåriga kriget. Croneborg var en språkligt och litterärt bildad person och kunde i likhet med sina kolleger omsätta sina erfarenheter och kunskaper vid domstolar i hela Nord- och Centraleuropa.

Efterföljande generalauditörer som Ptolemaeus von Sticht, Christian Cassius och Joachim Buschovius är lika goda exempel på detta. von Sticht, som tjänstgjorde i Malmö under största delen av 1660-talet, hade tidigare varit i preussisk tjänst. Han var liksom sina efterträdare Cassius och Buschovius av tysk härkomst. De sistnämnda hade dessutom gjort lysande akademiska karriärer och var båda professorer vid det nyligen upprättade universitetet i Lund. Cassius var professor romersk retorik och poesi och Buschovius erhöll en professur i grekiska.³⁵⁴

Via det militära rättsväsendets verksamheter i lokalsamhället under ledning av de lärda, kosmopolitiska generalauditörerna kan man förmoda att såväl stationerade soldater som lokalbefolkningarna i Skåne och Blekinge fick stifta bekantskap med en ny politisk/rättslig diskurs med vida förgreningar i de vetenskapliga och rättslärda miljöerna i 1600-talets

353 Jfr Modéer, 1981.

354 Modéer, 1992, s. 39.

Europa. I den meningen kan militär rättspraxis beskrivas som en arena för politiska och kunskapshistoriska möten.

Integration och våld

Modern forskning indikerar att förhållandet mellan statsmakt och provinsbefolkning i Skåne och Blekinge utmärktes av dialog och en ömsesidig vilja att lösa konflikter på fredlig väg, snarare än av våld, hot och befallningar från den nya överhetens sida. Samtidigt står det klart att den politiska utvecklingen i området även förde med sig inslag av olika former av våld. Det vore dock missvisande att utgå från att de våldsamma relationerna i Skåne och Blekinge var något unikt för sin tid. Jag vill hellre betrakta den som en lokal variant av ett större nordiskt och europeiskt mönster och sammanhang.

Våldsamma soldater i Skåne och Blekinge

I 1600-talets Västeuropa var den militära närvaron i samhället djupt problematisk. Underhållet av arméerna tärde hårt på den agrara ekonomin och vid belägringar, truppförflyttningar, utskrivningar och inkvarteringar kunde lokalbefolkningen utsättas för soldaters våld och andra övergrepp. Förhållandena i Skåne och Blekinge under 1600-talets andra hälft kan placeras in i ett sådant större mönster. Även här var den militära närvaron påtaglig och gav ibland upphov till våldsamma konflikter.

I äldre forskning ges en bild av att perioden från 1658 till skånska krigets slut 1679 var särskilt våldsam på grund av den militära närvaron i området. Särskilt hårt drabbades landsbygdsbefolkningen. Knud Fabricius framhåller i sitt grundläggande verk att våldet mot de skånska bönderna eskalerade i samband med kriget 1658–1660. Under denna period var våldet inte längre begränsat till skogarna i gränsbygden. Militärernas våldsamerheter trängde in i samhällets mitt, utan att de svenska myndigheterna gjorde något för att stävja det, menar han.³⁵⁵

En liknande bild har tecknats av Alf Åberg. Med stöd i samtida rapporter, brev och klagomål konstaterar han att militärers våldsbrottslighet ökade i Skåne efter Roskildefreden. Böndernas klagomål över soldaternas ”övervåld” i samband med inkvarteringar nådde sin kulmen inför den skånska kommissionen 1669. Enligt Åberg hade den utbredda militära brottsligheten bland annat sin grund i att de svenska myndigheterna säl-

355 Fabricius, bd I, 1972 (1906), s. 131–133

lan eller aldrig verkställde de straff förövarna dömts till. Soldaterna tycks istället ha blivit benådade på grund av sin duglighet.³⁵⁶

Varken Fabricius eller Åberg presenterar någon statistik över våldsbrottsligheten. Inte desto mindre ger de intressanta inblickar i den militära våldsbrottslighet som uppenbarligen, i form av berättelser om misshandel, dråp och våldtäkter, har lämnat så många spår i materialet från skånska generalguvernementets tid.

Historikern Jens Lerbom menar att den äldre forskningens tolkningar ifråga om våldet i provinserna under 1600-talet inte alltid får stöd av det empiriska materialet. Lerbom eftersöker djupare och mer nyanserade analyser av de olika situationer och sammanhang som tvingade fram våldshandlingarna. För det första är det, menar han, mycket svårt att skapa sig en god bild av hur vanligt förekommande det dödliga våldet i Skåne och Blekinge var efter Roskildefreden. Bland Göta hovrätts protokoll samt i myndighetsskrivelser som skickats till generalguvernören har Lerbom funnit 25 fall där militärer på ett eller annat sätt var inblandade i brottmål som rörde dråp. Av dessa rör tretton fall soldater som dräpt personer ur lokalbefolkningen. Övriga handlade om soldaters dödliga våld mot varandra alternativt om civilpersoner som dräpt militärer. Endast sju fullständiga rättsprotokoll rörande dödligt våld är bevarade.

I sin analys av dessa få bevarade protokoll och domar tolkar Lerbom de våldsamma konflikterna som uttryck för ett slags ”vardagligt motstånd” från bönderna mot överheten representerad av militärmakten i området. Vanligtvis skedde det vardagliga motståndet i det fördolda genom förtäckta hot och aktivt avståndstagande, men efter 1658 kom det att riktas öppet mot de inkvarterade soldaterna. I kombination med föreställningar om heder, manlighet samt ymnig alkoholkonsumtion kunde de latent schismerna mellan lokalbefolkning och överhetens representanter urarta i fysisk misshandel och dråp. Det handlade således inte om en grundläggande konflikt mellan ett skånskt eller blekingsk ”vi” och ett svenskt ”de”, menar Lerbom.³⁵⁷

De flesta historiker som har intresserat sig för övergångsproblematiken efter 1658 har resonerat kring våldet. Men förutom Lerboms artikel saknas studier som ställer våldet som kulturell/diskursiv företeelse i direkt fokus för analysen. Min avsikt är att fylla denna lucka i forskningen.

³⁵⁶ Åberg, 1947, s. 50–51.

³⁵⁷ Lerbom, 2006, s. 278–282.

Snapphanarna

Med den politiska utvecklingen i Skåne och Blekinge under 1600-talets andra hälft följde inte bara våldsamma konflikter mellan soldater och lokalbefolkning. Tidigare forskning har lyft fram många exempel på våldsamheter mellan de så kallade snapphanarna och den svenska kungamakten och dess representanter å ena sidan och snapphanarnas våld mot den bofasta befolkningen å den andra, framför allt under krigen 1657–1660 och 1675–1679.

De flesta historiska framställningar av Skånes och Blekinges övergång från Danmark till Sverige har berört snapphanarna, mer eller mindre utförligt.³⁵⁸ Jens Lerbom har poängterat att historieskrivningen om snapphanarna har kommit att bli relativt omfattande, men att den vetenskapliga forskningen inte har ägnat problematiken någon större uppmärksamhet. Lerbom riktar skarp kritik mot ”snapphanelitteraturen” som han menar fortfarande består ”av ett begränsat antal berättelser och framför allt återberättelser från äldre litteratur som sällan eller aldrig sätts in i något större sammanhang eller ifrågasätts”.³⁵⁹ Följden av detta har, fortsätter Lerbom, blivit att anakronismer, felaktigheter, missuppfattningar, som både den äldre och nyare snapphanelitteratur är full av, har etablerats som historiska sanningar i den rådande historiekulturen.

Här behövs således forskningsinsatser som bryter upp den förenklade och föräldrade bild som traderas genom historieskrivningen av övergångsprocessen i allmänhet och av snapphanarna i synnerhet.³⁶⁰ Jag har för avsikt att ta fasta på Lerboms viktiga iakttagelse, dels genom att analysera snapphaneproblematiken som en aspekt av den rådande diskursen om våldet i Skåne och Blekinge under 1600-talets andra hälft, dels genom att studera tidigare outnyttjat material som exempelvis de militära rättegångshandlingarna.

För 1600-talets människor var begreppet ”snapphane” mångtydigt och problematiskt. I sin grundläggande studie *Snapphanar*, som trots sina många år på nacken måste betraktas som den empiriskt mest djupgående och initierade undersökningen i svensk forskning om snapphanarna i Skåne och Blekinge under 1600-talet, framhåller Åberg att begreppet

358 Se särskilt Fabricius, Bd 1 och 3, 1972 (1906 resp. 1952); Åberg, 1963; Sanders, 2008, s. 37–44. För ett arkeologiskt perspektiv på snapphanematiken under skånska kriget, se Knarrström och Larsson, 2008.

359 Lerbom, 2008, s. 29.

360 Lerbom, 2008, s. 30.

”snapphane” har sina rötter i tyskan (av verbet *schnappen* som betyder snappa, röva).³⁶¹

Ursprungligen var ”snapphane” ett skällsord som den bofasta befolkningen i skogsområdena använde som beteckning på stråtrövare och skogarnas ”lösa befolkning”. Under 1500-talet kom begreppet även att inkludera de så kallade friskyttarna, det vill säga personer från gränstrakterna mellan Småland, Skåne och Blekinge, vilka värvades till den danska armén under perioder av krig. De bofasta bönderna var emellertid sällan benägna att lämna sina hem och gårdar för att ansluta sig till friskyttförbanden. Följden blev att friskyttarna i första hand rekryterades bland personer som av ett eller annat skäl stod utanför den lokala bondegemenskapen, som drängar utan tjänst, bönder som inte klarade av att betala skatt, desertörer och förrymda soldater, lösdrivare, tjuvar och andra brottslingar.³⁶²

Mot denna bakgrund är det inte heller underligt att begreppet ”snapphane” var en nedsättande term under 1600-talet. Enligt Åberg fungerade det som ett slags social och kulturell gränsmarkör. Man skilde i allmänhet noga, skriver han, ”mellan snapphanarna och de bofasta bönderna, mellan friskyttarna och bondeuppbåden, och gränsen dem emellan var lika skarp som gränsen mellan bondesamhället och den lösa befolkningen”.³⁶³

I Åbergs tolkning fångade 1600-talets snapphanebegrepp således in en grundläggande problematik i den tidigmoderna kulturen, nämligen synen på tillhörighet respektive utanförskap. Den som blev kallad ”snapphane” stod utanför bondesamhällets gemenskaper (eller förpassades åtminstone symboliskt över kulturens gräns). Med modern terminologi kan man således säga att snapphanen betraktades som ”kulturens Andre”.

Historikern Hanne Sanders bygger i mångt och mycket sin framställning på Åbergs, men tillskriver snapphanebegreppet en annan betydelse. Snapphanarna var, skriver hon, ”svenskarnas skapelse; det var svenskarna som bestämde vilka som var snapphanar och vad vi vet om dem”.³⁶⁴ Det var alltså svenskarna som ägde tolkningsföreträdet och som identifierade vem som skulle klassificeras som snapphane. Ur de svenska myndigheternas perspektiv var snapphanen en person som brutit sin trohetsed gentemot den svenska kungamakten, menar Sanders. Snapphanen var motsatsen

361 Åberg, 1963, 41–42.

362 Åberg, 1963, s. 41–42.

363 Åberg, 1963, s. 42.

364 Sanders, 2008, s. 38.

till en trogen och lojal undersåte och likställdes med majestätsförbrytare och förrädare.³⁶⁵

Åbergs och Sanders resonemang skiljer sig åt i flera avseenden. Förvisso berör de båda, om än implicit, den grundläggande problematiken om tillhörighet och utanförskap, men de beskriver detta i förhållande till olika gemenskaper.

I Åbergs framställning framstår ”snapphanen” som bondekulturens Andre, ett utanförskap som vilade på den lokala bondegemenskapens normer och marginaliseringstekniker. Vidare tecknas där en bild av en bondekultur som var relativt isolerad från yttre statlig påverkan och där troheten till den svenska eller för den delen danska kungamakten var av underordnad betydelse. Den som var bofast och hade egendom ägde tillträde till bondegemenskapen, men mer än så får vi sällan veta om befolkningens föreställningsvärldar.

Sanders perspektiv ställer de politiska relationerna mellan den svenska kungamakten och provinsbefolkningen i centrum. Snapphaneproblematiken betraktas inte som ett område där ”lokala” föreställningar och tänkesätt artikulerades och omförhandlades, utan primärt som ett område där gränserna för en större politisk gemenskap formulerades och befästes av den svenska kungamakten. Här fungerade troheten gentemot fursten som garant för tillhörigheten.

I nyare forskning har man, som nämnts, beskrivit undersåtarnas trohet gentemot kungamakten som ett av de mest grundläggande värdena för utformningen av 1600-talets konglomeratstater.³⁶⁶ Men i svensk forskning saknas, enligt min mening, studier som problematiserar troheten ur ett vidare kulturhistoriskt perspektiv. Detsamma gäller hur trohetsbrott hanterades och bedömdes i praktiken av rättsväsendet och samhället i stort under 1600-talet.

Åbergs och Sanders perspektiv på snapphaneproblematiken framstår som intressanta och givande utgångspunkter för en analys av de våldsamma relationerna mellan å ena sidan snapphanarna och den svenska kungamakten och mellan snapphanarna och den bofasta befolkningen å den andra. Som jag ser det ter sig perspektivens analytiska fokus och räckvidd emellertid som alltför snäva. I likhet med de kommande analyserna av militärers våld mot lokalbefolkning skall jag belysa hur olika diskurser sattes i rörelse när snapphanarnas våldsamheter fördes på tal i

³⁶⁵ Sanders, 2008, s. 38–44.

³⁶⁶ Se t.ex. Sanders, 2008, s. 41–44, 52–55.

olika situationer och sammanhang, i synnerhet på den militärrättsliga arenan. En central uppgift blir att utreda hur föreställningar om trohet manifesterades samt hur sådana föreställningar förhöll sig till andra mer eller mindre tongivande diskurser och värdegrunder i tiden som religionen och äran samt till uppfattningar om ”svenskt” respektive ”danskt”.

Sammanfattande diskussion

I det här kapitlet har jag med utgångspunkt från tidigare forskning försökt att teckna en bild av det politiska sammanhang som de militära domstolarna i Skåne och Blekinge ingick i under 1600-talets andra hälft och sannolikt även färgades av i sin konkreta verksamhet.

Modern forskning har pekat på att integrationen av provinserna i det svenska riket huvudsakligen var en fredlig process som i hög utsträckning byggde på dialog och ömsesidighet mellan den nya kungamakten och olika befolkningsgrupper i provinserna. Att det redan från 1658 fanns planer bland samhällseliten i Sverige om att fullständigt införliva de erövrade områdena öster om Öresund och på sikt skapa såväl politisk, rättslig och administrativ enhetlighet som kulturell uniformitet i det erövrade området står klart. Integrationsprocessen gick emellertid långsamt och inte utan hinder. Begreppen ”svenskt” respektive ”danskt” framtonar emellanåt i olika former av politisk retorik som exempelvis riksdagsdiskussioner, klagomål och suppliker.

Men det skulle ta lång tid innan identifikationen med ”nationen” och det ”etniska” kom att framstå som en given och naturlig utgångspunkt för människors politiska organisering. Begrepp som ”svensk” och ”svenskt” tycks snarare ha varit av en ambivalent och flytande karaktär samt underordnad andra faktorer som samhörigheten med den kristna gemenskapen, till domsagan, staden, socken och så vidare. Att vara ”svensk” var primärt en politisk beteckning som underströk undersåtarnas trohetsband till den svenska kungamakten.

Även om integrationen huvudsakligen tycks ha gått relativt fredligt till saknades inte inslag av våldsamma relationer. Förhållandet mellan de stationerade soldaterna i området och lokalbefolkningen var spänt och konflikterna ledde ibland till grova våldshandlingar och övergrepp. Framför allt gjorde sig militärerna skyldiga till våld och andra övergrepp mot landsbygdsbefolkningen, men det finns även exempel på bönder som brukade våld mot soldater.

I samband med krigen 1657–1660 och 1675–1679 tog sig våldsamheterna mot lokalbefolkningen även andra former. Förutom svenska och danska reguljära truppers våldsamma framfart drabbades den bofasta befolkningen hårt av de så kallade snapphanarna. Snapphanarna var en samlingsbeteckning för dels de irreguljära trupper som stred i den danske kungens tjänst, de så kallade friskyttarna, dels de rövande och plundrande skaror av desertörer, brottslingar och andra personer som av olika anledningar sökt sig eller tvingats utanför lagen och samhällets gemenskaper.

Mot denna bakgrund skall jag nu rikta blicken mot konstruktionen av ”våld” som *potestas*, det vill säga som en form av statlig/legitim maktutövning respektive ”våld” i betydelsen *violentia*, det vill säga fysiska övergrepp, brutaliteter och tyranni. I fokus för analysen står den provinspolitiska diskursen så som den framträder i generalguvernörernas ämbetsberättelser.

Generalguvernörerna och synen på våld mot lokalbefolkning

I 1600-talets Sverige kom soldaters våld och övergrepp mot lokalbefolkning, i likhet med i flera andra länder i Västeuropa, att uppmärksammas på bred front. Våldet problematiserades, fördömdes och legitimerades på en mängd nya områden och utifrån olika ståndpunkter. Det bevarade materialet från skånska generalguvernementets tid (1658–1693) bär tydlig vittnesbörd om detta. Här framtonar en mångbottnad och vittförgrenad diskurs om militärens våld som inbegrep röster från samhällets alla nivåer och skikt.

I fokus för detta kapitel står konstruktionen av legitimt respektive illegitimt våld mot lokalbefolkning i provinspolitisk diskurs. Var drogs gränsen mellan *potestas* och *violentia*, det vill säga mellan militärens våld som en form av statlig/legitim maktutövning och kamp om herravälde och våld i betydelsen tyranni, maktmissbruk och övergrepp? Som grund för analyserna fungerar de ämbetsberättelser som generalguvernörerna, det vill säga de ämbetsmän som bar yttersta ansvaret för provinspolitiken och integrationen, författade efter sin verksamhetsperiod.

Generalguvernörsberättelserna ger en mycket god inblick i kungamaktens provinspolitik och dess uppfattningar om våld sett ur ett större samhällspolitiskt perspektiv. Varje generalguvernör skulle mot slutet av sin ämbetsperiod författa en utförlig rapport om de sociala, militära och ekonomiska förhållandena i området och hur dessa hade utvecklats under ämbetsperioden. Även de rättsliga förhållandena var av intresse, framför allt frågan huruvida Kungl.Maj:ts förordningar hade efterlevts av såväl ämbetsmän som befolkningen i stort. Ur generalguvernörsberättelserna framträder en sammansatt diskurs om förhållandena i provinserna där våldet fördes på tal och problematiserades utifrån olika ståndpunkter. Jag väljer här att belysa denna diskurs så som den framträder hos de två första generalguvernörerna efter införlivandet 1658: Gustaf Otto Stenbock

(1658–1664) och Gustaf Persson Banér (1664–1669) samt hos Rutger von Ascheberg (1680–1693).

Kapitlet består av två delar. I den första delen studeras diskursen om soldaters illegitima våldshandlingar/*violentia* och i den andra delen står huvudsakligen diskursen kring statligt, legitimt våld/*potestas* i blickfånget.

Violentia: Konstruktionen av illegitimt våld mot lokalbefolkning

Freden som slöts i Roskilde tidigt på våren 1658 var inte långvarig. Redan i september samma år återupptogs kriget mot Danmark. Kriget kom i allt väsentligt att föras på den danske kungens territorium. Men även i de svenska provinserna Skåne och Blekinge rådde krigstillstånd, om än indirekt. Den militära närvaron och aktiviteten var påtaglig. Av säkerhetspolitiska och militärstrategiska skäl placerade Karl X Gustav en stor militär styrka i området. Soldaterna inkvarterades i lokalbefolkningens hem och gårdar och beordrades att patrullera gränsområdet och bevaka det mot såväl inre som yttre hot. Den svenska militärmaktens närvaro fick konsekvenser för befolkningen. Snart inkom rapporter till den nytillsatte generalguvernören i vilka de så kallade zelenska ryttarna anklagades för misshandel, dråp, våldtäkter och plundringar av landsbygdsbefolkningens egendomar.

I sin ämbetsberättelse från 1662 resonerar Stenbock på följande vis angående de tyska ryttarnas framfart i Blekinge 1658:

såsom vid den tiden och av dessa ovanbe:te tvenne Regementer under Yxkull och Ferssen bleve några grova Insolentier begångna på Allmogen uti Blekinge, över vilka blev klagat; Så vorde de samme examinerade och så uti en Krigsrätt exagererade, samt på en del sedan Dom var gången således med arrester och andre behörige medel avstraffade, att de som klagade merendels blev förnöjda och tillfreds ställte, och på de övriga, som vid embarkeringen eschapperade icke måtte undgå det straff de vore kända till; Så bleve alla Acter och Protocoller till Sahl. Herr Fältmarskalken Greve Douglas efter hans Sahl Kungl. Maj:ts Nådige befallning av mig översända, med den begäran, det han ville låta i följe av den ställa order, att bem:te personer icke måtte bliva onäpste, utan såsom de andra underkastas sitt straff, och det de förtjänt hade, vilket den Sahl. Herren visst lär hava ställt i verket och låtit ske, helst efter det var Hans Kungl.Maj:ts egen Nädigste vilja och förordning.³⁶⁷

367 Stenbock, 1850 (1662), s. 327–328.

Stenbock betecknar handlingarna som ”grova Insolentier”. Det handlade här om misshandel, dråp och våldtäkter begångna med särskild brutalitet och hänsynslöshet. I generalguvernörens formulering framtonar diskursen kring *violentia* med all önskvärd tydlighet. Det var inte en legitim form av våld och maktutövning det rörde sig om, utan illegitima och grymma handlingar. Stenbock informerar kungamakten om att händelserna avdömdes i en krigsrätt. Bönderna var nöjda med detta, hävdade han.

Karl X Gustav delade Stenbocks uppfattning om att ryttarna hade gjort sig skyldiga till övergrepp och beordrade generalguvernören att eftersöka de som rymt och bestraffa dem på det sätt de förtjänade. Ordern hade, skriver Stenbock, slutligen verkställts av fältmarskalk Douglas. Stenbocks generalguvernörsberättelse vittnar om att militärers övergrepp på civilbefolkningen uppmärksammades och att åtgärder vidtogs för att ställa de skyldiga inför rätta. Samtidigt står det helt klart att det bland lokalbefolkningen inte fanns någon djupare tillit till den nya statsmaktens och rättsväsendets förmåga att lösa de konflikter som uppstod med ryttarna. Stenbock påtalar och belyser denna problematik på flera sätt i sin berättelse. De värvade ryttare som hade inkvarterats i lokalbefolkningens hem och gårdar var, skriver Stenbock,

främmat och av åtskilliga nationer, varandes vid den Svenska ordningen ovana, intet ville giva sig tillfreds, pretenderades stundom förhöjning och augument, stundom förändring av kvarteren, stundom med nya kvarter. Allmogen på andra sidan vinslade och veklagade önkliken över sin fattigdom och för ögon svävande undergång och ödeläggelse: Präster och andre flere sammaledes att fara illa, och icke kunna sedan Allmogen vore ruinerat bestå, med många andra invändningar av ett befarande ödeland.³⁶⁸

De utländska ryttarna var inte vana vid den ”svenska ordningen”, menar Stenbock. Vad generalguvernören avser med epitetet ”svenska” framgår inte explicit, men att begreppet fungerade som en särskiljande beteckning är uppenbart. Den ”svenska ordningen”, vilken sannolikt kan förstås som de normer och rättsregler som skulle reglera relationerna mellan militärer och lokalbefolkning, ställs i bjärt kontrast till de förhållningssätt som de värvade ryttarna från ”främmat och av åtskilliga nationer” uppvisade.

Bönder, präster och andra for illa av de främmande ryttarnas agerande och fattigdomen bredde ut sig, noterade Stenbock. Ryttarnas krav drab-

368 Stenbock, 1850 (1662), s. 364.

bade bönderna hårt, vilka befarade att inkvarteringarna skulle ruinera dem och leda till ”undergång och ödeläggelse”. Genom att upprätta en distinktion mellan ”den svenska ordningen” och ryttarna, vilka står för det ”främmande” och för ”åtskilliga nationer” tillskriver generalguvernören ”den svenska ordningen” något kvalitativt bättre.

Bönderna reste även högljudd kritik mot att deras klagomål inte togs upp och hanterades vid ordinarie ting, utan vid krigsrätten. Stenbock blev, enligt egen utsago, ”med sådana besvär överhopad och belagd” men, skriver han:

Dock tackar jag samma den högste Gud, som intet förlät mig under den bördan utan gav mig den välsignelsen att jag likväl fann på skäl och motiver, samt medel och förslag, så att kvarteren icke råkade i Confusion, utan att var Skvadron blev uti den trakten av Landet ståendes, som den först sattes uti; Enkannerlig Soulagerade jag Allmogen därmed, att dem försäkrades att intet skole hava behov att söka någon Krigsrätt, där den ene och andre av militien den beledigade, utan sitt ordinarie Forum och värneting, som ock blev practicerat, fast militien icke ville gå det under i förstone: Den hugnades och därav, att den såg bliva ivrat när några särdeles grova excesser beginges; Ty jag intet skonte eller förbi gick exemplariteter att straffa sådana när de angåvos och bevistes vara förövade och begångna.³⁶⁹

I sin berättelse ger Stenbock tydligt uttryck för en vilja att skapa ordning genom dialog och samförstånd. Han hävdar att han gottgjorde allmogen genom att försäkra dem att de inte skulle komma att behöva söka sig till någon krigsrätt, utan att de fick använda sitt ”ordinarie Forum och Värneting”. Här tillmötesgår Stenbock således befolkningens gamla rättstraditioner, trots att ”militien” inte ville gå med på det från början. Stenbock uppfyller även militärmaktens krav genom att låta särskilt grova övergrepp hanteras vid den militära domstolen. När sådana handlingar anmäldes och kunde bevisas agerade Stenbock, enligt egen utsago, kraftfullt. Han bestraffade och statuerade exempel. Lyhördheten gentemot såväl militärmaktens som den lokala befolkningens lagar och rättigheter och den väl avvägda bestraffningen av personer som gjort sig skyldiga till brott är genomgående teman i Stenbocks berättelse.

Genom den nionde paragrafen i fredsavtalet från 1658 försäkrades befolkningen rätten att tillämpa den äldre danska lagen. Stenbock hävdar att han alltid beaktat denna rättighet.

369 Stenbock, 1850 (1662), s. 365.

Den 22 puncten som beordrar mig att näst försvarandet av ovanbemälte Eders Kungl.Maj:ts Rätt och Höghet, att och handhava Eders Kungl.Maj:ts undersåtar vid Dansk Lag, stadgar och ordningar, så ock vars och ens välfångna Privilegier etc. item att huus och hemfred uppehållas, röveri förtagas och våld och orätt avskaffas, den har jag alltid gärna sökt att efterkomma, skall och en vidare ske så att var och en skall så härefter, som härtill, igenom Guds bistånd få njuta sin egendom i fred och rolighet.³⁷⁰

Stenbock menar att han alltid försökt bevara freden i området och garantera befolkningens trygghet och säkerhet och beskydda dem från våld, röveri och orättvisor. I ett resonemang om inkvarteringen av ryttare skriver Stenbock vidare att ”bonden icke måtte däröver ruineras, utan uppbörden ske med en sådan moderation, att Allmogen bliva behållen”.³⁷¹

I en annan passage skriver han:

När jag och såg, att en bonde omöjlig intet hinte Ryttare allena att underhålla, gjorde jag den anstalt att en annan måste honom uti något bispringa, dragandes Adels och Geistlighets bönder vid en sådan nöd och trångmål till hjälp, Dock med störste moderation och skälighet, som jag är försäkrat att bliva bevittnat och samtyckt. Jag höll det alltså med dem ut in till ändan och lät mig varken heligt eller Söckent förtryta, att giva både officerare och Ryttare, som bonde gehör, hjälpanades dem alltid så af, som jag såg kunna befridiga och Contentera dem.³⁷²

Genom att betona sin uppmärksamhet gentemot mot lokalbefolkningens liv och traditioner samt genom bruket av begreppet ”moderation” visar Stenbock tydligt hur han strävade efter att föra en rättvis och balanserad provinspolitik i linje med den maktteori som hade skisserats av samtida folkrättsjurister och naturrättsfilosofer som Hugo Grotius.

Under den efterföljande generalguvernören Gustaf Banérs ämbetsperiod tycks konflikterna mellan ryttare och lokalbefolkning ha eskalerat, menar historikern Alf Åberg. Bönderna trängdes undan från sina hemman och utsattes för svåra övergrepp. Deras klagomål inför riksdagen och Kungl.Maj:t kulminerade kring 1668 och året därefter inledde den skånska kommissionen sin stora granskning av tillståndet i de erövrade provinserna.³⁷³

370 Stenbock, 1850 (1662), s. 389.

371 Stenbock, 1850 (1662), s. 325.

372 Stenbock, 1850 (1662), s. 365.

373 Åberg, 1947, s. 50–51.

Historikern Karl Bergman som undersökt kommissionens arbete i Blekinge har visat hur en stor del av de klagomål som protokollförts av kommissionen handlade om konflikter som uppkommit samband med inkvarteringarna.³⁷⁴ Att inkvarteringsvåldet uppmärksammades av Banérs administration visar även historikern Jens Lerboms analys av Göta hovrätts hantering av soldaters dödliga våld mot lokalbefolkningen i Skåne och Blekinge under 1660- och 1670-talen. Som sagt har Lerbom i det fragmentariska rättsmaterialet från denna period funnit sammanlagt tjugofem fall där soldater var inblandade i dödliga konflikter. Tretton av dessa rörde soldaters dödliga våld mot män ur lokalbefolkningen. Resterade fall handlar dels om soldater som dräpt andra soldater och civila som riktat dödligt våld mot militärer.

I sin ämbetsberättelse skrev Banér kortfattat om våldet och övergreppen på landsbygden samt hanteringen av de brottsliga handlingarna. Han noterade att:

Execution lät F. och GG och [...] övergå till livet en dragonkorpral för begången våldtäkt, item en dragon för dråp på en bonde, noch en som hade begått våldtäkt. Noch en som ryttare för det han var med vid den förra våldtäkten [...] och hade stulit 7 gånger, noch för en för grovt tjuveri åtskilligsteds och äntelig försäteligt dråp.³⁷⁵

Här rapporteras om dråp, (grupp)våldtäkter och stölder, det vill säga handlingar som enligt lag var belagda med dödstraff. Det är i detta sammanhang värt att notera att övergrepp som våldtäkter och gruppvåldtäkter uppmärksammades av Banér i samband med redogörelser för fysiskt våld mot män ur lokalbefolkningen samt i redogörelser för stöld och plundring. Trots att såväl allmän lag som de tidigmoderna krigsartiklarna starkt fördömde våldtäkt och föreskrev dödstraff för sådana brott var det mycket sällan som våldtäkter lagfördes under 1600-talet.

Berättelser om våldtäkt kommer, enligt Marie Lindstedt Cronberg, dock ibland fram under andra brottskategoriseringar som exempelvis ”hor”, ”lönskaläge” och ”lägersmål”.³⁷⁶ Den påfallande tunga ”tystnaden” i myndighetsskrivelser, rättsprotokoll och domar i tidigmodern tid ifråga om våldtäkt har tolkats olika sätt. Tystnaden har till exempel härletts

374 Bergman, 2002, kap. 5 och tabellen på s. 176.

375 Banér, 1940 (1668), s. 43.

376 Lindstedt Cronberg, 1997, s. 124–126. Se även Hassan Jansson, 2002, s. 37–44; Walker, 1998.

ur kulturella omständigheter som religionens starkt fördömande syn på både förövaren och den våldtagna kvinnan, föreställningar om heder och skam samt den mycket svåra juridiska bevisbördan i fråga om kvinnans samtycke till samlag.³⁷⁷

Mot denna bakgrund är det intressant att generalguvernör Banér uppmärksammade inte bara våld och stölder utan också våldträkt och han vidtog flera åtgärder för att stävja soldaternas illegitima framfart på landsbygden. Han skriver:

För de stora excesser som eljest föregavs på landet och sades ske av militien, lät F och GG och sådant öppet brev utgå och publicera som Lit N utvisar, allt till den ände att visa misshaget därtill, och att allmogen hade fria händer att fångsla slika missdådare och föra dem in till fästningarna att vidare procederas med efter lag.³⁷⁸

Av Banérs ämbetsberättelse framgår genom formuleringar som ”de stora och grova excesser” att våldet och övergreppen på landsbygden betraktades som illegitima och oacceptabla. Genom det öppna brev som Banér lät utfärda gavs allmogen rätten att gripa ”slika missdådare” och föra dem till fästningarna och där låta lagföra dem. Brevet ger en mycket god inblick i kungamakts och generalguvernemangets officiella hållning gentemot våldsamheterna i området. Kunl.Maj:t gör här gällande

att eftersom det myckne tjuv-, röveri och plundreri, som förövas här på landet, där av tilltager och på det mesta bliver ostraffat, att bönderna i byarna icke äre mäktiga nog dem att gripa och fasttaga, som slika arga och vederstyggliga gärningar begå, så och att av militien och andra som vederböra icke heller den handräckning göres, som en och annan gång fordras, varöver slika ogärningsmän undkomma och gewalttätigheten och vedervärdigheten efter den andra påskyndas och tillfogas, tvärt emot den goda intention jag som billigt har haft och än dagligen haver, att få conservera, skydda och handhava både hög och låg, fattig och rik, vid sin välfärd och egendom att över intet slikt grovt intrång och föroroligande måtte lamenteras och klagas: men som jag med högste och störste misshag måste förnimma det att ske och gå i svang, och officerarna, som

377 Lindstedt Cronberg, 1997, s. 126. För en utförlig diskussion kring det internationella forskningsläget kring våldtäkt, se Bergenlöv, 2002, s. 179–192; Hassan Jansson, 2002, s. 31–37. Våldtäktsmål är försvinnande få i det militärrättsliga materialet. Jag har endast funnit en förundersökning om våldtäkt: GGK DIII ba:2, Hammarskölds förhör, 1665-06-09, opag.

378 Banér, 1940 (1668), s. 43.

stå [...] i landet både under rytteriet, dragoner och fotfolket äre jämte kronans befallningsmän, skyldiga och förpliktigade att freda lantmannen och förekomma alla de olägenheter den sökes att tillfogas; alltså vill jag med förmedelst detta mitt öppna brev, som av predikostolarna, den ene såväl som den andre till rättelse, uppläses och förkunnas skall, således hava förordnat, stadgat och allvarligen befallt, att der sig efter denna dag något tjyv-, röveri och plundreri eller annan våldsgärning tilldrager, det allmogen uti det distrikt det sker skall hava makt, när den är mäktig nog, att utan anseende vad för en person dådaren och är, att gripa och fångsla samt föra honom till närmaste fästning, der till vidare besked att förvaras [...]³⁷⁹

Banér's öppna brev lästes upp i kyrkorna i de införlivade områdena och budskapet kan därmed förväntas ha nått stora delar av befolkningen. Banér betonar att han alltid strävat efter att beskydda och hjälpa befolkningen "hög som låg, fattig och rik" och garantera deras välfärd och egendomar. Det var hans "goda intention", skriver han, att behandla människorna "billigt", det vill säga rimligt och rättvist. Militärmaktens plikt var att "freda lantmannen" och dessutom att arbeta förebyggande så att befolkningen kunde leva i trygghet och säkerhet. Men trots detta, tvingades Banér, "med högsta och största misshag" bevittna hur militären nonchalerade hans vilja.

Tilltalet i det öppna brevet är tvetydigt. Det riktar sig för det första mot befolkningen i syfte att försäkra dem om att generalguvernören och Kungl.Maj:t såg deras lidande och utsatthet. För det andra fördömde Banér militärmaktens brist på disciplin och ger allmogen rätten och makten att gripa alla gärningsmän och föra dem till närmaste fästning för vidare hantering.

I brevet manifesterar sig diskursen kring *violentia* med tydlig skärpa. Klassificeringen av militärernas handlingar som illegitima framhävs på olika vis genom ord och begrepp som "arga och vederstyggliga", "gewalttätigheten och vedervärdigheten", "grovt intrång och föroroligande" och "olägenheter". Banér uttrycker sig även på ett sätt som pekar på att diskursen kring *violentia* rymde betydligt mer än enbart fysiska övergrepp. Genom formuleringar som "tjyv-, röveri och plundreri eller annan våldsgärning" framtonar klassificeringar av våldshandlingar som inte är självklara och naturliga för "oss" idag. Det dras ingen tydlig gräns mellan stöld och plundring å ena sidan och "annan våldsgärning" å den andra.

379 Banér, 1940 (1668), s. 124.

I likhet med den tidigare generalguvernören Stenbock utgår Banér från en uppfattning om att ett legitimt och solitt herravälde måste vila på rättvisa eller – för att använda Banérs terminologi – ”billighet”. Men ett rättvist herravälde var på intet sätt fritt från allt våld. Kungamaktens legitimitet, dess auktoritet och myndighet vilade delvis på bruket av våld i betydelsen *potestas*, det legitima, måttfulla och proportionerliga bestraffningsväldet.

I generalguvernör Rutger von Aschebergs ämbetsberättelse, vilken täcker perioden 1680–1693, presenteras en bild av samhällsutvecklingen i provinserna som på flera sätt skiljer sig från de tidigare generalguvernörerna Stenbocks och Banérs redogörelser. Särskilt framträdande och intressanta skillnader är att Ascheberg i sin berättelse, i motsats till sina föregångare, inte för någon egentlig diskussion kring militärens övergrepp mot lokalbefolkningen. Han resonerar i mer övergripande och svepande termer.

Aschebergs berättelse tar sin början i skånska krigets kölvatten. Ingående beskriver han krigets destruktiva följder för samhälle och kultur. Ödeläggelsen framstår som total. Ekonomin, administrationen och fortifikationen beskrivs i termer och formuleringar som ”uti ett slätt tillstånd”, ”illa föresedda” och ”utblottade”.³⁸⁰ Ascheberg uppskattade att det fanns över tvåtusen ödehemman enbart i Skåne. Även städerna hade drabbats hårt. ”Här var”, skriver Ascheberg,

staden Helsingborg nedbruten, Landscrona till hälften avbränd, Ystad utplundrat, Christianstad så väl utplundrad som eljest ganska ruinerat, förtigandes Engelholm, Laholm och andra städer i Halland och Bohus Län. Här felades hus och folk och medel, boskap, hästar, bohagsredskap och sädeskorn, många 100 000 famnar diken och gårdsgårdar låg neder.³⁸¹

Krigets destruktivitet och djupgående verkningar på samhälle och kultur bildar en central tankefigur och utgångspunkt i Aschebergs berättelse. Ödeläggelsen förklaras inte med hänvisning till Guds straff eller liknande religiös-moraliska exemplar. Istället är det en (annan) realitet som skildras. Här beskrivs inte krigsväldet som ett tecken på något annat utanför sig självt. Kriget skildras snarare som en utplånande kraft i sig.³⁸²

Ascheberg poängterar på detta vis att han tog vid som generalguvernör

³⁸⁰ Ascheberg, 1946 (1693), s. 18.

³⁸¹ Aschebergs, 1946 (1693), s. 39.

³⁸² Jfr resonemanget i Sandmo, 2004, s. 228–234.

när tillståndet i provinserna var som mest kritiskt. Han mötte ett samhälle utan ordning. Det är mot denna bakgrund han sedan utformar sin rapport, vilken i allt väsentligt är en berättelse om utveckling och framgång.

En särskilt framträdande tematik i Aschebergs redogörelse är att han med stor noggrannhet återger sin politiska handlingsplan och vision för hur man efter fredsuppgörelsen 1679 skulle skapa kontroll över de införlivade landskapen samt inympa enhetlighet i kultur och tankevärldar. Som vi har sett förordade både Stenbock och Banér att ockupationsmakten skulle gå varsamt fram mot befolkningen i de införlivade områdena genom att inte tillgripa oproportionerligt våld samt tillåta bruket av exempelvis äldre traditioner och lagar.

Hur såg då Ascheberg på ockupationsmaktens befogenheter? Hur skulle integreringsprocessen gå till enligt Ascheberg och vilken betydelse tillskriver han bruket av fysiskt våld mot befolkningen? I kapitel 2 formulerar han sig på följande vis:

När nu den högste Guden nådigst förunnat oss en önskelig och reputerlig fred och Eders Kongl. Maj:t av allernådigst omvårdnat för sitt folk och rike på alltmöjligt sätt sökte att förbättra vad som felat och upprätta vad som förfallit var, då infunno sig allehanda consilier. Och provinsernas inbyggare, helst de skånska, beträffade, så voro de, som höllo den vidrighet, som hos dem emot det svenska väsendet var förspott, och den benägenhet, de emot de danske i själva verket visat hade, alldeles för naturell, som intet stodo på något sätt till att ändra; varför de föll på de tankar, att det vore rådligast, att det man *de gamla inbyggare på varjehanda sätt utrotade och hellre äga ett öde land än med så många tusen malcontanter uppfyllt*, till dess man det efter handen med nya inbyggare uppe från landet igen populera kunde [...]³⁸³

Här framträder ett intressant resonemang hos Ascheberg. Freden var ett Guds verk som möjliggjorde att Kungl.Maj:t kunde ”förbättra vad som felat och upprätta vad som förfallit var”. Men arbetet kantades av vissa allvarliga problem. Ascheberg omnämner särskilt den skånska befolkningens benägenhet att alliera sig med ”de danske”. För att bekämpa trolösheten började man, skriver generalguvernören, på vissa håll att tala om att ”utrota” de gamla inbyggarna och ersätta dem med andra. Hur kan då termen att ”utrota” de gamla nybyggarna förstås? Som Harald Gustafsson har påpekat vore det helt missvisande att, så som har skett

383 Ascheberg, 1946 (1693), s. 23 (min kurs.).

i populärhistoriska/skånsknationalistiska framställningar, tolka formuleringen i Aschebergs berättelse i moderna termer, det vill säga som ”folk-mord” eller ”etnisk rensning”. Under 1600-talet var innebörden av ordet ”utrota” vidare än idag. Det syftade inte nödvändigtvis på att likvidera människor utan snarare att ”rycka upp med roten”.³⁸⁴ Dessutom finns det inget, framhåller Gustafsson vidare, som pekar på att formuleringen ”att hellre äga ett öde land än med så många tusen malcontanter uppfyllt”, återfunnen redan 150 år tidigare hos Christian III, skulle ha varit en seriös politisk strategi i syfte att råda bot på oroligheterna och konflikterna i de införlivade landskapen.³⁸⁵

I likhet med generalguvernörerna Stenbock och Banér avfärdade Ascheberg det ”machiavelliska” alternativet, och förordade en försiktigare integrationspolitik. Tanken att hellre äga ett öde land, än ett land som befolkades av missnöjda grundade sig, skriver Ascheberg,

uppå ett falsk principium, var det icke allenast skadligt och alldeles ogörligt utan skulle och hava många svårigheter med sig som hållas för kunda [att kunna] lätteligen avtagas. Ty inom kort tid hade det intet låtit sig göra, utan hade gått därmed som med provinsen Savolax i Finland, vilken låg i många år öde, ja så länge, att ingen det minnas kan, och är sedan länge genom åtskilliga konungars märklige försorg bebyggt. Ingermanland behövde svenska colonier, särdeles på de platser, som förr krigstider efter sig öde lämnat. Men såsom sådant intet har låtit sig göra, måste man nöja med det slag ryssar, som i själva Ryssland för varjehanda orsaker skull intet kunde tolereras; varöver Eders Kungl. Maj:t efter dess medfödda konungslige clemence och dess högt upplyste förstånd allernådigst för tjänligast och intet ogörligt funnet, att dessa nationer på förnuftigt och kristligt sätt skulle genom bekväma medel sökas att bringa utur villfarelsen [...]³⁸⁶

Strategin att ”utrota” och ödelägga de erövrade områdena avfärdas av Ascheberg med hänvisning till en rad olika argument. Erfarenheterna visade, hävdade han, att det var ytterst problematiskt att återbefolka ett område som av en eller annan anledning blivit ödelagt. Ascheberg exemplifierar med provinsen Savolax som länge hade legat öde. Man hade misslyckats att återbefolka området efter kriget och tvingades till slut nöja sig med att återbefolka området med ”det slag ryssar”, som av olika anledningar inte var välkomna och tolererade i det egentliga Ryssland.

384 Gustafsson, 2003b, s. 54.

385 Gustafsson, 2003b, s. 54.

386 Ascheberg, 1946 (1693), s. 24.

Genom sin ”medfödda clemence” – mildhet och barmhärtighet – förkastade, framhåller Ascheberg, Karl XI förslaget att ”utrota” befolkningen i de erövrade provinserna öster om Öresund och bestämde istället att undersåtarnas trolöshet skulle hanteras på ett ”förnuftigt och kristligt sätt och med bekväma medel”.

I en annan passus i ämbetsberättelsen beskriver Ascheberg Skånebefolkningens trohetsförhållande till den danske kungen som ”alldeles för naturell” och förklarar att den var en följd av att de hade levt så länge under dansk överhöghet. Därför gick trolösheten inte att bekämpa med fysiskt våld och tvångsförflyttningar.³⁸⁷ I likhet med sina föregångare förespråkade Ascheberg alltså ett förhållningssätt gentemot lokalbefolkningen som, trots deras trolöshet, inte vilade på skoningslöst och oproportionerligt fysiskt våld.³⁸⁸

Att den svenska kungamakten gick relativt varsamt fram med befolkningen i provinserna har tidigare uppmärksammats av forskare som Harald Gustafsson, Hanne Sanders, Karl Bergman och Jens Lerbom. Integrationsprocessen har betraktats som ett uttryck för en politisk kultur som betonade dialog och ömsesidighet i relationerna mellan statsmakt och undersåtar, snarare än befallningar, hot och våld. Harald Gustafsson menar att statsmaktens ”milda” linje svarade mot den ansträngda situation som den svenska kungamakten befann sig i efter Roskildefreden. Det handlade om att snabbt få in skatter och resurser till kronan samt att säkra området från både inre och yttre hot.³⁸⁹

Jag delar dessa forskares uppfattningar i stort. Generalguvernörernas ämbetsberättelser visar tydligt att kungamaktens och de styrande lokala myndigheternas officiella hållning gentemot provinsbefolkningen var att gå mer eller mindre varsamt fram, åtminstone när det gäller bruket av fysiskt våld. Integrationen av Skåne och Blekinge skulle ske i etapper. Statsfinanser och säkerhetspolitik spelade sannolikt en stor roll. Det gällde därför att hålla sig på god fot med provinsbefolkningen.

Jag menar dock att bilden kan kompliceras ytterligare. Generalguvernörensberättelserna från tiden före skånska kriget visar att kungamaktens ”försiktiga” provinspolitik inte enbart hade en grund i ett instrumentellt och kallt målrationalt tänkande. Berättelserna vittnar även om en djupare etisk reflektion, åtminstone från generalguvernörerna Stenbock

387 Ascheberg, 1946 (1693), s. 49–50.

388 Jfr Gustafsson, 2003b, s. 54.

389 Gustafsson, 2003b, s. 54.

och Banérs sida. Förhållandet till provinsbefolkningen skulle vara rättvist och förändringar skulle ske med ”moderation”, det vill säga balanserat och eftertänksamt. Integreringen skulle präglas av återhållsamhet när det gällde det statliga våldet mot provinsbefolkningen.

Det icke-sanktionerade våld som ändå drabbade bönderna uppmärksammades och fördömdes och åtgärder vidtogs för att stärka den bofasta befolkningens säkerhet. Generalguvernörernas problematisering av befolkningens utsatthet och lidande samt betoningen på att integrationen skulle genomföras med rättvisa, moderation och respekt för inbyggarnas äldre traditioner och sedvänjor vittnar om ett nära släktskap med den maktteori som formulerats av tongivande folkrättsjurister och naturrättsfilosofer som Hugo Grotius i verket *De jure belli ac pacis* (1625).

I Aschebergs berättelse framtonar delvis en annan bild. I likhet med sina föregångare tycks han mena att herraväldet inte borde vila på skoningslöst och oproportionerligt bruk av våld mot befolkningen, och han förkastar strategin att ”utrota” de gamla inbyggarna för att ersätta dem med trogna undersåtar. För att få bukt med trolösheten krävdes, enligt Ascheberg, andra metoder och åtgärder, nämligen att skapa en uniformitet i kultur, språk, moral och samhällsorganisation efter ”svensk” förebild.³⁹⁰

Potestas: Konstruktionen av legitimt våld mot lokalbefolkning

Generalguvernörernas grundläggande inställning tycks ha varit att integreringen av befolkningen skulle ske utan bruket av fysiskt våld. Samtidigt vittnar ämbetsberättelserna om att bruket av våld ibland kunde vara nödvändigt. De som i första hand drabbades av detta våld var enskilda personer och grupper som ansågs ha brutit sin trohetsed till den svenska kungen: förrädare, rebeller och snapphanar.

Det här avsnittet tar sikte på hur statens/kungamakts våld mot de ”trolösa” tillskrevs mening med fokus på hur det kunde konstrueras som legitimt och rättfärdigt i såväl politiskt, juridiskt som moraliskt avseende.

I nyare forskning om integrationsprocesser och politiska förhållanden i Skåne och Blekinge efter Roskildefreden har provinsbefolkningens trohet gentemot kungamakten lyfts fram och beskrivits som ett grundläggande politiskt värde för organiseringen av människor i en tid före det att den moderna nationalismen hade slagit igenom som en given och naturlig

390 Jfr Gustafsson, 2003b, s. 54–57.

världsbild och ideologi. Undersåtarnas trohet gentemot kungamakten var den länk som höll samman den tidigmoderna, heterogent sammansatta, konglomeratstaten.

Som bland andra Hanne Sanders har framhållit utgjorde trolösheten gentemot kungamakten ett allvarligt problem, eftersom den hotade att rasera hela den politiska ordningen.³⁹¹ Mot denna bakgrund blir den svenska kungamaktens intensiva jakt på förrädare, rebeller och snapphannar som iscensattes i Skåne och Blekinge efter Roskildefreden begriplig, framför allt under krigsperioderna 1657–1660 och 1675–1679.

Enligt min uppfattning kan denna tolkning emellertid kompliceras och utvecklas ytterligare. För att få en klarare bild av problematiken och därmed nå en fördjupad förståelse för hur och på vilka grunder den svenska kungamaktens stundtals våldsamma kamp mot ”de trolösa” i provinserna legitimerades och eventuellt ifrågasattes och beskrevs som orättfärdig krävs en djupare inblick i det idé- och rättshistoriska sammanhanget med särskilt fokus på talet om trohet och trohetsbrott i det tidigmoderna Sverige.

Talet om trohet och trohetsbrott i det tidigmoderna Sverige

Under tidigmodern tid betraktades trohetsbrotten som olika former av brott mot det världsliga majestätet. Det finns många kända förräderirättegångar från 1500-, 1600-, och 1700-talens Sverige. Men få forskare har ägnat den rättsliga hanteringen och bedömningen av dessa brott någon större uppmärksamhet. Särskilt magert är forskningsläget för perioden före 1700-talets andra hälft.

I nyare forskning saknas mig veterligen mer omfattande studier som på djupet problematiserar synen på majestätsbrott i rättslig diskurs och praktik. Majestätsbrotten har dock behandlats i ett mindre antal kortare uppsatser och som en aspekt av en större undersökning. För svenska förhållanden står den svenske rättshistorikern Bo H. Lindberg och den finske rättshistorikern Kimmo Katajals för två av de viktigaste studierna.

Katajala studerar den svenska lagstiftningen kring förräderi och uppror från 1300-tal till 1800-tal. Det latinska begreppet *crimen laesae maiestatis* var, enligt Katajala, centralt för den juridiska klassificeringen av olika förrädiska handlingar. Under den 550 år långa perioden utvidgades begreppets innebörd kontinuerligt. Allt fler brottsliga handlingar kom

391 Sanders, 2008, s. 52–55.

att inordnas i denna kategori. Katajala gör vidare den viktiga iakttagelsen att "staten" och "riket" sedan medeltiden var entydigt med kungens egen person. Först på 1690-talet, i samband med att den stora lagkommisionen presenterade sitt första förslag till förändringar av den svenska lagen, märks en avpersonifiering av "statsmakten" och dess institutioner.

En mer modern idé om staten som en abstrakt storhet träder då fram i förräderilagstiftningen. Men ännu under 1700-talets första hälft ägde denna uppfattning ingen större politisk giltighet, menar Katajala. För även om rättslärda i Sverige av allt att döma var väl bevandrade i naturrättsläran och influerade av den tidiga upplysningens idéer som cirkulerade i Västeuropa präglades det politiska livet i stormaktstidens Sverige alltjämt av kungligt envælde. Först efter stormaktsväldets fall märks en tydlig förändring. Den nya lagen från 1734 omfattade enligt Katajala nyare politiska tänkesätt. Men något paradigmiskt skifte är det inte tal om. 1734 års lag rymmer även äldre uppfattningar och kunskaper med rötter i det medeltida tankegodset.

Ett särskilt viktigt exempel som Katajala lyfter fram är att den gamla formuleringen "att bära avog sköld", som syftade på den trolösa och förrådiska handlingen att vända sin sköld mot landets "rättmätige" furste och på så vis bistå fienden. Formuleringen återfinns i lagtexten vid sidan av nyare uttrycksätt som att "förråda Rikets undersåtar, land eller folk".³⁹² Förändringarna i lagstiftningen synliggör, menar Katajala, en pågående modernisering av lagen. På sikt skulle förräderi inte längre definieras som ett brott mot kungen. Lagen skulle istället utformas i syfte att beskydda staten och den sociala ordningen. Troheten som fenomen och värde fylldes med nytt innehåll. Den enskilde individens trohet skulle nu riktas mot nationen och folket.³⁹³

Rättshistorikern Bo H Lindberg ger en djupare inblick i den rättslärda diskursen kring majestätsbrotten.³⁹⁴ I ett kortare kapitel i sin avhandling sätter Lindberg initierat in lagen och den rättsliga doktrinens utformning i ett vidare rätts- och idéhistoriskt sammanhang. I svensk rättslärda diskurs omfattade brott mot majestätet handlingar som på olika vis ansågs förminska kungens överhöghet, välde och rättighet, menar Lindberg.³⁹⁵

Majestätsbrotten betraktades redan i landskapslagarna som särskilt

392 Katajala, 1999, s. 50–51.

393 Katajala, 1999, s. 51.

394 Lindberg, 1992, särskilt s. 529–543.

395 Lindberg, 1992, s. 533.

allvarliga, men de historiska rötterna kan spåras ännu längre. Medeltidslagarna var, enligt Lindberg, uppenbart influerade av romersk rätt. Romersk-rättsliga idéer återfinns i den tidiga Upplandslagen från 1296, vars innehåll överfördes i nära oförändrad form till Magnus Erikssons landslag.³⁹⁶ Här är föreskrifterna angående majestätsbrott sorterade under tre särskilda lagrum i högmålabalken. En avdelning rör inhemska uppror mot den egna konungen, ett annat lagrum behandlar uppror med hjälp av utländsk här och ett tredje rör dråp på den rättmätiga ”husbonden och herren”, här åsyftades huvudsakligen konungen.³⁹⁷

Enligt Lindberg märks det romersk-rättsliga inflytandet över Magnus Erikssons landslag bland annat genom att lagtexten samordnar uppror mot kungamakten med handlingar som syftar på övergrepp mot de personer som utövar och representerar kungens makt och rätt lokalt.

Ett annat tecken på romersk-rättsliga influenser är att också ”försök” uppmärksammades som ett gärningsmoment och därför straffbelades. Den efterföljande landslagen – Kristoffers landslag utfärdad 1442 – var identisk ifråga om brott mot majestätet med undantag för ett tillägg i konungabalken. Det nya lagrummet föreskrev att den som kränker konungen eller ”hans råd” på ett sätt som rör ”heder och ära” skulle avrättas genom halshuggning.³⁹⁸

Under 1600-talet klassificerades majestätsbrotten enligt en särskild systematik. Med stöd i de romersk-rättsliga begreppen *perduellio* och *crimen maiestatis* utarbetades ett mer övergripande begrepp *crimen lasae maiestatis in genere*, vilket omfattade två underavdelningar: *perduellio* och *crimen lasae maiestatis in specie*. Det förstnämnda begreppet fungerade, framhåller Lindberg, som en beteckning på de allra svåraste majestätsbrotten nämligen ”landsförräderi” eller ”riksförräderi”, medan det andra syftade på brott som riktades mot kungens egen person samt hans familj.³⁹⁹

Det som framför allt lyftes fram som kännetecknande för *perduellio* i 1600- och 1700-talens rättslära diskussioner var, enligt Lindberg, att denna form av förräderi utgjordes av illegitima fysiska handlingar, det vill säga handlingar som man i dagens västerländska samhällsdiskurs på ett självklart vis definierar som ”våldshandlingar”. I rikslagen var detta förräderibegrepp nära knutet till en rad föreskrifter med mycket djupa

396 Lindberg, 1992, s. 532.

397 Lindberg, 1992, s. 532.

398 Lindberg, 1992, s. 532–533.

399 Lindberg, 1992, s. 534.

historiska rötter som exempelvis ”att föra avog sköld mot riket” eller att ”göra någon våldsgärning” mot rikets konung. Uttrycket ”att föra avog sköld” hittas, som nämnts, redan i svealagarna och användes fortfarande i 1734 års lag. Andra äldre uttryck som fungerade som beteckningar på förrådiska handlingar var exempelvis ”att samla sig män tillhopa”. Enligt rikslagen var det varje undersåtes plikt att informera överheten om andra personers ”förrådiska stämplingar”. Det var även straffbart att ”sprida kring landet lögnen och falska rykten som röra rikets säkerhet”.⁴⁰⁰

Sedan medeltiden betraktades majestätsförbrytelserna dock inte enbart ur strikt legalistisk synvinkel, framhåller Lindberg. I likhet med andra förbrytelser bedömdes majestätsbrotten mot bakgrund av den religiös-moraliska ordningen och dygdeläran. I sin inledning till *Then Svenska Iurisprudentiam Criminalem* (1756) ställde juristen David Nehrman upp en rad dygder som skulle ligga till grund för det goda förhållandet mellan överhet och undersåtar: vördnad, undergivenhet, hörsamhet, trohet och heder.⁴⁰¹

Nehrman anknöt, menar Lindberg, till en moralfilosofisk diskussion som kan spåras åtminstone tillbaka till Thomas av Aquino. För Nehrman och andra skribenter var majestätsbrotten raka motsatsen till dygd. De var odygder. Andra rättslärdar under 1600- och 1700-talen betonade brottets religiösa dimensioner. För den tyske juristen och diktaren Caspar Ziegler var majestätsbrotten ett utslag av *sacrilegium*, gudlöshet.⁴⁰²

Såväl den religiösa diskursen som dygdeläran var högst betydelsefulla delar av den tidigmoderna värdegrunden. Båda framträder med skärpa i 1600-talets politiska och rättsliga diskussioner.⁴⁰³ Som jag har visat ovan var religiösa föreställningar och värderingar, även tydligt integrerade i krigslagstiftningen. Detsamma gäller dygdeläran. Som Bo H. Lindberg har poängterat var dygden trohet helt grundläggande i krigsartiklarnas paragrafer under 1600-talet och intimt kopplad till den ed som alla soldater och officerare fick svära på sin själs salighet. Den som bröt mot eden betraktades som en förrädare.⁴⁰⁴

I Karl XI:s krigsartiklar från 1683 synliggörs detta förhållande på ett mycket tydligt sätt. Under ”Tit. XIII: Om Förräderi och Kunskaps- samt Gemenskapsplägende med Fienden” föreskriver paragraf 76:

400 Efter Lindberg, 1992, s. 535.

401 Se Lindberg, 1992, s. 538–539.

402 Se Lindberg, 1992, s. 539.

403 Se t.ex. Lindberg, 1992; Collstedt, 2007.

404 Lindberg, 1992, s. 543.

Vilken Våre undersåtar eller infödde vore sin ed och trohet så förgäten, att han reste här, eller bore avogan sköld emot oss, eller Våre efterkommande, eller eljest med fienden hemligen stämplade han haver föregjort liv, ära och gods.⁴⁰⁵

Här upprättar lagstiftaren en direkt koppling mellan att bryta sin trohetsed och att begå förrådiska handlingar som att resa en här, att bära avog sköld mot kungamakten och dess efterkommande samt att ”hemligen” stämpla, det vill säga att i hemlighet planera något med fienden som på något sätt kunde skada riket och kungamakten. Att begå förrådiska handlingar var detsamma som att bryta sin trohetsed och detta innebar inte bara dödsstraff och förlust av egendom, utan också att personen fräntogs sin ära.

Den trolöse personen, edsbrytaren, betraktades således som ärelös enligt lag. Detta förhållande ställs på sin spets i paragraf 69 i Gustav II Adolfs krigsartiklar från 1621, vilken föreskriver att den som ”emot Ed och trohet handlat hava, så skole de ärelösa och till Skälmar dömas, och biltoge läggas”.⁴⁰⁶

Under 1600-talet stod majestätsbrotten i centrum för ett mångbottnat samtal som satte en rad diskurser i rörelse. Bakom lagarnas torra paragrafer och juridiska terminologi döljer sig en komplex väv av olika kunskaper och tänkesätt som växt fram och etablerats genom århundradena. De var utformade i syfte att slå vakt om såväl den kungliga personen som kungamakten politiska ställning i stort. Mot denna bakgrund torde talet om provinsbefolkningens trohet respektive trolöshet gentemot den svenska kungamakten ha bildat några av de viktigaste arenorna där de våldsamma relationerna mellan kungamakt och undersåtar skärskådades och klassificerades som antingen legitima eller illegitima.

Generalguvernör Stenbocks berättelse från 1662 bär tydlig vittnesbörd om denna problematik.

Stenbock och kampen mot den trolösa befolkningen

Den som bar yttersta ansvaret för den svenska kungamakten kamp mot den trolösa och rebelliska befolkningen åren efter Roskildefreden var generalguvernör Stenbock. I sin ämbetsberättelse reflekterar han på ett intressant sätt kring den instabila politiska situation som rådde samt kring de åtgärder som han gav order om i syfte att stävja trolösheten bland bönderna. I en diskussion om vilka följder ”Ystedske dessenten” fick i

405 1683 års Krigsartiklar, 1706, s. 815.

406 1621 års Krigsartiklar, 1706, s. 203.

Skåne och Blekinge (Stenbock hade fått information om att det fanns planer på ett danskt anfall vid Ystad) framhåller han:

Denne dessenten var i sig själv ringa och av intet värde; Men förorsakade dock så mycket i Landet, att en temmelig del bovar funnes, som ville oppvigla Allmogen och göra dem rebellisk, eftersom och vägarna uppe Skogsbygden blev osäkra och några personer del ihjalskjutna, dels illa blesserade medfarna; Vilket att stilla och förekomma jag så mycket mera igenom brev och öppna Patenter lät vara angeläget, som jag såg olägenheten vela bliva stor och sätta mig med militien på denna sidan uti någon fara och äventyr, i synnerhet och Fienden, spörjandes icke allenast Allmogen vara benägen att göra sig bifall, utan och dels alert och parat skulle något ånyo tentera; Och brachte jag det äntligen, at det blev stilla igen efter några ertappades så ock tillbörligen avstraffades, som voro de rätta banemän att hava givit undersåtarna falska och orimliga impressioner och som varde nu vist en sådan för[ä]ndring vara för dem att förmoda, att de otvivelaktligen skulle komma under sitt förra herrskap och Danska Regementet igen [...]⁴⁰⁷

Den våldsamma händelse Stenbock refererar inträffade strax efter att fredsavtalet mellan Sverige och Danmark slutits i Roskilde 1658. I maj det året gick flera hundra bönder samman i Glimåkra socken och sköt ihjäl sju ryttare ur den svenska armén.⁴⁰⁸ Enligt generalguvernören hade oroligheterna på landsbygden sin grund i att vissa personer hade börjat oppvigla bönderna mot den svenska kungamakten. Rebellernas anförare, bonden Christer Bagge samt hans närmaste män, spårades upp av en militär styrka och drogs inför krigsrätten i Kristianstad. Rebellerna dömdes till döden genom halshuggning, stegel och hjul av generalauditör Benjamin Magnus Croneborg (se analysen av detta rättsfall nedan). Hur legitimerade då Stenbock den våldsamma behandlingen av de rebelliska och trolösa undersåtarna i Skåne och Blekinge?

I sin berättelse till Kungl.Maj:t förklarar generalguvernören bestraffningsvåldet som rätt och nödvändigt utifrån flera omständigheter: Han betecknar oppviglarna som ”bovar” och antyder på så vis att de inte var några oskyldigt drabbade personer. Deras handlingar och agerande klassificerades som brottsliga och därmed som straffbara enligt lag. Stenbock betonade den osäkra och ohållbara situation som rebellerna hade givit upphov till i området. I skogsbygden var vägarna inte längre säkra och

407 Stenbock, 1850 (1662), s. 348–349.

408 Se Åberg, 1963, s. 46–47.

flera personer hade fått sätta livet till. Vidare hävdade Stenbock att det även förelåg ett yttre hot från ”Fienden”, det vill säga den danska armén. Om de rebelliska stämningarna i provinsbefolkningen inte stävjades skulle den svenska militärmakten riskera att utsättas för ”fara och äventyr”. Dödsdomarna mot uppviglarna förklarades vara nödvändiga för att förhindra att ”falska och orimliga impressioner” spreds på landsbygden om att befolkningen i Skåne och Blekinge snart skulle hamna ”under sitt förre Herrskap och Danske Regimentet”, det vill säga att återigen bli den danske kungens undersåtar.

I en lång passage i sin ämbetsberättelse försäkrar generalguvernör Stenbock Kungl.Maj:t om att han varit nitisk i sin uppgift att spåra upp och bestraffa personer som kunde innebära ett hot mot kungamakten. Resonemanget är så belysande för problematiken att jag väljer att citera stora delar av det. Stenbock skriver att han

icke ställa utur akt och i förgätenhet, att hava ett vakande öga, att få veta och förfara om några Spejare och Kunskapare sig ifrån Rikens fiender och andra illvillande insmyga med brev och bud dem emellan, att gjuta sin ondska och förgift ut ibland den enfaldige Allmoge, och uppegga dem och de andra undersåtarna till ond tro och mening om Överheten och Regimentet, samt inblåsa dem annat hopp och förtröstningar, och i sådant fall söka uppväcka obestånd i Riket och öppna den illa velande vägen till alla redeliga mäns undergång och sådant under åtskilligt sken och praetexter, är och till en del här ovan till i ödmjukhet berättat att vara efterkommen, och i synnerhet den tid kriget påstod och ystedeska dessenten skedde, då sig som berört är åtskillogo funno, vilka ville giva allmogen och andra falska och orimliga impressioner; Men såsom de uppspanades och droges till ett sådant straff, som sådana anstiftare till oro och missförstånd ägnade och borde; Alltså vann deras arga och ondskefulla uppsåt ingen framgång, utan blev dämpat, vilket Gud härefter lär giva Nåd och välsignelse att göra; Och skall jag så mycket i min förmåga står, så litet nu som för detta underlåta att efterfråga och lära känna dem som med sådana praktiker skulle angå och där de finnes draga dem till att lida och undgälla det sådana förrädeliga och skadeliga människor efter föregången rannsaking och dom bör utstå, och det med så mycken större iver, som att dessa mig anförtrödda Provincier är ett annat Kungarike och kan ske en dissimulerande Sveriges Kronas vän helt när belägne och faran av sådana Spioners illvilja, där den skulle hava någon framgång, mera undergiven och till äventyrs andre Eders Kungl.Maj:ts Lanskapet och Furstendömen.⁴⁰⁹

409 Stenbock 1850 (1662), s. 378–379.

Stenbock ställer här den sköra relationen mellan den svenska kungamakten och provinsbefolkningen i blixbelysning och han inskärper sin övertygelse om att varje tendens till att störta den politiska ordning som fastslogs i Roskildefreden borde slås ned med full kraft. Uppviglare, spioner och andra som försökte ”väcka obestånd i Riket” skulle spåras upp och bestraffas hårt för sina förrådiska handlingar. Detta var särskilt betydelsefullt i provinserna, menade Stenbock, där risken för trolöshet var större än i andra delar av Kungl.Maj:ts rike.

Av generalguvernörens resonemang framgår vidare att förräderi inte enbart betraktades som ett allvarligt politiskt hot utan också som ett moraliskt. Genom att beteckna förrådiska handlingar, intentioner och emotioner som uttryck för ”ondska”, ”illvilja”, ”arghet” och ”ond tro” inordnades de i ett större religiös-moraliskt meningssammanhang. De uppfattades med andra ord som tydliga tecken på ett okristet och odygdigt agerande. Generalguvernören beskriver vidare landsbygdsbefolkningen som ”enfaldig”. Enligt *SAOB* hade begreppet flera innebörder under tidigmodern tid. Det kunde syfta på dumhet, intellektuell klenrognhet och ohyfsat beteende, men också på oskuldskraft och naivitet.⁴¹⁰ Vad Stenbock avsåg med att beteckna allmogen som ”enfaldig” framgår förvisso inte explicit i berättelsen. Men av sammanhanget kan man sluta sig till att bönderna på grund av deras ”enfald” ansågs som hjälplösa och därför mycket mottagliga för uppviglarnas onda intentioner.

Sammanfattande diskussion

Detta kapitel har behandlat synen på våld mot lokalbefolkning i provinspolitisk diskurs. Särskilt fokus har riktats mot hur våld mot lokalbefolkningen i Skåne och Blekinge kunde konstrueras som legitima respektive illegitima handlingar. Kapitlet består av två delar: Den första delen behandlar diskursen kring militärers illegitima våldshandlingar mot lokalbefolkningen/violentia och i den andra delen utforskas huvudsakligen diskursen kring statligt/legitimt våld/potestas. Som grund för analysen fungerade generalguvernörerna Stenbocks, Banérs och Aschebergs ämbetsberättelser, vilka täcker in större delen av 1600-talets andra hälft, från Roskildefreden och framåt. Sett över denna tidsaxel kan både likheter och skillnader i generalguvernörernas ståndpunkter ifråga om våld.

De två första generalguvernörernas huvudsakliga inställning var att

⁴¹⁰ *SAOB*, sökord ”enfaldig”.

befolkningen i de införlivade områdena skulle behandlas rättvist och med återhållsamhet. De lokala myndigheterna och militärmakten skulle verka för undersåtarnas skydd och säkerhet. Militärer som bröt mot lagen och gjorde sig skyldiga till övergrepp, misshandel, våldtäkter och dråp skulle dras inför rätta och avdömas i domstol. Både Stenbock och Banér gör gällande att de hade strävat efter att behandla befolkningen ”väl”, utan bruket av fysiskt våld. De hade tillåtit invånarna i Skåne och Blekinge att tillämpa sina gamla lagar, sedvänjor, språk och kyrkoordningar. I både Stenbocks eller Banérs ämbetsberättelser framtonar i den meningen ett diskursivt släktskap med juristen och naturrettfilosofen Hugo Grotius resonemang i verket *De jure belli ac pacis* (1625). Här lanserar han sin uppfattning om att herraväldet över ett erövrat område bäst bibehålls genom att fursten för en återhållsam politik och behandlar sina nya undersåtar med barmhärtighet och mildhet.

Det fanns emellertid situationer när bruket av fysiskt våld mot befolkningen kunde bli ett nödvändigt medel i syfte att behålla kontrollen över området och dess invånare. I synnerhet Stenbock uttrycker en sådan inställning. Trolösa personer och grupper som förrädare, rebeller och snapphanar innebar ett allvarligt hot mot den politiska ordning som den svenska kungamakten representerade. För att stävja trolösheten och för att avvärja hotet mot den politiska ordningen krävdes hårdföra metoder. I sådana situationer betraktades bruket av våld och stränga straff som legitimt och nödvändigt och som ett uttryck för *potestas*.

I Aschebergs berättelse märks knappt en enda liten notis om militärens våld och övergrepp mot civilbefolkningen. Den stora frågan var hur provinsbefolkningens trolöshet gentemot den svenska kungamakten skulle bemästras. Fysiskt våld var en verkninglös strategi i kampen mot trolösheten, hävdade Ascheberg. Istället skulle trolösheten gentemot den svenska kungamakten bekämpas från grunden genom att sådant som rättsskipning, moral, språk, kultur och samhällsorganisation likriktades efter svenskt mönster.

Krigsrätten och synen på militärers våld mot lokalbefolkning

När Benjamin Magnus Croneborg påbörjade sin tjänst som generalauditör över de militära domstolarna i Skåne och Blekinge möttes han av ett samhälle där det senaste kriget mot Danmark hade avsatt djupa spår. Upprustningen av den militära organisationen var i full gång, vilket medförde nya pålagor. Soldatutskrivningarna ökade och det säkerhetspolitiska läget krävde en permanent närvaro av soldater som patrullerade området. Soldaternas kost och logi löstes genom att de inkvarterades i lokalbefolkningens hem och gårdar. Detta ledde till konflikter mellan militärer och bönder som ibland urartade i våld och dråp.

I synnerhet de så kallade zelenska ryttarna, vilka likt marodörerna i Hans Jakob Christoffel von Grimmelshausens *Der abenteuerliche Simplicissimus Teutsch* (1669) gjorde sig skyldiga till plundringar, våldtäkter, misshandel och dråp, förvärrade situationen för landsbygdsbefolkningen ytterligare.

Det här kapitlet behandlar våldsdiskursens utformning vid de militära domstolarnas hantering och bedömning av militärers våld mot lokalbefolkningen i Skåne och Blekinge under perioden 1658–1700. Min utgångspunkt är att rätten i vid mening kan ses som en social och diskursiv arena, det vill säga som ett område där världsbilder och tänkesätt sattes i gungning och bröts mot varandra när människor med sina kunskapers och föreställningars hjälp satte ord på våldsamma händelser.⁴¹¹

411 Metoder för att läsa de rättsliga texterna har utvecklats efter hand med inspiration från nyare antropologisk kulturteori, litteraturteori, berättelseanalys, diskursanalys, begreppsanalys och retorikanalys. Det historiskt-antropologiska perspektivet att se det rättsliga materialet som ”text” i Clifford Geertz och Robert Darntons anda återfinns hos t.ex. Gudrun Andersson, 1998, s. 47–49. Rättsliga texter har också analyserats som berättelser, se t.ex. Davis, 1987; Telste, 1997, s. 75–82; Telste, 1999; Lövkrona, 1999, s. 31–47; Lennartsson, 1999, s. 58–78. Historikern Andreas Marklund läser det rättsliga

Via det militära rättsväsendet och dess lärda, professionella jurister – som generalauditör Croneborg – trädde tidens rättsvetenskapliga kultur in i lokalsamhället. Med detta följde, kan man förmoda, en anknytning till en större och mer anonym offentlighet och skriftkultur med helt eller delvis andra uppfattningar om vad kunskap var och hur den kunde nås och kommuniceras än de som existerade i lokalsamhället.

Detta aktualiserar en rad viktiga frågor: Hur såg de militära juristerna, domarna och domstolens övriga representanter på kunskapandet om våld? Hur eftersöktes, säkerställdes och presenterades kunskaper om våldshandlingar i den rättsliga praktiken? Andra viktiga frågeställningar i detta kapitel rör hur gränser mellan legitimt och illegitimt våld drogs i rättsliga sammanhang. Urskiljer rättslärda, domare och vittnen en utsatt och svagare part och i så fall när och på vilka grunder? Vilken roll spelade omständigheter som kön, ålder och social position i rättens bedömning? Hur formades med andra ord bilden av ”förövaren” respektive ”den oskyldigt lidande människan”? Jag har här valt att närmare belysa problematiken utifrån fem övergripande och stundtals överlappande områden där diskursen kring ”våld” mot lokalbefolkningen kommer till uttryck:

- Våld under trupprörelser och patrullering
- Husvåldet och kampen om gårdarna
- Våldsamma värvningar
- Plundringsvåldet
- Kungamaktens kamp mot rebeller och snapphanar

Våld under trupprörelser och patrullering

Freden i Roskilde 1658 bröts nästan omgående av den svenske kungen Karl X Gustav. Under större delen av perioden 1657–1660 rådde således ett krigstillstånd mellan Sverige och Danmark. Striderna utkämpades huvudsakligen väster om Öresund, på den danske kungens territorium. På andra sidan Öresund, i Skåne och Blekinge som nyss införlivats i kungariket Sverige, påbörjades arbetet med att säkra området från inre och yttre hot. Som ett led i sin försvars- och säkerhetspolitik placerade den svenska kungamakten runt 1 200 militärer i regionen. Den militära

materialet bl.a. utifrån ett begreppshistoriskt perspektiv som utvecklats av den tyske historikern Reinhardt Koselleck, se Marklund, 2004, s. 26–31. Flera historiker kombinerar olika diskursanalytiska perspektiv, se t.ex. Dinges, 1993; Dinges, 1994, s. 30–42; Sandmo, 1999, s. 90–95; Bergenlöv, 2004, s. 29–53; Collstedt, 2007, s. 33–44.

närvaron framstod som djupt problematisk av samtida iakttagare. De ständiga patrulleringarna och trupprörelserna betraktades som nödvändiga av kungamakten. Men i dess kölvatten följde också våld och övergrepp mot civilbefolkningen.

Violentia i blixtbelysning

I juni 1658 hade en lång rad anmälningar inkommit till myndigheternas granskning från befolkningen i trakten kring Bodekull i Blekinge. Här berättas bland annat om en ryttmästare som sig ”oskickligen hava förehållit och Bönderna med pressurer illa hanterat”, om en korpral som ”hava ihjälskjutit en borgare uti Sölvesborg”, om ryttare som ”hava ihjälslagit en gammal kvinna och eljest tillika med andel överste Fersens tjänare nedhuggit en bonde”.⁴¹² Det berättas vidare om en ryttare som ”beskyllds för att ha ”våldtagit en Hustru och om en annan som ”hava bundit en havande kvinna att hon [...] hava skada tagit till sitt foster.”⁴¹³

Notiserna är kortfattade och berättar om dråp, misshandel, våldtäkter och officerares maktmissbruk. Att lokalbefolkningen uppfattade och kategoriserade sådana handlingar som illegitima och eventuellt rättsstridiga råder det ingen större tvekan om. Det är inte minst klagomålen och anmälningarna i sig ett tecken på. Vad som framstår som problematiskt i sammanhanget är vad som gjorde handlingarna oacceptabla och om de skulle bestraffas eller inte. Som Erling Sandmo har noterat i sin undersökning av våldsdiskursen på norska landsbygden under 1600-talet var bedömningen av fysisk maktutövning ingen enkel fråga om handlingens yttre fysiska aspekter. Med andra ord var handlingar som vi idag betraktar som illegitima övergrepp under 1600-talet inte nödvändigtvis och alltid ”våld” i betydelsen av *violentia*.

Kategoriseringen av fysisk maktutövning som legitim (*potestas*) respektive illegitim (*violentia*) var beroende av situation och sammanhang och av vilka de inblandade parterna var. Trots den fåordiga utformningen är beskrivningarna av ryttarnas framfart bland lokalbefolkningen i Blekinge 1658 paradoxalt nog ändå detaljerade. Vid närmare betraktande framställs våldshandlingarna aldrig som isolerade utan som inordnade i olika meningssammanhang. De män som ryttarna sköt eller högg ihjäl omnämns som ”bönderna”, ”en bonde”, ”en borgare”, ”en bondes son”.

412 GGK, DIII ba:1, 1658, opag. datum okänt.

413 GGK, DIII ba:1, ”Sockenprästens skrivelse”, 1658, opag. datum okänt.

Övergripen mot kvinnorna görs explicita genom formuleringar som ”en gammal kvinna”, ”en hustru”, ”en havande kvinna”, vars foster hade lidit skada av ryttarens handlingar. Klassificeringarna rymmer för det första en uppenbar genusdimension. Mäns och kvinnors utsatthet lyfts fram på olika vis. Det manliga offret synliggörs mot bakgrund av faktorer och positioner som ståndstillhörighet och ålder. Det kvinnliga offret lyfts fram mot bakgrund av hennes ålder, hennes ”civilstånd” samt havandeskap. På detta vis uppmärksammades utsattheten. Men närmare än så kommer vi inte de människor som drabbades av ryttarnas övergrepp. De knyts till sin sociala position, som bonde, borgare, åldring, barn, kvinna, hustru, havande.

Trots att såväl allmän lag som krigsartiklarna föreskrev stränga straff för våldtäkter är antalet lagförda våldtäktsmål och avkunnade domar ytterst få i det militärrättsliga materialet. Att våldtäkter ändå uppmärksammades av lokala myndigheter och andra iakttagare i provinserna genom olika kanaler står dock klart.

I samband med den ovan nämnda rannsakingen i Bodekull 1658 klagade lokalbefolkningen över att

Kvartersmästaren Hans Wandmann under Liv Compagniet haver uti Sverige våldtagit en kvinns person och det samma här sökt fullbringa med en hustru varigenom hon är illa blivit hanterad, satt vid Regementet uti järn som föregavs, vilken några gånger blev begärt att överleveras, men av översten intet efterkommit. [...] Överstens Tjänare med en Corporal beskyldes hava ihjälslagit en Bonde, och tjänaren som var en Fransos och det grovaste saken gjort haver som eljest igenomstuckit en dräng som ännu lever, är bortrymd, som berättas av översten. [...] Tre Ryttare hava under öppen himmel i Folkets närvaro våldtagit en pigga; en där av haver översten låtit arkebusera och de 2 övriga blev i arrest vid regementet.⁴¹⁴

Här framtonar en bild av hur militärmakten hanterade manskapets framfart i lokalsamhället. I rapporten anklagas kvartersmästaren Wandmann för att ha ”våldtagit en kvinns person” samt ”illa hanterat” en annan kvinna efter att ha misslyckats med att fullborda samlaget med henne. Kvartersmästaren fängslades för sina brott. Vidare hade överste Fersens franske tjänare, tillsammans med en korporal vid samma regemente, slagit ihjäl en bonde. Men den franske tjänaren som hade ”den grovaste saken

414 GGK, DIII ba:1, 1658, opag., datum okänt.

gjort” och som dessutom hade genomstickit en dräng, hade rymt från regementet. Korpralen tycks inte ha blivit bestraffad för dråpet. Slutligen uppdagades det att tre ryttare ”i Folkets närvaro” hade våldtagit en piga. Översten, som bar det yttersta ansvaret för manskapets disciplin, hade bestraffat våldtäktsmännen med att låta arkebusera en av ryttarna och sätta de övriga två i arrest. Sett mot denna bakgrund tycks överstens hållning gentemot manskapets handlingar vara ambivalent. Han fängslar och arresterar de meniga soldaterna och markerar därmed att dråpen och våldtäkterna var oacceptabla, men bara kvartersmästaren slapp straff. Och av de tre ryttare som våldtog en piga avrättades endast en.

Här kommer anmälningarna om våld mot kvinnor samt våldtäkter och gruppvåldtäkter fram i samband med andra rapporter om fysiskt våld mot män ur lokalbefolkningen samt stölder. Som jag har berört tidigare finns det fog för tanken att detta sannolikt var en viktig förutsättning för att våldtäkterna överhuvudtaget skulle komma till myndigheterna kännedom. Som sagt har tidigare forskning bland annat pekat på att kyrkans och religionens starkt fördömande syn på både förövaren och den våldtagna kvinnan, samt djupt rotade föreställningar om dygd, heder och ära kunde innebära att det rättsliga offentlighöret av våldtäkter inverkade negativt på såväl kvinnans som hennes mans och familjs heder och anseende som goda kristna människor. Som Marie Lindstedt Cronberg har framhållit kan även den stränga bevisbördan i våldtäktsmål ha medfört att kvinnan inte såg någon möjlighet att bli trodd av rätten och därför inte gjort någon anmälan.⁴¹⁵

I de kortfattade notiserna och rapporterna om dråp, misshandel och våldtäkter kommer diskursen om *violentia* till uttryck. Den har en uppenbar ”lokal” förankring genom de klagomål och anmälningar som inkom till myndigheterna. Men de ”lokala” kunskaperna om vilka de drabbade personerna var synliggörs inte här. Personerna nämns inte vid namn och är alltså inte individualiserade i det avseendet. Och kanske var sådana kunskaper inte heller betydelsefulla i just detta sammanhang. Sannolikt var de korta notiserna en sammanställning av de klagomål som lokalbefolkningen hade framfört och som sedan skulle utredas närmare av domstolen. Inte desto mindre vittnar de lakoniska sammanfattningarna om att formuleringarna var noga uttänkta. Här saknas förvisso direkta referenser till den vidare normbildningen som låg i tiden. Men klassifi-

415 Lindstedt Cronberg, 1997, s. 126.

ceringarna vittnar ändå om ett diskursivt släktskap med de grupper som både doktrinen om *jus in bello* och de svenska krigsartiklarna lyfter fram som särskilt utsatta och i behov av skydd. Att myndigheterna tog anmälningarna om dråp, misshandel och våldtäkter på allvar och såg det illegitima i ryttarnas handlingar står klart, även om den rättsliga hanteringen kan framstå som ambivalent sedd i relation till lagens stränga föreskrifter.

Våldet mot obeväpnade

En knappt månad före ryttarnas våldsamma framfart bland befolkningen i Bodekull hölls krigsrätt angående några ryttares ”dråp och övervåld” mot bönderna i Ramdala socken. Till grund för rättens bedömning låg bland annat en anmälan – en ”sannfärdig berättelse” – samt ett längre referat av såväl böndernas som ryttarnas redogörelser, båda författade av sockenprästen i Ramdala.

Prästen berättade att han hade varit hos sin granne. När han gick tillbaka i riktning mot Ramdala möttes han av de sex ryttarna. De hade, skriver han, nyligen slagit upp dörren i en av gårdarna och tagit

en piga hennes bästa kläder, skjutit en Karl genom livet med en Degen den ena hand på samma Karl fördärvat, Slagit eller huggit en annan slätt vapenlös man, några farliga sår i sitt huvud huggit honom, den ena hand fördärvat, stuckit honom genom ett styng i det ena lår, varöver han är blivit mycket eländig. Item haver huggit en liten dräng som förr mer en Kröppling[.]⁴¹⁶

Rättens beteckning ”övervåld” markerar att våldet var orimligt och oproportionerligt till situationen. I prästens berättelse framhävs brutaliteten i våldet, på samma sätt som i de korta notiserna ovan, genom att han fäster uppmärksamheten vid sådant som att männen var ”vapenlösa” och att drängen var ”liten” och krympling.

Prästen berättar vidare att en av ryttarna tog honom ”som jag hade varit en annan missdådare som skulle härledas till fängsel. Där med måste jag gå med dem, och där jag icke kunde komma så fast avsted, nödde de mig att till att löpa” och, fortsätter han, de slog ”mig 2 slag med en piska över ryggen, på en tunn tröja som jag hade på, ty drängen hade min kjortel att bära”.⁴¹⁷ Genom att beskriva hur tunt klädd han var då piskrappen slog ned på hans rygg markerar prästen att våldet var särskilt smärtsamt och grymt.

416 GGK DIII ba:I, ”Sockenprästens skrivelse”, 1658-05-23, opag.

417 GGK DIII ba:I, ”Sockenprästens skrivelse”, 1658-05-23, opag.

Genom prästens referat tecknas en än utförligare bild av den våldsamma incidenten. Våldsskildringarna är här mer explicita ifråga om ryttarnas brutalitet och dessutom mer emotionellt laddade. Prästen inleder med att beskriva ”huruledes de tyska ryttarna är hemkommen till Ramdala, och göre stor överlast och manddråp, då kom de först en Qvinnas gård, vid namn Gertrud Anders och steg av hästen, och Qvinnfolken av frukt gingo in, och de [ryttarna] slog ned dörren”.⁴¹⁸

Byborna försökte fly och gömma sig, kan vi läsa i sammandraget, men ryttarna ”fann en man vid namn Nils Jonsson, som de igenom sköt och högg huvudet sönder och den ena hand, så han där bliva en död bliven, dock han hade varken vapen eller värja på sig eller talte dem något ont.” De högg en annan dräng ”3 stora hugg i huvudet, sedan kom de till en Kvinna, och drog deras degerne [värja av tyskans Degen] och sagde de skulle hugga hennes huvud i stycken om hon icke viste dem hennes man”.⁴¹⁹

Här beskrivs hur ryttarna sköt Nils Jonson och högg tre ”stora hugg” i hans huvud trots att han var obebäpnad och inte hade sagt något ”ont” till dem. Med hänvisning till antalet hugg i huvudet samt hot om att kvinnan skulle få sitt huvud sönderhugget om hon inte avslöjade var hennes man befann sig markeras grymheten ytterligare. Vidare omnämns några av de drabbade personerna vid namn. På detta vis individualiseras offren och urskiljs från mängden. Berättelsen rymmer således dels framställningar av våld som något som drabbar en oidentifierad grupp människor, men också skildringar som går på djupet och där våldet tydligare drabbar, lemlästar och förgör enskilda individer. Våldet tillskrivs därmed olika betydelser och effekter.

Även ryttarna kommer ”till tals” i prästens skrivelse. Ryttarna hade hävdat att ”bönderna var efter dem” och att de var bebäpnade med störar. Bönderna hade för avsikt att slå dem, menade ryttarna, men att de ”där kom icke där till”.⁴²⁰ Ryttarna rättfärdigar således sitt våld genom att hävda att bönderna var bebäpnade och att de var våldsbenägna. Här framtonar alltså en helt annan bild av händelsen och de inblandade personerna än den prästen presenterade för myndigheterna. Ytterligare ett intressant exempel på hur våldet beskrivs från ett annat perspektiv än böndernas är ryttaren Jörgens skildring. Han berättade att han ”då kom ridandes

418 GGK DIII ba:1, ”Sockenprästens skrivelse”, 1658-05-23, opag.

419 GGK DIII ba:1, ”Sockenprästens skrivelse”, 1658-05-23, opag.

420 GGK DIII ba:1, ”Sockenprästens skrivelse”, 1658-05-23, opag.

från Lyckeby och mot Ramdala, då kom tre Ryttare och mötte oss och sagde vill ni följa oss här opp till krogen, här är så många Snapphanar, vi hava allt tagit en bössa från dem[.]”⁴²¹Av referatet framgår vidare att Jörgen ryttare, när han hade kommit till en av gårdarna i Ramdala, hade konfronterats med bonden Nilson som

slog efter honom med en Stör, då sade Jörgen slå intet där med ville han slaga mig med en Stege då tog jag min Pistol och sköt honom så han falt omkull, då ropte han, och bad de skulle låta honom leva, då red Tommas till honom och högg honom som han låg på marken i huvudet med en Sabel sedan red de där fram och oppå backen mot en annan gård och där stod några bönder som sköt 6 skott efter dem då red de därifrån och ville rida tillbaka igen [.]⁴²²

Genom att framhålla att det fanns många snapphanar i området och att de varit beväpnade med bössor samt att de också brukat olika former av våld mot ryttarna placerades våldet i andra meningssammanhang. Prästens berättelse synliggör uppfattningar om att våld mot obehäpnade ansågs som grymt och oacceptabelt. Samtidigt visar hans redogörelser även att det också fanns röster som hävdade motsatsen. I det enskilda fallet definierades våldets mening med avseende på vilka de inblandade personerna var eller troddes vara. Problematiken ställs på sin spets i berättelsen när ryttarna hävdar att våldet hade riktats mot beväpnade bönder och snapphanar.

Hur såg då krigsrättens ledamöter på ryttarnas våld? Hur resonerade de kring domen? Krigsrättens ledamöter var en löjtnant, en ryttmästare, en major och en överste, vilken satt som ordförande. Löjtnanten formulerade bedömning av ryttarna:

Anbelangandes de 3 personer näml. Ola Larson, Jörgen Rasinsky och Tommas, de efter som föreskrevne Olof Lauridsen hava varit först anfang till denna gärning föregripandes för de tre Tyska Ryttarna att skulle varit Snapphanar så vil som illa huggit den lilla drängen, som då tillförende var innanför, utan någon orsak [...] och samma olycka begånget varför de synes de alla tre att vara lika straffskyldiga [...] och vilken det då tillkommer han Arkebuseras, och den som slog prästen uti 48 timmar att stå på Pålen och de övriga 2 ryttare att straffas till Järn och Fängsel.⁴²³

421 GGK DIII ba:1, ”Sockenprästens skrivelse”, 1658-05-23, opag.

422 GGK DIII ba:1, ”Sockenprästens skrivelse”, 1658-05-23, opag.

423 GGK DIII ba:1, ”Krigsrättens dom”, 1658-05-23, opag.

I löjtnantens bedömning definieras våldet som illegitimt. Det är *violen-tia* det handlar om, det vill säga brutala fysiska övergrepp på oskyldiga personer. Indirekt avfärdar han tanken om att bönderna skulle ha varit snapphanar och fäster sedan uppmärksamheten vid ryttarnas våld mot den ”lilla drängen”. I likhet med prästens berättelse formas bilden av drängens utsatthet som särskilt uppseendeväckande med hänvisningen till hans fysik och/eller hans ålder. Det är intressant att notera att såväl prästen som löjtnanten lokaliserar en svagare part bland de våldsdrabbade personerna.

Ryttmästaren har samma grundinställning som löjtnanten, men betonar andra aspekter. Han skriver:

Att Ola Larson som i all den olycka haver varit skyldig så väl som rövat och fråntagit folk deras gods, och där förutom huggit den vanföre lille drängen, är den förpliktig till att Arkebuseras och de tu som sköt och högg den bonde till döde [...] för samma sak skall Arkebuseras och de Ryttare som hava slagit prästen att stå 48 timmar och de 2 övriga ryttare skall straffas med fängelse och järn.⁴²⁴

Ryttmästaren fäster i sin bedömning uppmärksamheten vid att en av ryttarna också stulit från bönderna, vilket förtydligar uppfattningen om ryttarnas skuld. I likhet med löjtnanten framhäver ryttmästaren våldet mot ”den lille drängen”, men han tillägger att drängen var ”vanför”, det vill säga att han led av någon form av kroppslig nedsättning. På detta vis förstärktes bilden av drängens utsatthet.

Även majoren delar på flera punkter ryttmästarens och löjtnantens bedömningar angående straffen, men han formulerar sig på ett sätt som skiljer sig från de föregående rättsliga representanterna. Majoren var övertygad om att ryttaren Ola Larsson var den som bar skulden till händelsen. Det var han som först ”gjort husvåld och rövat”, menade majoren. Så tillskriver majoren den våldsamma händelsen ytterligare en meningsbärande dimension, nämligen ”husvåld”. Ryttaren hade angripit bönderna i deras hus som enligt lag var en fredad sfär. För detta skulle ryttaren, enligt majorens bedömning, avrättas genom arkebusering, enligt paragraf 92 i krigsartiklarna.

Den ryttare som slog prästen skulle dömas till fyra dagar vid skampå-len och de två ryttarna som ”varit med i följe” skulle dömas till att sitta ”tre timmar på hästen”.⁴²⁵

424 GGK DIII ba:1, ”Krigsrättens dom”, 1658-05-23, opag.

425 GGK DIII ba:1, ”Krigsrättens dom”, 1658-05-23, opag.

Även överstens dom skiljer sig från de övriga officerarnas på ett par punkter. Hans dom löd:

Allt de tre Ryttare nämn Olof Larsson, Jörgen Rassinsky och Tommas är alla lika skyldiga och bör för deras begångna gärningar att lida till döden alla ta och den Ryttare som haver slagit Prästen att löpa gatulopp 6 gånger genom 100 man och de 2 övriga Ryttarna att straffas i fängsel och järn på 14 dagars tid.⁴²⁶

Här omnämns varken den dräpte bonden eller den ”lille drängen”. Övers-ten koncentrerar istället sin bedömning på förövarna och deras straff. De tre ryttarna som begått husvåld, dräpt och rövat dömdes till döden. Den ryttare som slog prästen med piska skulle bestraffas med sex gatlopp genom hundra man och de övriga två ryttarna med fängelse. Det bevarade materialet ger ingen information om huruvida krigsrättens domar verkställdes, men det är av mindre betydelse här.

Prästens skrivelser och krigsrättens bedömningar är i sig högst intresanta och säger mycket om gränserna för militärens legitima våld mot lokalbefolkningen i ett krigshärjat och politiskt oroligt område under 1600-talet. Särskilt intressant och framträdande är den uppmärksamhet som visas böndernas utsatthet. Prästen och samtliga ledamöter, med undantag för översten, uppmärksammar i synnerhet den ”lilla drängen”. Dennes utsatthet definieras mot bakgrund av hans kroppsliga nedsättning och eventuellt också hans ålder. Han var ”liten” och ”vanför”.

Några explicita referenser till exempelvis Hugo Grotius och dennes syn på *jus in bello* finns inte. Men majoren hänvisar till krigsartiklarna vilka, som jag visat ovan, var en del av samma etiska och rättsfilosofiska landskap. Hanteringen och bedömningen av ryttarnas våld mot bönderna vittnar om att det bland representanterna i den militära domstolen och lokalbefolkningen i Ramdala socken i Blekinge 1659 – områden långt ifrån tidens intellektuella miljöer och moralfilosofiska debatter – rådde en diskurs som inte ”bara” fokuserade förövare och straff, utan också uppmärksammade människors utsatthet och oskyldiga lidande.

Ett våldsbrott höljt i dunkel

Under perioden 1658–1660 inkom en rad anmälningar till myndigheterna om ryttares våld och övergrepp mot civilbefolkningen och flera av dem lagfördes. Ett av de ärenden som uppmärksammades av det mi-

426 GGK DIII ba:1, ”Krigsrättens dom”, 1658-05-23, opag.

litära rättsväsendet handlade om en bonde i Alfastorp som hade blivit ihjälskjuten. Två ryttare vid namn Anders Svensson och Olof Andersson var misstänkta för dådet, men de nekade ihärdigt till brott. Den nyttillträdde generalauditör Croneborg inledde en utdragen rannsaking. Den rättsliga hanteringen av fallet är intressant i flera avseenden, inte minst därför att den ger en särskilt god inblick i hur den militära domstolen rent konkret kunde gå tillväga för att söka bevis vid svårlösta våldsbrott. I en vidare mening visar fallet hur intimt bedömningen av våld som legitimt respektive illegitimt hänger samman med hur fakta eftersöks och presenteras i offentliga sammanhang.

Rätten inledde förhöret med ryttaren Anders Svensson med frågan om han ”icke nyligen hade avskjutit sin pistol”, vilket ryttaren nekade till, fastän ”det nogsamnt kunde skönjas att den nyligen avskjuten var”.⁴²⁷ Genom teknisk bevisning stärktes så rätten i sina misstankar om att ryttaren inte talade sanning. För att skapa sig en bild av den misstänkte ryttaren samt för att fastställa att ryttaren hade varit i Alvestorp vid tiden för skottlösningen inkallades två bönder som sade sig känna Anders Svensson väl. Särskilt bonden Per Jonsson eftersom ”Ryttaren hade dragit värjan mot honom och velat huggas uti hans egen gård”.⁴²⁸ Ryttaren nekade även till detta. Per Jonsson berättade vidare att Anders Svensson hade varit i Alvestorp för åtta dagar sedan

och då tagit en Nyckel med sig utur hans dörr. Den 28 Hujus som var på Mickelsmässoafton, hade han om middagstiden åter varit där i byn med en av de förra Ryttare, vilken för 8 dagar där hade varit och hade haft en brun häst med en vit stjärna och då hade han, Anders Svensson blottat sin värja, Per Jonsson, med dessa bägge Ryttare som hade haft sina Värjor och Pistoler, var också en ung dräng, i följe utan gevär. Vidare sade han att dessa 3 personer voro på nästföljande Natt och den tiden då hanen [tuppen] gol åter komna till byn, och då skjutit två skott på en Bonde Märten Hansson bemäld, den som först hava skjutit hade intet råkat på honom, mer än genom Rocken, medan, som sist sköt haver träffat honom genom låret. Hem bekände han, att de nogsamnt hade haft spår, det de voro komna från Klugstorp och gått dit tillbaka igen.⁴²⁹

Den andra bonden som inkallades av rätten kunde bekräfta Per Jonssons detaljerade berättelse. Bönderna kunde således intyga för rätten att

427 GGK DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1659-09-30, opag.

428 GGK DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1659-09-30, opag.

429 GGK DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1659-09-30, opag.

det verkligen var de brottsmisstänkta ryttarna som hade skjutit bonden. De kunde dessutom noggrant redogöra för hur ryttarens häst såg ut, för tidpunkten för dådet, samt för hur skotten träffade. Ryttaren Anders Svensson ville ”slätt intet bekänna, det han hade skjutit, utan nekade alldeles därtill”. Men efter ett tag bekände han ”att den hade skjutit, som hade suttit på den bruna hästen”, varpå rätten frågade honom ”om det är densamma häst som nu står på gården? Vartill han kikandes genom fönstren svarade Ja.” Därefter inkallades den andra ryttaren Olof Andersson som ”bekände sig hava varit i Klugstorp, där tagit 2 gäss, men nekade alldeles därtill, det han hade varit i andra byn Alfastorp, där Bonden var skjuten, doch måste han bekänna det han hade haft den bruna hästen, som nu står neder på gården”.⁴³⁰ Genom Olof Anderssons bekännelse gavs rätten ytterligare indicier på att han hade med pistolskjutningen att göra. Rättens representanter riktade sig sedan mot den unge drängen, som enligt vittnena hade varit med ryttarna vid skottlossningen.

Rätten fäster stor uppmärksamhet vid tidpunkten för skottlossningen. Vid ett tidigare förhör hade den unge drängen Peder Månsson nämligen berättat att han och ryttarna hade lämnat Klugstorp ”i dagningen”. Men vid rättens fortsatta förhör ändrade han sin bekännelse. Han berättade då att ”det varit om den tiden, då Tuppen gånge och måste alltså säga det han hade ljugit”. Att ljuga under förhör var, som jag redan har framhållit, ett ytterst allvarligt brott och Peder

fömanades med största allvar det han med goda skulle bekänna, vem som hade skjutit, vilket han dock ingalunda gjorde förrän han med handskruvarne där till blev bracht, då han omsider bekände, det han varit med i byn Alfastorp, men intet i gården [...].⁴³¹

I syfte att pressa fram en bekännelse av drängen tillgriper rätten ”handskruvarna”. Bruket av tortyr var som nämnts ovanligt i svensk rättsskipning under 1600-talet. Även krigsartiklarna betonar som sagt att tortyr var osäker och farlig som förhörsmetod. Men för generalauditör Croneborg och krigsrätten var framtvingandet av en bekännelse av största betydelse.

Tortyren ledde till ytterligare bekännelser från drängen. Han berättade att

430 GGK DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1659-09-30, opag.

431 GGK DIII ba 1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1659-09-30, opag.

den med den röda Rocken, som är Anders Svensson hade ridit främst och först till gården och den andra efter, och då hade han hört 2 skott, Bekände ock, att de hade sagt sig emellan att den första vi ser skola vi skjuta åt. Jämväl ock att de sedan hade ridit ifrån denna byn till Klugstorp igen, och då där tagit gäss. Inkallades Anders Svensson, vilken Peder Månsson då i ögonen sade, det han hade ridit först fram och skjutit var till han alldeles nekade. Inkom Olof Andersson, vilken bemalte Peder i lika måtto under ögonen sade, att de hade skjutit.⁴³²

Förhöret med drängen genomfördes bakom lyckta dörrar. När bekännelsen var gjord konfronterades drängen med ryttarna och han pekade ut Anders Svensson som den person som avlossat det första skottet mot bonden. Därefter uppstår dramatik i rättsalen. Ryttaren Olof sade till drängen: ”Gud nåde din själ, du kan sådant icke med sanningen säga; Då tog denne Peter på gråta, och nekade alldeles sin förra bekännelse, dock sägandes att de i byn fuller från honom hade ridit till gården, Men ingen skott hade han hört, Blev fördenskull åter utförd och i handklovarna hårt uppslagen.”⁴³³

Här ställs sanningsproblematiken i skarp belysning. Under tortyr bekände drängen att ryttarna var skyldiga till skottlossningen, men vid konfrontationen med ryttarna ändrar han sig igen. Genom att utropa ”Gud nåde din själ, du kan sådant icke med sanningen säga” riktar ryttern Olof Andersson ett hot med starka religiösa kopplingar mot drängen. Innebörden var klar: Den som ljög och baktalade sin nästa väckte Guds vrede och straffet för ett sådant brott var själens eviga osalighet. Att hotet upplevdes som reellt framgår av rättens notis om att drängen började gråta. Eftersom rätten inte lyckats pressa fram en bestående bekännelse fördes drängen ut och beslogs ännu en gång med handklovar.

Ryttarna fortsatte emellertid att neka till brottet och drängen Peter Månsson fördes återigen in i rättsalen. Rätten förmanade honom

till att bekänna sanningen, vilken äntligen med allsomstörsta mödo förmedelst handklovarna och stort hot det han skulle överantvardas Bödelens tortyr kom till sin förra bekännelse, dock att han allenast hade hört ett rätt skott. Och sade bägge Rytterna under ögonen, att de hade skjutit. Olof Andersson nekade ännu, att hava varit i Alfastorp.⁴³⁴

432 GGK DIII ba 1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1659-09-30, opag.

433 GGK DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1659-09-30, opag.

434 GGK DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1659-09-30, opag.

Efter att ha inkallats andra gången och under hot om att torteras av bödeln bekände drängen nu att ryttarna var skyldiga till skottlossningen. När de lämnade rätten noterade protokollskrivaren att ryttarna sade till honom: ”Vill du ljuga livet utav oss, hur kan du veta om vi eller någon annan sköt?”⁴³⁵

Fallet framstår som problematiskt, men Croneborg och rätten kom till slut fram till en dom. Vid omröstningen om ryttarnas straff förespråkade underofficerarna, fänrikarna och löjtnanterna att ryttarna skulle hängas. Kaptenerna och ryttmästarna menade att ryttarna skulle ”straffas till livet med hängande efter den 92 och 96 Krigsartikeln”.⁴³⁶ Den slutgiltiga domen formulerades av generalauditören i samråd med överstelöjtnanten och majoren:

Av de fullgoda Skäl och bevis in actis som och av de 2 Bönders Per Jonsson och Jöns Jöransson i Alfastorp jämväl och av Per Månssons Corporliga Eders avläggande in för Sittande rätten är de två Rytterne av Västgöta Regemente och Ryttmästaren [...] Rytterbergs Compagnie som är Anders Svensson och Oluf Andersson övervunna till dessa Poster. Till det första är de utan Lov och minne utridna ur Cronans Befästning och över natten med full Mundering uteblivna. Till det andra gjort Hemgång hos bonden Per Jonsson i Alfastorp. Till det tredje därifrån ridit rill Per Amundsson i Klugstrorp och rövat Gäss. Till det fjärde därifrån åter litet efter Mittnatten ridit tillbaka till Alfastorp, där gjort edsöresbrott och en bonde dödiligen blesserat och igenom låret skjutit så att med desperar och tvivel om Bondens restitution och uppkomst. Till det femte hava eljest denna Anders Svensson tillförmer sitt Compagnie förrymt och till ett främmande Regemente gångit. För ovanbemälte Fauter och begångna Överträdelser erkänner Vi dessa skyldiga att lida på deras liv och det ända igenom Repet i Galgen efter den 92 och efter den 96 Artikeln i Svenska krigsartiklar. Och detta med rätte andra sådana lättsinnade, odygdiga Ryttere och Soldater till ett märkeligt Exempel Sky och Varnagel. Actum ut Supra.⁴³⁷

För Croneborg och den församlade krigsrättens ledamöter stod det utom allt tvivel att ryttarna var skyldiga. Med stöd i krigsartiklarna dömdes de till döden genom hängning för sina gärningar. Våldet mot bonden bedömdes som fullständigt illegitimt och meningslöst och under förhören uppkom även upplysningar om andra allvarliga brott som ryttarna hade gjort sig

435 G GK DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1659-10-01, opag.

436 G GK DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1659-10-01, opag.

437 G GK DIII ba:1, ”Krigsrättens dom”, 1659-10-01, opag.

skyldiga till. De hade utan lov lämnat garnisonen och stannat ute hela natten i full stridsmundering. De hade vidare gjort sig skyldiga till stöld av gäss och till hemgång och edsöresbrott. Dessutom hade Anders Svensson rymt från sitt kompani och ingått i ett annat regemente. Mot bakgrund av böndernas vittnesmål och drängens ”corporliga eder” betraktade rätten bevisen som fullgoda. Sanningen om ryttarna och deras brott hade uppdagats och generalauditören och krigsrätten kunde därmed på solida grunder döma ryttarna till döden.

Fallet visar med all önskvärd skärpa hur allvarligt rätten och statsmakten såg på den militära personalens övergrepp på civilbefolkningen och andra mer disciplinära förseelser. Domstolen genomför en mycket grundlig rannsaking med vittnen och misstänkta. De rättsliga representanterna är nitiska i sin strävan att pressa fram en definitivt bekännelse och på så vis nå sanningen om händelsen. Genom att utfärda dödsstraff markerade rätten att ryttarnas våldsamma framfart var oacceptabel.

Disciplineringen av soldatesken var i full gång under 1600-talets andra hälft och man formulerade juridiska och politiska riktlinjer för hur civilbefolkningens skydd och säkerhet skulle garanteras. Samtidigt strävade statsmakten efter att skapa en effektiv militär organisation och ett stabilt monopol på våld. Ett led i denna process, om än ovanligt, var att pressa fram kunskaper om (vålds)brott med hjälp av tortyr.

Marodören

Den militära närvaron i kombination med en politisk instabilitet och ett osäkert rättsläge medförde att civilbefolkningen var särskilt utsatt för soldaters våld och övergrepp. En del fall, men sannolikt långt ifrån alla, lagfördes. De ärenden som trots allt hamnade på den militära rättsvisans bord vittnar emellertid om att krigsrätterna genomförde mycket grundliga analyser av våldsamma händelser och att de i sin bedömning uppmärksammade såväl offrets utsatthet som förövarens känsloliv och moraluppfattning. Soldaters och ryttares fysiska våld riktades kanske i allmänhet mot andra män, men det saknas inte fall och rapporter som berättar om kvinnor som misshandlats brutalt.

I ett fall som behandlades den 21 februari 1659 stod en kvartersmästar-dräng vid ”Skånska regementet” inför generalauditör Croneborg och krigsrätten i Kristianstad. Drängen, som hette Mattias, var anklagad för att ha begått ”stora Insolentier och motvilligheter på landet”, det vill säga

flera övergrepp mot befolkningen på landsbygden. I ingressen presenteras åtalpunkterna mot honom:

1. Hava han slagit en havande kvinna uti hennes eget hus. 2 Genom stuckit hennes bandhund några resor med svärdet. 3. Låtit illa Tractera böndernas gäss av sin hund [...] 4. Uppå Kyrkovägen anträffat en bondes pojke som hava Cronans Folk skjutsat honom med hugg och slag efterjagat.⁴³⁸

Åtalpunkterna förankras inte explicit i något lagrum. Men rubriceringen av handlingarna rymmer, menar jag, ett etiskt anrop som var vägledande för den fortsatta juridiska bedömningen av drängens framfart. Det var väsentligt att alla omständigheter belystes. Det räckte således inte med att konstatera att drängen hade slagit en kvinna, utan att det rörde sig om våld mot en ”havande kvinna” och dessutom i ”hennes eget hus”. Detsamma gäller de övriga åtalpunkterna. Drängen hade inte bara stuckit kvinnans bandhund med sitt svärd, utan ”några resor”, det vill säga upprepade gånger. Han hade låtit ”sin hund” anfalla gässen och pojken som han hade jagat med ”hugg och slag” var inte vem som helst utan en bondpojke som hade skjutsat ”Cronans Folk”. Genom att rubricera anklagelserna på detta vis synliggör rätten det juridiska ramverket samt att handlingarna var att betrakta som särskilt allvarliga.

Omständigheterna skulle utredas ytterligare. Av förhöret framgår tydligt hur rätten försöker lokalisera motiv och orsaker till soldatdrängens våldsamheter. Croneborg frågade Mattias varför han ”slog bonde hustrun i hennes egen gård och förstuga”. Drängen

bekände att han henne slog med en käpp av den anseende att hennes pojke utan för gården honom begabbade och utropade några oqväljes ord bekänner han att han loop efter honom i bondens stuga när Qvinnan ville pojken försvara begynte denna Mattias och hustrun komma tillsammans, och intet böner avlupit är han henne uti förstugan neder stöta och slog.⁴³⁹

Soldatdrängen legitimerar sitt våld genom att hävda att pojken hade förolämpat honom ute på gården, varför han jagade efter honom in i stugan där hans mor försökte försvara honom. Vittnen inkallades och ”bekände att denna beklagter Matthias, hava allra först slagit på gatan en havande Qvinna: sedan är den 14 [...] lupit uti Oluf Erikssons gård och slagit hans

438 GGK DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1659-02-21, nr 12. opag.

439 GGK DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1659-02-21, nr 12. opag.

hustru uti hennes förstuga att hon ännu med Blod märke drager och är till att finnandes.”⁴⁴⁰

Våld mot gravida kvinnor uppfattades redan under medeltiden som särskilt grova brott och i 1600-talets litteratur och krigspropaganda fungerade bilden av den besinningslöse soldaten som våldför sig på värnlösa gravida kvinnor som en tydlig markör för det orättfärdiga i fiendens bruk av våld.⁴⁴¹

Generalauditör Croneborg och krigsrättens ledamöter betraktade soldatdrängen Mattias våld mot den gravida kvinnan samt hans våldsamheter mot bondpojken och dennes mor som övergrepp och brottsliga handlingar. I förhörprotokollet omnämns soldatdrängen som ”motvillig skalk” och ”nidingsverkare” vilket tydligt visar hur rätten placerade in Mattias i ett visst socialt och kulturellt sammanhang – *de okristligas och ärelösas sfär*.

Den förhärdade ryttaren Per Svensson

Synen på icke-stridandes okränkbarhet var av allt att döma en viktig utgångspunkt för bedömningen av militärens våld under andra hälften av 1600-talet. De rättsliga representanternas förhör med vittnen och åtalade visar inte sällan på noggranna analyser av våldet utifrån detta perspektiv. Men också förövaren stod i centrum för den rättsliga analysen. Fallet med ryttaren Per Svenssons mord på två hantverkare i Lund 1659 får belysa detta närmare.⁴⁴²

Den 15 april 1659 avdömde generalauditör Croneborg och krigsrätten i Malmö ett dubbelmord som begåtts i Lund ett par veckor tidigare. Den nyss blivna änkan Anna stod tillsammans med sitt juridiska ombud inför rätten och berättade ”sorgeligen och klageligen” hur hon ”sin man så våldsammeligen mist haver”.⁴⁴³

Ryttaren Per Svensson hade, enligt Anna, kommit till skomakaren Anders Ålbår och hans familjs hus på kvällen. Anna hade då befunnit sig där tillsammans med sin man, snickaren Lukas Rasmusson, och sina barn. Ryttaren hade kommit in i skomakarens hus och med en kniv ”åtskilliga hugg huggit” Annas man och skomakaren ”på ett mordiskt och våldsamt sätt”, så illa att båda männen avled av sina skador.⁴⁴⁴

440 GGK DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1659-02-21, nr 12. opag.

441 Se t.ex. Collstedt, 2008, s. 188–189.

442 För en grundlig analys av detta fall, se Collstedt, 2009.

443 GGK DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1659-04-15, opag.

444 GGK DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1659-04-15, opag.

Vid krigsrättens förhör med ryttaren frågade Croneborg honom om han hade ”någon rörelse av den anda känner uti sitt hjärta, att han så stor synd haver begånget och ett så sådant [...] Mord begånget och 11 små faderlösa barn gjort, igenom denna våldsammelige gärning, utan någon given orsak”.⁴⁴⁵

En väsentlig aspekt av Croneborgs förhör är hans frågor till Per Svensson som rör dennes känslor efter mordet på de två hantverkarna. Det framgår tydligt av Croneborgs rannsaking att han söker efter ett samband mellan mördarens ”psyke”/”känsloliv” och dennes allmänna moral. Mot denna bakgrund blir Croneborgs strävan att utreda hur den åtalade ”kände” efter det begångna brottet begriplig. De känslouttryck som Croneborg tycks vara intresserad av i fallet Per Svensson är tecken på ånger och samvetskval. Ryttaren erkände dock endast att han ”någorlunda” hade försyndat sig mot Gud och människor. Vidare frågade Croneborg om ”han [Per Svensson] för sådan stor Missgärning kan någon Nåd begära längre här i världen att leva, eller om Samvetet uti honom ännu ej är uppvaknat”.⁴⁴⁶ ”Om”, svarade Per Svensson, ”den höga överheten nådigst behagade honom livet förnunna ville han ännu troligen och väl tjäna”. Rätten replikerade då ”att han kan aldrig må tänka att Kungl. Maj:t honom detta hiskeliga mordet benåda”.⁴⁴⁷

Detta är stark markering från rättens sida. Våldet uppfattades som så grovt att mördaren aldrig kunde förvänta sig att Kungl. Maj:t benådade honom från dödsstraffet. Croneborg frågar sedan ytterligare en gång om Per Svensson ”av hjärtat ångrar, att han emot Gud och den höga överheten hava syndat och brutit, eller om det icke går honom till hjärtat att han 11 små barn utan någon orsak faderlösa och snart moderlösa gjort hava”.⁴⁴⁸ Han svarade då att ”och går det honom väl något till hjärtat men icke någon synnerlig ider och ånger för sina missgärningar drager, utan framgent har i den förhoppning att han för denna missgärning kan bli benådad”.⁴⁴⁹

Även byfogden som hade träffat Per Svensson efter mordet kunde intyga att det inte gick att se någon ånger hos den anklagade när han påmindes om ”de små barn för hans skull äro faderlösa”.⁴⁵⁰ På byfogdens fråga

445 G GK DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1659-04-15, opag.

446 G GK DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1659-04-15, opag.

447 G GK DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1659-04-15, opag.

448 G GK DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1659-04-15, opag.

449 G GK DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1659-04-15, opag.

450 G GK DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1659-04-15, opag.

svarade denna förhårdade och förstockade Per Svensson jag kan det väl tänka men det är så gott dö nu som en annan gång. Till allt vad Byfogden honom inför rätten tilltalte var emot kunde Per Svensson intet något invända eller förneka. Att hans broder honom dessa ord hava tilltalt uti byfogdens Stuga. Bror du skulle hava låtit de Män vara tillfreds som dig intet ont tillfogade så hava du aldrig kommit uti denna Nöd och Livsfara: kan denne Mördare intet förneka; utan att han detta Mord, Våldsverkan, och Hemgång och Edsöre utav berätt Mod och Största arghet hava begånget av ingen given orsak utan att har där sjungas en Dansk visa, och att de var Ljus uti huset.⁴⁵¹

Mördarens kallsinnighet, hans avsaknad av ånger och samvetsqual noteras av rätten. Han beskrivs som ”förhårdad” och ”förstockad”. Våldet klassificeras inte enbart som ”mord”, utan också med termer och juridiska definitioner som ”våldsverkan”, ”hemgång” och ”edsöre”, vilket förstärker bilden av att våldet var synnerligen grymt och orättfärdigt.

Våldets politisering

Den militärrättsliga diskursen kring soldaters och ryttares våld mot lokala bönder och hantverkare vittnar om att såväl förövare, offer och rättslärda ibland tillskrev våldshandlingarna en politisk innebörd. Ett av de allra tydligaste och tidigaste exemplen på hur begreppen ”svensk” respektive ”dansk” kunde brukas i den rättsliga hanteringen av militärens våld mot civilbefolkning hittas i Croneborgs förhör med ryttaren Per Svensson 1659.

En viktig uppgift för Croneborg var skapa en bild av omständigheterna kring den våldsamma händelsen samt att utreda de inblandades relationer till varandra. Croneborg frågade ryttaren om han

någon tid hava uti Samkväm eller träta varit med dessa Män som nu döda äro eller tillsammans uti deras hus. Därtill svarade han hava aldrig med dem trät fast mindre varit uti deras hus, ej heller dem tillförende sett, utan av den orsak gått uti skomakarens hus att han hörde dem sjunga en visa som lydde väl om Dansk och illa om Sverige och för den skull dem tillsport antingen de äro Danske eller Svenske, vilket han intet inför rätten kan bevisa att de uti den mening hava sjungit utan förmente denne Peder Svensson således sin sak och gjorda mord försvara och befria, så hava ock hans svar ingen Coherentz[.]⁴⁵²

Per Svenssons hade enligt egen utsago aldrig tidigare träffat hantverkarna

451 GGK DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1659-04-15, opag.

452 GGK DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1659-04-15, opag.

och deras familjer. Någon gammal konflikt låg således inte till grund för våldet. Inte heller vittnar berättelsen om att våldet skulle vara ett svar på någon hedersrelaterad oförrätt. Våldshandlingarna tillskrevs en annan orsak och innebörd. Ryttaren förklarade att han när han på kvällen ifråga gick förbi skomakarens hus hörde hur människorna därinne sjöng "[...]en visa som lydde väl om Dansk och illa om Sverige". Per Svensson anklagar på så vis hantverkarna och deras familjer för att ha smutskastat den svenska kronan. Därför, hävdar han, hade han rusat in i huset för att ta reda på om de var "Danske eller Svenske". Ryttaren uppfattade uppenbarligen argumentet som gångbart i detta sammanhang. Hur kan då detta tolkas?

Under 1600-talet var militärt våld mot befolkningen i erövrade områden inte entydigt illegitimt. Tvärtom ansågs det legitimt och befogat att i vissa situationer och sammanhang tillgripa våld. Gränsen mellan *violentia* och *potestas* var flytande. Den förste generalguvernören Stenbock förespråkade en relativt mild linje gentemot befolkningen, men på en punkt ansåg han att bruket av våld var nödvändigt, nämligen i kampen mot enskilda personer eller grupper som trots det svurna trohetslöftet gentemot kungen av Sverige fortfarande var lojala mot den danska kungamakten. Och här spelade både militärmakten och rättsväsendet avgörande roller. Det var militärmakten som skulle bevaka troheten, söka upp missriktade lojaliteter och tillsammans med rättsväsendet kväsa de personer som riktade "avog sköld" mot den svenska kungamakten.

Att ryttare och soldater beordrades att bevaka lokalbefolkningens trohet och lydnad och slå ned alla tendenser till uppstudsighet och trolöshet var en del av kungamakts strategi att stärka kontrollen över det ockuperade området. Under de närmaste åren efter Roskildefreden tycks kungamakten ha betraktat sig som särskilt utsatt för olika former av trohetsbrott. Det bevarade materialet från de militära domstolarnas verksamhet under denna period visar att kraftiga åtgärder vidtogs för att skapa kontroll över det erövrade territoriet och dess befolkning. Innan år 1659 var slut hade Croneborg medverkat i flera stora kommissioner och rättsprocesser där personer och grupper som anklagats för att vara snapphanar, rebeller, uppvigglare och förrädare blev rannsakade och dömda till stränga straff.

Mot denna bakgrund blir ryttarens argumentation begriplig. Genom att hävda att hantverkarna smutskastat den svenska kronan med sin sång försökte han alltså legitimera sitt bruk av våld och vinna rättens sympati. Croneborg och krigsrätten fann emellertid att ryttarens argument var

fullständigt grundlöst och efter att ha förhört både förövaren och de inkallade vittnena ansågs sig krigsrätten ha inhämtat tillräckligt med kunskap i fallet för att avkunna domen. De rättsliga ledamöterna – underofficerare, löjtnanterna och fänrikarna, ryttmästarna och kaptenerna – var alla överens om att döma Per Svensson till döden. Tillsammans med majoren beslöt så Croneborg i enlighet med det elfte kapitlet i edsöresbalken och andra kapitlet i dråpmålabalken med vilje att döma

denne mördare under yxan på detta sättet. Emedan han så mordiskt tvenne mördat och ödelagt, dråp och edsöre begånget ty skall honom huvudet först med yxan avslås och på en påle sättas och kroppen skärdelas och på stegel och hjul läggas[.]⁴⁵³

Croneborg yttrar avslutningsvis en förhoppning om att straffets stränghet skulle avskräcka andra ”vanartiga skalkar och bovar” till att begå sådana våldsamma gärningar.

Husvåldet, inkvarteringarna och kampen om gårdarna

Ett område där gränserna för våldets innebörd och legitimitet artikulerades var konflikterna mellan militärer och lokalbefolkningen angående inkvarteringarna samt bruks- och besittningsrätten till gårdar och kronohemman. ”Kampen om gårdarna” var, enligt Alf Åberg, som mest intensiv under 1660-talet och fick avgörande följd för relationen mellan dels ryttare och skånska bönder, dels mellan militärmakten i området och ämbetsmän i generalguvernmentets civila förvaltning. I mångt och mycket kretsade konflikterna kring organisatoriska bestämmelser som gav militärerna långtgående rättigheter till bruk och gårdar i Skåne samt rätt till ekonomisk kompensation från bönderna.

Även om det var relativt få fall som hamnade på den militära domstolens bord är dessa ärenden högst intressanta att ta del av. Den rättsliga hanteringen av militärens våld och övergrepp i samband med kampen om gårdarna är ett konfliktfyllt fält som inte bara synliggör en kamp mellan ryttare och bönder och hur grupperna bevakade sina respektive ekonomiska och juridiska rättigheter, utan också en rad djupt liggande kulturella konflikter. Låt oss därför undersöka några av de fall som anmäldes och bedömdes av krigsrätterna under andra hälften av 1600-talet. Hur tillskrevs våldet mening och betydelse genom domstolens hantering av dessa ärenden?

453 GGK DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1659-04-15, opag.

Våldsamma skatteindrivare

Den 26 januari 1660 behandlade Croneborg och krigsrätten i Malmö ett fall där en dräng hade misshandlats av en ryttare. Klaganden Jöns Nilsson berättade att ryttarna hade kommit till prästbonden Mårten Månssons gård för att kräva in den resterande delen av ”ryttarskatten”. Ryttarna förbjöds att komma in i stugan och ombads vänta ute på gården eftersom Månssons hustru var i ”barnsnöd”. Ryttaren Peder Pedersson gick då bort till drängkammaren på gården. En av pigorna följde efter och såg hur ryttaren höll på att stjäla en skjorta och ”när Pigan honom till taler härom sade han; skäller du mig för tjuv får så upp en [...] käpp, slår till samma piga, vilket slag pigan undvek då kastar han bort käppen och skjuter så pigan överända. Här till nekade Peder Pedersson intet.”⁴⁵⁴

Efter att ha försökt slå pigan med käppen och sedan knuffat omkull henne gick ryttaren ut på gården där han mötte drängen. Då ”tilltaler han drängen först med dessa ord Säger du mig hava stulit din skjorta, hava så en käpp i handen var med han slår drängen över huvudet ett slag, sedan fick han ut värjan och slog samma dräng 4 eller 5 slag”.⁴⁵⁵

Genom det fortsatta förhöret utreddes våldets omständigheter närmare. Av de rättsliga representanternas frågor framgår hur domstolen samlade bevis på att ryttaren gjort sig skyldig till våld och övergrepp i samband med att ryttarskatten indrevs. Rätten frågade: [...]varföre bonden hava så länge uppskjutit med den Ryttareskattens levererande och genom sådant uppskov förorsakat Rytterna komma till sig”. På detta vis aktualiserar rätten frågan huruvida bönderna bar ansvar och skuld till konflikten. Svaret löd: ”Emedan denna bonde är allena Prästens hava Hr Sven förbjudit honom, i det han mente sig skulle vara fri för sådana utgifter, och detta var orsaken till dess dröjsmål[.]”⁴⁵⁶

Dialogen visar hur rätten beaktade det rådande ekonomiska systemet i sin bedömning av den våldsamma händelsen. Bönderna var, som nämnts, ålagda att betala skatt till ryttarna, men det fanns undantag vilket prästen verkar ha förklarat för sin bonde. Rätten tycks ha accepterat det argumentet och förhöret riktas mot de övriga vittnenas berättelser.

Efter att ha svurit att säga den ”klara sanningen med sin Eviga själs salighet, vad hon visste här om och fritt ut bekänna” svarade en av pigorna

454 GGK DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1660-01-26, opag.

455 GGK DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1660-01-26, opag.

456 GGK DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1660-01-26, opag.

att hon inte hade ”någon kunskap” om ryttarens våldsamma behandling av den andra pigan på gården, utan ”allenast hon såg huruledes denne Ryttare Peder Pedersson slog denne bondens dräng först med en liten käpp ett slag sedan strax får ut sin värja, och slår drängen 4 eller 5 slag över huvudet och axlarna”.⁴⁵⁷

Rätten frågade vidare om pigan hade sett om ”samma ryttare gjorde något mer illa”, vilket hon nekade till. Det framstår som viktigt för rätten att utreda vad vittnena faktiskt sett. När pigan svarar att hon inte hade ”någon kunskap” om vad som skett, eftersom hon själv inte hade varit närvarande, går rätten vidare och ställer nya frågor. Krigsrättens uppgift bestod således inte i att finna en sanning i en strid ström av rykten och berättelser. Inte heller tycks vittnenas moral och sociala anseende som ärliga personer utredas närmare, vilket var vanligt i den äldre rättsskipningen. Det var den empiriskt och erfarenhetsbaserade kunskapen som låg till grund för bevisföringen och rättens bedömning. Och genom att pigan hade svurit vittneseden försäkrades rätten om att hon höll sig till den ”klara sanningen”. Uttrycket är intressant. Det handlade således om att finna konkreta, entydiga och fysiska bevis på att våldet verkligen ägt rum.

Rätten frågar vidare pigan om ”det syntes något blod eller blodvite på denne drängen efter de hugg han fick av värjan”. Men pigan svarade ”det sig icke veta”. De yttre bevisen, det vill säga blod och blodvite, var en del av den juridiska definitionen av fysiskt våld och beaktades redan i de medeltida lagarna som betydelsefulla för hur våldet skulle bedömas och därmed för hur dom och straff skulle formuleras. Slutligen inkallades ryttaren Peder Pedersson till förhör som anmodades att ”bekänna om han slog och huru många slag drängen hade fått”. Ryttaren ”bekände omsider sig väl minnas hava blottat värjan, men sig icke minnas huru många slag han slog drängen, eftersom han och var drucken”.⁴⁵⁸

Att få fram en bekännelse av förövaren framstår som ett helt grundläggande syfte med rannsakingen. Formuleringen ”bekände omsider” indikerar att det dessutom tog ett tag för rätten att pressa fram en bekännelse. Hur rätten gick till väga får vi emellertid ingen information om i detta fall.

Insamlandet av bevis samt bekännelsens centrala funktion i rättsprocessen vittnar om att tidens rättsvetenskapliga synsätt, den så kallade legala bevisteorin, hade inkorporerats i svensk militär rättspraxis. Mot denna bakgrund kunde Croneborg och krigsrätten i Malmö formulera

457 GGK DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1660-01-26, opag.

458 GGK DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1660-01-26, opag.

sin dom. I sin avslutande diskussion var rättens ledamöter eniga om att ryttaren faktiskt hade begått brottsliga handlingar, men de föreslog olika typer av straff. Löjtnanterna uttryckte sig på följande vis:

För denna våldsamma gärning denne Ryttare Pär Pärsson, befinnes hava gjort näml. stött pigan, stulit och överfallit Prästbondens dräng med hugg och slag varföre androm till varnagel döms han att löpa 2 gånger igenom ett Compagnie gatlopp.⁴⁵⁹

Ryttmästarna och kaptenerna dömde ryttaren till att ”3 dagar sitta i järn på pålar, 3 timmar var dag och äta vatten och bröd.”⁴⁶⁰

Att utfärda den slutgiltiga domen, ”sententia Definitiva” var generalauditörens uppgift. Croneborg menade att det stod helt klart att ryttaren var skyldig på samtliga tre åtalspunkter; stöld, överfall och hugg och slag med värja. Croneborgs dom formulerades på följande vis:

För detta sitt faute och föröfvade motvillighet skall han 4 dagar på rad ifrå Klockan 8 in till 11 var dag uppslås med Pålen och stå på pålarna. Andra till en Spegel och varning att låta Lantmannen [...] obrydd och hans hjon oslagna och detta med rätta.⁴⁶¹

Att löjtnanterna respektive ryttmästarna och kaptenerna förslår olika straff är intressant och visar att våldets innebörd inte var självklar för de rättsliga representanterna, utan en tolkningsfråga. För att fälla en rättmätig och proportionerlig dom skulle omständigheterna först klarläggas genom att bevis samlades in och värderades. Generalauditörens slutgiltiga dom talar emellertid ett klart språk som tydligt signalerar rättens inställning till militärers våld mot civilbefolkningen. Våld mot bönderna och deras tjänstefolk var oacceptabelt. Även krigsartiklarna var tydliga på denna punkt. Ryttarna skulle låta ”lantmannen” vara ifred och den som bröt mot detta påbud skulle bestraffas hårt.

Den skuldsatte dragonen som begick hemgång

Militärers våld mot civilbefolkningen kunde på olika vis hänga samman med de rådande ekonomiska förhållandena. Konflikter kunde exempelvis, som vi sett ovan, uppstå i samband med att ryttare drev in skatt från bönderna. Av den rättsliga bedömningen av våldet framgår emellertid att våldets omständigheter också kunde vara betydligt mer komplexa än så.

459 GGK DIII ba:1, ”Krigsrättens dom”, 1660-01-26, opag.

460 GGK DIII ba:1, ”Krigsrättens dom”, 1660-01-26, opag.

461 GGK DIII ba:1, ”Krigsrättens dom”, 1660-01-26, opag.

I ett fall som behandlades den 9 september 1671 angående en dragon som överfallit bonden Jöns Nilsson i "hans hus" tycks en viktig orsak ha varit en ekonomisk tvist av mer personlig karaktär. Men redan i ingressen får vi veta att dragonen står misstänkt för "hemgång", det vill säga att han oanmäld hade brutit sig in i bondens hus i syfte att angripa honom med våld. Därmed placerades händelsen in i ett specifikt lagrum och juridiskt sammanhang. Bonden Jöns Nilsson berättade för rätten att dragonen Anders Månsson

hade överfallit honom uti hans hus i det han om aftonen, i det de skulle gå och lägga sig kommer Dragonen uti hans gård, ropade och skriade, sägandes du gamla skålm, betala mig det du mig är skyldig, och bondens hustru skällde han för en gammal taska och högg med sin värja åtskilliga hugg uti dörren och väggen, som ännu är till synes.⁴⁶²

Att begå hemgång betraktades som ett mycket allvarligt brott och reglerades i den allmänna rättsskipningen enligt de så kallade edsöreslagarna. Rättshistorikern Bo H Lindberg menar att edsöreslagarna kan ses som en sorts fridslagstiftning. Redan i medeltidens rättstänkande betraktades vissa platser och områden som fredade. Hemmet, kyrkorna och landsvägarna var platser där man skulle kunna vistas utan risk för våldsdåd. Till edsöresbrotten hörde exempelvis brott mot hemfriden och vägfriden. Sistnämnda inbegrep även skyddet för skeppsbrutna och deras egendom. Även brott mot kvinnofriden hörde till edsöresbrotten och gällde förutom våldtäkter och bortrövande även handlingar som misshandel och dråp av gravida kvinnor, skriver Lindberg.⁴⁶³

Den rumsliga kontexten var väsentlig även för krigsrätternas bedömning av våld i de svenska provinserna i Nordtyskland, menar exempelvis Maren Lorenz. Hemgångsbrottet är ett tydligt exempel på denna problematik. I föreliggande fall bildade frågan om hemgång det juridiska ramverket för både bondens berättelse och rättens analys. Frågan huruvida en förseelse var att betrakta som ett hemgångsbrott var enligt 1600-talets juridiska doktrin dock beroende av en rad omständigheter. Att förövaren uppträtt fientligt och med uppsåt var avgörande. Vidare var tiden för den misstänkta hemgången viktigt liksom kravet på att kunna visa tecken på yttre skada. Dråp, alternativt att klaganden kunde uppvisa tecken på sår eller blånader, låg till grund för brottsdefinitionen.⁴⁶⁴

462 ÖKA DIII ba:2, "Krigsrättens rannsaking", 1671-09-09, opag.

463 Lindberg, 1992, s. 566.

464 Lindberg, 1992, s. 568.

Bondens berättelse ligger nära den juridiska definitionen av hemgångsbrott. Här framgår att dragonen hade kommit ”om aftonen” när de ”skulle gå och lägga sig”. Han hade utslungat okvädesord som ”gammal skälm” och ”gammal taska” och huggt med sin värja ”åtskilliga hugg uti dörren och väggen”. Märkena efter värjhuggen var fortfarande synliga, hävdade bonden.

Genom att precisera tidpunkten för händelsen, fientligheten samt återopa tecken på yttre skada, om än inte kroppsliga sår eller blånader, utan åverkan på dörr och vägg, tillskriver bonden dragonens våldsamma framfart en särskild mening. Frågan huruvida det ”verkligt” handlade om hemgång och brott mot edsöret var rätten emellertid inte övertygad om. Händelsens alla omständigheter var ännu inte klarlagda och rätten krävde fler upplysningar. Rätten frågade bonden

varför Dragonen krävde pengar, svarade bonden att orsak att Dragons hustru hade tjänat honom ifrån Michaeli till Jul tillfrågades varföre han intet betalte Dragons hustru, därför svarade han att Dragon hade slagit sönder ett Krus hos honom för 20 öre Silver samt tagit öl hos honom för 20 öre Silver [...] och vilket han hade tillbudit att avkorta med Dragon, för det hans hustru skulle hava lön för sin gjorda tjänst[.]⁴⁶⁵

Exemplet visar att de ekonomiska relationerna mellan militärer och civilbefolkning var mångbottnade. De handlade inte enbart om att bönder tvingades bidra med ekonomisk kompensation till enskilda ryttare eller till militärmakten i stort. Det kunde också, som i föreliggande fall, röra sig om soldathustrur som tjänstgjort hos bönder.

I det här fallet hade dragonens hustru inte fått ut sin lön. Detta var en viktig omständighet som beaktades av rätten och bonden förhördes om varför han inte hade betalat dragonens hustru för hennes arbete. Bonden svarade då att dragonen redan var skyldig honom pengar för öl och ett sönderslaget krus och att han därför hade föreslagit dragonen att minska dennes skuld genom att inte betala ut lönen till hustrun.

Genom vittnesmålen framkom fler upplysningar. Det är i sammanhanget intressant att notera hur rätten försäkrar sig om vittnenas trovärdighet samt anger formen och ramarna för deras berättelser. I förhöret med bondens unga piga frågade rätten henne först

465 ÖKA DIII ba:2, ”Krigsrättens rannsaking”, 1671-09-09, opag.

huru gammal hon var, svarade ungefär 15 år, tillspordes om hon plägar gå till Herrens Nattvard, Svarade Ja, än frågades om hon hade överlagt med de andra huru hon i denna sak skulle vittna, svarade Nej, blev sedan förmanat det hon intet skulle härutinnan säga än det hon edeligen kunde verifiera.⁴⁶⁶

I rättsliga sammanhang under 1600-talet bestämdes vittnesmålens trovärdighet i hög grad i relation till vem vittnet var. I detta fall aktualiserades frågan om ålder. Enligt egen utsago var pigan ”ungefär 15 år”, men rätten nöjde sig inte med detta utan sökte ytterligare garantier för att hon var ett trovärdigt vittne. Därför frågade de pigan om hon brukade bevista nattvardsgången, vilket hon jakade till. Genom nattvardsgången erkändes den enskilde individen som fullvärdig medlem i den kristna gemenskapen. Eftersom pigan uppenbarligen hade tagit nattvarden kontinuerligt fick rätten också sin bekräftelse på att hon var en god kristen och per definition en ärlig person som inte spred lögn om andra människor.

Den kunskapssyn som låg till grund för rättstillämpningen under 1600-talet var komplex. Inte minst bruket av eder visar hur sökandet efter kunskap utgick från ett religiöst-moraliskt meningssammanhang. Med formuleringar som ”förmanat det hon intet skulle härutinnan säga än det hon edeligen kunde verifiera” försäkrade sig rätten om att pigan, som ju ställs under hotet om Guds straff för den som begår mened, skulle berätta sanningen.⁴⁶⁷

Men krigsrättsprotokollen från andra hälften av 1600-talet visar samtidigt att domstolarna omhuldade en mycket empiriskt inriktad verklighetsuppfattning. Detta kommer tydligt till uttryck i föreliggande fall. Rätten var endast intresserad av vad pigan och de andra vittnena faktiskt ”visste” om händelsen. Det var empiriskt baserade fakta och inte några rykten, vaga misstankar och fabuleringar.

I förhöret med vittnena framgår på ett intressant vis hur rätten, genom sina frågor, anger formen för vittnenas utsagor och tvingar fram fakta. Rätten frågade bondens dräng om han

hade hört när Dragon så tournerade och skriade på gården, svarade han sig hava hört, att Dragon skriade och skällt Bonden för en Skälm, och Bonden skällde honom för en Skälm igen, till dess han kunde det honom övertyga, än tillfrågades denna dräng om han förstod sin Matfader säga åt Dragonen han ville angiva honom hos översten och Commendanten, om han intet med sådant

466 ÖKA DIII ba:2, ”Krigsrättens rannsaking”, 1671-09-09, opag.

467 ÖKA DIII ba:2, ”Krigsrättens rannsaking”, 1671-09-09, opag.

tournerande vilja avstå, svarade Nej, tillfrågades om han hade hört något mera svarade Nej, medan han intet var ute, utan blev inne uti sin Cammare, och fördenskull fick avträde.⁴⁶⁸

Av drängens vittnesmål upplystes rätten om att drängen och bonden hade skällt varandra för ”skälm”. Här riktar rätten fokus på vad drängen verkligen ”hört” de båda männen säga till varandra. Allt annat var ovidkommande. Drängen kunde emellertid inte svara på varför hans husbonde hade sagt till drängen att han skulle anmäla honom till myndigheterna och han tilläts inte heller presentera några gissningar eller misstankar. Rätten avslutar sedan sitt förhör med att fråga drängen om han ”hade hört något mera”, vilket han inte hade gjort eftersom han stannade kvar i sin kammare. Förhöret med bondens hustru uppvisar samma mönster. Hon kunde bekräfta vad drängen sagt och på rättens fråga om hon hade ”anhört denna Dragon så skria och ropa” svarade hon ”sig detta hava hört, att Dragon och Bonden skällde var andra för tjuvar och skälmar.”⁴⁶⁹ Men hon reserverade sig och tillade att hon

[...] intet kunde se Dragon efter väggen var emellan, utan kände honom på sitt mål sägandes åt honom Anders Rid hem till imorgon, Men han svarade henne intet utan continuerade med skriade och slog på Lerväggen, där med gick han hem och strax därefter förnam hon Dragon rida där ifrån. Och såsom hon intet hade mera att berätta, befaltes hon att avträda.⁴⁷⁰

Exemplet visar tydligt hur vittnesberättelserna skapades i vittnenas möte med rätten och deras frågor. Här producerades olika kunskaper om händelsen. Att vittnena rent fysiskt hade varit närvarande vid tiden för det eventuella brottet framstår som grundläggande för domstolen. Det framgår av förhørsprotokollet att rätten eftersöker vittnenas olika intryck av händelsen. Man noterar att det saknades ögonvitnesskildringar. Men även andra sinnesintryck, som exempelvis vad vittnena hört de inblandade männen göra och gräla om, var betydelsefulla för rättens bedömning.

Slutligen inkallades den anklagade drängen inför rätten och dennes vittnesmål ställde händelsen i ett annat ljus. Att det handlade om hemgång och inget annat tycks nu stå klart för rätten. Rätten brukar begreppet ”hemgång” redan inledningsvis i sitt förhör med drängen.

468 ÖKA DIII ba:2, ”Krigsrättens rannsaking”, 1671-09-09, opag.

469 ÖKA DIII ba:2, ”Krigsrättens rannsaking”, 1671-09-09, opag.

470 ÖKA DIII ba:2, ”Krigsrättens rannsaking”, 1671-09-09, opag.

Hur kom det sig undrade rättens ledamöter att han ”understod sig göra bonden sådan hemgång och var det förorsakades.”⁴⁷¹ Därefter följer ett grundligt förhör där en berättelse tar form som bitvis skiljer sig markant från kårandens och vittnenas. På rättens inledande fråga om vad som fick dragonen att göra hemgång hos bonden svarade han:

1. Att hans hustru har samma bondetjänst ifrån Mikaelsmässa och till Jul och intet därför åtnjutit i lön, frågades huru mycket han hade förtjänt Svarade det hemställa uti goda mäns omdöme. 2. Förevände att bonden hade lagt honom och hans hustru att klara vägarna på Herr Överstens och Commendantens gård, och om dagen dom båda tillagda 10 öre SMt. 3. Då han reste till mönstringen begärde han några resepengar av bonden, emedan han var honom skyldig, det bonden honom nekade, endtlig bad han ville de uti sin frånvaro giva något åt hans hustru till Uppehälle, vilket också honom avskog; När han nu hemkom från Mönstringen hade han varit i Malmö och druckit några pottor Öl, och då han hemreser, rider han till bonden och kräver sin betalning, Svarade honom bonden, rid hem din skälm, sedan ropade bondens hustru rid hem, din svenske skälm, då han detta hörde vart han altererat, och uti ivrighet högg uti bondens dörr, men intet denna sönderbrutit, tillfrågades huru var beskäftat med de penningar bonden fordrade av honom, svarade sålunda att han hade sönderslagit ett krus för bonden, därför bonden fordrat 2 ½ SM:t och för Öl 21 öre SM:t[.]⁴⁷²

I förhöret markerade dragonen tydligt att han och hans hustru befann sig i en ekonomisk beroendeposition till bonden. Han erkänner att han var skyldig bonden pengar och att detta var orsaken till att också hustruns lön drogs in. Bondens ovillighet att betala ut lön för utfört arbete löper som en röd tråd i dragonens berättelse. Dragonen berättade att han, på grund av sin ekonomiska skuld, hade nekats ”resepengar” för sin resa till mönstringen i Malmö. Och på hans begäran att bonden istället kunde ”giva något” till hans hustru så att hon kunde klara sitt uppehälle i hans frånvaro blev svaret detsamma.

I dragonens berättelse framtonar en annan bild av den våldsamma incidenten där orsaken till dragonens handlingar ges en mer djupgående förklaring. Händelser sätts in ett större sammanhang av omständigheter. Dragonen berättar att han hade druckit ”några pottor Öl” i Malmö och istället för att rida hem tar han i berusat tillstånd vägen förbi bondens gård

471 ÖKA DIII ba:2, ”Krigsrättens rannsaking”, 1671-09-09, opag.

472 ÖKA DIII ba:2, ”Krigsrättens rannsaking”, 1671-09-09, opag.

för att kräva honom på pengar. Där bemötte bonden och hans hustru dragonens begäran med allvarliga och kränkande skällsord som ”skälm” och ”svenske skälm”. Han blev då upprörd, eller ”altererad” som det står i protokollet. I sin ”ivrighet” högg han i bondens dörr, men han bröt aldrig sönder den.

Med begrepp som ”altererad” och ”ivrighet” lyfter dragonen fram en mer djupgående aspekt av sitt handlande. Han beskriver sina handlingar som en respons på bondens och hans hustrus avfärdande och kränkande bemötande. 1600-talets rättsliga diskurs kring militärers våld mot civila inbegrep även utförliga resonemang kring såväl förövares som offers ”inre liv”. Vi har tidigare sett hur uttryck för ånger, rädsla, vrede och hat var betydelsefulla för rättens bedömning. I föreliggande fall beskriver svarenden sig som ”ivrig” och ”altererad”. Han förklarar på så vis att han hade handlat i affekt att han inte hade uppsåt att skada.

Dragonen erkände till slut att han tillsammans med två ”goda män” hade besökt bonden på morgonen efter incidenten för att be ”bonden icke villa tillräkna honom det han uti dryckenskap hade honom förtörnat, och sökte till att komma till förlikning med bonden[.]”⁴⁷³ Dragonen lyckades dock inte att blidka bonden till att förlikas med honom. Bonden hade svarat att han skulle anmäla honom för översten och kommandanten. Dragonen ber därför rätten om nåd.

Relationen mellan bonden och dragonen, redan från början spänd av en ekonomisk skuld och tvist, hade urartat i handgripligheter. Dragonen försöker legitimera sina handlingar på olika vis, bland annat genom att hävda att han var berusad vid tillfället och att han mist kontrollen efter bondens och hans hustrus kränkande bemötande. En annan viktig aspekt av dragonens berättelse är att han tecknar en bild av bonden som ogin och ovillig till att ens ”ge något” åt dragonens hustru så att hon klarade sitt uppehälle. Dragonen betonar på detta vis utsattheten och fattigdomen i syfte att skapa medlidande hos rättens ledamöter.

Rättens inställning är emellertid klar. Genom att beteckna handlingarna som ”hemgång” och ”övervåld” ger de tydligt uttryck för sin uppfattning om att dragonen hade begått illegitima handlingar i såväl juridisk som moralisk mening, men man beslöt inkalla bonden för att höra hur han ställde sig till en förlikning. Bonden var emellertid ”alldeles bortgången” och eftersom man inte kunde få tag på honom sattes dragonen i arrest igen, i väntan på vidare besked.

473 ÖKA DIII ba:2, ”Krigsrättens rannsaking”, 1671-09-09, opag.

De inkvarterade zelenska ryttarna

Förhållandena mellan militärer och civilbefolkning var spända under andra hälften av 1600-talet och kanske i synnerhet under de första decennierna efter Roskildefreden 1658. Först efter skånska kriget genomdrevs stora reformer som direkt riktades mot den militära organisationen. Indelningsverket, skapandet av en stående armé där varje soldat tilldelades eget boställe samt utfärdandet av Karl XI:s krigsartiklar 1683 torde ha fått direkta konsekvenser för relationen mellan militärer och civilbefolkning. Indelta soldater tärde inte lika hårt på den enskilde bondens ekonomi som inkvarterade soldater gjorde. Och de militärrättsliga omvälvningarna medförde bland annat att det militära rättsväsendet gavs en professionell utformning och ett fast fundament. På så vis kunde gränserna mellan militärer och civilbefolkning bevakas och markeras med allt större kraft och ihärdighet. Skapandet av en alltigenom ”civil” respektive ”militär” sfär i samhället var emellertid en mycket utdragen process.

Krighetsrättsprotokollen från andra hälften av 1600-talet bär tydlig vittnesbörd om att lagen inte gav civilbefolkningen tillräckligt skydd mot soldaternas våld och kränkningar. Under tvåårsperioden 1658–1659 uppmärksammade det militära rättsväsendet flera särskilt grova fall av våld och övergrepp på bönderna i området. Det handlade, som vi har sett ovan, om dråp, mord, misshandel, plundring och våldtäkter i samband med trupprörelser och patrullering men också om inkvarterade militärer som av olika anledningar och på olika sätt uppträtt våldsamt mot sina värdar och deras familjer. Följande fall får tjäna som illustrativt exempel på denna problematik.

Den 17 december 1658 förhöordes kornetten Lars Andersson av Croneborg och krigsrätten i Kristianstad. Andersson hade blivit utskickad av landshövdingen för att hålla de ”zelenske ryttarne” under uppsikt, vilka var skyldiga till att ”stora motvilligheter och insolentier på landet hava förövat och ännu dagligen föröva”.⁴⁷⁴

I centrum för krigsrättens samtal med Andersson stod de våldsamer som en viss inkvarterad korpral Wolrath hade begått mot sin värd och dennes familj. Andersson berättade att han hade kommit till länsmansgården där han lät meddela sitt ärende för länsmannen. När de samtalade kom en bonde ”utskickader av en korpral Wolrath som uti en annan by var inkvarterat” och meddelade en annan bonde att han ”de resterade penningar

474 GKG DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1658-12-17, opag.

han Corpralen är skyldig [...] för inkvarteringen straxt inskickader och förskaffar”.⁴⁷⁵ Annars skulle ”Corpralen själv komma med hela troppen till bonden och dem avfordra”.⁴⁷⁶ Korpral Wolraths sändebud utfärdar således ett tydligt hot. Om bonden inte betalade sin skuld skulle Wolrath och hela ryttartruppen komma till bonden för att kräva in skulden. Kornetten Andersson hade då svarat bonden att ”efter Landshövdingens egen befallning skulle Ryttarna bonden intet något ont tillskynda, dock vad bonden befinnes Corpralen skyldig skall han honom betala”.⁴⁷⁷

Kornettens svar vittnar om att myndigheternas uttalade inställning var att militärmakten i området skulle gå fram med varsamhet och att ryttarförbanden stod under bevakning. Inget ont skulle hända bonden, menade kornetten, men tillade att han måste betala sin skuld till korpralen.

”Icke något långt därefter”, fortsatte kornetten, ”kom ovanbemälte Corpral Wolrath med 10 Ryttare uti Länsmansgården där Kornetten var inne och tillfrågade Kornetten av vad orsak han förbjuder bonden Corpralen att betala det han honom är skyldig!” Kornetten berättade vidare att han svarade korpralen:

Är bonden eder något skyldig så skall det eder frivilligen betalas att i icke ändå eder skatten anställa som oskälige Creatur och bestar. Corpralen gav till Svar om jag penningar ej strax bekommer så skall jag borttaga hans hästar eller vad jag Så finna. Ifrån Länsmansgård gingo Ryttarna med Corpralen samtligen till bondens gård som honom skyldig var, först slago de ut hästarna sedan slago de bondens hustru[.]⁴⁷⁸

Att kräva in en personlig skuld med hjälp av militär makt framstår av kornettens berättelse att döma som fullständigt oacceptabelt och moraliskt förkastligt. Det vore rentav att bete sig som ”oskälige Creatur och bestar”. Korpral Wolrath lät sig emellertid inte hindras, utan rider med sitt följe till bondens gård där de stjal hans hästar och misshandlar hans hustru som ännu låg i ”barnsäng” och ”utan Kyrkostod”.⁴⁷⁹

Här placeras våldet in i ett speciellt sammanhang. Formuleringen ”utan kyrkostod” syftar sannolikt på att kvinnan ännu inte hunnit genomgå kyrktagning efter förlossningen. Att kornetten lyfter fram

475 Ggk DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1658-12-17, opag.

476 Ggk DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1658-12-17, opag.

477 Ggk DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1658-12-17, opag.

478 Ggk DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1658-12-17, opag.

479 Ggk DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1658-12-17, opag.

kvinnans tillstånd på detta vis måste ses som ett sätt att betona hennes utsatthet och påvisa grymheten i ryttarnas våld.

I den tidigmoderna starkt religiösa kulturen betraktades kvinnan som oren efter barnsbörd. Efter förlossningen isolerades modern genom att utestängas från församlingen och kyrkolivet. Föreställning om barnaföderskans orenhet vilade tungt på Bibelns normsystem och särskilt det tolfte kapitle i tredje Mosebok. Kyrktagningen, som oftast skedde inom sex veckor efter förlossningen, var en mycket viktig ritual, genom vilken kvinnan offentligen erkändes av församlingen och återigen togs upp i gemenskapen.⁴⁸⁰

En kvinna som nyss fött barn och inte ”renats” genom kyrktagningen och därmed återintegrerats i församlingslivet saknade inte bara ett socialt skyddsnet utan löpte också risken att dö som en icke fullvärdig medlem av den kristna gemenskapen. Barnaföderskan befann sig, kan man säga, i ett socialt och religiöst ”ingenmansland” och hon var därmed särskilt utsatt.

Ryttarna slog bondens hustru illa och stal hans häst och, tillägger kornetten, av ”räddhåga” vågade ”ingen av bönderna deras [ryttarnas] motvilligheter emotsätta”.⁴⁸¹ På detta vis uppmärksammar kornetten det emotionella tillståndet bland befolkningen. Ryttarnas våldsamma framfart hade, menade han, medfört att bönderna av rädsla för repressalier inte vågade göra motstånd. Till vittne kallades även länsmannen som på sin själs salighet bekände för rätten att korpral Wolrath, då han kom in i länsmannens hus, hade sagt att om han inte fick tillbaka det bonden var skyldig honom ”skall jag nederskjuta hans egen hustru”.⁴⁸²

Länsmannen berättade vidare att han då hade sprungit från sin gård för att ”bondens hustru sådant att förkunna”.⁴⁸³ Men han hindrades av tre ryttare. Länsmannens vittnesmål skiljde sig från kornettens. Av länsmannens redogörelse framgick att korpralen hade hotat att skjuta bondens hustru. Kornetten Lars Andersson kallades återigen inför rätten och blev ”en corporlig ed förskriven”. Därefter blev han förmanad att ”denna ed besinna och vara tilltänkt den Rätta sanningen beskriva icke anseendes någon illvilja, hat eller avund, Osämja eller någon ond Affect utan efter högst Samvetlighet den rätta Sanningen bekänna”.⁴⁸⁴

480 Se Lindstedt Cronberg, 1997, s. 263–268 och där anförd litteratur.

481 GGK DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1658-12-17, opag.

482 GGK DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1658-12-17, opag.

483 GGK DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1658-12-17, opag.

484 GGK DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1658-12-17, opag.

Rättens resonemang synliggör hur jävförhållanden kunde uppmärksammas i den rättsliga praktiken. Personer som hyste ”illvilja, hat eller avund, Osämja” eller lät sig styras av ”någon ond Affect” var inte trovärdiga. Exemplet visar således hur inre sinnestämningar och lidelser beaktades av lagstiftaren samt hur 1600-talets jurister och domstolar inte bara eftersökte tecken på ”onda affekter” hos förövare, utan också hos vittnena. I det för- och tidigmoderna samhället existerade inga tydliga gränser mellan synen på etik, politik och känslolivet utan de smälte ofta samman i konkreta situationer och sammanhang.

Korpral Wolrath tillhörde de värvade ”tyska” ryttarförbanden. Ur det bevarade materialet från åren efter Roskildefreden framtonar en bild av dessa ryttare som ökända och särskilt våldsamma och besvärliga. I sin ämbetsberättelse från 1662 analyserade generalguvernör Stenbock orsakerna till ryttarnas framfart och söker en förklaring i att de var av ”främmande och av åtskilliga nationer, varandes vid den Svenska ordningen ovana, intet ville giva sig tillfreds, pretenderades stundom förhöjning och augument, stundom förändring av kvarteren, stundom med nya kvarter”.⁴⁸⁵

Stenbocks analys är intressant. Ryttarna var ”främmande”, de hade således ingen anknytning till området och därmed inga sociala band till lokalbefolkningen. De var inte vana vid den ”svenska ordningen”, det vill säga bekanta med Sveriges lagar och förordningar. Vidare var ryttarna placerade i området av militärstrategiska och säkerhetspolitiska skäl. Gränsen mellan vän och fiende var i flera avseenden svårdefinierad och för de stridande var plundringar, stölder och våld inte entydigt illegitima handlingar.

Spåren av en äldre våldskultur

Samma dag som generalauditör Croneborg och krigsrätten i Kristianstad höll förhör med korpral Wolrath angående hans behandling av sin värd och dennes familj, hanterades flera andra våldsamma fall där ”de zelenska ryttarna” varit involverade. Ett särskilt utmärkande fall handlade om ryttaren Rolands våld mot ”Jens bondes hustru”. Roland skall

uti äreslöst illa Skamfilat hennes näsa som alltsammans avhuggit att hon hängde henne på munnen: bonden vid hans eget bord överfallit att han för sådan Våldsverkan och otillbörliga procedurer sitt eget hus undvika måste: de dock denna Ryttare intet sitt Quarter hade. När han bonden intet dagen därefter

485 Stenbock, 1850 (1662), s. 364.

kunde anträffa hotade han honom på samma sätt Tractera som han bondens hustru dagen tillförende hava medfarit. Allt detta av honom inför Rätten med fulla Vittnen övertygat, och den fattiga hustrun sig själv presenterat, vilkens ansikte han illa hava lyt gjort och så gott fördärvat.⁴⁸⁶

Ryttarens våld mot bondens hustru är en av de mest detaljerade beskrivningarna av fysisk misshandel som jag har funnit i de militära rättshandlingarna. Med formuleringar som ”skamfilat hennes näsa som alltsammans avhuggit att hon hängde henne på munnen”, ”otillbörliga procedurer”, ”vilkens ansikte han illa lyt gjort och så gott fördärvat” uppmärksammar rätten de ödeläggande effekterna av våldet mot kvinnans ansikte.

Den 10 februari togs fallet med den stympade kvinnan upp igen av Croneborg och krigsrätten i Kristianstad. Roland erkände sina brott och bevisningen mot honom var otvetydig, men någon slutgiltig dom tycks inte ha avkunnats.⁴⁸⁷ Blicken riktas i första hand mot de synliga skadorna, medan den drabbade kvinnans emotionella och existentiella upplevelse av våldet inte tycks visas något intresse. Hur kan dessa omständigheter tolkas?

Sättet på vilket ryttaren Rolands våld mot bondehustrun framställdes av krigsrätten i Kristianstad 1658 påminner bland annat om andra mer meller mindre samtida litterära våldsskildringar av exempelvis William Shakespeare (1564–1616). Erling Sandmo har i en analys av Shakespeares dramer från slutet av 1500-talet och början 1600-talet noterat ett skifte i sätten att framställa våld. I det tidiga teaterstycket *Titus Andronicus* beskrivs och iscensätts våldet, lemlästningarna och skändningarna på ett sätt som enligt Sandmos tolkning är arkaiskt, främmande och ytterst motbjudande. Våldet framstår, menar han, som ett tecken på politisk makt och hämnd snarare än en existentiell problematik som drabbar individer på ett djupare plan. I Shakespeares senare tragedier framställs däremot våld som något som inte bara förändrar offren och deras värld. Även gärningsmännen genomgår en moralisk och psykologisk förvandling.⁴⁸⁸

De attitydförändringar gentemot våld som framtonar i Shakespeares dramer är, hävdar Sandmo vidare, en produkt av en diskursiv kamp under 1600-talet. Den våldsdiskurs som dominerar i Shakespeares tidiga verk härrör ur en äldre världs våldskultur och har inget gemensamt med den

486 GGK DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1658-12-17, opag.

487 GGK DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1658-12-17, opag.

488 Sandmo, 2004, s. 227–228.

moderna västerländska humanistiska synen på våld, där våld definieras som antitesen till civilisation och ordning, ja som något som bryter ned och ödelägger allt. Våldet i *Titus Andronicus* är inte något marginaliserat och kulturfrämmande, utan en kulturell orienteringspunkt och tolkningsram.⁴⁸⁹

Det ligger mycket i Sandmos idé om våldsdiskursens omvandlingar under 1600-talet, men den kan problematiseras och utvecklas ytterligare utifrån det svenska rättsmaterialet. I de svenska krigsartiklarna från 1600-talet saknas lagrum som närmare beskriver riktlinjerna för domstolens bedömning av fall där offret har lemlästats och stympats. Rättens skarpa fokusering på kvinnans fysiska skador vilade på andra juridiska grunder. Croneborgs och krigsrättens blick styrdes sannolikt av den äldre medeltida landslagens föreskrifter. I denna lagtext ägnas stor uppmärksamhet åt lemlästning. I såramålsbalken (sår med vilje) i Magnus Erikssons landslag från mitten av 1300-talet föreskrivs exempelvis:

Komma män samman i vapenskifte i vredesmod och hugger en av dem en annan till fulla sår: näsan av, eller öga ut, eller öra av, eller i ansiktet eller på halsen, så att han har varaktigt lyte därav, eller hugger av hand eller fot, den som gör så böte tolv marker till målsäganden för lytet och tjugo marker till treskiftet för såret.⁴⁹⁰

Här identifieras det fysiska våldets straffrättsliga påföljder i relation till hur allvarlig skadan ansågs vara. Till ”fulla sår” räknades ”näsan av, eller öga ut, eller öra av”. Även hugg ”i ansiktet eller på halsen” inordnades i denna kategori, liksom avhuggna händer eller fötter. Därefter följer paragrafer om avhuggna tår och fingrar, utslagna tänder, hugg och stick i armar och ben med svärd, kniv eller spjut och därefter köttår och skrämor. Såramålsbalken fäster uppmärksamheten vid skadans synlighet och rent fysiska följder för den drabbade individen och hennes kropp. I såramålsbalken problematiseras även våldet mot kvinnor:

Nu blir kvinna sårade till fulla sår eller med mindre sår eller slagen; då skall för kvinna bötas i sårböter lika mycket som för en man, utom om hon blir så slagen eller huggen, att hon föder ett dött barn. Då ökas hennes böter med nio marker, och däri har varken karl eller konung någon del.⁴⁹¹

489 Sandmo, 2004, s 228. För ett liknande resonemang kring ”våldskultur” under europeisk senmedeltid, se Groebner, 2004.

490 Holmbäck och Wessén, 1962, s. 252.

491 Holmbäck och Wessén, 1962, s. 256.

Straffen och bötesbeloppen är noga uträknade i förhållande till skadans allvarlighet. Att bötesstraffet skulle stå i proportion till skadan förefaller som utgångspunkten för bedömningen av våldet. Såråmbalken förmedlar straffen angående lemlästningar på ett mycket sakligt och distanserat vis. Våldet och dess straffrättsliga påföljder görs till något som enkelt kan beräknas.

Vid en första anblick kan det framstå som att lagtextens kortfattade paragrafer knappast ägnar något intresse åt de djupare etiska och existentiella effekterna av våldet. Men som både Karin Hassan Jansson och Eva Österberg har framhållit i sina respektive analyser av de medeltida lagarna måste denna bild nyanseras.

Hassan Jansson menar, i viss likhet med Sandmo, att straffparagraferna visar att lemlästningarna hade kulturella betydelser som kunde inbegripa föreställningar om exempelvis ära och ärelöshet men också om frihet, ofrihet och manlighet samt att våldet kunde betraktas som olika former av symboliska gränsöverskridningar.⁴⁹²

Eva Österberg lägger till ytterligare en dimension genom att poängtera att straffparagraferna angående lemlästningar som exempelvis att hugga av någon ett öra, sticka ut en persons öga, skära av honom/henne näsan eller tungan, inte bara synliggör uppfattningar om våld mot kroppen. De vittnar, menar hon, även om att lemlästningar innebar en förlust av olika sinnen som kanske var ännu mer avgörande för den medeltida människan än för dagens människor. I ett samhälle där de flesta människor varken läste eller skrev och där förmågan att känna smak och dofter var nödvändiga egenskaper för att exempelvis urskilja ätlig föda från rutten, hamnade den lemlästade individen i en djupt prekär situation. En person som inte kunde tala för sig vid tinget, inte kunde höra vad andra hade att säga och inte kunde se sin omgivning betraktades inte som ”hel”.⁴⁹³

Mot denna bakgrund kan tolkningen av krigsrättens hantering och bedömning av fallet med den stympade kvinnan fördjupas. Krigsrätten betecknade våldet som ”ärelöst” och därmed placerades våldet utanför den ärliga kulturens moraliska ordning. Lemlästningen framstår med andra ord som motsatsen till den tidigmoderna kulturens föreställningar om vad som var ärliga och ärbara handlingar. Rätten noterade den drabbade kvinnans skador och konstaterade att ryttaren hade gjort henne ”lyt” och så gott som ”fördärvt”.

492 Hassan Jansson, 2006, s. 150–160.

493 Österberg, 2011, s. 226–229.

Någon undersökning av offrets upplevelser av våldet i en djupare mening, i syfte att få en inblick i kvinnans smärtor eller rädsla genomfördes emellertid inte, åtminstone inte explicit. Rättens bedömning vilade på ett äldre juridiskt tänkande med rötter i den medeltida rättskulturen. Här utgick bedömningen av våldsbrott i första hand från ett vetande om kroppen och det konkret märkbara, men som eventuellt även inbegrep en problematisering av sinnenas betydelser för människans liv.

Hotet mot husfaderns auktoritet och manlighet

Inkvarteringarna i 1600-talets Skåne var problematiska i flera avseenden. Tidigare forskning har framhållit att inkvarteringarna rubbade lokalsamhällets gamla sociala och ekonomiska strukturer. De våldsamma konflikterna mellan inkvarterade militärer och deras värdar har i äldre forskning förklarats med att soldaterna inte bara fick logi utan också långtgående rättigheter till böndernas gårdsbruk. Konflikterna kan i den meningen ses som ekonomiska tvister.⁴⁹⁴

I nyare forskning har samma våldsamheter tolkats som uttryck för skilda uppfattningar om heder och ära samt som ett dolt motstånd från böndernas sida.⁴⁹⁵ Båda tolkningarna har fog för sig, men de kan, menar jag, fördjupas och problematiseras ytterligare.

I ett fall som behandlades av krigsrätten i Kristianstad den 17 augusti 1678 uppmärksammades ett klagomål som inkommit från skomakare Anders Larsson. Skomakaren berättade för rätten att fänrik Holgersson, som var inkvarterad hos honom, för ett tag sedan hade suttit och supit på sin kammare en hel natt och en bit in på den nya dagen. Fänriken hade till slut gått ut på gården där det stod ett sto med ett föl och ropat att "prästen måste ut och kristna fölet".⁴⁹⁶ Skomakaren berättade vidare att

prästen, Herr Johan i Herrestad som ligger där i Qvarter utur sin kammare och sade vad är det för ord i förer som i äre Officeraren till, så tala i till, där med gingo de bägge i sina kammare igen, då ropade fänriken efter prästen och frågade vad är den Snapphaneprästen så kom han ut och sade jag är ingen Snapphaneprest. Där till vill jag få vittne uppå [...] Så löper fänriken och stöter Johan för bröstet, så gick prästen tillbaka och ville intet hava med honom att beställa, utan sade bliv ifrån mig, Så kom fänriken åter efter honom och skällde honom för detsamma,

494 Åberg, 1947, särskilt kap. 3.

495 Lerbom, 2006, s. 278–282.

496 GGK DIII ba:3, "Krigsrättens rannsaking", 1678-08-17, opag.

Då tog prästen en [oläsl.] och hötte honom med, då sprang fänriken efter sin värja och ville in. Men värden stängde dörren för honom, att han intet kom in, då högg han några hugg i dörren, då sände värden sin Piga på högvakten och gav det till känna, emellertid lade fänriken ifrån sig värjan och kom in [...] Då sade värden jag vill intet hava sådant Leverne i mitt hus utan jag vill skaffa eder annat Qvarter, då sade fänriken [...] jag skall sätta Eld på huset, det han några gånger Repeterade[.]⁴⁹⁷

Skomakarens berättelse framstår på ett plan som en närmast stereotyp redogörelse för hur våldet mellan män kunde ta sig uttryck i det tidigmoderna samhället. Våldet utspelas ofta i sammanhang där det dricks mycket alkohol. Tonen är hätsk och utmanande. Plötsligt utslungar någon ett ord eller mening som uppfattas som en kränkning. Den som uppfattat sig ha blivit kränkt besvarar i regel förolämpningen antingen muntligt eller fysiskt, vilket ofta leder till att konflikten eskalerar till slagsmål och ibland till väpnat och dödligt våld. Alkohol, kränkningar, utmaningar och motstötter är centrala komponenter i rättsliga redogörelser för våld mellan män under hela den tidigmoderna perioden. Samtidigt måste skomakarens berättelse om fänrikens våldsamma framfart läsas på sina egna premisser, det vill säga som en produkt av de förhållanden och diskursiva processer som verkade i de erövrade områdena i Sydsverige under 1600-talets andra hälft.

Inkvarteringens problematik bildar ramverket i fallet med fänrik Holgerssons hot och våldsamerheter. Skomakaren gör tydligt gällande att relationen till fänriken Holgersson, som var inkvarterad hos honom, var allt annat än harmonisk. Fänriken hade supit en hel natt och i berusat tillstånd inte bara förolämpat prästen, som också bodde hos skomakaren, utan dragit sin värja och huggit i dörren samt upprepade gånger hotat med att sätta eld på huset. Konflikten rymmer, vilket jag strax skall utveckla, en uttalad hedersdimension. Men innan jag granskar denna närmare vill jag problematisera inkvarteringens problematik ytterligare. Jag menar att konflikterna mellan värdar och inkvarterade soldater rymde fler meningsbärande omständigheter än ekonomi och hedersföreställningar. För att förstå konflikternas kulturella djup måste de sättas in i ett religiöst sammanhang.

I de evangelisk-lutherska nordiska länderna utgjorde hushållet eller mer precist hushållsståndet samhällsordningens fundament. I den så kallade Hustavlan, den samling sedelärande bibelord som Martin Luther

497 GGK DIII ba:3, "Krigsrättens rannsaking", 1678-08-17, opag.

hade bifogat till sin Lilla katekes, reglerades hushållsmedlemmarnas förpliktelser och inbördes förhållande till varandra. Makten över hushållet knöts till hufadern, det vill säga den gifte mannen, och denne skulle hörsammas av hustru, barn, tjänstefolk och andra hushållsmedlemmar. Denna ordning, som var instiftad av Gud, bildade fundamentet för hufaderns manlighet.⁴⁹⁸

Det har poängterats att hufavlan, som en form av ideologisk programförklaring och maktteori, ger uttryck för en tydlig genusordning där kvinnor tillskrivs en orubbligt underordnad position. Hörsamhet, underdånighet och lydriad var helt riktigt centrala komponenter i hufavlans genusdiskurs, men det är viktigt att framhålla att den även gällde mannen. Även vuxna söner, drängar och andra manliga hushållsmedlemmar förväntades inordna sig i samma hierarkiska struktur. Mot en sådan bakgrund kan en fördjupad förståelse nås för de konflikter som uppstod mellan inkvarterade soldater och deras värदार i Skåne och Blekinge under andra hälften av 1600-talet.

Inkvarteringarna av militärer kan, menar jag, ses som ett slags ”historisk anomali”. De var inte ett ”naturligt” inslag i hushållsordningen så som den basunerades ut av kyrkan. Inkvarteringarna svarade närmast mot ett säkerhetspolitiskt behov. Militärerna var vuxna män och som grupp och manlig gemenskap var de förvisso vana vid strikta hierarkier och att underordna sig högre befäl, men de hade av allt att döma mycket svårt att underordna sig värdens/hufaderns makt och myndighet. När skomakare Larsson utropar: ”jag vill intet hava sådant Leverne *i mitt hus* utan jag vill skaffa eder annat Qvarter” och fänriken svarar: ”jag skall sätta Eld på huset” aktualiseras denna problematik med all önskvärd tydlighet. Fänrikens beteende var ett brott mot hushållets ordning och hierarkier. Som fenomen hotade inkvarteringarna värdens position som hushållets överhuvud och som man, ja själva den (genus)ordning som var instiftad av Gud.

Snapphanepresten

En mångbottnad kulturell problematik synliggörs genom den rättsliga bedömningen av den inkvarterade fänrik Holgerssons hot och våldsamerheter. Den våldsamma handlingens innebörd är inte bestämd på förhand. Det är till exempel inte fänrikens våldsamma beteende i betydelsen fysiska kränkningar och övergrepp som står i fokus i skomakarens berättelse.

498 Se t.ex. Jarlert, 1999; Marklund, 2004, särskilt kap. 2–3; Stadin, 2004, s. 33–93.

Här framställs fänrikens handlande som ett ifrågasättande av den makt, auktoritet och manlighet som skomakaren åtnjöt i egenskap av att vara hushållets överhuvud.

I prästens berättelse framtonar flera olika tongivande diskurser och tänkesätt som låg i tiden. Prästen berättade att när fänriken hade ropat till honom att han skulle komma och ”christna fölet” hade han svarat:

vad är det för tal av Officerare att så Vanvärda herrens heliga Sacrament, Gud nåde oss för sådana och Mera obetänkta ord, måste som oftast Krigsmannen Straffas [...] och så gick fänriken in genom Stugan och frågande var den Snapphanepresten är och vad han har med honom att beskaffa, då gick han ut till honom i Världens stuga och sade han var ingen Snapphane eller Skålm som han kallade honom och där var [oläsl.] Nils Skåning [och] Karl Jens samma gång, vilka svarade att de kände honom, han var en ärlig Svensk man och bad fänriken gå ut[.]⁴⁹⁹

Prästens redogörelse visar på ett intressant vis hur föreställningar om religion, heder och lojalitet låg inbäddade i den rättsliga diskursen kring militärens våld mot lokalbefolkningen. Fänrikens begäran att prästen skulle döpa fölet uppfattades som en vanvördig utsaga. Så talade man inte om dopets sakrament och framför allt gjorde inte en officer det, tycks prästen mena. ”Gud nåde oss för sådana ord”, utbrister han.

Krigslagstiftningen under 1600-talet föreskrev stränga straff för den som vanhelgade de kristna sakramenten. Föreskrifterna i Gustav II Adolfs krigsartiklar (1621) och Karl XI:s krigsartiklar (1683) är i stort sett identiska i denna fråga:

Gör någon gäckeri och apespel av Gudstjänsten, bespottar GUDs ord och de H. Sakramenten, och bliver därtill beslagen, han skall först havas till Lägreets Consistorium Ecclesiasticum, och där hans ord befinnas av Consistorialibus vara med någon försmädelse och blasfemia bemängda, så skall han sedan, efter deras inhämtande betänkande, av Krigsrätten till svärd dömas och exequeras utan alla nåder. [...] Äre hans ord utan all försmädelse, och allenast av obetänksamhet, oförstånd eller lättsinnighet här flugne, skall han första resan allvarligen förmanas, och på knä göra Gudi avbön, då korum hållas, samt sedan böta till Krigshospitalet en månads sold, sammaledes andra resan, kommer han tredje resan igen, arkebuseras.⁵⁰⁰

499 GGK DIII ba:3, ”Krigsrättens rannsaking”, 1678-08-17, opag.

500 1683 års Krigsartiklar, 1706, s. 804.

Krigslagstiftningens stränga straff för den som ”bespottar” de heliga sakramenten är ett tydligt uttryck för religionens starka ställning i det tidigmoderna Sverige. I de evangelisk-lutherska nordiska länderna betraktades nattvarden och dopet som heliga sakrament. Genom dopet, menar rättshistorikern Bo H. Lindberg, lämnade barnet det naturliga stadiet och introducerades i den kristna upplysta gemenskapen. ”Övergången” betraktades därför som ett av de viktigaste momenten i den kristna människans liv. Relationen mellan natur och kultur, mellan okristet och kristet var ytterst konfliktfylld i tidigmodern tid. Att upprätthålla åtskillnaden mellan dessa sfärer var av grundläggande betydelse. När fänriken så bad prästen att döpa fölet uttraderades den viktiga distinktionen och världens ordning rubbades i grunden. Genom sina vanvördiga ord överskred fänriken en tabubelagd gräns och gjorde sig samtidigt skyldig till ett allvarligt disciplinbrott som definitivt inte förväntades av en officer.⁵⁰¹

Förutom att fänriken ber prästen att utföra en okristlig handling, vilket i sig torde ha uppfattats som en kränkning av prästens heder, kallar han honom för ”snapphaneprest” och ”skälm”. I dessa benämningar ligger en uppenbar hedersdimension. De många ärekränkningmålen i svenska domböcker visar att ordet ”skälm” var en av de allra vanligaste och allvarligaste utsagorna som kunde riktas mot en man under 1500-, 1600-, och 1700-talen. Ordet användes som stereotypiskt skällsord och innebar en anklagelse om oärlighet. Det är intressant att notera att det här dyker upp i en specifik diskursiv kontext, nämligen i anslutning till ordet ”snapphaneprest” – ett ord med uppenbara kopplingar till lojalitetsproblematiken i de sydsvenska gränsområdena under andra hälften av 1600-talet.

Prästen dementerar kvickt påståendet om att han skulle vara snapphane och oärlig genom att hänvisa till två vittnen som kände honom väl, Nils Skåning och Karl Jens. Dessa kunde intyga att han var ”en ärlig Svensk man”.⁵⁰² På detta vis sammanflätas diskursen om lojalitet med tidens föreställningar om heder och ära.

För 1600-talets människor kunde begreppen ”svensk” respektive ”dansk” beroende på situation och sammanhang ges olika innebörder. Beteckningarna ”svensk” eller ”dansk” var, som nämnts flera gånger, i första hand politiska kategoriseringar som underströk den med ed svurna

501 För studier som problematiserar synen på förhållandet och gränsöverskridandet mellan natur/djur och kultur/människa under 1600-talet, se särskilt Liliequist, 1992; Sandmo, 1999, s. 107–113.

502 GGK DIII ba:3, ”Krigsrättens rannsaking”, 1678-08-17, opag.

plikten och troheten till kungamakten. Beteckningarna kvalificerade dock inte som sanna och giltiga i sig själva. Lojaliteten med den svenska kungamakten måste kunna identifieras och bevisas. I detta fall intygades att lojaliteten stod utom tvivel med hänvisning till den lokala diskursen om ära och ärlighet. Prästens rykte om sig som ärlig blev, med andra ord, till en garant för dennes trohet gentemot den svenska kungamakten.

Väldsamma värdinnor

I det bevarade materialet från de militära domstolarna hantering av militärens våld mot civilbefolkningen under 1600-talet bildar berättelser om soldaters våld och hänsynslöshet mot andra män, kvinnor och barn ett tydligt framträdande tema medan berättelser om exempelvis kvinnors bruk av våld mot män är högst ovanliga. Det saknas förvisso inte fall i de tidigmoderna domböckerna från häradsting och rådhusrätter som berättar om kvinnor som brukat våld mot män samt andra kvinnor och barn. Men sett i relation till mäns våldsbrottslighet är sådana fall försvinnande få. I likhet med dagens västerländska samhällsdiskurs är bilden av kvinnan som offer för mäns våld dominerande i 1600-talets militärrättsliga diskurs kring interpersonella våldshandlingar. Följande fall utgör emellertid ett intressant undantag.

Den 27 juni 1671 behandlade krigsrätten i Malmö en anmälan som inkommit från en av stadens borgare, en man vid namn Carsten Svensson. Carsten anklagade soldaten Daniel i Krugstorp för att ha ”slagit näsbenet av hans hustru”.⁵⁰³ Soldaten inkallades till förhör och uppgav för rätten att

enär han om aftonen kom uti sitt Qvarter, Begärde han av sin Värdinna, att han Kunna få något att ligga uppå; Voro intet annat så måtte hon skaffa någon [...] halm, Svarade Värdinna jag hava intet annat att giva dig och inga kläder heller i måste ligga på det som de andra ligga, och när Soldaten hava det begärt, och inga goda svar av henne bekommit haver han då gått ifrån henne på loftet där han skulle ligga, och då kom Värdinna efterlöpandes och ropade på soldaten och kallade honom Svensk Skälm och Hundsfätt och sade om han Tjäna Cronan för en Karl Så Skulle han komma neder till henne, och när han inte Var kommen neder Till henne, så haver hon lupit där och Tagit ut ett Trappsteg av Trappan, och slagit honom på Benet i det hon hade kastat ifrån sig Trappsteget handlöst att där ännu syntes ett Stort ärr, och soldaten hava allstå Kastat ifrån Trappsteget igen och Träffat så Värdinna på Näsan[.]⁵⁰⁴

503 ÖKA DIII ba:2, ”Krigsrättens rannsaking”, 1671-06-27, opag.

504 ÖKA DIII ba:2, ”Krigsrättens rannsaking”, 1671-06-27, opag.

Soldaten berättar hur han nekades säng och sängkläder av sin värdinna, utan att få någon bra förklaring. Värdinnan beskrivs som grälsjuk, provocerande och våldsamt. Hon tilltalar honom med orden ”Svensk Skälm och Hundsfätt” och riktar således ett allvarligt angrepp mot soldatens heder och manlighet. Därefter provocerar hon honom med orden ”om han Tjäna Cronan för en Karl Så Skulle han komma neder till henne”.

Värdinnan brukar här ett formaliserat och genuskodat språk. Den utmanande frasen om att vara karl, som även förekom i många andra variationer, var en del av det ritualiserade umgänget och våldet mellan män. Den innebar ett tydligt ifrågasättande av mannens mod, heder och manlighet och fungerade som en utmaning till våld och dueller.⁵⁰⁵

Soldaten framställer sig själv som tillbakadragen och fredlig och tecknar en bild av värdinnan som sin raka motsats. Hon söker aktivt en fysisk konflikt och rycker loss ett trappsteg och slår soldaten med det och kastar det sedan ”handlöst” på honom så illa att det fortfarande ”syntes ett Stort ärr”. Soldaten tar sedan trappsteget och kastar tillbaka det på värdinnan som träffar henne så att näsbenet knäcks.

Den inkvarterade soldatens berättelse om sin våldsamma värdinna bryter den gängse bilden av kvinnan som ett utsatt, oskyldigt, passivt och värnlöst offer för en mans våld och hänsynslöshet. Värdinnan framstår istället som den aktiva och drivande parten i konflikten. Händelsen hade även bevittnats av två andra soldater som berättade för rätten att värdinnan hade ”överfallit Soldaten Daniel i Krugstorp med hugg och slag”.⁵⁰⁶

Soldatens mycket utförliga berättelse om sin våldsamma värdinna måste, menar jag, förstås mot bakgrund av det rättsliga sammanhanget och som en del av en retorisk strategi hos soldaten att övertyga rätten om sin oskuld till händelsen. Även om mycket pekar på att uppfattningar om manligt och kvinnligt präglades av viss ambivalens under 1600-talet betraktades kvinnors våldsamt och aggressivitet i de allra flesta sammanhang som avvikande, med undantag från det väl avvägda barnafostrande våldet.⁵⁰⁷ Men genom att soldaten framhäver att värdinnan hade kränkt och utmanat honom genom ett manligt kodat språk samt utrustat sig med ett tillhygge för att sedan slå honom på ett sätt som lämnade ett stort ärr överskred värdinnan gränsen för det ”gängse” kvinnliga beteendet och placerade sig i den manliga sfären.

505 Se t.ex. Spierenburg, 1998; Lilliequist, 1999, Collstedt, 2007.

506 ÖKA DIII ba:2, ”Krigsrättens rannsaking”, 1671-06-27, opag.

507 Se t.ex. Bergenlöf, 2009, s. 29–55.

Man kan tänka sig att det i soldatens berättelse låg en förväntning på att rätten skulle uppfatta värdinnans ”manlighet” som en försvårande omständighet. Omvänt är det även intressant att notera att en soldat, vars sociala position vilade på och legitimerades genom våld, beskriver sig själv som passiv och utsatt för en kvinnas våld. Innebar då detta att soldaten tecknade en bild av sig själv som feminin och avvikande från mansidealet?

Jag menar att det inte nödvändigtvis gjorde det i rättsliga sammanhang. Parallellt med den militära våldsbaserade manlighetskonstruktionen rådde under 1600-talet ett fredligt ideal som utgick från den kristna diskursen om kärleken till nästan. Fredligheten var ett uttryck för gudsfruktan och betraktades som en allmängiltig norm, gemensam för alla människor. I rättsliga sammanhang betraktades därför fredligheten och andra omständigheter som utsatthet, passivitet och värnlöshet, oavsett svarandens eller karendens kön, som tecken på oskuld. I rättsliga situationer kunde män, med andra ord, anknyta till diskursen om fredlighet, utan att framstå som omanliga eller feminina.⁵⁰⁸

Tyvär saknas krigsrättens dom i detta ärende och vi vet därför inte vilken effekt soldatens berättelse om den ”våldsamma värdinnan” hade på rättens bedömning.

Våldsamma värvningar

Under 1600-talet skrevs tiotusentals män ut till tjänst i stormaktsväldets arméer. Den rådde en ständig brist på soldater, inte minst som en följd av att de epidemier som grasserade i fält skördade mängder liv. Behovet av nyrekrytering var enormt. I det tidigmoderna Europa kunde rekryteringen av soldater ske på tre olika sätt, menar historikern Mikko Huhtamies: genom frivillig värvning, krigsentreprenörer och tvångsutskrivning.⁵⁰⁹ I många fall handlade det om det sistnämnda. Tvångsvärvningarna kunde, enligt Huhtamies, gå mycket våldsamt till.⁵¹⁰

Maren Lorenz har en liknande uppfattning. I sin studie av militärens våld i de svenska provinserna i Nordtyskland har Lorenz beskrivit soldatrekryteringarna under 1600-talets andra hälft som en ”regelrechte Menschensjagd”, det vill säga en jakt på människor. Tvångsvärvningarna genomfördes på order av kommandanterna runt om i provinserna, skriver

508 Detta har jag diskuterat utförligt i Collstedt, 2007, s. 315.

509 Huhtamies, 2004, särskilt kap. 2.

510 Huhtamies, 2004, s. 67.

Lorenz. Rapporter och klagomål vittnar om att tvångsrekryteringarna ibland åtföljdes av grova övergrepp mot lokalbefolkningen.⁵¹¹

Tvångsvärvingar i Skåne hösten 1688

Det var länge förbjudet för inbyggarna i de erövrade provinserna att tjänstgöra i den svenska krigsmakten. En anledning var, enligt generalguvernör Rutger von Ascheberg, den utbredda trolösheten bland befolkningen i de skånska landskapen. Men hösten 1688 beslöts att knektar skulle värvas i Skåne. Under ett par månaders tid värvades runt trehundra nya soldater och i slutet av oktober avmarscherade styrkan till Göteborg.⁵¹² Värvingarna i Skåne under hösten 1688 var starkt kritiserade i sin samtid. I suppliker och klagomål till Ascheberg protesterade lokalbefolkningen mot värvarnas våld, tvång och övergrepp. Flera fall drogs inför krigsrätt.⁵¹³

Den 18 oktober 1688 inkom en anmälan om övergrepp i samband med värving till generalguvernörens kansli. Här omtalas hur några hantverkare ”våldsammelige[n] på allmänna vägen är överfalldna vordna” av några ryttare. Ryttarna hade, ”med hugg och slag”, tagit deras hästar och drängar ifrån dem.

Vi kunde ej, skriver supplikförfattaren

annat tänka att än vi med våra drängar för våldsamma värvingar skulle vara fria, vilken dräng de i lika måtto med våld togo samt honom nödgade att och vapen kvittera och efter de även min dräng tillika med Mäster Börjes så illa Tracterade och våldförde, bad jag dem att de ville oss med fred låta fara och ej bruka sådana procedur, då de med skjutande hugg och slag och värjas blottande mig överföllu, att jag knappt kunde dem underrida och bliva kvitt[.]⁵¹⁴

Författaren avslutar sin supplik med att yttra en förhoppning om att generalguvernören ”oss fattiga borgare maintenera och att oss våra drängar och hästar måtte bliva restituerat, och att vi här efter på vägarna med fred kunde passera”.⁵¹⁵

Jag har ovan pekat på hur kategorierna ”militär” och ”civilt” kom att formas och befästas under 1600-talet, bland annat genom krigslagstiftningen. Tvångsvärvingar, som av allt att döma var ett vanligt inslag i

511 Lorenz, 2007, s. 202–205.

512 Åberg, 1947, s. 234–235.

513 GKG DIII ba:6, 1688-10-09, 1688-10-24, 1688-10-27, 1688-10-29, 1689-02-27, opag.

514 GKG, DIII ba:6, ”Supplik till generalguvernör Ascheberg”, 1688-10-18, opag.

515 GKG, DIII ba:6, ”Supplik till generalguvernör Ascheberg”, 1688-10-18, opag.

Västeuropa under perioden, visar hur kategorin ”militär” i viss utsträckning skapades med fysiskt våld. Unga män, som hantverkardrängarna, togs med våld ur ”de icke-stridandes sfär” och tvingades att inordna sig i den stridande, militära gemenskapen.

Exemplet ovan synliggör också på ett intressant vis hur våldsbegreppet kunde brukas i konkreta situationer. I hantverkarnas klagomål markeras tydligt att ryttarna hade gått långt över gränsen för vad som var acceptabelt handlande. Bruket av begreppet ”våld” syftar här inte bara på fysiska övergrepp som ”skjutande, hugg och slag” utan också på tvång och maktmissbruk, vilket kommer till uttryck genom formuleringen ”med våld togo samt honom nödgade att och vapen kvittera”. Ur hantverkarnas perspektiv rörde det sig tveklöst om våld och maktmissbruk, det vill säga *violencia*. Det betraktades som oacceptabelt att bli överfallen på ”allmän väg” och ”med våld” berövas sina drängar och hästar.

Av rättsprotokoll och domar samt de klagomål och rapporter som inkom till myndigheterna i Skåne och Blekinge under 1600-talets andra hälft framgår att våldets art och betydelse definierades i relation till var någonstans det begåtts. Våldets rumsliga kontext var en viktig omständighet. Frågan huruvida militärer riktade våldet mot personer i sina hem och gårdar, i andras åsyn eller, som i detta fall, på den ”allmänna vägen” var av grundläggande betydelse för den rättsliga bedömningen av våldet. Supplikförfattaren uttrycker en förvåning över att de blivit överfallna av ryttarna på den allmänna vägen. På detta vis framgår att vägarna betraktades som områden där människor skulle kunna vistas utan risk för våldsdåd samt att det var myndigheternas skyldighet att garantera säkerheten. Implicit riktas här en kritik mot statsmaktens oförmåga att skydda undersåtarna från militära övergrepp, i det här fallet våldsamma värvningar. Det existerade således, vilket hantverkarnas klagomål tydligt vittnar om, gränser för militärers fysiska maktbefogenheter samt regler för hur värvningarna fick gå till. Mot denna bakgrund inledde sedan krigsrätten i Malmö sin rannsaking.

Genom förhöret med de inblandade parterna framkom fler upplysningar som komplicerade bilden av händelsen ytterligare. Rannsakingen gällde, som det står i ingressen, de tre ryttarna ”vid namn Anders Lustig, Per Åbor och Bengt Anderson, vilka beskyllts hava Brukat någon övervåld vid värvning i husen och på Landsvägen emot några personer”.⁵¹⁶

⁵¹⁶ G GK, DIII ba:6, ”Krigsrättens förhör”, 1688-10-24, opag.

Den 24 oktober 1688 stod Sven Person från Lund inför rätten och

beklagade sig att Måndag 8 dagar sedan, då kom ovanbemälte 3 stycken Ryttare, dem han väl kände, tillika med Anders Lustigs Broder Nils, uti hans hus [...] och då genast utan någon hilsen, strax sade till honom, han skulle följa med till Corporalen, svarade Sven har I någon sedel, om I har den ringaste sedel antingen av Löjtn. eller Corporalen vill jag gärna följa med, där på följde intet annat än att Anders Lustig [...] tog i honom, drog så Per Åbor värjan till häften ut, och det var in i Stugan, sägandes Lustig, tag i honom här håller ingen Dilation där på tog Anders Lustigs Bror fatt på Svens hustru och slängde henne emot sängen, var uti låg ett Spätt barn, som snart var qvälder, Sedan nu Anders Lustig således sade utställt dem andra på honom, tog de honom fatt i håret och drog med han så att en hel hop hår gick utav huvudet på honom då de nu kommo i förstugan med honom, satt han sig åter och strävade bäst han kunde, Men Lustig ropade fort med honom, här gives ingen Disput, och där på bar de honom utur huset, så gick han där på gatan, då kom hans hustru ut, vilken Nils slog neder på gatan, som bönderna såg, han svara vill ändock intet följa med för än de viste honom något skriftligen av Löjtn. eller Corporalen, varpå Lustig sade, tagen honom och binden honom på hästen, han skall med; och där på drog Åbor ut sin värja och ville hugga till honom, men han sprang undan [...].⁵¹⁷

Sven Person anför flera olika argument som förstärker bilden av ryttarnas våldsamma handlingar som illegitima. En viktig aspekt är att ryttarna hade kommit oanmälda till Sven Persons hus och utan förklaring sagt att han skulle följa med dem. Deras agerande framställs därmed som misstänkt. Inte heller kunde ryttarna uppvisa något skriftligt värvningsintyg från högre befäl. Hade de haft ett sådant intyg hade han ”gärna” följt med, menade Sven Person. På detta sätt markeras att värvningsförfarandet inte bara var suspekt utan också olagligt. Sven Person berättar om värjeblottande, hugg och hårdragningar. Våldet riktades även mot hans familj. Hustrun slängdes på sängen där deras spädbarn låg och kvävdes av moderns tyngd. En stund senare blev hustrun nedslagen ute på gatan. Sven Persons berättelse visar tydligt hur värvningen tolkades i termer av maktmissbruk och oacceptabelt bruk av våld. Värvarna framställs som urskillningslösa i sin jakt på presumtiva soldater.

Värvarnas berättelser skiljer sig från Sven Persons skildring på flera avgörande sätt. Ryttaren Anders Lustig berättade för rätten att Sven Per-

517 GGK, DIII ba:6, ”Krigsrättens förhör”, 1688-10-24, opag.

son hade suttit och druckit med dem och sedan lovat att följa med dem till korpralen

och söka upp någon lösdrivare, sedan gick han ifrån dem hemåt, att vilja göra sig färdig att rida med. Men där de kommo till honom, vill han intet, då sade Lustig han skulle följa med, där på kommo de till att hårdragas Sven och Åbor, förty Sven slog Åbor först en örfil.⁵¹⁸

Men han hade inte sett huruvida Åbor hade dragit sin värja i stugan eller inte. Av förhöret framgick även att det var ”sant att Anders sade på gatan, han ville låta binda Sven, och lägga honom på hästen och föra honom till corpralen, men nekar alldeles, att hans broder slagit Svens hustru” [...].⁵¹⁹

I Anders Lustigs skildring av händelsen presenteras våldet inte längre som en form av maktmissbruk och övergrepp. Vissa grundläggande komponenter i Sven Persons berättelse som exempelvis våldet mot oskyldiga kvinnor och barn, saknas i värvarnas redogörelser. Sådana handlingar betraktades som särskilt avskyvärda brott i såväl lag som i tidens etiska och politiska diskurser. Att Sven Person i sin argumentation väljer att explicitgöra övergreppen och ryttarna att neka till, alternativt osynliggöra, samma brottsliga gärningar måste ses mot denna bakgrund.

Riksrådets diskussioner och beslut om värvningsförfarandet

Under andra hälften av 1600-talet uppmärksammades de våldsamma värvningarna inte bara i rättsliga sammanhang utan också på andra politiska arenor. I december 1678, tio år före de våldsamma värvningarna i Skåne, fick det svenska riksrådets ledamöter tillfälle att diskutera frågan om brutala värvningsförfaranden:

Inkom Herr Carl Bätz tjänare berättandes, att värvarna hava slagit tvenne bönder vid Rännarebanan; en är armen avslagit och det andre är nederslagen och ligger på gatan. Bönderna vilja samla sig och slå igen; men Landshövd:n haver avvärjt. Vilket intet tycktes vara mycket väl gjort.

Resol.: Stadsvakten skall söka upp dem. Tillsades att låta veta Landshövd:n haver låtiti publicera K.M:ts placat.

Resol.: Brev till alla Landshövdingar att hålla hand över inkvarteringsplacatet.⁵²⁰

518 GGK, DIII ba:6, ”Krigsrättens förhör”, 1688-10-24, opag.

519 GGK, DIII ba:6, ”Krigsrättens förhör”, 1688-10-24, opag.

520 SRP, 1983 (1678), s. 122–123.

Det framgår tydligt att värvarnas övergrepp inte accepterades av bönderna. Som svar på våldet ville bönderna ”samla sig och slå igen”. Landshövdingen försökte avstyra konflikten, men tycks inte ha lyckats särskilt väl. Av rådsherrarnas diskussion och beslut att döma betraktades värvarnas behandling av bönderna som illegitim och de vidtog snabbt åtgärder. Stadsvakten beordrades att söka upp värvarna och man beslöt att skicka ut en påminnelse till landshövdingarna runt om i Sverige om att det utfärdade inkvarteringsplakatet skulle iakttas.

Den 13 december låg ett utkast klart till det brev som skulle skickas ut till landshövdingarna, till ”hämmande av värvarnas insolentier”. Med begreppet ”insolentier” markerar riksrådet tydligt att värvningarna var hänsynslösa och brutala. Värvningsåldet betraktades som illegitimt och meningslöst och olika strategier upprättades för att förhindra fortsatta våldsamheter i samband med värvningarna:

Upplästes den publication, som vid trummeslag skall ske på engelske Envoyens anhängande över värvarnas insolentier och resolverades, att detta omslag skall ske på 4 torg vid trummeslag. Kungl.M:tz signete skall sättas under.

Resol.: Att jag skall sätta upp en publication, som anslås skall, att den som kan ertappa de värvare, som hava huggit bönderna, skall få 100 dl kopp. m:t. och att folket skall hjälpa till att taga fast sådana våldsverkare.⁵²¹

Genom att offentliggöra det kungliga brevet mot värvarnas våld och att utfärda en belöning på hundra kopparmynt till den som kunde peka ut de värvare som huggit bönderna framhäver statsmakten att det illegitima värvningsvåldet måste få ett slut samt att de behövde befolkningens hjälp. Kommunikationen mellan befolkningen och rikets ledning kunde ske på en rad olika politiska arenor och genom en rad olika kanaler. En viktig länk var supplikerna.⁵²²

Den 14 december 1678 upplästes en supplik inför riksrådets ledamöter, insända av en kvinna vid namn Ingeborg Olofsdotter som

besvärar sig över värvarna av Guardiet i Palmqvists corps, vilka de hava till Arboga våldsamt bortfört, huggit och slagit henne, så att hennes barn är förgångit.

Inkallades Major Liven.

Gr. Nils Brahe förehölt honom ovanbe:te klagomål med begäran, att han tillfölje

521 SRB, 1983 (1678), s. 134.

522 För en diskussion kring suppliker som ingång till tidigmodern politisk kultur se t.ex. Gustafsson, 2007, s. 78–111.

av Kl.M:tz ordre och nådige vilja, ville vederbörliga böter därpå skaffa. Ille tog emot suppliken med tillsägelse att skaffa behöriga böter därpå Sedan förehöltz honom, huruledes värvarna hava tagit en Gr. Nils Brahes bonde-dräng med gewalt [tyskans ”våld”], som nu sitter inne, vilken saks beskaffenhet H:s Ex:tz han utförligen berättade. Vilket ärende och rekommenderades honom. Ille lovade att vilja skaffa rätt därpå.⁵²³

Rådsprotokollen visar att rikets ledning uppmärksammade våldet och det oskyldiga lidandet i samband med värvingarna. Statsmakten var förvisso i stort behov av nya soldater, men det fanns gränser för hur mycket tvång och framför allt fysiskt våld som värvarna fick använda. Åtgärder vidtogs att skydda civilbefolkningen och stärka rättssäkerheten och kompensationer utlovades till de personer som direkt eller indirekt drabbats av våldet.

Kungliga förbud mot våldsamma värvingar

Den stränga lagstiftningen och de kungliga förordningarna syftade uttryckligen till att skapa en djupgående förändring hos militärer rörande deras attityder till bruket av våld. Den svenska kungamaktens inställning till militärers våldsanvändning vid värvingarna fick sitt tydligaste uttryck genom två förordningar utfärdade 1678 under det pågående kriget mot Danmark. Den 10 januari 1678 utfärdades den ”Kongl. Senatens Resolution angående Vakthållningen av Borgerskapet för Värvarnas Excessers skull”.

I förordningen fördömer Kungl.Maj:t värvarnas våld och formulerar samtidigt en intressant vision om hur civilbefolkningens säkerhet och okränkbarhet skulle garanteras:

Såsom utav denne Stadens, jämväl och av andre de där på Orten vistas, esomoftast och fast dageligen på det högsta klagat varder, huruledes, dem icke allenast på gator och vägar, tå de uti sine förrättningar stadda äro, utan ock i deras egna hus, stor öfvervåld Hemgång och Rån bliver tillfogat, vilket föregives ske av de Under-Officerare, som Värvingarna hava att förrätta; Alltså på det slika missbruk och otjänligheter måge i följe av Hans Kongl. Maj:ts nådigste Intention och vilja vederbörligen hämnade varda, så ock var och en efter Lag och Stadgar njuter för öfvervåld Skydd och Hemfred, samt värvingarna, enär de ordentligen anställas, till Hans Kongl.Maj:ts och Fäderneslandets Tjänst, vid dessa svåra Krigstider, måge utan hinder, vinna deras behörige forgång och befordran[.]⁵²⁴

523 SRP, 1983 (1678), s. 136.

524 Schmedeman, 1706, s. 696–697.

Förordningen framställer våldet som ständigt närvarande i stadsbefolkningens liv. De gick inte säkra någonstans. Värvarnas brutaliteter drabbade dem på gator och torg, i arbetet och i deras egna hem utsattes de för "övervåld", "hemgång" och "rån". Det framgår att det framför allt var underofficerare som gjorde sig skyldiga till övergreppen. Kungamaktens inställning till våldet preciseras genom ord och formuleringar som "övervåld", "missbruk" och "otjänligheter". På detta vis inordnas värnsvåldet i diskursen kring *violentia*. "Var och en" skulle, enligt förordningen, kunna lita på att lagar och stadgar om "skydd" och "hemfred" efterlevdes. Men på grund av det förekommande "oväsentet" fann Kungl.Maj:t det nödvändigt att ytterligare skärpa kontrollen och säkerheten. Förordningen gör gällande att

Borgerskapet måtte förordnas starka vakter (vilka de sin emellan kunna ymsa och omväxla) som dag och natt, så på gatorna som särdeles längre ut på Malmarne, därest det största oväsente erfares förövat bliva, utan uppehåll patrullera skole, varandes deras förrättning enkannerligen där på ansedd, att så snart de förnimma något tumult och oväsente å färde vara, antingen på gator eller uti själva husen och gårdarna skole sig oförsumligen dit förfoga, med beskedlighet, sakens beskaffenhet efterfråga, och söka all oreda med goda att stilla och förekomma; Men på den händelse att slikt i så måtto sig en göra låter, så skole de makt hava de personer, som till sådant oväsente orsak äro att antasta, och dem uti Corps de Guarderne förvara låta, in till andra dagen, då saken bör uti Kongl. Krigs-Collegio till vidare undersökning och rannsaking angivas. Eftersom och denne Vakt icke mindre än alle andre Vakter i så måtto privilegerad är, att så framt någon skulle sig understå med våldsamhet, hugg och slag sig den att emotsätta och överfalla, hon då makt och tillstånd haver att en slik orolig, den allmänna fredens förstörare med Vapen till skäl att bringa, eller där det sig ej annorledes göra låter, med skarpt där på skjuta, då den vilken olyckan således händer, haver sitt eget vållande det att tillmäta.⁵²⁵

Med "starka vakter" som patrullerade dag som natt skulle borgerskapets säkerhet och den "allmänna freden" garanteras. Vaktmanskapet hade långtgående maktbefogenheter. Dess uppgift var att söka upp och arresterade de militärer som brukade våld, "tumult" och "oväsentet". Personerna skulle sedan sättas i förvar i *corps de gardet* under en dag, det vill säga i vaktbyggnaden, till dess att Krigskollegium var församlat och kunde genomföra en vidare rannsaking. I händelse av att vakten stötte på mot-

525 Schmedeman, 1706, s. 697.

stånd och våld ägde de rätten att efter omständigheterna bruka väpnat våld. Våldet ansågs då vara proportionerligt och fullt legitimt. Våldsamma militärer som inte iakttog kungamaktens lagar och förordningar urskildes och fängslades i väntan på rättsliga och disciplinära åtgärder.

Att militärer våldförde sig på den icke-stridande delen av befolkningen eller på vaktmanskapet motverkade statsmaktens ambitioner att skapa ett stabilt våldsmonopol som skulle fungera som effektiv garant för att våld endast användes i politiska ändamål, mot fienden på slagfältet och för att bekämpa och bestraffa brottslighet.

I Halmstad den 28 februari 1678 utfärdades ytterligare en förordning angående värningsvåldet: "Kongl. Maj:ts Patent om allehanda våldsamerheter och Insolentier vid Värvingar". Här kopplas problematiken direkt till det pågående kriget mot Danmark. Kungl.Maj:t förväntade sig att kriget skulle fortsätta och att man måste sätta upp en armé som förmådde att "kunna bjuda Vår och Riksens Fiender huvudet, samt göra dem ett kraftigt motstånd".

Det var därför nödvändigt att rekrytera nya soldater. "Och churväl", proklamerade Kungl.Maj:t,

Vi intet hade förmodat vid bemälte Värvingars förrättande, att få höra klagemål över någre Insolencer och våldsamerhet, medan Vi sådant så strängeligen var och en i synnerhet förbjudit, lydandes Våra upprättade Capitulationer på sådant Manskap som lust hava, att låta sig till Vår Tjänst värva, men icke att någon med våld skulle tagas; Likväl såsom Vi med största missnöje måste erfara, att vid denne påstående Riksdag såsom ett allmänt Besvär av Våre och Riksens Undersåtar bliver andragit de stora våldsamerheter och exorbitantier, som en och annan utav Vårvarna i Landet förövas: Ty have Vi här med i kraft av detta Vårt öppna Patent, alla dem, som med Värvingarna hava att beställa, allvarligast velat förmana och befalla, att ingen, eho han och är, fördristar eller understår sig någon med våld att taga, anten å Städerna eller å Landet, befriandes här jämte Riddare- och Adelns enskylte Tjänare, och oskattlagda Torpare ifrån all Värving, dem undantagandes, som sig godvilligen värva låta, och penningar emot taga, vilka sedan icke böre eller kunna undandragas, eller under någon förevändning fri kallas ifrån den tjänst under Vår Milice till vilken de sig emot Vårvaren efter eget behag have förpliktigat, eftersom Vi här med ansäje den som här emot understår sig att göra, oaktat vad condition och villkor han må vara, det han icke allenast därför Vår högsta onåder, utan ock där jämte ett hårt straff skall hava att förvänta.⁵²⁶

526 Schmedeman, 1706, s. 699.

Trots att våld i samband med värvningar var förbjudet inkom klagomål från befolkningen om värvarnas brutalitet. Kungen betraktade detta med "största missnöje". Kungamakten utfärdar så ytterligare en varning om att värvare som brukar våld mot befolkningen i städerna eller på landsbygden kommer att straffas hårt. Men, inflikas det, de som låtit sig värvas frivilligt och tagit emot värvningspengar skall utan undantag fullgöra sin krigstjänst. För den person som bryter sin plikt väntar ett strängt straff. Det är intressant att notera att kungamakten inte bara förbjuder fysiskt våld i samband med värvning. Även tvång beskrivs som illegitimt. Värvingen måste ske "godvilligen", det vill säga frivilligt. Plakatet föreskriver vidare att ingen värvare skall understå sig att "någon med våld att taga".

Plakatet skulle, hävdade Kungl.Maj:t, garantera att:

Våra Undersåtar så mycket bättre måge kunna hägnas och skyddas för sådana och flera andre våldsamheter: Ty anbefalles här med Vår Överståthållare i Stockholm, Generel-Gouverneur, Gouverneur och Landshövdingar, Befallningsmän å Landet, samt Borgmästare och Råd i Städerna, att de här över sträng hand hålle, icke tillstådjandes att någon i den ringaste måtto här emot må handla eller göra, utan den klagande på all sätt bliva beskyddat och förvarat. Här alle som vederbör hava sig hörsamligen att efterretta.

Plakatets föreskrifter skulle fungera som garant för civilbefolkningens säkerhet och att den oskyldigt drabbade individens rätt till upprättelse efterlevdes. Förbuden mot värvarnas bruk av fysiskt våld och tvång vittnar i den meningen om en fördjupad etisk problematisering av lokalbefolkningens utsatthet samt att tydliga riktlinjer för förhållandet mellan militärer och civila började etableras politiskt.

Det vore dock missvisande att se kungamakts strävan efter att begränsa värvningsvåldet och tvångsutskrivningarna som enbart ett uttryck för en fördjupad etisk reflektion som låg i tiden. Det fanns sannolikt flera goda skäl för kungamakten att presentera sig som garant för att värvningarna inte urartade i hänsynslöshet och brutalitet mot civilbefolkningen. Det pågående samtalet om värvningar rymmer en djupgående politisk problematik. Grundläggande för den relativt bräckliga tidigmoderna konglomeratstaten var att hålla sig väl med undersåtarna och garantier och löften av ovanstående slag var en viktig del i den politiska retoriken och interaktionen i syfte att förhindra konflikter och uppror. Kanske var detta särskilt viktigt i nyerovrade områden som provinserna öster om Öresund. Här tycks värvningarna i sig ha betraktats som ett säkerhetspolitiskt problem.

Plundringsvåldet

Som vi har sett ovan inbegrep diskursen om soldaters våld och övergrepp även berättelser om plundring, stöld och skadegörelse. I detta avsnitt står synen på militärens illegitima berövande av lokalbefolkningens egendomar i fokus. I den äldre socialhistoriska forskningen har man noterat ett tydligt samband mellan ökad stöldbrottslighet och krig och krigsslut. Stöldbrottsligheten har förklarats med att de tidigmoderna krigen tärde hårt på den agrara ekonomin. Hela områden där arméerna drog fram kunde ödeläggas, med svåra umbäranden, svält och fattigdom för såväl civilbefolkning som soldater. Kampen om resurserna intensifierades och gränsen mellan legalt och illegalt berövande av annans egendom suddades ut.⁵²⁷ Detta påstående har bekräftats av många forskare och stämmer väl in på utvecklingen i de nordiska länderna.⁵²⁸ Men hur tolkades och bedömdes egentligen soldaters stöld och förstörelse av civilbefolkningens egendomar i militärrättslig diskurs och praktik under 1600-talet?

Egendomsbrott i lag och moraluppfattning

Till skillnad från de tidigmoderna krigslagarnas mer ambivalenta syn på berövandet av annans egendom betraktades sådana handlingar med nolltolerans och sågs som alltigenom illegitima i allmän lag och moral. Redan landskapslagarna var tydliga på denna punkt. Domstolarna kunde beroende på brottets allvarlighet döma gärningsmannen till såväl böter som stränga kroppsstraff och dödsstraff.

I det medeltida och tidigmoderna samhället var synen på egendomsrelaterade brott starkt kopplad till den religiösa världsbilden och Guds bud ”Du skall icke stjäla”, samt till föreställningar om ära, social tillhörighet och utanförskap. ”Tjuven”, ”rövaren” och ”nidingen” uppfattades som kulturens Andre. De bar på ärelöshetens stigma, sådana personer var förpassade till ett liv utanför de kristna och ärliga gemenskaperna. Ett egendomsbrott tolkades således inte enbart som ett olaga berövande eller förstörelse av annans egendom, utan sågs som ett uttryck för något annat och ”större” än sig själv. Analogin eller liknelsen framstår här som utgångspunkten för bedömningen av egendomsrelaterade brott.

Den rättsvetenskapliga utvecklingen medförde på längre sikt att synen på brott som uttryck för ett större religiöst-moraliskt meningssam-

527 Se t.ex. Jütte, 1994, s. 25–27.

528 Se t.ex. Johansson, 2002, s. 49–57 och där refererad forskning.

manhang miste sin giltighet. Men under 1600-talet fungerade analogin fortfarande som en viktig utgångspunkt för den rättsliga klassificeringen av människors handlingar. I 1600-talets rättsvetenskapliga diskurs utgick man från att varje enskilt egendomsbrott bar på en specifik etisk innebörd och mening, menar rätthistorikern Bo H. Lindberg. Juristens uppgift var att tolka det misstänkta brottet med stöd i lagen och läran om omständigheterna. På detta vis, hävdade tidens rättslärda, kunde en djupgående och nyanserad analys genomföras och handlingens moraliska innebörd bestämmas på empirisk och vetenskaplig väg. Mot denna bakgrund kunde exempelvis ett stöldbrott klassificeras på olika vis där de specifika omständigheterna i varje enskilt fall bestämde brottets allvarlighet.⁵²⁹ Vad som stulits, liksom sättet på vilket stölden hade begåtts, kunde vara graverande. Bruket av våld i samband med stöld betraktades till exempel som en försvårande omständighet. Att tjänare stulit från sin husbonde liknades vid trohetsbrott och förräderi och kyrkostölder betraktades av somliga jurister som en kränkning av det heliga och därför som allvarligare än andra stöldbrott.⁵³⁰

I likhet med andra brott bildade den kristna dygdeetiken den övergripande tolkningsramen kring egendomsbrott, menar Lindberg vidare. Egendomsbrotten kunde, beroende på situation och sammanhang, klassificeras som kränkningar av dygder som trohet, vördnad, lydnad och frid, ödmjukhet, endräkt och medmänsklig kärlek.⁵³¹

På denna diskursiva nivå möts således resonemangen kring egendomsbrotten med talet om våld. Både tjuven och våldsverkaren betraktades ytterst som hot mot samhällsfriden och deras handlingar beskrevs som ”överdådiga”, ”lastbara” och ”ogudaktiga”. Personer som stal och/eller brukade våld bröt mot budet att älska sin nästa.

*Samuel Pufendorf om förhållandet mellan egendom,
liv och överlevnad*

I 1600-talets rättslärda diskurs problematiserades även relationen mellan egendom och människans livsvillkor.⁵³² I sitt verk *Om de mänskliga och medborgerliga plikterna enligt naturrätten* (1673) ägnade Samuel Pufendorf stort utrymme åt detta komplicerade förhållande. I ett längre avsnitt som

529 Lindberg, 1984; Lindberg, 1992; Bergenlöf, 2004, s. 28–29; Collstedt, 2007, s. 103–110.

530 Lindberg, 1992, s. 620–628.

531 Lindberg, 1992, s. 630–633.

532 Lindberg, 1992, s. 630–640.

avhandlar människans ”plikter vid förvärv av äganderätt” skriver Pufendorf:

Eftersom människans fysiska livsvillkor innebär att hon är beroende av ting i omvärlden för att kunna överleva och för att skydda sig mot sådant som kan hota hennes kropp, och det därjämte finns åtskilligt som kan göra hennes liv lättare och behagligare, kan man tryggt dra slutsatsen att att den högste Härskaren över världen vill att människan för eget bruk skall nyttja andra delar av Hans skapelse och att hon i många fall till och med får förrinta dem. Detta gäller inte bara växter och dyligt, utan också harmlösa djur, som människan inte gör någon orätt i att döda och förtära för födans skull, även om djuren utsätts för lidande när de dör.⁵³³

Pufendorf förklarar inledningsvis att människan är beroende av yttre, materiella ting för att överleva och för att skydda sig mot ”sådant som kan hota hennes kropp”. Det var därför inget brott att bruka, döda och förtära vissa av Guds skapelser för sin överlevnad. I tidernas begynnelse existerade inget enskilt ägandet, fortsätter han. Men i takt med att människornas antal växte och den naturliga harmonin blev allt bräckligare, skapades ett starkt behov av att reglera vem som hade tillgång till vad. Med Guds vilja och människornas samtycke instiftades så äganderätten. Vissa saker borde, inflikar Pufendorf, emellertid

kvarstanna i den ursprungliga egendomsgemenskapen, utan att freden människor emellan stördes. Ty det finns ting som trots att människor nyttjar dem likväl utgör en outtömlig resurs: de står öppna att användas av alla, utan att detta innebär någon försämring för någon enskild individ. Att vilja fördela sådana ting vore både överflödigt och dåraktigt. Exempel är ljuset och värmen från solen, luften, rinnande vatten och liknande. Hit hör också delar av den vida oceanen mitt emellan de stora kontinenterna som ligger längst bort från kusterna, eftersom de inte bara räcker till mer än väl för alla möjliga behov utan dessutom är praktiskt taget omöjliga för något enskilt folk att försvara.⁵³⁴

Enligt Pufendorf syftade instiftandet av äganderätten ytterst till att bevara samhällsfriden och till att trygga den enskilde individens överlevnad. Vissa grundläggande förutsättningar för mänskligt liv som exempelvis ljus, värme från solen och vatten, betraktade Pufendorf dock som ”outtömliga

533 Pufendorf, 2001 (1673), s. 114.

534 Pufendorf, 2001 (1673), s. 115.

resurser”, som ingen kunde tillskriva sig ensamrätt till. Instiftandet av äganderätten medförde också en rad plikter. Den första plikten är, skriver Pufendorf, att

Envar är skyldig att låta envar annan (om det inte är en fiende) i lugn och ro nyttja sin egendom, och han får varken med våld eller med list förstöra, försnilla eller lägga beslag på den. Detta är grunden till att stöld, rån och liknande brott riktade mot annans egendom är förbjudna.⁵³⁵

Egendomsbrott var enligt Pufendorf ett allvarligt hot, inte ”bara” mot samhällsfriden utan också mot den enskilde individens kropp och liv. Det var därför av största vikt att äganderätten respekterades av alla.

I krig rådde däremot andra förhållanden. Då sätts, enligt Pufendorf, denna rätt ur spel. Pufendorf ägnar ett helt kapitel åt en diskussion kring krigets lagar och rättigheter, där bland annat frågor som rör om egendom behandlas. ”I krig”, skriver Pufendorf,

anses lös egendom vara erövrad från det ögonblick den är utom räckhåll för den förföljande fienden, fast egendom däremot när vi har ett så stadigt grepp om den att vi kan hålla fienden borta från den. För att den förre ägaren skall förlora all rätt att återta sin egendom krävs emellertid, att han i ett följande avtal avstår från varje anspråk på den. Ty annars gäller att det som skaffats med våld måste kunna återtas med våld. Vad enskilda soldater beträffas, deltar de i krig på statens vägnar, och av det följer att det byte de tar av fienden egentligen tillhör staten och inte dem själva. Icke desto mindre är det utbredd praxis att se genom fingrarna när lösöre, särskilt om de är av ringa värde, behålles av de soldater som tog det. Man ser det då antingen som belöning, ibland som betalning, eller som ett sätt att utan tvång locka män att riskera sina liv. Men när redan erövrad egendom återtas av fienden återgår den fasta egendomen till de forna ägarna. I lika hög grad borde detta gälla den lösa egendomen, men hos de flesta folk låter man soldaterna behålla den som krigsbyte.⁵³⁶

Om äganderätten definieras som absolut i fredstid urholkas den alltså i krig. Att plundringar av fiendebefolkningens egendomar ansågs som en legitim del av krigföringen noteras även av Pufendorf. Plundringen beskrivs som soldaternas ”rättighet”, ”belöning”, ”betalning” och ”krigsbyte”.

Talet om egendom och ägande inordnas här inom ramen för en övergripande diskurs om krig och våld. I krig tolereras det mesta, skriver

535 Pufendorf, 2001 (1673), s. 120.

536 Pufendorf, 2001 (1673), s. 197.

Pufendorf lakoniskt, man kan ”döda, härja, och plundra långt över gränsen för vad humaniteten medger, utan att man i något folks ögon anses ärelös och värd att skys av rättskaffens män”.⁵³⁷ Pufendorf identifierar här en djup moralisk och existentiell problematik som är tydligt närvarande även i dagens etiska diskurser kring militärt våld. Enligt Pufendorf skapar krig ett rättslöst rum där respekten för individens rätt till egendom, liv och överlevnad har mist sin mening.

Hur hanterade och bedömde då krigsrätterna i 1600-talets Skåne och Blekinge militärers plundringar och annan egendomsrelaterad brottslighet?

Kornetten Hans Schmitt och svinstölden i Önnestadskogen

Flera av berättelserna om våld och övergrepp som inkom till myndigheterna i skånska generalguvernementet innehåller även klagomål över soldater som plundrat böndernas hem och gårdar och stulit eller skadat deras djur och boskap. En del av fallen togs upp i de militära domstolarna och hamnade på generalauditör Croneborgs bord. Följande fall tjänar som ett belysande exempel på Croneborgs och krigsrättens inställning till ryttarnas stöldbrott.

Den 15 december 1658 stod bonden Jöns Hansson i Önnestad inför Croneborg och krigsrätten i Kristianstad och beklagade sig över ”de zelsiuska ryttarnas” framfart. Bonden anklagade ryttarna för att ”hava för åtskilliga bönder på Ållonskogen ihjälskjutit och bortfört några svin”. Generalauditören och krigsrätten beordrade omgående ”guvernementsgevaldigern” att undersöka saken. Gevaldigern hade en polisiär funktion inom generalguvernementets ordningsmakt. Den militära motsvarigheten kallades för generalgevaldiger. Av Karl XI:s omfattande instruktion för detta ämbete framgår att gevaldigern var ansvarig för den allmänna ordningen inom armén. Hans uppgift var att ”angripa och fångsla” personer som brutit mot krigsartiklarna och andra förordningar. Den som på något sätt hindrade generalgevaldigern och dennes folk i deras ämbetssysslor skulle avrättas.⁵³⁸

När Croneborgs utsände gevaldiger kom till Vä, där de anklagade ryttarna var inkvarterade, sökte han först upp gruppens underbefäl, kornetten Hans Schmitt. Hos kornetten fann gevaldigern mycket riktigt ett

537 Pufendorf, 2001 (1673), s. 197.

538 Schmedeman, 1706, s. 843–847.

slaktat svin men när han begärde att ”bese huvudet, att bonden sitt märke igenkänna kunde, blev han av kornetten sådant försvårat”.⁵³⁹ Gevaldigern kunde emellertid tydligt se att ”Svinet var skjutit uti halsen”. Gevaldigern frågade då kornetten ”efter den som sådant gjort hava, vilket han av kornetten intet kunde erfara, begärde alltså en ryttare som honom till Ryttmästaren vägvisa ville, det han efter stor möda bekom”.⁵⁴⁰

En genomgående tematik i gevaldigerns rapport till generalauditören och krigsrätten är att han på olika sätt hindrades av de anklagade ryttarna att sköta sina ämbetsysslor. Gevaldigern berättade vidare hur stämningen hade blivit hätsk. Det hade kommit några ryttare som ville skjuta bonden eftersom han

dem hava angivit och förklagat nödgades fördenskull sig uti ett gammalt stall försticka, huru ifrån Gevalliern med möda kunde befria. När Gevalliern sökte efter bonden som svinet skulle känna eller sitt bomärke, bortgömde kornetten svinet att bonden det intet se fick. När kornetten förmärkte att Guvernementets Gevalliern var förrest till Ryttmästaren som inkvarterad låg uti Köpinge, begav han sig strax efter Gevalliern [...] sådant hos Ryttmästaren att förekomma och försvara. Uppå vägen mötte ryttmästaren Gevalliern, och beklagte Gevalliern: sig Kornetten som inquarterat är i Vä honom ingen behjälplig hand bevisa vill de ryttarna att truga låta vid huvudet som en sådan Svinejakt anstiftat hava. Omsider blev det Kornetten befallet att sådant skulle verkställas.⁵⁴¹

Gevaldigerns rapport visar på ett intressant vis hur det militära rättsväsendets och generalguvernementets polisiära makt kunde motarbetas. Ryttarna beskrivs som aggressiva och som föga behjälpliga. De försökte rentav att skjuta ihjäl bonden som anklagat dem för att ha slaktat och stulit svinen. Gevaldigern beskriver hur han med stor möda lyckades avstyra våldet och rädda bonden ur den prekära situationen. Gevaldigern försökte få tag på ryttmästaren men hindrades till detta. Till slut fann han honom och beklagade sig för denne hur framför allt kornetten hade försvårat undersökningsarbetet. Ryttmästaren ombads att tvinga sin underlydande kornett till att vara gevaldigern behjälplig i arbetet med att få tag på den person som hade beordrat svinjakten, vilket också skedde. Kornetten följde slutligen med gevaldigern till krigsrätten i Kristianstad.

Den 17 december inledde Croneborg förhöret med de anklagade ryt-

539 G GK, DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1658-12-17, opag.

540 G GK, DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1658-12-17, opag.

541 G GK, DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1658-12-17, opag.

tarna. Den förste att kallas inför rätten var en ”zelensk” korpral vid namn Christer Blassmeister. Croneborg frågade korpralen

vilken honom sådant råd eller anledning hava givit att skjuta Svinen på Önnestad skog? R. Korpralen Christer Blassmeister svarade vara inråd av Kornetten som uti denna Svinejakt intresserat. Ryttaren som med hava skjutit Svinen uppå skogen tillspordes vilken honom först anledning gav uppå denna Svinejakt. R. Ryttaren Nils Ivarsson svarade, att Korpralen Christer Blassmeister tvenne dagare tillförende honom där till inställt hava att hålla sig färdig sådan jakt att anstifta.⁵⁴²

Det var grundläggande för generalauditören att utreda vem i befälskedjan som först hade beordrat svinjakten och stölden. De meniga ryttarna be-
dyrade på ”sin Eviga Salighet” att korpral Blassmeister hade beordrat dem att förbereda sig på jakten. Men efter ”ryktes examen och fulla vittnen” fann rätten att det var kornetten som bar det yttersta ansvaret för denna ”olovliga svinejakt”.

Ryttarnas handlingar betraktades av rätten som mycket allvarliga. Totalt sköts fyra svin, som ryttarna ”då genast icke kunde till marken fälla och med sig bekomma men äro sedermera av deras skott döda Äganden till stor skada.”⁵⁴³ Rätten bedömde att bönderna hade drabbats hårt av ryttarnas tillgrepp, och den person som bar den yttersta skulden var som sagt kornetten Hans Schmitt. Rätten fastslog att

Kornetten är till denna olovliga Svinejakt icke någon ringa orsak ity han sig av deras Röveri delaktig gjort hava och till deras Våldsamma procedurer Col-
luderat och Conniverat: borde billig att andra till sky och Exempel utan Pass och avsked förvisas[.]⁵⁴⁴

Krigsrätten markerar tydligt att Schmitts agerande var oacceptabelt. Han skuld var ”inte ringa”. Han hade beordrat jakten och därmed gjort sig delaktig till ryttarnas ”röveri” och deras ”våldsamma procedurer”. I krigsrättens beskrivning av händelsen framtonar släktskapet mellan ”våld” och ”illegalt berövande” av civilbefolkningens egendomar i blyxtbelysning. Den person som hade givit upphov till övergreppen, kornetten Hans Schmitt, skulle enligt krigsrättens dom förvisas från landet utan pass eller avsked och aldrig tillåtas att föra befäl igen.

542 GGK, DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1658-12-17, opag.

543 GGK, DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1658-12-17, opag.

544 GGK, DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1658-12-17, opag.

Grymheter mot böndernas djur

Den rättsliga diskursen inbegrep också reflektioner kring militärens grymheter mot böndernas djur. Den 21 februari 1659 stod kvartermästardrängen Mattias inför krigsrätten i Kristianstad Han var åtalad för en rad olika brott, bland annat för att ha misshandlat en gravid kvinna och en ung pojke, men också för att ha ”igenomstuckit bondens bandhund några resor med svärdet” och ”låtit illa Tractera böndernas gäss”.⁵⁴⁵ Croneborg ledde förhöret och han frågade Mattias ”varföre han med sin värja igenomstuckit hunden, som stod uti bandet och bondens trognaste väktare var”.⁵⁴⁶

Av rättens förhör framgår att vakthunden var värdefull för bönderna. Som bondens ”trognaste väktare” vakade hunden över säkerheten i gårdar och byar och varnade människorna för annalkande faror. På rättens fråga om varför Mattias hade stuckit bandhunden svarade han att han ”allenast en gång hava stuckit med en värja”.⁵⁴⁷ Rätten följde upp detta svar och av de inkallade vittnena fick rätten ytterligare upplysningar. Mattias hade ”3 gånger Nils Anderssons hund med sin värja hava stuckit där den hunden uti 3 samfälliga år aldrig hava varit utur bandet”.⁵⁴⁸

Rätten sökte ”fakta” om sättet på vilket dådet hade begåtts och fann att det handlade om tre värjstick istället för ett, vilket måste förstås som en försvarande omständighet. Rätten noterar vidare att hunden var bunden när Mattias stack den med sin värja samt att den inte hade varit lös på tre år. Även denna omständighet var betydelsefull för rättens bedömning av Mattias handlingar. En hund som stod bunden kunde ju knappast innebära något fysiskt hot. Rätten förde därefter in förhöret på hur Mattias hade behandlat böndernas gäss och noterar att Mattias hade slagit gässen och hållit dem stilla för att låta sin ”hund den sarga och bita”.⁵⁴⁹ Hur kan då rannsakingen av Mattias våldshandlingar mot djuren tolkas?

En vanlig uppfattning i äldre forskning är att den för- och tidigmoderna kulturen kännetecknades av en mycket instrumentell inställning till djur som ofta tog sig brutala uttryck. Att djuren var vid god hälsa

545 GGK, DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1659-02-21, opag.

546 GGK, DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1659-02-21, opag.

547 GGK, DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1659-02-21, opag.

548 GGK, DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1659-02-21, opag.

549 GGK, DIII ba:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1659-02-21, opag.

var viktigt av rent ekonomiska skäl.⁵⁵⁰ Den brittiske historikern Keith Thomas, författaren till det grundläggande verket *Man and the Natural World*, tecknar en mer nyanserad bild. Den ökade omtanken om djuren i modern tid var, menar han, ett resultat av en intellektuell process med djupa historiska rötter.⁵⁵¹ Processen gynnades förvisso av övergången från ett agrarsamhälle till ett urbaniserat och industrialiserat samhälle där djuren blev allt mindre betydelsefulla för produktionsprocessen. Men det vore missvisande, poängterar han, att beteckna människor som ”mindre humana” under vissa perioder än andra. Att det höjdes kritiska röster mot djurplågeriet var, som Thomas tydligt har visat, inget nytt för det moderna, industrialiserade samhället. Vad som förändrades genom historien var de kritiska argumenten. Flera av den klassiska antikens filosofer liksom den kristna medeltidens lärde riktade skarp kritik mot den grymma behandlingen av djur. Men det var knappast av djupare omtanke om djuren, menar Thomas. Snarare hävdade vissa kritiker att djurplågeriet hade en förråande inverkan på människans moral. Steget från att plåga djur till att begå grymheter mot andra människor var inte långt, ansåg man.⁵⁵²

Argumentet bottnade i en äldre kulturs kunskaps- och människosyn. Sedan antiken hade relationen mellan människa och hennes omgivning tolkats utifrån från en antropocentrisk världsbild, det vill säga en idé om att människan stod i världens mitt. Gud hade skapat djuren för att de skulle underlätta människornas arbete och det var människans plikt att förvalta Guds skapelser på bästa sätt.⁵⁵³ I sin *Summa contra Gentiles* förklarar Thomas av Aquino att de bibliska förbudet mot att plåga djur antingen handlade om att ”man inte genom grymheten mot djuren skall bli grym mot människor eller därför att skadan på djuret leder till materiell skada för människan”.⁵⁵⁴

Från senmedeltidens slut tycks dock den starkt antropocentriska attityden ha mattats av och andra inställningar och synsätt introducerades. Keith Thomas visar utifrån en stor mängd exempel hur djurens lidande i sig kom att uppmärksammas och problematiseras med allt större intensitet under loppet av den tidigmoderna perioden. En särskilt

550 Se särskilt Cserhalmi, 2004, s. 19–24 och där refererad forskning.

551 Thomas, 1988, särskilt kap. 4.

552 Thomas, 1988, s. 169–170.

553 Thomas, 1988, s. 170.

554 Thomas av Aquino cit. efter Keith Thomas, 1988, s. 170.

framträdande inställning i exempelvis pamfletter och predikningar var att människan förvisso hade rätt att tämja och döda djur för sin egen överlevnad, men att det var förkastligt att döda eller orsaka dem lidande och smärta för nöjes skull.⁵⁵

Croneborgs och krigsrättens granskning av soldatdrängen Mattias grymheter mot bandhunden och gässen kan, menar jag, förstås som ett uttryck för den diskursiva process tecknad ovan. Anklagelserna, vittnesmålen och rättens resonemang vilade på en antropocentrisk grund. Att djuren var värdefulla för bönderna är tydligt, men värdet definierades inte i strikt ekonomiska termer. Rätten beskriver hunden som "bondens trognaste väktare". Begreppet "trogen" signalerar att ägarens förhållande till hunden var djupare än en rent instrumentell relation. Gässens värde för bönderna problematiseras dock inte.

Av rättens resonemang framgår dock att soldatdrängens behandling av gässen betraktades som grym och meningslös. Rätten sökte förgäves en förklaring till Mattias beteende. På Croneborgs fråga om bönderna hade gjort Mattias något ont svarade han nekande. Även här styrs rätten av ett antropocentriskt synsätt. Soldatdrängen hade utan några som helst skäl orsakat djuren lidande, vilket i sig betraktades som förkastligt, men effekterna av dessa handlingar var större än så. De drabbade även människorna och deras livstillvaro. Soldatdrängens grymheter mot djuren placerades i ett större juridiskt och moraliskt sammanhang. De låg till grund för rättens helhetsbedömning av Mattias våldsamma framfart i lokalsamhället. Djurplågeriet blev ett av flera bevis på dennes grymhet mot bönderna. Efter att ha misslyckats med att lokalisera några förmildrande omständigheter i fallet framstod soldatdrängen, för Croneborg och rätten, som en "nidingsverkare" och "motvillig skalk". De markerar därmed tydligt att Mattias beteende var fullständigt oacceptabelt.

Kungamaktens kamp mot rebeller och snapphanar

Hittills har de militära domstolarnas bedömning av militärers våld och övergrepp mot lokalbefolkning stått i blickfånget för undersökningen. Även i detta avsnitt står talet om sådant våld i blickfånget, men jag skall samtidigt tillåta mig att gå något utanför denna tematik och studera hur våldsdiskursen utformades i anslutning till den militära domstolens bedömning i brottmål som rörde personer som anklagats för att vara rebeller

⁵⁵ Thomas, 1988, s. 186–203.

och snapphanar, det vill säga personer som gjort våldsamt motstånd och därmed brutit sin trohetsed mot den svenska kungamakten.

I generalguvernörsberättelser och militära rättsprotokoll från skånska generalguvernementet framstår undersåtarnas trohet gentemot den svenska kronan som skör och ambivalent. I synnerhet under krigen 1658–1660 och 1675–1679 tycks troheten ha blivit en ytterst viktig men problematisk fråga. Under dessa år kom undersåtarnas attityder till överheten att bevakas minutiöst av de lokala myndigheterna, vilket ledde till att ett stort antal personer spårades upp, greps och drogs inför rätta med anklagelser om att de på olika sätt, genom ord och konkreta (vålds)handlingar, hade begått brott mot den svenska kungamakten. Det upprättades vid ett flertal tillfällen så kallade kommissorialrätter, specialdomstolar, med uppgift att rannsaka och avdöma särskilt allvarliga brott mot majestetet som förräderi och organiserade upprorsförsök.⁵⁵⁶

I de militära rättsprotokollens berättelser om soldaters våld mot lokalbefolkning hittas en hel del resonemang om olika former av trohetsbrott mot den svenska kungamakten. Ett exempel på hur problematiken kunde föras på tal var när soldater anklagade för våldsbrott försökte legitimera övergreppen genom att hävda att de dräpta eller misshandlade personerna var snapphanar och därmed fiender till svenska kronan. Begreppet ”snapphane” kunde även användas av soldater i syfte att kränka personer ur lokalbefolkningen. Som regel ställdes snapphanarna dock inte inför den militära rättvisan, utan inför häradsrätten. Men det gjordes vissa undantag. Ett fåtal fall hamnade på den militära domstolens bord.

Rebellrättegångarna i Kristianstad 1658–1659

Krigshot, upprustningar, värvningar och den påtagliga militära närvaron i lokalsamhället skapade missnöje bland befolkningen i Skåne och Blekinge åren strax efter Roskildefreden.⁵⁵⁷ I maj 1658 gjorde bönderna i Östra härad gemensam sak med snapphanarna under ledning av bonden Christer Bagge.⁵⁵⁸

På Arpön plundrade och brände de en gård och tillfångatog två ”svenska” skomakargesäller, som dräptes i ett senare skede. Bagge och hans mannar hindrades emellertid i sina fortsatta förehavanden när en väpnad styrka under greve Axel Julius Delagardies befäl anlände till

556 Fabricius, bd 1, 1972 (1906), s. 121–130; Åberg, 1963, s. 47–48, 131–132.

557 Fabricius, bd 1, 1972 (1906), 131–133; Åberg, 1963, s. 41–69.

558 För ett kortfattat referat av händelsen, se Åberg, 1963, s. 47–48.

Blekinge. Bagge greps och fördes till Kristianstad där han ställdes inför Croneborg och krigsrätten, anklagad för brott mot majestätet.

I blickfånget för detta avsnitt står den rättsliga hanteringen och bedömningen av Christer Bagges och hans mannars våldsamma framfart i Blekinge hösten 1658. Förutom Bagge, som omnämns som ”rebellkaptenen” i de militära domstolshandlingarna anklagades en lång rad personer för att vara rebeller och snapphanar eller för att på något sätt ha bistått upprorsmännen. Under ledning av Croneborg skötte krigsrätten i Kristianstad de inledande förhören med de anklagade personerna. Därefter tog en särskilt tillsatt kommissorialrätt vid, också den under Croneborgs presidium, och avkunnade de slutgiltiga domarna. Rebellrättegångarna pågick under vintern 1658 och våren 1659 och efterlämnade ett digert material.

Rebellkaptenen Christer Bagge

Den 11 december 1658 stod bonden och ”rebellkaptenen” Christer Bagge för första gången inför generalauditör Croneborg och krigsrätten i Kristianstad. Bagge var hemmahörande i Östra härad och i likhet med andra sockengemenskaper i de nyss införlivade landskapen Skåne och Blekinge skulle även Bagges socken svära sin trohetsed till den svenska kungamakten. Av rättens referat av de inledande förhören med Bagge framgår att han hade anförtrots uppdraget att resa till Malmö för att å hela menighetens vägnar avlägga eden och därmed ”deras huldskap och trohet H: Kongl.Maj:tt och Cronan i Sverige alltid att bevisa”.⁵⁵⁹ Men istället för att göra vad som förväntades av honom som trogen undersåte anslöt han sig, enligt rättsprotokollet, till ”snapphanarna” och gjorde sig till deras anförare. Vid Rödeby kyrkogård svor Bagge och hans snapphanar ”med blottade huvuden och uppräcka fingrar” en ed att ”de med all flit skola emotstå Cronans i Sverige Vapen och Dessein, och att de ingen Svensk skola perdon giva eller taga”.⁵⁶⁰

Samma dag mönstrade han det edsvurna manskapet och begav sig till Arpön. Bagge hade informerats om att ridfogden Pål Bertilsson, tingsfogden Rasmus Tommesson, en kvartersmästare under Östgöta kompani och två skomakargesäller befann sig där. ”Dessa”, står det i protokollet, ”rövade de [...] Skomakarna ihjälskjuto, de andra måste sitt Liv med

559 GGK DIII ma:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1658-12-11, s. 2r (paginering enligt en maskinskriven avskrift funnen i samma volym).

560 GGK DIII ma:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1658-12-11, s. 2r.

penningar ransonera”.⁵⁶¹ Bagge beskrivs som en man som ”haver varit i stor vördnad hos bönderna”. Hans ställning hade gjort att han fått förtroendet att leda bönderna i kampen mot den svenska kronan, bland annat genom att bistå den danske kungen.⁵⁶²

Enligt ett ”löst och falskt rykte” som cirkulerade på landsbygden skulle ett par danska skepp ha ankommit till Bodekull. Bagge bekände för krigsrätten att

homom av en Lös Discurs Vål Veterligt var, att Snapphanarna tillika med de Zelenska Ryttrarna hade ett anslag att bemäktiga sig Christianstad och att denna Discurs hört av unga Nils Torkelsson och Mustæpåkarna vilka Stor orsak hava varit till all Rebellion.⁵⁶³

Genom att hänvisa till ett osant rykte som utspridits av några unga pojkar argumenterade Bagge för att han själv inte var skyldig till att ha orsakat upproret. Enligt honom var det snarare pojkarna, vilka hade spridit ryktet, som bar det största ansvaret till att bönderna anslöt sig till snapphanarna.

Den 14 mars 1659 hölls de sista förhören med rebellerna. Croneborg frågade Bagge om han stod fast vid sina bekännelser från föregående rannsakning, vilket Bagge jakade till. Men det fanns omständigheter i fallet som skulle utredas närmare:

Först tillfrågades han [Bagge] om han icke Var utskickat av hela Giembgö Socken ner till Malmö att præstera Homagium och sin trohets ed till H: Kongl: Maj:t i Sverige uti allas deras Nampn. Rr Baggen svarade, det tillförende bekant hava och ännu gestendig är. Qr Tillfrågades av vad orsak han överträdde den eden som han Vetandes och Viljandes gjort haver – eller om någon honom där till haver anfriskat. Rr Baggen svarade sådant av missförstånd gjort hava, och ej är av någon borgare NB:re, Fougde, eller annor är till anhitzat, utan der till av Snapphanarna tvungen, vilja honom hotade att nederskjuta så framt han dem icke följaktig Vara Ville.⁵⁶⁴

I fokus för generalauditörens förhör står frågan om varför Bagge, frivilligt och väl medveten om konsekvenserna, hade brutit sin trohetsed gentemot den svenska kungamakten. Hade han blivit ”anfriskad”, det vill säga uppmuntrad av någon att göra detta? Frågan antyder att han försöker utreda

561 GGK DIII ma:1, ”Krigsrättens rannsakning”, 1658-12-11, s. 2r-2v.

562 GGK DIII ma:1, ”Krigsrättens rannsakning”, 1658-12-11, s. 2v.

563 GGK DIII ma:1, ”Krigsrättens rannsakning”, 1658-12-11, s. 2v.

564 GGK DIII ma:1, ”Krigsrättens rannsakning”, 1659-03-14, s. 5v.

om andra personer kan ha legat bakom upproret. Bagge svarar emellertid att edsbrottet hade sin grund i ett "missförstånd" och att han "tvingats" gå med snapphanarna under hot om att annars bli ihjälskjuten. På så vis markerar Bagge att han inte hade uppsåt att bryta sin trohetsed. Förhöret fortsatte och Bagge erkände sin skuld på samtliga åtalpunkter. Han bekände att han hade fört "avog sköld emot sin Herre och Konung", att "han sin ed haver gjort till Snapphanarna ingen Perdon någon Svensk giva eller taga" att han var "Snapphanarnas Anförare inpå Arpön" när de rövade och plundrade samt sköt ihjäl två skomakargesäller, att Bagge hade anförtrotts att anförde de andra "att Assistera konungen i DanneMark, efter det Lösa och Falska rykte som gick där i Landet att några Skepp Voro ankomna till Bodekull, fulla med Dansk, Brandenburgskt och Keyserlige folk".⁵⁶⁵

Vid en tidigare rannsaking hade Bagge bekänt att en viss präst, herr Sven i Lyckeby, var inblandad. Även i detta sista förhör stod han fast sin bekännelse att prästen "oss till så mycket gott som ont haver tillrätt Stodo vi aldrig där vi nu stå, uti band och hecktelse, och är det Bagge veterligt att han Snapphanarna med öl och mat haver bespisat".⁵⁶⁶

Domen formulerades på olika sätt av krigsrättens representanter, men de var alla överens om att Bagges brott var så grovt att straffet måste bli döden. Samtliga noterar att Bagge hade brutit sin trohetsed gentemot den svenska kronan genom att han hade fört "avog sköld" mot sin rättmätige konung. Mot bakgrund av underofficerarnas och officerarnas omröstning formulerade Croneborg, tillsammans med landshövdingen, översten och majoren, den slutgiltiga domen över Bagge. I sin helhet löd domen:

Av de Skäl och bevis in Actis är bevisligt, att Christer Bagge icke allenast haver *överträtt den trohetsed* H: Kongl: Maj:t och Sveriges Crono in particularij och för sin egen person, men och utskickad av en hel Sockens menighet sist förleden April uti Malmö Svurit och avlagt haver, utan och jämväl sig uti Provincien Blekinge för en hövdingsman och Capitein för *meneedige, trolöse Rebeller och Snapphanar* oppkastat, en Stoor hop sig Likasinnde *menediga Skälmar tillsammans knippat, dem till otro och Rebellion tappärtdt oppWiglat och anfriskat, av dem trohets eden äskat*, och de den honom Ceremonialiteter avlagt hava, och han med Snapphanarna och Rebellerna Reciproce Svurit haver, med desse Express eformalier *Sig varken Vilja hava Pardon eller och någon Svensking giva Pardon*, och i så måtto Relaxerat dem den trohetsed de Kungl: Maj:t med Woro

565 GGK DIII ma:1, "Krigsrättens rannsaking", 1659-03-14, s. 5v.

566 GGK DIII ma:1, "Krigsrättens rannsaking", 1659-03-14, s. 5v (min kurs.).

förbundne och tillgethane. Item haver denne Menedare trolöse och Snapphanars principal Bagge varit anförare och Rånsman enär Cronans Befallningsman Pål Bertilsson Tingsfogden Rasmus Tommesson en Kvartermästare under Östgöta Compagniet uppå Arpön *blev anfallna och utplundrade*, Fogden sig för 10 Riksdaler Rantzounera måste. Som och haver denne Baggen *varit uti Flock och följe med sina Adhærenter när hans Fänrik ihjälsköto den Svenske Skomakare Gesällen på Arpön*. Och emedan han sig i så måtto haver begått *Crimen lese Maiestatis* varföre bör han lida på sitt Liv och gods, och sitt Liv ända på detta sättet. Handen med vilken han en falsk ed Svurit honom först avstumpas och Sedan huvudet avslås, kroppen fjärdelas och på Stegel och Hjul Laggas, handen under huvudet till pålen naglas. Androm sådana Likasinnade otrogne Rebeller och Menedige som sin trohets plikt Litet eller platt intet Wörda eller i Akt taga, men i förgätenhet och i Vädret slå; till ett märkeligt Exempel Sky och Warnagel och detta med Rätta efter det *8 Cap: i högmålabalken*.⁵⁶⁷

Mot bakgrund av de omständigheter som framkommit genom rannsakingen utarbetade Croneborg och krigsrättens representanter dödsdomen över Bagge. Rätten redogör utförligt för hans brottsliga gärningar och genom en rad omsorgsfullt uttänkta begrepp och formuleringar tecknade de en bild av den trolöse undersåten. Baggens brott betraktades uppenbarligen som särskilt grovt. Här fanns många graverande omständigheter. Han hade inte bara brutit sin ”trohetsed” till den svenska kungamakten, utan även hela den sockenmenighets som han hade fått förtroendet att representera vid edsavläggelsen i Malmö. Han hade gjort sig till ”hövdingsman och Capitein” för ”menediga, trolösa Rebeller och Snapphanar” och samlat ”en stor hop” likasinnade ”menediga Skälmar”. Dessa hade han ”anfriskat” och ”uppviglat” till ”otro och Rebellion” och avkrävt dem trohetsed under ”ceremonialiteter”, det vill säga under ritualiserade och därmed starkt förbindande former.

Rätten noterade särskilt att eden innebar att Bagge och hans män ”Sig varken Vilja hava Pardon eller och någon Svensking giva Pardon”. Kampen mot svenskarna skulle alltså föras skoningslöst. På detta vis hade Bagge löst sitt manskap från deras rättmätiga trohetsed gentemot den svenska kronan. Vidare fann rätten att Bagge hade lett anfallet och plundringen av den svenska kungamaktens lokala representanter samt varit ”uti Flock och följe med sina Adhaerenter när hans Fänrik ihjälsköto den Svenske Skomakare Gesällen på Arpön”. Även om Bagge själv inte hade

⁵⁶⁷ GGK DIII ma:I, ”Krigsrättens rannsaking”, 1659-03-14, s. 9r-9v.

dräpt den svenske hantverkaren uppmärksammade rätten att han hade varit närvarande när våldshandlingen begicks, vilket tycks ha betraktats som en försvarande omständighet.

Mot denna bakgrund blev Croneborgs och krigsrättens bedömning att Bagge hade gjort sig skyldig till "Crimen lesae Maiestatis" – majestätsbrott. Straffet – fastställdes och motiverades enligt "8 Cap: i högmålabalken". Rebellkaptenen Bagges hand, med vilken han hade svurit eden att bekämpa "svenskarna", skulle huggas av. Därefter skulle han halshuggas. Hans kropp skulle delas i fyra delar och läggas på stegel och hjul. Och som ett sista moment skulle handen fästas vid pålen under huvudet. Detta var straffet för den som på ett så grovt sätt som Bagge hade brutit sin trohetsed till den rättmätige konungen.

På en nivå kan man tolka det våldsamma straffet som kungamakts hämnd på en särskilt farlig brottsling samt som en tydlig varning till andra som hotade att radera den politiska ordning som Karl X Gustav försökte etablera i Skåne och Blekinge efter Roskildefreden 1658. Det är en fullt rimlig, men kanske alltför snäv tolkning. Straffet, i synnerhet stypningen, synliggör även en äldre världs kultur, där ett särskilt vetande om kroppen bildade grund för rättsskipningen. Under 1600-talet hade den mänskliga kroppen ännu inte "avförtrollats" och gjorts till ett vetandeområde för natur och biologi även om sådana idéer började formuleras i vissa lärda miljöer. De allra flesta människor betraktade kroppen som Guds skapelse och som ett mikrokosmos av ett större religiöst-moraliskt meningssammanhang. Bagges hand, med vilken han hade svurit den omstörtande eden, betraktades som en symbol för Bagges totala brist på ära och gudsfruktan. I Croneborgs och rättens ögon var Bagge en "menedare", en edsbrytare, och som sådan betraktades han som ett allvarligt hot mot såväl den politiska som den sanna gudomliga och moraliska ordningen.

Den arge snapphanen och rebellfänriken Nils Torkelsson

Troheten var som tidigare har nämnts av grundläggande betydelse för de politiska relationerna mellan överhet och undersåtar i tidigmodern tid och straffen för alla former av trolöshet var stränga. Men som Bo H Lindberg har framhållit formulerades straffen för sådana brott inte enbart med hänvisning till en strikt juridisk diskurs. Majestätsförbrytelserna bedömdes även, i likhet med andra brott, med utgångspunkt från ett

övergripande religiöst-moraliskt meningssammanhang som även inbegrep uppfattningar om ära, dygd, odygd och last.⁵⁶⁸ Detta förhållande kommer tydligt till uttryck genom krigsrättens utredning av ”rebellfänriken” Nils Torkelsson skuld till händelsen.

Mot bakgrund av de övriga fångarnas vittnesmål informerades rätten om att Nils Torkelsson länge hade varit i maskopi med snapphanarna. Han benämns med begrepp och formuleringar som ”arg Snapphane” som ”fliteligen inställt sig” till alla möten med snapphanarna. Rätten noterar att han alltid hade varit ”en motvillig Sälle” och räknar sedan upp uppenbara tecken på Nils Torkelsson omoraliska livsföring.

Rättsprotokollet beskriver hur

*Nils Torkelsson uti 8 års tid aldrig haver varit till Herrens Sacramente, utan söllat sig i horeri och Skammelige Laster; Är skild uti köpenhamn motvilligen ifrån sin trolovade hustru. denne bemälte Nils Torkelsson sköt allena ihjäl den ena Skomakaren på Arpön. der till är han rymd från det Skånska Regemente som Var H: kongl: Maj:t vår allra Nådigste konung uti freds fördraget tillkämt med häst och Mundering. Så haver och denne sig motVillig Ställt när uppå böds att han sig med de andra motvillige inställa sig skulle. Här i staden haver han de andre Meutinerare uppå kyrkogården med desse eftertänklige ord anfriskat, Lupit hit och dit, ibland Rotarne, Vinkat med ögonen och sade, köper eder Lod och krut, håller eder friskt och knappt, när det påtränger.*⁵⁶⁹

Efter förhör med Nils Torkelsson och de övriga fångarna kunde Croneborg och rätten skapa sig en tydlig bild av Nils Torkelssons omoraliska och okristliga liv och karaktär. De graverande omständigheterna radas upp i en särskild ordning som knappast var slumpmässigt vald. I likhet med lagtexterna under perioden uppmärksammar rätten de religiösa normbrotten först. Nils Torkelsson hade inte tagit nattvarden på åtta år, vilket var en tydlig indikation dels på hans allmänna okristlighet och dels på hans sociala utanförskap. Han hörde inte hemma varken i den kristna eller i den lokala sociala gemenskapen. Därefter uppmärksammas normbrott med koppling till sexualitet och andra ”skamliga laster” samt till äktenskap. Vidare hade Nils Torkelsson begått dråp.

Det framgår av rebellrättegångsprotokollen att de anklagade rebellererna hade rekryterats från olika sociala skikt. Rättsprotokollen omnämner

⁵⁶⁸ Lindberg, 1992, s. 538–544.

⁵⁶⁹ GGK DIII ma:I, ”Krigsrättens rannsaking”, 1658-12-II, s. 3r (min kurs.).

såväl bönder och präster som tjuvar, kringstrykare och förrymda soldater, det vill säga desertörer. Särskilt sistnämnda grupp omtalas av rätten som en viktig rekryteringsbas för rebellerna. De bevarade materialet från krigsperioden 1658–1660 vittnar om att rymningar och deserteringar var relativt vanliga företeelser. En hel del fall drogs inför krigsrätt och hamnade på Croneborgs bord.⁵⁷⁰

Av de förhör som genomfördes i samband med rebellrättegångarna under vintern 1658 och våren 1659 framgår att flera av rebellerna som hade deltagit i upprorsförsöket under hösten 1658 var soldater som deserterat från Skånska regementet under major Stakelberg. Rebellfänriken Nils Torkelsson var en av dessa desertörer vilket noterades av rätten som en försvårande omständighet.

Nils Torkelsson bedömdes som skyldig på samtliga åtalpunkter och i likhet med Bagge hävdade han att prästen i Lyckeby, herr Sven, hade

anfriskat snaphanarna med [...] desse högst eftertänkliga ord: hällen eder friskt, Landet kommer nu snart till sin förrige konung igen [...] då skolen i få Menige Man som bifalla eder att utdriva Svenskingen: då skolen i Nåd och Gunst och befodran för Vänta för eders trogna Vålförhållande.⁵⁷¹

Efter votering fann rätten att ”rebellfänrikens” brott var så grova att han skulle dömas till döden. Till grund för straffet låg, enligt rätten, förutom Nils Torkelssons allmänt okristna och omoraliske leverne, hans myteri, desertering, uppvigling av rebellerna, mordet på skomakargesällen samt att han hade beväpnat sig i syfte att störta den svenska kungamakten.

Croneborg, landshövdingen, översten och majoren fastställde att straffet skulle bli döden genom stegel och hjul och utfärdar samtidigt en varning till andra ”äreförgätna, Meneedige, trolösa, Skalkar, Rånsmän, och VåldsVerkare”. Rätten markerar och befäster på detta vis att Nils Torkelssons skuld var otvivelaktig i såväl juridisk som moralisk mening. Han var en man utan ära och heder, en trolös edsbrytare och lögnare, en tjuv och våldsverkare.

Som vi har sett uppmärksammade krigsrätten Nils Torkelssons dråp på skomakargesällen. I blickfånget för rättens analys står emellertid inte den dräptes utsatthet och lagstadgade okränkbarhet i egenskap av icke-stridande. Rätten utgår från andra kategoriseringar. I domen benämns

570 GGK DIII ba:1 1658-05-10, 1658-11-26, 1658-09-11, 1659-01-12, 1660-03-27.

571 GGK DIII ma:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1659-03-14, s. 6v.

den döde skomakargesällen som en ”Svensk Vandringsgesäll”. Genom att framhäva att den dräpte var undersåte till kungen av Sverige markerar rätten således att den dödliga våldshandlingen också hade politiska implikationer, utöver individplanet. Dråpet uppmärksammades med andra ord inte enbart som en brottslig handling mot en enskild person, utan också som ett allvarligt hot mot den svenske kungens myndighet i de nys inkorporerade landskapen.

Rebellsergeanten och desertören Johan Abrahamsson

Rebellrättegångarna under vintern 1658 och våren 1659 ger flera exempel på hur begreppen ”svenskt” och ”danskt” kunde användas för att beskriva konflikten mellan rebellerna och den nya överheten. Rättsprotokollens berättelser visar att begreppen inte bara användes av myndigheterna i syfte att inskräpa undersåtarnas trohet gentemot den svenska kronan, utan också vill jag betona, av personer som önskade se en annan politisk ordning än den som efter Roskildefreden representerades av den svenska kungamakten. Av de militära rättsprotokollen framgår att ”rebellerna”, i samband med upprorsförsöket i Blekinge under hösten 1658, använde begreppet ”svensk” för att skapa en tydlig fiendebild. Eden som rebellerna svor, ”att ingen Perdon någon Svensk giva eller taga” belyser detta förhållande tydligt. Som fenomen var eden starkt förbindande. Rebellerna svor att omsätta sitt tal om att förhålla sig skoningslöst mot ”svensken” i konkreta våldshandlingar, vilket också skedde, bland annat genom dråpet på skomakargesällen. Både Guds och världslig lag fördömde dråp och mord och föreskrev stränga straff för sådana våldshandlingar. Rebellernas våldsuppfattning var emellertid en annan. Croneborgs förhör med Johan Abrahamsson i Brebäck, i rättsprotokollet omnämnd som ”rebellsergeanten”, får tjäna som ytterligare ett belysande exempel på denna problematik.

Av förhöret den 15 januari 1659 uppdagades att han, i likhet med den ovan nämnde Nils Torkelsson, var en desertör. Han omnämns som av de första som rymde från major Stakelbergs regemente. Vid Råby kyrka hade han svurit eden till Christer Bagge och han hade varit med på Arpön när de ”rövade och sköt de Svenske”.⁵⁷² När rebellerna senare greps och fördes till Kristianstad för att ställas inför rätta hade en sergeant vid namn Sven Jonsson, som tjänstgjorde vid överstelöjtnant Kagges kompani, frågat Johan Abrahamsson om ”det ingen Synd är att Skjuta en Svensk för

⁵⁷² GGK DIII ma:I, ”Krigsrättens rannsaking”, 1658-12-II, s. 4f.

huvudet så oskyldeligen”. Han hade då svarat att ”det är ingen Synd att Skjuta någon Svensk som är Vår fiende”.⁵⁷³

Både frågan och svaret är högst anmärkningsvärda och intressanta och visar hur våldet mot ”svensken” kunde problematiseras utifrån olika utgångspunkter. Genom bruket av ord som ”synd” och ”oskyldeligen” anknyter sergeanten Sven Jonsson till en religiöst-moralisk diskurs. Att skjuta ihjäl en ”svensk” framstod för honom som en moraliskt vansklig handling, i synnerhet om hantverkargesellen var ”oskyldig”. Här framtonar ett diskursivt mönster som för tankarna till doktrinen om *jus in bello*. Johan Abrahamsson hade emellertid en annan uppfattning. För honom var ”svensken” per definition ”vår Fiende”. Att det var en synd att dräpa en annan människa beaktades alltså inte av ”rebellsergeanten”. Här fungerade istället den politiska kategoriseringen av människor som ett sätt att förstå och legitimera dråpet på skomakargesällen.

Den ”oskyldige” skomakargesällen sköts ihjäl trots att det existerade en religiöst-moralisk diskurs som starkt fördömde sådana handlingar. Den bakomliggande orsaken var inte heller hedersrelaterad, så som kunde vara fallet under 1600-talet. Skomakargesällen dräptes eftersom han var ”svensk”.

Att begrepp som ”svenskt” och ”dansk” var meningsbärande i 1600-talets rättsliga berättelser om våld står fullkomligt klart. Det visar inte minst de bevarade protokollen från rebellrättegångarna 1658–1659. Men det vore missvisande att tolka berättelserna om exempelvis dråpet på den svenske skomakargesällen som redogörelser för ”etniska konflikter”, åtminstone så som begreppet används idag. Våldet legitimerades inte med hänvisning till djupt liggande kulturella/biologiska skillnader mellan olika folkgrupper. Som redan nämnts var begrepp och kategorier som exempelvis ”svensk” och ”dansk” i första hand politiska klassificeringar för 1600-talets människor.

Förhören med Christer Bagge, Nils Torkelsson, Johan Abrahamsson och den i vittnesmålen ständigt återkommande prästen herr Sven i Lyckeby, ger tydliga exempel på hur begrepp som ”svenskt” och ”dansk” kunde mobiliseras av personer ur lokalbefolkningen för att stödja vissa politiska syften och mål. Föreställningar om ”svensken” som ”vår Fiende” hade sannolikt cirkulerat i området långt före det att Skåne och och Blekinge införlivats i det svenska riket. Den politiskt instabila situationen

573 GGK DIII ma:1, ”Krigsrättens rannsaking”, 1658-12-II, s. 4r.

efter Roskildefreden aktualiserade dessa ”fiende”-uppfattningar, vilka i förlängningen urholkade de gängse juridiska och moraliska normerna samt att ”rebellerna” kunde hävda sitt bruk av skoningslöst våld mot varje ”svensk” som legitimt och nödvändigt. Detta synsätt stöddes även av prästen herr Sven i Lyckeby. Enligt Johan Abrahamssons bekännelse inför rätten skall prästen ha sagt att ”jag är och Vål god att beklåda en Ryttmästares plats, och skjuta en Svensking för huvudet”.⁵⁷⁴

Vid det sista förhöret med rebellerna, den 14 mars 1659, bekände Johan Abrahamsson sin skuld till samtliga åtalpunkter och samma dag dömde Croneborg och krigsrätten honom till döden mot bakgrund av följande skäl:

Johan Abrahamsson i Brebäck Rebeller Sergeanten haver varit med enär Baggen hyllades och deras trohets ed med honom presterades. Item när infallet, dråpet och Röveri på Arpön begicks; Denne Var och ibland de förnämste [oläsl.] och Uppvigglare enär Meutinationen uti Hörby förleden Novemb: skedde, under de Blekingske Stakelbergske knechtehop som då Rebellerade: och var under denne Rebeller Sergeant Johan i Brebäck den allra första som ur Truppen utsprang och till de andra sade, Låthär oss gå hem tillbakes vi vilja ej Låta föra oss neder till Malmö, eller Flottan och Låta skjuta ihjäl oss. För dessa skäl och orsaker Straffas som en Meneedigare och Meutinerer så och förrymder Soldat och Skall ända sitt Liv igenom galgen och Repet.⁵⁷⁵

I den slutgiltiga domen summerar Croneborg och krigsrätten Johan Abrahamsson brottsliga handlingar. Med begrepp och beteckningar som ”Meneedigare och Meutinerer så och förrymder Soldat” markerar rätten att Johans brott framför allt handlade om trolöshet mot den svenska kronan. Han hade svurit falskt, begått myteri och rymt från sitt regemente och dessutom uppviglat andra soldater till att desertera. För dessa trolösa gärningar dömde krigsrätten honom till döden genom hängning.

Sammanfattande diskussion

I detta kapitel har jag behandlat våldsdiskursens utformning i samband med de militära domstolarnas verksamhet. Ur det bevarade rättsmaterialets många berättelser lokaliserade jag fem konfliktområden där militärens våld mot lokalbefolkningen kom till uttryck: våld i samband med trupp-

574 GGK DIII ma:I, ”Krigsrättens rannsaking”, 1658-12-11, s. 4r.

575 GGK DIII ma:I, ”Krigsrättens rannsaking”, 1659-03-14, s 12r.

rörelser och patrullering; husvåldet och kampen om gårdarna; våldsamma värvningar; plundringsvåldet; kungamaktens kamp mot rebeller och snapphanar. Det rättsliga talet om militärers våld framstår som ytterst komplext och vittförgrenat och kan bäst beskrivas som ett dynamiskt spänningsfält av olika konkurrerande och överlappande världsbilder, kunskaper och diskurser.

Jag har i tidigare kapitel bland annat visat hur förvetenskapligandet av det militära rättsväsendet under 1600-talet medförde att allt högre vetenskapliga krav ställdes på den rättsliga analysen och bevisföringen. De militära domstolarnas hantering och bedömning av militärers våld mot lokalbefolkningen i Skåne och Blekinge bär spår av detta. Här framtonar en för 1600-talet vetenskaplig diskurs. Juristerna i de militära domstolarna, som Croneborg, gick metodiskt och grundligt tillväga. Deras uppgift var att skärskäda alla omständigheter i varje enskilt mål och väga dessa mot lämpligt lagrum. Som stöd för rannsakingen hade de bland annat den så kallade circumstantieläran, vilken byggde på sju universella principer eller faktiska sakförhållanden: vem, vad, var, med vilka medel, varför, på vilket sätt och när.

Att få fram en frivillig bekännelse från den anklagade framstår som ett grundläggande moment i krigsättens rannsakingar, vilket vittnar om att den legala bevisteorin hade tagits upp i rättspraxis. Även det att finna empiriska bevis på skuld respektive oskuld var av avgörande betydelse för den militära domstolen. I rättsliga sammanhang stod emellertid det empiriska utforskandet av människans natur och handlingar ännu inte i strid med religiöst-moraliska uppfattningar. De förstärkte snarare varandra. Men någon djupare tillit till rykten och den ”lokala” diskursen om heder och social ärlighet tycks Croneborg och hans kolleger inte ha omhuldat. Att vara känd i lokalsamhället som en ”ärlig man” var inte ett tillräckligt kriterium för att vittna och tala sanning i domstolen. Rättens uppgift var att finna ”sanningen” om våldet i en mer ”universell” mening, bortom ryktet, äran och de ”lokala” berättelserna.

I sin bedömning av våldet beaktade generalauditören och krigsrätten omständigheter som i allt väsentligt faller tillbaka på circumstantielärans universalistiska principer. Hit hörde frågan om orsak, det vill säga varför ett brott hade begåtts. I tidigare kulturhistorisk forskning har man sökt orsakerna till bruket av våld i tidigmodern tid bland annat i kulturella föreställningar om (manlig) heder och ära. Att föreställningar om heder var intimt kopplat till bruket av våld under tidigmodern tid är ett väl

dokumenterat resultat i forskningen. Men i det bevarade materialet från de militära domstolarnas verksamhet i Skåne och Blekinge angående militärers våld mot civilbefolkning framträder diskursen kring heder, ära och ärelöshet relativt svagt. Med undantag möjligtvis från vissa berättelser om husvåld. I detta sammanhang är det desto mer intressant att notera att talet om heder, ära och ärelöshet länkades samman med föreställningar om "svenskt" och "danskt", genom uttryck som "en svensk skälm" och "en ärlig svensk".

Den rättsliga diskursen om militärers våld mot civilbefolkning synliggör på olika sätt ett spänningsfyllt förhållande mellan "svenskt" och "danskt", vilket inte minst det digra materialet från rebellrättegångarna 1658–1659 ger flera tydliga exempel på. Men det vore missvisande att hävda att det rörde sig om "etniska konflikter" i modern mening. Beteckningar som "svensk" och "dansk" syftade inte på djupgående kulturella/biologiska skillnader mellan olika folkgrupper. De var politiska klassificeringar som utgick från en diskurs om trohet respektive trolöshet gentemot kungamakten. Att bryta sin trohetsed gentemot kungamakten betraktades enligt lag som en ärelös handling.

Den rumsliga kontexten, var våldet hade begåtts, var av avgörande betydelse för rättens bedömning. Platsen för våldet lyfts fram och preciseras genom särskilda beteckningar och beskrivningar av rummets kontext som "hemgång", "hans/hennes eget hus/gård", "uti huset", "högg i dörren", "i värdens Stuga", "på vägarna", "på gatan" och så vidare. Enligt tidens rättstänkande var hus, vägar, kyrkor och så vidare, fredade platser som stod under kungamaktens bevakning. Här skulle folk kunna vistas utan risk för att drabbas av våldsdåd.

Även tidens kontext, när våldshandlingen begicks, var av stor betydelse för domstolens bedömning. Rätten uppmärksammar till exempel att våldet hade skett "om aftonen, i det de skulle gå och lägga sig" eller "vid den tiden då hanen gol".

I sin bedömning beaktade rätten också våldets medel, det eventuella bruket av vapen, så som skjut-, hugg- och stickvapen. Som ett led i sin bevisföring kunde rätten dessutom beordra att vapnen skulle undersökas på teknisk väg samt förhöra sig om sådant som blodviten, blånader och märken på den drabbades kropp.

De militära domstolarna genomförde grundliga rannsakingar och utredningar av fakta i varje enskilt fall. Varje sakförhållande kunde vara av betydelse för domen. Det framgår emellertid av rättens resonemang och

domar att vissa omständigheter betraktades som särskilt viktiga att utreda på djupet, nämligen vem personen var som hade begått brottet samt på vilket sätt han hade utfört handlingarna. Med detta som utgångspunkt förhörde sig rätten noggrant om förövarens allmänna moral och känsloliv. Alla tecken på förövarens okristlighet och odygd samlades upp och noterades. Det kunde handla om uttryck för brist på gudsfruktan, trolöshet gentemot, kungamakten, ärelöshet, grymhet, hat, vrede, besinningslöshet, hämndgirighet, skoningslöshet, kallsinnighet och avsaknad av ånger. På detta vis tecknade rätten en bild av förövarens skuld. Men detta var inte tillräckligt. För att kunna faställa skulden krävdes även fördjupad kunskap om vem den drabbade var i social och moralisk mening samt hur denne hade agerat i samband med den våldsamma incidenten.

Det ”typiska” offren för militärernas våld var personer ur lokalbefolkningen, män, kvinnor och barn, präster, bönder och hantverkare, vars kristliga och dygdiga livsföring samt trohet till den svenska kungamakten stod utom allt tvivel. De var obeväpnade vid tiden för den våldsamma händelsen. Även uttryck för de drabbades känlostämningars, som rädsla och ängslan i samband med våldet, kunde beaktas av rätten. I vissa fall uppmärksammades rätten det oskyldiga lidandet ytterligare genom att notera särskilda tillstånd som graviditet, ålder och kroppslig nedsättning.

Några explicita referenser till den moralfilosofiska doktrinen om *jus in bello* hittas inte i det militärrättsliga materialet. Men uppfattningen om att oskyldiga och särskilt utsatta grupper skulle lämnas ifred bildade ändå ett slags etiskt anrop i rättsprotollens berättelser och domar.

De trolösa rebellerna och snapphanarna hörde inte till kategorin ”oskyldiga”. Som andra farliga brottslingar skulle de bekämpas med full kraft och med dödligt våld om det visade sig vara nödvändigt.

Historievetenskapen och synen på våld ca 1890 till nutid

En väsentlig del av kunskapsproduktionen om våld sker i akademiska och vetenskapliga sammanhang. Som har framgått ovan är den internationella historiska våldsforskningen mycket omfattande. Här har den civilisationshistoriska tematiken, med starkare eller lösare koppling till Norbert Elias tes om civilisationsprocessen, länge varit tongivande. Detsamma gäller för den nordiska forskningen.⁵⁷⁶ I detta kapitel skall jag närmare belysa våldsdiskursen så som den framträder i tidigare historisk vetenskaplig forskning om Skånes och Blekinges integritet i det svenska riket efter Roskildefreden 1658. På detta vis kan, menar jag, den vetenskapliga kunskapsproduktionen om våld mot civilbefolkning – såväl ”min egen” som andra historikers – ställas i komparativ blyxtbelysning och problematiseras.

Jag tar min utgångspunkt från några mer tongivande arbeten som publicerats under perioden ca 1890–2008. Det skall framhållas att olika aspekter av utvecklingen i de skånska landskapen efter Roskildefreden har behandlats i historieskrivningen även långt före den tidsperiod som här skall undersökas. Skånska kriget avhandlades redan 1679 i det tyska verket *Historie des Nordischen Krieges*. Den skånske sockenprästen Sten Jacobsens verk *Den Nordiske Krijgs Krønicke* om samma krigsperiod antas ha färdigställts kring 1680, men publicerades aldrig i sin samtid. År 1751 utgav Lundaprofessorn Sven Lagerbring boken *Kongl. Rådets, generalguvernörens och fältmarskalkens, gref Rutger von Aschebergs lefverne: efter trowärdiga och tillförläteliga handlingar* som bland annat behandlar Aschebergs tid som generalguvernör över de skånska landskapen.⁵⁷⁷ I detta avsnitt riktar jag emellertid fokus mot den moderna historievetenskapen

⁵⁷⁶ Se resonemangen hos tex. Österberg, 1983; 2002; 2005b; Jarrick och Söderberg, 1994; 1998.

⁵⁷⁷ Härom, se Lerbom, 2008, s. 25–27.

från 1890-talet och framåt. Det framstår som lämpligt att studien tar sin början här. Mot slutet av 1800-talet skedde ett förvetenskapligande av historieämnet som bland annat innebar att höga krav kom att ställas på historikernas metodik och källkritiska förhållningssätt.

Historisk forskning präglas av rådande kunskapsparadigm och vetenskapsideal. Men som alla vetenskapliga discipliner är, som jag ser det, även humaniora och historievetenskapen inget slutet fält, utan en del av samhället och därför i stor utsträckning präglad av de olika frågor av politisk, etisk och existentiell karaktär som vid en viss tidpunkt uppmärksammas och problematiseras som väsentliga. Mot denna bakgrund skall jag nu närma mig våldsdiskursens utformning i historisk forskning under perioden ca 1890–2008.

Följande frågor fungerar som utgångspunkt för analyserna: Vilka är de professionella historikernas vetenskaps-/kunskapsteoretiska utgångspunkter och positioner? Vilka diskurser och värderingar ligger till grund för deras analyser och framställningar av militärers våld mot civilbefolkning?

Lokal kunskap, ideologi och identitetspolitik

Intresset för Skånes historia har länge varit stort bland historiker i Öresundsområdet. Från slutet av 1860-talet publicerade Lundaprofessorn Martin Weibull, förutom sina egna historiska undersökningar, en rad kommenterade källpublikationer rörande Skånes historia: *Samlingar till Skånes historia* (1869–1873), *Samlingar, utgifna af de skånska landskapens historiska och arkeologiska förening* (1874–1881) och *Skånska samlingar* (1891–1897). De tryckta och utgivna källorna stammar från olika historiska perioder. Intresset riktades emellertid främst mot medeltiden samt Skånes 1600-talshistoria och framför allt århundradets senare hälft.⁵⁷⁸

Till Weibulls många källpublikationer hör även sockenprästen Sten Jacobsens berättelse *Den Store Nordiske Krijgs Krønিকে*. Krönikan behandlar kriget mellan Sverige och Danmark 1675–1679 och har sedan tryckåret 1897 varit en av de mest centrala referenserna i studier som behandlar Skånes politiska historia efter 1658. I sitt förord till den tryckta utgåvan av krönikan ger Weibull följande bild av skånska kriget och dess följder:

578 För en diskussion kring Martin Weibulls historieproduktion under andra hälften av 1800-talet se Fredrik Persson, 2008, kap. 2.

Huru som helst – historia eller krönika – boken giver en talande bild af detta förfärliga krig 1675–1679 i all dess ryslighet, med all dess missaktning för människan och de lidanden det medförde för hela Norden, dock mest för den förut blomstrande gamla kulturbygd vid Öresund, som under fyra blodiga krigsår blef förvandlad till en folktom ödemark. Vi kunna här i denna krönika följa icke blott de stora fältslagen med hekatomberna, som i dem offrades åt den nordiska tvedrägtsandan, utan också de små träffningarna, de små roftågen, med deras fallne, räkna alla dessa menniskooffer, dessa brända bostäder, byar, städer och slott. Vi hava ej rätt att trötta häraf; det är lärorikt att i detalj känna det nordiska folkhatets verkningar, hvad lidande, hvad förödelse och tillbakagång i odling det vållat. Att en skåning skall berätta det för oss, det är också ej annat än rätt och billigt: hans bygd har lidit såsom ingen annan.⁵⁷⁹

I Weibulls framställning synliggörs olika nivåer i diskursen om våld. På en nivå framstår kriget som ”våldets metaform”. Våldet framställs och förklaras som ett abstrakt fenomen, en kraft som förintar och förändrar allt och som är själva motsatsen till kultur/civilisation, humanitet och respekt för människoliv. Den förut ”blomstrande gamla kulturbygden” förvandlades till ”en folktom ödemark”, skriver Weibull. Uppfattningen om våld som kulturens/civilisationens och humanitetens motsats bildar utgångspunkten för Weibulls analys. Här framträder, menar jag, det kunskapsteoretiska fundamentet för den moderna diskursen om ”våld” i blyxtbelysning.

På en annan nivå beskrivs våldet dock inte i lika hög utsträckning som en abstrakt företeelse. Här förankras våldets ursprung i ”det nordiska folkhatet” och tillskrivs därmed en mer precis innebörd utifrån ett särskilt antagande om de nordiska folkens specifika natur eller biologi/psykologi. De epistemologiska grundsatserna för förståelsen av våld som kategori, det vill säga idén om ”våld” som motsatsen till ”civilisation”, ifrågasätts emellertid inte.

I Weibulls framställning är Skåne och dess befolkning det främsta offret för våldet och ödeläggelsen. Därför är det också, menar han, ”rätt och billigt” att låta en ”skåning” komma till tals. Weibulls och andra samtida historikers sätt att framställa det förflutna var, menar historikern Fredrik Persson, utmärkande för historieproduktionen under andra hälften av 1800-talet och hängde samman med de vetenskapliga disciplinernas framväxt och etablering samt med den nationalistiska samhällsideologi

579 Weibull i förordet till Jacobsen, 1897, s. XXXIII–XXXIV.

som genomsyrade det politiska livet i den tidens Sverige och Europa.⁵⁸⁰

Jag delar Perssons uppfattning om att 1800-talets och i viss mån det tidiga 1900-talets historieskrivning var en viktig del av det nationella projektet och ideologiproduktionen. Vetenskapliggörandet och politiseringen av historien under denna period fick direkta effekter för våldsdiskursens utformning i historieskrivningen, både på ett lokalt och nationellt plan. Att Lundahistorikern Weibull ville förmedla ideologiska budskap och intressen genom att låta publicera Jacobsens våldsamma krönika är uppenbart. Hans starkt emotionellt laddade identitetspolitiska resonemang om våldsamheterna i 1600-talets Skåne är dock mer komplext än så. Här döljer sig även en mer djupgående moralisk problematik. Weibull beskriver det som ”rätt och billigt” att Jacobsens berättelse skulle bli känd ”för oss”. Genom begreppet ”billigt” – ett äldre ord för ”rimligt” och ”rättvist” – uttrycker Weibull, menar jag, även ett moraliskt krav på att också ”skåningens”/”offrets” berättelse skall förmedlas, detta eftersom ”hans bygd har lidit såsom ingen annan”. I en vidare mening reser Weibull, om än implicit, ideologiskt och moraliskt laddade frågor om hur (historisk) kunskap om våld skall förmedlas i offentligheten samt om vem som äger makten och rätten att ge mening åt våldsamma händelser i det förflutna. Annorlunda uttryckt kan man säga att Weibull, i detta sammanhang, starkt framhäver de ”lokala” berättelsernas giltighet och stora betydelse för kunskapsproduktionen om våld och skapar så ett utrymme för ”skåningen”/”våldsoffret” att komma till tals.

Nationalisering och biologisering av våldet

Det första mest omfattande och grundläggande vetenskapliga arbetet rörande Skånes, Hallands och Blekinges historia efter 1658 står den danske historikern Knud Fabricius som upphovsman för. Hans magistrala fyrbandsverk verk *Skaanes overgang fra Danmark til Sverige. Studier i de skaanske landskaber i de nærmeste slægtled efter Brømsebro- og Roskildefredene* (de första två banden utkom 1906) har fungerat som en given utgångspunkt och referens för flera generationer av historiker. Här framträder våldsdiskursen i ett delvis annat ljus. Här står ”nationalitetskitet” i fokus för framställningen och våldet blir till en av många delar av berättelsen.

De starkt emotionella och uppenbart ideologiska resonemangen om våld som ett uttryck för ”det nordiska folkhatet”, samt argumenten om

⁵⁸⁰ Persson, 2008, särskilt kap. 2.

Skånebefolkningens egenart, särskilda utsatthet och lidande, som kommer till uttryck hos Weibull, är inte särskilt framträdande hos den danske historikern. Utgångspunkten för Fabricius är inte den känslomässiga identifikationen med Skåne utan en vetenskaplig teoretisk diskussion kring begreppet "nation". Enligt Fabricius har det alltid funnits "nationer" men de har ändrat form och betydelse över tid. Även faktorer som "Nationalbevidsthed" och "Nationalfølelse" framstår som eviga. Det är snarare förhållandet mellan dessa omständigheter som har förändrats. Det bör "bemærkes", skriver Fabricius, "at man ofte paa Nationernes tidligere Stadier møder Nationalfølelsen, navnlig Nationalhadet, uden at det er forbundet med nogen klar Forstaelse af National Samhøighed."⁵⁸¹ Vidare tillskrivs staten en stor betydelse för "Nationens Udvikling" men med preciseringen att "den er dog snarare et Stadium inden for end en Kulmination af Kulturen, snarare Middel end Maal".⁵⁸² Detta synsätt präglar, menar jag, Fabricius beskrivningar av våld i stor utsträckning. Också här framstår kriget som våldets "metaform", ett abstrakt självgående fenomen som rubbar samhällsordningen. Fabricius skriver att

[...]selve Krigstillstanden maatte gøre Byrden endnu utaaeligere for Skaaningerne, da de løsere Forhold tillod en langt større Vilkaarlighed over dem fra Sejrherrenes side. Voldshandlingene indskrænkte sig ikke længere til de mere afsides Skovgene, men foregaa endog paa sletten, over hele Skaane, for Øjene af de svenske Emberdmænd. Imellen Helsingborg og Landskrone prygle Soldaterne Bønderne til att gøre dobbelt saa store Ægter, som det var deres Skyldighed; i den sidstnævnte Stad plyndre Polakker af Besætningen en Bonde for hans kære Skæppe Salt og hugge oven i Købet Haanden af ham, saa at han bagefter siges at ligge for Døden. 'Og ingen véd, hvem det haver gjort'. Saadanne Exempler paa ustraffet Retsovertrædelse maatte virke smittende, og man undres ikke over at høre, at højerestående svenske Embedsmænd kuldkastrer de danske Herredstingsafgørelser och hindre deres Udførelse.

Fabricius beskriver här krigets verkningar på samhället och människan. För skåningarna blev bördan ännu tyngre att bära än under fredstid. De rådande förhållandena var osäkra. Våldet var inte längre ett avlägset fenomen, tidigare begränsat till skogarna i gränsområdena. Det hade nu trängt in i samhällets mitt, "över hela Skåne". De svenska ämbetsmännen,

⁵⁸¹ Fabricius, bd I, 1972 (1906), s. II.

⁵⁸² Fabricius, bd I, 1972 (1906), s. II.

det vill säga den svenska statens representanter, framställs som passiva åskådare inför soldaternas våld, övergrepp och plundringar. Istället för att ingripa och lagföra brotten såg de till att det befintliga danska rättssystemet raserades.

Här framträder en bild av Skåne strax efter Roskildefreden år 1658 som ett statslöst och rättstomt rum. De moraliska och rättsliga normerna och gränserna var upplösta. Fabricius talar i detta sammanhang om rättsöverträdelsernas ”smittande” verkan. Genom bruket av termen ”smitta” inordnas, menar jag, rättsöverträdelserna i en medicinsk diskurs som låg i tiden och därmed tillskrivs de en särskild innebörd. För Fabricius var våldet och övergreppen inte bara moraliskt förkastliga och rättsvidriga handlingar utan också patologiskt avvikande. Han talar till exempel om ”de abnorme Forhold” som rådde i Nordskåne under sommaren 1658. De många utskrivningarna väckte ”ont blod” hos befolkningen och ”[b]rutaliteterne fra de militæres Side var ogsaa Stigen.”⁵⁸³ Häri låg, menar han vidare, en av orsakerna till uppkomsten av den så kallade ”snapphanerørelsen”. Vidare skriver Fabricius att

Snapphanerørelsen er interessant, ikke blot ved sin dramatiske Karakter, men ogsaa, och navnlig fordi den viser, hvorledes det i hin Tid gik en jordbrugende Befolkning, som fik *sin Navlestreng brudt*. I Nutiden vilde den være emigreret, men denne Udvej var den Gang afsperret paa Grund af Krigen. Følgelig stod kund Lovbruddes Vej aaben, dobbelt kærkommen, fordi den gav Lejlighed till att *tillfredstille Hævnlysten*.⁵⁸⁴

De tydliga biologiska och psykologiska influenserna i Fabricius resonemang kring våldet och dess underliggande orsaker är knappast en slump. Snarare bör de förstås som ett uttryck för den vetenskapliga utveckling som låg i tiden. Andra hälften av 1800-talet och det tidiga 1900-talet var en period då psykologi och medicin etablerades som vetenskapliga discipliner.

Historikern och våldets etiska och emotionella landskap

I det tredje bandet av Fabricius *Skaanes overgang fra Danmark til Sverige*, utkommet år 1952, märks en viss förändring i sättet att skildra våldet. Pendelrörelsen mellan distans och närhet, mellan att skildra våldet som

⁵⁸³ Fabricius, bd 1, 1972 (1906), s. 132.

⁵⁸⁴ Fabricius, bd 1, 1972 (1906), s. 133 (min kurs.).

en abstrakt ödeläggande kraft å ena sidan och dess konkreta verkningar för enskilda individer ur civilbefolkningen å den andra beskrivs även i det första bandet. Men i band 3 kommer läsaren närmare våldets ödeläggande effekter på individnivå. Fabricius ger här, menar jag, dessutom tydligare uttryck, för ”sina” emotionella reaktioner och attityder till det våld och mänskliga lidande som han skriver om. I ett längre resonemang som behandlar de höga dödstalen i socknarna runt om i Skåne under kriget 1675–1679 skriver han att det ”stærkeste intryck af Skånelands lidelser under fejden får man dock av kirkebøgerne”.⁵⁸⁵ ”Endu uhyggeligere”, fortsätter han, ”viser forholdet sig, når man betragtar de absolute tal for hvert enkelt år”.⁵⁸⁶ Men, konkluderar han, så ”galt stod det vel ikke til overalt i Skåne, men det må huskes, at kirkebøgerne er gået tabt i de sogne, som led hårdest af krigen”.⁵⁸⁷ En notis i Osby begravningsbok från 1678 om en åtta års gammal pojke som, till följd av krigets verkningar, hade tvingats tigga men dött av hunger och kyla, beskrivs som ”rystende”. Med begrepp och formuleringar som ”starkt”, ”ohyggeligt”, ”gælet” och ”rystende” visar Fabricius att han inte lämnats oberörd av de berättelser om krigets verkningar som han möts av i källorna. Ordet ”galt” markerar att de höga dödssiffrorna i vissa socknar var extrema och omöjliga att begripa. Dödligheten under kriget beskrivs som ”förfärande” och han betonar att dödsfallen i socknarna var högre än dödssiffrorna för stupade soldater. Bland de många dödsfallen under kriget noterar han att barn under fjorton år utgjorde hälften eller fler av det totala antalet. Näst efter barnen var åldringar den grupp som drabbades hårdast av krigets följder. I källorna framträder ”mange tragedier” framhåller Fabricius. På ett annat ställe skriver han att de ”kan dog ikke undre, at man i kirkebøgerne under tiden møder hjertesuk, der viser, at man længtes efter en ende på elendigheden”.⁵⁸⁸

Sedan den första boken om *Skaanes overgang* publicerades 1906 hade nästan femtio år passerat. Två världskrig hade utkämpats med katastrofala konsekvenser för civilbefolkningen i Europa och på många andra håll i världen. Fabricius skildringar av skånska kriget måste, menar jag, ses i ljuset av de politiska och etiska reflektioner kring våld som låg i tiden. Med de kollektiva erfarenheterna från i synnerhet andra världskriget i färskt minne utarbetades i efterkrigstidens Europa nya politiska, etiska

⁵⁸⁵ Fabricius, bd 3, 1972 (1952), s. 197.

⁵⁸⁶ Fabricius, bd 3, 1972 (1952), s. 199.

⁵⁸⁷ Fabricius, bd 3, 1972 (1952), s. 199.

⁵⁸⁸ Fabricius, bd 3, 1972 (1952), s. 203.

och rättsliga riktlinjer som skulle förhindra att något liknande kunde ske igen. Utfärdandet av den fjärde Genèvekonventionen 1948 var av grundläggande betydelse i detta sammanhang. Civilbefolkningens säkerhet och skydd i händelse av väpnad konflikt blev därmed till en viktig global fråga. På sikt kom lidandet att uppmärksammas i allt fler sammanhang och engagemanget för krigsväldets offer breddades.

Bilden av de så kallade friskyttarna, de personer ur lokalbefolkningen som stred på den danske kungens sida, är knappast glorifierande. Fabricius framhåller till exempel att deras ”uregerlighet och råhed var vokset med årene”.⁵⁸⁹ Vidare skriver han att friskyttarna ofta måste

sættes fast i Landskrone for at have plyndret bønderne for deres heste og køer og for i tilgift at have slået og hugget dem. Og dog var dette ikke noget imod den grymhed og umennesklighed, so de kunde vise over for deres fanger, åbenbart i bevidstheden om den skæbne, der ventede dem selv i Svenskernes hænder.⁵⁹⁰

Våldsdiskursen utformning så som den kommer till uttryck i Fabricius verk från början av 1900-talet respektive arbetet från 1950-talet vittnar inte om några fundamentala förändringar. Idén om kriget som ”våldets metaform” och som den direkta motsatsen till samhällsordning, civilisation och humanitet är tydligt framträdande. Skillnaderna ligger snarare på ett annat plan. I det senare verket uppmärksammas i något större utsträckning de ”mange tragedier” i källorna, det vill säga de många små berättelserna om våld och civilbefolkningens lidande. I detta avseende kan man tala om ett slags individualisering av våldsdiskursen. Graden av utsatthet och lidande är inte som i Martin Weibulls skildringar kopplat till den drabbade personens position som ”skåning”. I Fabricius framställning av ”våldsoffret” är ”nationella”/”regionala” identitetsmarkörer av underordnad betydelse. Här konstrueras det våldsdrabbade subjektets lidande, egenart och identitet ofta mer ingående utifrån faktorer som ålder, kön, namn, social position och förmögenhet. Problematiken uppmärksammas med andra ord utifrån perspektiv på mänskligt lidande, vilka starkt påminner om den grundsyn som förmedlas genom den fjärde Genèvekonventionen. Även de mer ”personliga” emotionella uttryck och värderingar som förmedlas i skildringarna av skånska kriget som exempelvis ”ohyggligt”, ”starkt”, ”förfärandet”, ”skakande”, ”galet”, ”elände”,

589 Fabricius, bd 3, 1972 (1952), s. 155.

590 Fabricius, bd 3, 1972 (1952), s. 155.

”grymhet”, ”omänsklighet” är, menar jag, till stor del en produkt av förståelsen av våld som civilisationens och humanitetens motpol.

I kontrast till Fabricius framställning där läsaren får en tydlig och känsloladdad bild av det mänskliga lidandet och utsattheten står Jerker Roséns uppsats ”Hur skåne blev svenskt” från 1943. Rosén fokuserar på den stora politiska historien. Han talar om skånska kriget i termer av ”inbördeskrig” och ”härjningar”, vilket ledde till ”repressalieåtgärder”, ”systematisk ödeläggelse av gods och egendom” och ”i ett till ytterligt ödelagt land”.⁵⁹¹ Även här framstår våldet som ett abstrakt fenomen som ödelägger och förändrar, men det är sällan som läsaren får en inblick i enskilda människors berättelser och individuella lidande. Rosén befinner sig på en nivå långt ovanför de ”mange tragedier” som Fabricius skulle göra synliga knappt ett decennium senare. Även i studien *Hallands försvenskning 1645–1683* från 1959 tar Rosén ett helhetsgrepp kring provinspolitiken. Kriget 1658–1660 beskrivs:

Det nya kriget blev under alla omständigheter en välkommen anledning för konungen att konfiskera de danska adelsgodsen i Skåne, Halland och Blekinge [...] I övrigt kännetecknas den svenska politiken gentemot Skånelandskapen under Karl X Gustavs andra danska krig av en strävan att gå så milt som möjligt fram utan att göra avkall på säkerheten, även om utskrivningar och extra kontributioner icke kunde undvikas. Övergrepp från soldaternas sida hindrades och en undersökningskommission avsändes till Halland för att där råda bot på missförhållandena i detta avseende.⁵⁹²

Kriget beskrivs här som en ”välkommen anledning för konungen”. På grund av kriget öppnades möjligheten för Karl X Gustav att sko sig ekonomiskt och politiskt på de danska adelsmännens bekostnad. Men frånsett detta präglades provinspolitiken under kungamaktens ambition att gå ”milt” fram mot befolkningen. Våldets motsats blir här ”mildhet” och ”rättvisa”.

Det mätbara lidandet

Strax efter andra världskrigets slut, 1947, disputerade historikern Alf Åberg på avhandlingen *Indelningen av rytteriet i Skåne åren 1658–1700. Försvenskningsproblemet i belysning av det militära organisationsarbetet*.

⁵⁹¹ Rosén, 1943, s. 26–27.

⁵⁹² Rosén, 1959, s. 86.

Empiriskt är Åbergs avhandling den mest grundliga undersökning av en viss aspekt av övergångsprocessen som hittills har genomförts i svensk forskning. Studien belyser förhållandet mellan militärer och civilbefolkning i Skåne efter 1658 utifrån ett politisk och organisationshistoriskt perspektiv. Utmärkande är att bilden av kriget som ”våldets metaform”, vilken framträder så skarpt i ovan nämnda historikers arbeten, inte får något stort utrymme i Åbergs framställning. I blickfånget står snarare en uppsjö berättelser och rapporter om våldsamma händelser, ofta i samband med inkvarteringar och utskrivningar. Åberg som har genomfört hela generalguvernemangets arkiv, det vill säga den administrativa organisation som den svenska kungamakten byggde upp i de erövrade skånska landskapen efter Roskildefreden, framhåller att

[G]eneralguvernemangets handlingar överflöda av rapporter och klagomål över ryttare, som med otillåtna medel drivit sina bönder från deras gårdar [...] Det förekom ofta, att ryttarbönderna med hugg och slag fördrevos från sina gårdar. Av fruktan för repressalier vågade de ej stämma ryttarna för tinget.⁵⁹³

Åberg tecknar en bild av en djupgående konflikt mellan ”militärer” och ”civilbefolkning”, där ryttarna tillskrivs positionen som ”förövare” och bönderna som mer eller mindre passiva ”offer” för våld, förtryck och övergrepp i olika former. Konfliktens omfattning beskrivs med direkta hänvisningar till det stora empiriska materialet. Åberg använder begrepp och formuleringar som ”det förekom ofta, att ryttarbönderna med hugg och slag fördrevos från sina gårdar”,⁵⁹⁴ ”böndernas besvär över ryttarnas övervåld kulminerade inför denna kommission”,⁵⁹⁵ ”de många klagomålen[]lämna i stället otvetydiga bevis för att rusthållarna ofta missbrukade sin makt och utnyttjade sin ställning till förtryck och övergrepp gentemot sina anslagna bönder”,⁵⁹⁶ ”otaliga suppliker”,⁵⁹⁷ ”klagomålen över ryttarna [hade] kraftigt ökat sommaren 1681”,⁵⁹⁸ ”om den vildhet, med vilken kriget i Skåne förts, lämna protokollen flera vittnesbörd”.⁵⁹⁹

Åbergs framställning präglas av ambitionen att genom otaliga exem-

593 T.ex. Åberg, 1947, s. 49–50.

594 Åberg, 1947, s. 50.

595 Åberg, 1947, s. 51.

596 Åberg, 1947, s. 191.

597 Åberg, 1947, s. 191.

598 Åberg, 1947, s. 209.

599 Åberg, 1947, s. 231.

pel visa på hur omfattande konflikten mellan militärt och civilt var i Skåne under vissa perioder efter Roskildefreden. Här framtonar en vetenskaps- och kunskapssyn som tycks ställa höga krav på representativitet. Samtidigt är det sällan som Åberg redogör i notapparaten för var i det enorma materialet som han har funnit alla de exempel som han baserar sina iakttagelser och resonemang på. Ofta redovisas endast ett eller två fall. Här synliggörs, menar jag, en viss ambivalens i sättet att förmedla kunskaper om de ”många” våldshandlingar och ”övergrepp” som ryttarna skall ha utsatt bönderna för. Den ”egentliga” framställningen, den historiska berättelsen, talar emellertid ett tydligt språk. Fysiska våldshandlingar samordnas med andra handlingar under termer och formuleringar som ”övergrepp” och ”illegitima medel” samt inordnas i en kvantifierande diskurs. På detta vis skapas en bild av ”våld” som något ständigt närvarande, konkret och mätbart och samtidigt som ett abstrakt fenomen som inte behöver definieras eller problematiseras närmare. Poängen framgår ändå. Våld är, oavsett vad det betecknas som, illegitima handlingar som medför ett stort lidande för de människor som drabbas av det.

Som all forskning är även Åbergs avhandling i mångt och mycket en produkt av de frågor av politisk, etisk och existentiell karaktär som för tillfället problematiseras och bearbetas i samtiden. Åberg disputerade 1947, han skrev följaktligen sin avhandling under loppet av andra världskriget – ett krig med miljontals civila offer i Europa och på andra håll i världen. De framställningar av våld som genomsyrar Åbergs berättelse, där civilbefolkningen framstår som det givna och naturliga ”offret” för de militära ”förövarna”, kan, menar jag, ses som ett direkt utsnitt ur en större diskurs kring våld och mänskligt lidande som låg i tiden strax före utfärdandet av den fjärde Genèvekonventionen.

Historieundervisning, utbildningspolitik och (anti)kolonial diskurs

Alf Åbergs litterära produktion är omfattande. Efter avhandlingen ägnade han flera böcker åt frågor som rör olika aspekter av ”försvenskningsprocessen” i de skånska landskapen. Även i dessa arbeten finns tydliga spår av då framträdande politiska och etiska diskurser och värderingar som haft stor inverkan på hur våldsproblematiken i 1600-talets Skåne uppmärksammades och tillskrevs mening. I den för Skåneforskningen länge tongivande boken *När Skåne blev svenskt* från 1958, utkommen i ny utgåva 1965, behandlas ”försvenskningen” på ett mer övergripande plan. I sitt förord till 1965 års utgåva diskuterar Åberg betydelsen av denna forskning:

Skånes försvenskning – det är ytterst berättelsen om hur skåningarna glömde bort sin danska historia och tillägnade sig erövrarfolkets minnen och traditioner. Hur bör man då som historiker och skåning reagera inför denna utveckling? Frågan aktualiserades inför trehundraårsminnet av Roskildefreden år 1958. [...] För en historiker med provinsial förankring är det naturligt att slå vakt om bygdearvet – utan självförhävande eller uppblåsthet men med den fasta förvisningen att kunskapen om provinsernas förflutna gör vår rikshistoria rikare och mer verklighetstroget. Det har varit en länge diskuterad fråga hur man skall bedriva historieundervisningen i de provinser som först under 1600-talet införlivades i det svenska riket. Skall barnen i de erövrade danska och norska provinserna hållas utanför en stor del av sin bygds historia eller skall de vid sidan av rikshistorien också få studera den egna provinsens öden? Skolöverstyrelsen framhåller i sina nya anvisningar att man bör knyta an historieundervisningen på lågstadiet till hembygden, det näraliggande och åskådligt gripbara. Denna ändrade inställning är glädjande för dem som anser att Sverige är och bör förbli ett land av provinser.⁶⁰⁰

Resonemanget synliggör ett spänningsfält av olika diskurser, vilket bildar den teoretiska och politiska ramen för Åbergs tolkning av Skånes ”försvenskning” och för det våld som processen skall ha fört med sig. Historieskrivningen om denna utveckling tillskrivs flera syften. Argumentationen hyser många starka formuleringar som tydligt vittnar om att det rör sig om en ytterst laddad problematik. Det är av grundläggande betydelse, hävdar Åberg, att den lokala historien synliggörs, i synnerhet i en tid då ”likriktningen och förflackningen hotar inte bara Skåne utan också andra svenska provinser efter hand som centraliseringen och enhetskulturen skrider”.⁶⁰¹

Den intensiva pläderingen för den lokala historiens plats i historieundervisningen framstår här som ett politisk laddat fält som ytterst också inbegriper existentiella frågor kring identitet/subjektivitet. Att ”slå vakt om bygdearvet” är ”naturligt” för en historiker med ”provinsial förankring”, skriver Åberg. Den politiska kampen om den ”lokala historien” var för honom, som infödd skåning, inte bara en respons på yttre omständigheter. Den beskrivs som ”naturlig”, det vill säga biologiskt betingad och därför omöjlig att ställa sig utanför. I likhet med Martin Weibull anknyter Åberg till föreställningar om Skånes/skåningens speciella historia, identitet

600 Åberg, 1965 (1958), s. 7–8.

601 Åberg, 1965 (1958), s. 9.

och särart i förhållande till "folk" som "svenskar" och "danskar".⁶⁰² Men han förordar en mer balanserad linje. Hembygdsarvet skall försvaras "utan självförhävdelse eller uppblåsthet". Utgångspunkten skall istället vara den starka övertygelsen om kunskapen om den lokala historien bidrar till att göra "vår rikshistoria rikare och mer verklighetstrogen". Här döljer sig, menar jag, ett påstående om att den officiella rikshistorien är fattig på dimensioner och att den därför ger en missvisande bild av verkligheten.

Åberg anknyter därefter till den då rådande debatten om hur historieundervisningen skulle bedrivas i de "provinser" som först under 1600-talet kom att tillhöra det svenska riket. Debatten handlar, menar han, om huruvida "barnen" i de erövrade norska och danska provinserna skall undanhållas väsentliga kunskaper om "sin bygds historia" eller om de vid sidan av "rikshistorien" också skall få ta del av den "egna provinsens öden". Åberg är inte sen att inskräpa sin ståndpunkt. Han beskriver Skolöverstyrelsens ändrade hållning i frågan, det vill säga den officiella markeringen att historieundervisningen på lågstadiet borde anknyta till elevernas hembygd, som "glädjande. I synnerhet för dem, hävdar han, som "anser att Sverige är och bör förbli ett land av provinser".

Åbergs förord kan läsas som en djupgående kritik av den svenska officiella historieskrivningen. I kritiken förenas strikt utbildningspolitiska argument med resonemang om den lokala historiens fundamentala betydelse för skåningars och andra "provinsbefolkningars" kultur och identitet. Idéer om "nationen" och den "svenska historien" som det sammanhållande kittet mellan människor i Sverige ifrågasätts kraftigt och underordnas föreställningar om "hembygdsarvet". Enligt Åberg har den enskilde individen ett "naturligt" band till den egna bygden. Lika "naturligt" är därför "provinsbefolkningens" kamp för bevarandet av dess förmenta egenart och unika historia och kultur.

Förutom utbildnings- och identitetspolitiska idéer finns i Åbergs argumentation även spår av andra tongivande diskursiva processer som låg i tiden. Efterkrigstiden var en period av avkolonisering. Som en följd av andra världskriget rubbades maktförhållandet mellan Europa och dess kolonier i Afrika och Asien i grunden. Kritiken mot kolonialmakternas olika former av våld, utsugning och förtryck uppmärksammades som viktiga frågor, inte bara bland antikoloniala rörelser i kolonierna, utan också i den politiska debatten i Europa. Åbergs sätt att formulera kritiken

602 Åberg, 1965 (1958), s. 9.

mot vad han kallar för ”likriktningen”, ”förflackningen” och ”enhetskulturen” utbredning på bekostnad av skåningars och andra ”provinsbefolkningars” unika ”hembygdsarv” och historia uppvisar, menar jag, ett tydligt diskursivt släktskap med den antikoloniala kritiken.

Om Skånes försvenskning skriver Åberg att ”det är ytterst berättelsen om hur skåningarna glömde bort sin danska historia och tillägnade sig erövrarfolkets minnen och traditioner”.⁶⁰³ Här formulerar Åberg ett påstående som, om än i annan språkdräkt, har blivit utmärkande för det kritiska perspektiv som i modern forskning betecknas som postkolonial teoribildning och där studiet av den så kallade koloniala diskursen står i blickfånget. Begreppet kolonial diskurs innebär som litteraturvetaren Ania Loomba har framhållit

ett nytt sätt att tänka kring hur kulturella, intellektuella, ekonomiska, och politiska processer samverkar i skapandet, upprätthållandet och avvecklandet av koloniala strukturer; det avser att vidga studiet av kolonialismen genom att undersöka skärningspunkterna mellan idéer och institutioner, mellan makt och kunskap. Detta innebär samtidigt att det koloniala våldet anses ha en ”epistemisk” dimension, dvs. att det innefattar ett angrepp på de koloniserades kultur, föreställningar och värdesystem.⁶⁰⁴

Åberg formulerade påståendet om ”försvenskningens” djupående kulturella effekter långt före den postkoloniala teoribildningen och Foucaults idéer om relationen mellan makt och kunskap uppmärksammades i svensk forskning. Inte desto mindre är hans syn på den konfliktfyllda relationen mellan ”erövrarfolket” och ”skåningarna” i flera avseenden påfallande lik de uppfattningar om förhållandet mellan ”kolonialmakt” och ”det koloniala subjektet” som utmärker postkolonial teoribildning. ”Försvenskningen” under andra hälften av 1600-talet innebar, enligt Åberg, ett angrepp på Skånebefolkningens kultur, tankevärldar och värdesystem. Han använder inte begreppet ”epistemiskt våld” för att beskriva problematiken. Men hans resonemang om hur provinsbefolkningens kollektiva minne stöptes om genom ”försvenskningensprocessen” och blev entydigt med ”erövrarfolkets” minnen och traditioner, har vill jag hävda, samma innebörd.

603 Åberg, 1965 (1958), s. 9.

604 Loomba, 2008 (2005), s. 61. För en utförlig diskussion kring relationen mellan kolonialism och kunskap, se Loomba, 2008 (2005), kap. 4.

Sociala perspektiv

I den diskurs om våld som framtonar i Skåneforskningen sedan slutet av 1800-talet har frågor som rör de så kallade snapphanarna fått mycket stort utrymme. Alf Åbergs banbrytande bok *Snapphanarna* från 1951, tryckt i en andra upplaga 1963, har varit ett särskilt betydelsefullt referensverk i senare historikers studier av övergångsprocessen. Snapphanarna/friskytarna var, menar Åberg, en mycket heterogent sammansatt skara. Framför allt var den djupt förankrad i ”skogarnas lösa befolkning”, det vill säga en grupp individer som av olika anledningar hamnat utanför samhället och som inte längre levde efter vedertagna normer och rättsuppfattningar. I en central passage under rubriken ”Eftermälet” sammanfattar Åberg sin syn på ”snapphanefejden”. Han skriver:

Snapphanefejden levde länge kvar i folkminnet, i sägen och tradition. Dess romantiska skimmer har förbleknat och den har få försonande drag att uppvisa. Den måste betraktas som ett inbördeskrig snarare än som en dansk-nationell manifestation, och i hänsynslöshet och vildhet skiljer sig den föga från andra krig där de sociala motsättningarna dominerar. Den kostade den skånska landsbygden ousägliga lidanden och den efterlämnade förödda provinser och en utfattig bondebefolkning. Dess förluster i människoliv är omöjliga att uppskatta, men ödegårdarnas antal var förfärande stort och samtida handlingar berättar om hela familjer som stupat i fejden. Striderna levde länge i friskt minne, och ännu när Ascheberg under 1687 års kavalleriindelning besökte göingebygden hörde han berättas om gården Ugglebo där endast en bonde bodde kvar sedan hans sex bröder under kriget steglats som snapphanar.⁶⁰⁵

Åberg beskriver snapphanefejden som ett ”inbördeskrig”. Våldet och övergreppen hade, enligt Åberg, inte sin grund i en nationell konflikt utan i ”sociala motsättningar”. Genom bruket av beteckningar och formuleringar som ”förfärande”, ”hänsynslöshet” och ”vildhet”, ”ousägligt lidande” och ”förödda provinser” markerar Åberg att våldet i samband med snapphanefejden var påfallande grymt och att effekterna av det var ytterst djupgående. Det fanns kvar i ”folkminnet, i sägen och tradition” under lång tid, skriver han.

De både krigförande makterna bar, hävdar Åberg vidare,

605 Åberg, 1963, s. 129–131.

en stor skuld till landsbygdens ödeläggelse och böndernas beträngda läge, men det är ingen tvekan om att friskyttarna bar det huvudsakliga ansvaret för att striden föråades och att socknarna ödelades. I sin hänsynslösa krigföring kunde de hänvisa till danska order, men ansvaret för utförandet av dessa order faller tyngst på dem som så villigt gick danskarnas ärenden.⁶⁰⁶

Här berör Åberg frågan om ansvar och skuld samt, om än implicit, de krigförande staternas (o)förmåga att begränsa våldet och styra det i en bestämd riktning. De krigförande statsmakterna var i stor utsträckning skyldiga till ödeläggelsen av de erövrade provinserna, men de bar, menar Åberg, inte det yttersta ansvaret för att det skedde en brutalisering av våldet. Åberg söker ursprunget till snapphanarnas särskilt gränslösa och grymma våld mot bönderna i deras sociala position. Till skillnad från den bofasta befolkningen levde snapphanarna av olika skäl i samhällets marginaler. De var fredslösa kringstrykare, desertörer och andra kriminella. Ur domböckernas många berättelser framtonar "böndernas syn" på snapphanarna, hävdar Åberg. De ger, skriver han, "en mörk och frånstötande bild av de lösa kringströvande elementen, av deras fattigdom, vinningslystnad och förstörelsebegär".⁶⁰⁷ Åbergs målande beskrivning inbegriper en samhällssyn och människouppfattning som påminner starkt om Norbert Elias och flera av hans efterföljares civilisationsteoretiska resonemang där våld bildar själva antitesen till civilisation, humanitet och social ordning. Enligt Åberg var snapphanarna en grupp som levde utanför samhället, det vill säga bortom civilisationen, och som därmed befann sig i moraliskt "mörker". De levde inte efter några högre etiska principer, menar han, utan drevs av fattigdom, egenintresse och förstörelsebegär. Snapphanarnas våld mot bönderna, deras särskilda hänsynslöshet, vildhet och begär att ödelägga görs i Åbergs framställning till samhällslivets, civilisationens och humanitetens raka motsats.

Det nationalstatliga perspektivets uppluckring och fall

Under hela 1900-talet utgjorde Fabricius, Roséns och Åbergs studier de givna referenserna för historisk forskning om den så kallade övergångsperioden och deras tolkningar har sällan ifrågasatts på ett djupare plan. Under det senaste decenniet har bland andra Harald Gustafsson, Hanne Sanders och Jens Lerbom med stöd från nyare sociologisk och historisk

606 Åberg, 1963 (1951), s. III.

607 Åberg, 1963 (1951), s. 102.

forskning velat ifrågasätta och problematisera det nationalstatliga perspektiv som de menar låg till grund för den äldre historiska forskningen om utvecklingen i provinserna efter Roskildefreden. Under 1600-talet fanns inga stater i modern mening, menar de. Inte heller existerade nationalismen som ideologi och världsbild. Istället för att betrakta ”nationen” eller ”nationalstaten”, som eviga, transhistoriska fenomen måste man, poängterar de, istället utgå från sådana företeelser har uppfunnits och utformats i komplicerade historiska och politiska processer.

Jag delar deras konstruktivistiska syn på staten som fenomen. Men som ovan nämnts uppfattar jag emellanåt att de överbetonar betydelsen av ”det nationella” i äldre forskning om övergångstiden. Åtminstone de tongivande professionella historikerna under första hälften av 1900-talet – som Fabricius, Rosén och Åberg – ger, enligt min mening, ofta uttryck för mer nyanserade tolkningar av provinspolitiken än vad som ibland antyds i nyare forskning.

I sin polemik har Gustafsson, Sanders och Lerbom också gjort vissa reflektioner kring hur man i tidigare historiska framställningar om övergångstiden har beskrivit och tolkat våld. I sin introduktion till antologin *Da Østdanmark blev Sydsverige. Otte studier i dansk-svenske relationer i 1600-tallet* skriver Harald Gustafsson:

Denna brist på forskning inom fält som idag känns angelägna har lett till en mytbildning kring övergångstiden. Man kan säga att det i offentligheten existerar två berättelser, som ingendera bygger på någon verklig kunskap. Antingen brukar man betona att övergången skedde snabbt och smärtfritt – de svenska myndigheterna gick fram med lämpor och skillnaderna var heller inte så stora. Det var enkelt för østdanskarna att bli svenskar. Eller också menar man tvärtom att integrationen genomfördes brutalt och hänsynslöst, men också under stort motstånd. I sin extrema variant har den senare synen torgförts i en skånsknationalistisk förpackning där svenskarna i närmast rasistiska termer utmålats som brutala folkmördare, en historieskrivning som används som argument för en skånsk autonomi idag.⁶⁰⁸

I ”offentligheten” cirkulerar alltså enligt Gustafsson ”två berättelser”. Båda har, menar han, sin grund i en nationell/nationalistiskt förståelse av historien samt i uppfattningen att nationella identiteter var av grundläggande betydelse redan för 1600-talets människor. Men förespråkarna de

608 Gustafsson, 2003b, s. 8.

två synsätten omnämns inte explicit i Gustafssons redogörelse, förutom att en extrem variant av synen på integrationsprocessen som brutal och hänsynslös har inkluderats i en ”skånsknationalistisk” historieskrivning, där svenskarna beskrivs som ”brutala folkmördare”. Genom att inte namnge upphovsmännen kan polemiken dock framstå som tvetydig, det vill säga att kritiken som drabbar den skånsknationalistiska historieskrivningen och dess bruk av begrepp som ”folkmördare” också skulle kunna skjuta den äldre seriösa forskningen om integrationsprocessen i sank. Det gör den emellertid inte, menar jag. Enligt min uppfattning förde Fabricius, Åberg och Rosén nyanserade och för sin tid kritiska resonemang kring det nationella perspektivet. I synnerhet vittnar deras respektive tolkningar av våldet i samband med integrationsprocessen om att den nationella förståelsen av historien inte var en given och naturlig utgångspunkt för dem.

Även i Jens Lerboms artikel ”Våldets regionala realiteter. Soldaternas dödliga våld mot civila i Skåne och Blekinge 1660–1675” (2006) framstår kritiken mot de befintliga tolkningarna av våldet i de skånska landskapen som svepande och preciserad. Lerbom framhåller inledningsvis att:

Forskningen kring de skånska landskapens övergång till Sverige har också menat att den utbredda laglösheten var en konsekvens av skiftet i statstillhörighet. Myn-digheterna skall ha varit oförmögna eller, som ett led i försvenskningsspolitiken, rent av ovilliga att stävja övergreppen. Till detta kom periodens svåra ekonomiska situation. Soldaternas girighet och fattigdom, i kombination med ett socialt, kulturellt och, menar vissa, ”etniskt hat”, hjälpte till att föråa de inkvarterade soldaternas beteende gentemot civilbefolkningen. Dessa förklaringar vilar dock inte på någon särskilt solid empirisk grund. De som ägnat sig åt frågan har baserat sina tolkningar på det faktum att brott har begåtts men de har inte närmare undersökt vilka omständigheterna kring dessa har varit.⁶⁰⁹

Lerbom pekar här på flera tolkningar som förts fram i ”forskningen” angående de våldsamma konflikterna mellan soldater och civilbefolkning i 1600-talets Skåne och Blekinge, men han presenterar inte upphovsmännen explicit, vilket är problematiskt. Resonemanget ovan kan förstås som att det i ”forskningen” existerar uppfattningar om att konflikterna hade sin grund i ett ”etniskt hat”. Men de som förespråkar detta synsätt namnges inte, utan refereras till med termen ”vissa”. I notapparaten hänvisar Lerbom till verk av såväl det tidiga 1900-talets professionella historiker som Fabricius och Åberg som till populärhistoriska/Skånenationalistiska

609 Lerbom, 2006, s. 273.

skildringar från 1960- respektive 1990-talet. Det görs med andra ord ingen tydlig skillnad mellan vetenskaplig historisk forskning och utomvetenskapliga skildringar.

Vidare framhåller Lerbom att de förklaringar som lanserats angående de våldsamma konflikterna inte är tillförlitliga och detta av två anledningar: Dels, menar han, ”vilat de inte på någon särskilt solid empirisk grund”, dels har man inte uppmärksammat omständigheterna kring våldet. Här drabbar kritiken emellertid även tidigare vetenskaplig forskning, åtminstone gör Lerboms sistnämnda invändning det. Varken Fabricius, Rosén eller Åberg behandlade våldets kulturella kontext särskilt djupgående, vilket inte är underligt i sig då det antropologiskt orienterade kulturperspektivet introducerades i svensk historisk forskning först under 1980-talet.

Med inspiration från nyare historieantropologisk/kulturhistorisk forskning tolkar Lerbom soldaternas dödliga våld mot civilbefolkningen som ett uttryck för skilda föreställningar om heder, ära och manlighet samt mot bakgrund av vad han med antropologen James C. Scott kallar ett ”dolt vardagligt motstånd”. I detta avseende skiljer sig Lerboms sätt att tillskriva de våldsamma konflikterna mellan militärer och civilbefolkning mening från den äldre forskningen om övergångstiden.⁶¹⁰

Det senaste mer omfattande bidraget till forskningen om övergångsprocessen är historikern Hanne Sanders brett upplagda syntes *Efter Roskildefreden. Skånelandskapen och Sverige i krig och fred* från 2008. I en inledande passage under rubriken ”Vad man ofta hör” skriver Sanders:

Under 1900-talet har det utvecklats en mycket välkänd beskrivning av försvenskningen i dessa Skånelandskap. Grundtanken här är att försvenskingsprocessen skedde med mycket våld och var en allomfattande process: allt danskt skulle bli svenskt och de människor som inte ville bli svenska kastades ut ur landet. Det är dessutom inte ovanligt i tidigare berättelser att se varje uttryck för det svenska i Skånelandskapen som ett förtryck uppifrån, från den svenska staten. Från och med 1990-talet har man kunnat se försvenskingsprocessen beskriven med moderna termer som folkmord och etnisk rensning. Skurken är den svenska staten och offren den skånska befolkningen. Och berättelserna om tvång, våld och mord är många. Snapphanarna beskrivs som frihetskämpar. Berättelsen dammades av på nytt i SVT:s dramaserie och dokumentär om snapphanarna 2006, där skåningarnas frihetskamp och svenskarnas skändliga behandling av dem stod i centrum.⁶¹¹

610 Lerbom, 2006, s. 281–282.

611 Sanders, 2008, s. 10–11.

”Vad man ofta hör” är, menar Sanders, att ”försvenskningen” genomfördes med ”mycket” våld och förtryck från den svenska staten. Detta sätt att skildra övergångstiden betecknar Sanders som ”en mycket välkänd beskrivning”. Förutom att beskrivningen framhålls som känd i vida kretsar är den också, av Sanders resonemang att döma, ett synsätt som rått under lång tid. Den utvecklades under 1900-talet, menar hon, för att under 1990-talet komma att innehålla resonemang om ”folk mord” och ”etnisk rensning”.

Även Sanders polemik framstår som svepande. Hon hävdar att ”berättelsen” togs upp och ”dammades av” år 2006 i SVT:s program om snapphanarna under 1600-talet, då den förmedlades till allmänheten i dramaseriens och dokumentärens form, men hon framhåller inte uttryckligen vem eller vilka grupper som givit upphov till denna uppfattning. Den beskrivning av ”försvenskningen som ”man”, enligt Sanders, ”ofta hör” tycks med andra ord ha utformats, spridits och befästs anonymt i offentligheten under 1900-talets gång.

Jag vill återigen understryka vikten av att skilja mellan den historievetenskapliga forskningsdiskussionen om övergångstiden å ena sidan och den populärhistoriska/skånsknationalistiska å den andra. Den berättelse om ”försvenskning” som Sanders betecknar som ”mycket välkänd” är inte de professionella historikernas bild av hur integrationen gick till.

Harald Gustafsson, Jens Lerbom och Hanne Sanders har alla bidragit till att kasta ljus över vissa aspekter av integrationsprocessen i de skånska landskapen efter Roskildefreden som inte har utforskats i någon större utsträckning tidigare. Detta gäller bland annat frågor som rör hur den politiska interaktionen tog sig uttryck i praktiken, hur exempelvis bönder och borgare mötte överheten på olika arenor i samhället och på så vis deltog som aktörer i utformningen av provinspolitiken. Men ingen av dem har ställt talet/diskursen om våld i fokus för analysen och undersökt hur 1600-talets människor i olika situationer och sammanhang satte ord på våldsamma händelser och erfarenheter och på så vis tillskrev dem mening.

I detta avseende framstår ”våldet” i deras framställningar som en relativt självklar och oproblematiserad handlings- och erfarenhetskategori. Detta förhållande kommer kanske särskilt tydligt till uttryck i Sanders framställning. I likhet med Jerker Rosén argumenterar hon starkt för att utvecklingen i de erövrade provinserna efter 1658 var en lång och en i allt väsentligt fredlig process snarare än krigisk och våldsam. Soldaters våld

mot civilbefolkning behandlas endast i ett kortare avsnitt. I anslutning till Lerboms artikel fastslår Sanders att

soldaterna betedde sig inte alltid så väl, utan ägnade sig åt stölder och ringa misshandel, i några fall våldtäkter. Det går emellertid inte att påvisa att den typiska relationen mellan bonde och ryttare var särskilt våldsamt. De gånger då en svensk ryttare var inblandad i våld med dödlig utgång var motståndaren inte hans bonde. Mönstret var snarare att ryttaren hade varit så integrerad i lokalsamhället att han deltagit i en fest eller liknande – här hade han druckit för mycket alkohol och i berusat tillstånd kommit i konflikt med andra festdeltagare. Konflikten handlade inte om svensk och skånsk/dansk, utan snarare om ryttarens manliga ära. Han blev arg, slog till och någon dog.⁶¹²

Sanders bedömer soldaternas beteende som stundtals avvikande. De betedde sig ”inte alltid så väl”, skriver hon. Det handlade om ”ringa misshandel” och i ”några fall våldtäkter”. I likhet med Lerbom fäster Sanders stor vikt vid uppfattningen om att det inte går att finna empiriska belägg för att soldaternas relation till bönderna var ”särskilt våldsamt”. Få empiriskt belagda våldsbrott blir således till ett säkert bevis på att relationerna mellan ryttare och bönder inte var ”särskilt våldsamt”. Konflikterna mellan ryttare och bönder uppvisar ett annat ”mönster, menar Sanders, och framhåller med stöd från Lerboms forskning att de bottnade i föreställningar om ryttarnas manliga ära i kombination med ymnig alkoholkonsumtion. Det handlade inte om etnisk-nationella konflikter. Mönstret i de ”få” empiriskt belagda våldsbrott som militärer gjorde sig skyldiga till var, konkluderar Sanders, att ryttaren ”blev arg, slog till och någon dog”. Den ”svenska staten tyckte inte om detta”, tillägger hon; staten ”ville inte att dess soldater skulle bete sig våldsamt mot kungens undersåtar, inte heller i nyerövrade områden”.⁶¹³ Den summerande formuleringen är vanskelig, menar jag. Här lyfts våldet mot bönderna ur sin kontext och berövas därmed sin historiska och kulturella mening. Ryttarnas våld framstår istället som entydigt irrationella, illegitima handlingar, vilka till sin innebörd är oproblematiske och snudd på ointressanta.

I likhet med Alf Åbergs framställning inbegriper både Lerboms och Sanders resonemang en kvantifierande diskurs med starkt värderande inslag. Grundsynen tycks vara att ju fler våldsbrott som kan fastställas

⁶¹² Sanders, 2008, s. 88.

⁶¹³ Sanders, 2008, s. 88–89.

empiriskt i ett givet samhälle under en viss tidsperiod, desto starkare bevis på disharmoni och avvikelse från de ”normala” mänskliga relationerna. Denna uppfattning utgår, menar jag, från en modern västerländsk diskurs som definierar ”våld” som en universell och i det avseendet oproblematiserande kategori handlingar och erfarenheter.

Eftersom ”våld” beskrivs som ett avvikande och marginellt fenomen i Sanders framställning är det anmärkningsvärt att hon låter en diskussion kring krig och våld samt dess djupgående effekter på samhälle och individ markera både början och slutet på berättelsen. I bokens sista stycke skriver Sanders:

Jag skulle trots detta vilja avsluta med kriget, därför att det för människorna som levde i området var fruktansvärt hårda år [...] Kriget utövade inte bara stor psykologisk press på befolkningen utan medförde också materiella påfrestningar, när de stora arméerna skulle underhållas med mat, foder och pengar. Kriget skapade helt enkelt en stark längtan efter fred. Det är under denna efterlängtade fredstid som jag har velat träffa dåtidens skåningar, hallänningar och blekingar och få en inblick i deras många försök att ordna livet för sig, bland annat i dialog med den nya staten. De skulle knappast själva ha önskat att bli ihågkomna som snapphanar. De var människor som kunde leva sitt liv på ett fredligt sätt utan att behöva ta till våld. Jag hoppas att denna bok har bidragit till att ge dem ett sådant minne.⁶¹⁴

Trots att ambitionen har varit att konstruera en berättelse om Skånelandskapens övergång till Sverige där fenomenet ”våld” tillskrivs en underordnad betydelse och närmast skall förstås som ett avvikande inslag i en i övrigt fredlig process, markerar ”våldet” som tankefigur både början och slutet på berättelsen. Det framstår, enligt min mening, rentav som en till synes naturlig och ofrånkomlig referens och orienteringspunkt som tycks bilda själva förutsättningen för Sanders resonemang om fredliga relationer, förhandling och dialog mellan olika aktörer. I Sanders berättelse blir kriget till ”våldets metaform”, en handlings- och erfarenhetskategori, vars djupaste innebörd och väsen är obestridlig och som därför inte behöver förklaras och problematiseras närmare än att det för människorna i de erövrade provinserna innebar en period ”av fruktansvärt hårda år”, ”psykologisk press” och ”materiella påfrestningar” som ”helt enkelt [skapade] en längtan efter fred”.

⁶¹⁴ Sanders, 2008, s. 127–128.

Sammanfattande diskussion

I det här kapitlet har jag undersökt diskursen kring våld mot civilbefolkning så som denna kommer till uttryck i historievetenskaplig forskning ca 1890–2008. Sätten att skildra våldet, att belysa dess omständigheter och förklara dess orsaker sker utifrån en rad olika perspektiv och syften. I Martin Weibulls framställning från sent 1800-tal inordnas våldet i ett ideologiskt och identitetspolitiskt laddat resonemang om den skånska befolkningens och kulturbygdens stora utsatthet och lidande. Han pläderar för vikten av att också skåningen, det vill säga "våldsoffret" får berätta sin historia. I detta avseende reser Weibull viktiga och komplicerade frågor om hur historisk kunskap om våld skall presenteras i offentliga sammanhang samt vem som äger rätten att tillskriva våldsamma händelser mening.

I Knud Fabricius framställningar från 1906 respektive 1952 kommer flera olika perspektiv på våld till uttryck. Nationalitetsskiftet från danskt till svenskt bildar en viktig utgångspunkt, men inte den enda. Han använder även termer och begrepp som härrör från tidens psykologiska/medicinska diskurser. Han talar till exempel om att våldet hängde samman med de "abnorme forhold" som rådde i de skånska landskapen, att rättsövergreppen hade en "smittande" verkan. Med begrepp som "förfärande", "starkt", "ohyggligt", "galet" och "rystande" ger han även uttryck för sina "egna" emotionella reaktioner på de notiser och berättelser om våld som han funnit i källorna. Men uttrycken för obehag och empati är inte som hos Weibull kopplade till "skåningen" som våldsoffer, utan till den utsatta människan i sig. Fabricus uppmärksammar våldsoffren utifrån faktorer som ålder, kön, namn, social position och förmögenhet.

Om närheten till det mänskliga lidandet är ett centralt tema hos Fabricus gäller närmast det motsatta förhållandet i Jerker Roséns framställning som publicerades 1943. Rosén tar ett stort grepp kring provinspolitiken och befinner sig i regel på en nivå långt över de "många små tragedier" som Fabricius fann så skakande. I Roséns framställning har krig/våld överhuvud taget ingen framträdande position. Istället tecknas en komplex bild av "försvenskningen" som en i allt väsentligt fredlig process syftande till att skapa uniformitet inom riket.

I Alf Åbergs stora litterära produktion inordnas våldet i flera olika meningssammanhang. I sin avhandling från 1947 lägger han bland annat stor vikt vid att betona våldets och övergreppens omfattning. Med

begrepp och formuleringar som ”förekom ofta”, ”otaliga”, ”många” och så vidare inordnas våldet i en kvantifierande diskurs. I detta avseende framstår ”våld” i Åbergs framställning som ett mätbart fenomen. I en senare bok 1965 (första upplagan 1958) görs den så kallade försvenskningssprocessen, och därmed det våld som den skall ha fört med sig, till en utbildnings- och identitetspolitisk fråga. Åberg pläderar för den lokala historiens plats i historieundervisningen på ett sätt som vittnar om en påverkan från den (anti)koloniala diskurs som låg i tiden. Åberg talar om hur provinsbefolkningens minnen och historia omformades genom försvenskningssprocessen och blev till ”erövrarfolkets minnen och traditioner”. Försvenskningen framstår som ett slags våldsakt i sig, ett slags ”epistemiskt våld” för att anknyta till postkolonial teoribildning. I boken om snapphanarna från 1963 (första upplagan 1951) lanserar han ett socialt perspektiv på våldet. Snapphanarnas bruk av våld mot den bofasta bondebefolkningen framhålls som särskilt grymt just på grund av att det bottnade i sociala motsättningar, fattigdom och utanförskap.

I den nyare forskningen har Harald Gustafsson, Jens Lerbom och Hanne Sanders velat ifrågasätta det nationalstatliga perspektivet på övergångssprocessen som de hävdar bildade en given utgångspunkt för den äldre forskningen. Min analys av Fabricius, Roséns och Åbergs verk visar emellertid att de mest tongivande professionella historikerna under 1900-talets första hälft uppmärksammade och tolkade våldet mot civilbefolkningen på ett nyanserat vis samt att deras framställningar även inbegrep kritiska resonemang kring den nationella förståelsen av historien.

I likhet med Rosén framhåller Sanders att våldet i samband med övergången var ett avvikande om än obehagligt inslag i en i övrigt fredlig politisk och kulturell process. Den diskurs om våld som framträder i historievetenskaplig forskning under den drygt hundraåriga perioden rymmer en rad olika perspektiv på våld. Sätten att förklara våldet varierar över tid. Men det kunskapsteoretiska fundamentet för talet om våld förblir, menar jag, intakt över hela tidsperioden. Samtliga historiker utgår från en förståelse av ”våld” som en entydig handlings- och erfarenhetskategori, vars djupaste innebörd och väsen är otvivelaktig. Våld görs därmed till ett transhistoriskt och universellt fenomen som syftar på illegitima, obehagliga, avvikande och ödeläggande handlingar i såväl psykiskt som materiellt avseende, ja själva antitesen till civilisation och humanitet och till vad som anses vara rationella, normala och eftersträvnsvärda tillstånd som fred och social ordning.

Mitt eget perspektiv på våld är annorlunda. Jag har argumenterat för att dagens till synes naturliga uppfattningar om ”våld” som en kategori entydigt illegitima, irrationella, brutala, avvikande och ödeläggande handlingar är produkter av kultur, makt och kunskap. De har bland annat sin grund i den djupt rotade föreställningen om att staten sedan länge tog monopol på all våldsutövning och definierade icke-sanktionerade våldshandlingar som illegitima. I en vidare mening kan denna uppfattning förstås som en grundläggande komponent i det stora narrativet om Västeuropas civilisatoriska framåtskridande. I förlängningen har definitionen av ”våld” som något entydigt illegitimt meningslöst, ja som själva antitesen till civilisation, humanitet och social ordning kommit att etableras som given och universell i såväl vetenskaplig forskning som samhällsdebatt och vardagligt tal.

I den här boken har min ambition varit att problematisera och av-naturalisera denna uppfattning. Istället för att redan på förhand ta för givet att ”våld” är ett transhistoriskt och universellt fenomen som betytt detsamma för alla människor i alla tider och samhällen/kulturer har jag ”vänt” på perspektivet. Med teoretisk inspiration från forskare som Michel Foucault, Anton Blok och Erling Sandmo har jag utgått från att den moderna kategorin ”våld” är en produkt av konkreta historiska situationer och sammanhang då ”våldsamma” händelser och erfarenheter fördes på tal, klassificerades och därmed tillskrevs mening. Vissa uppfattningar och betydelser definierades av olika anledningar som ogiltiga och osanna och trängdes undan till förmån för andra kunskaper och attityder som på sikt kom att framstå och förklaras som givna, naturliga och universella.

Slutsatser

I denna bok har jag behandlat vissa grundläggande aspekter av "våldets" vittförgrenade historia. I blickfånget står diskursen kring militärers våld mot civilbefolkning, det vill säga hur och under vilka omständigheter sådana våldshandlingar har omsatts i tal och på så vis tillskrivits mening och innebörd genom historien. Analyserna riktar in sig på våldsdiskursens utformning och omformning i Sverige under 1600-talet, framför allt så som problematiken framträdde i de krigshärjade och politiskt instabila landskapen Skåne och Blekinge under århundradets andra hälft. Min ambition har emellertid inte "enbart" varit att ge ett viktigt bidrag till forskningen om synen på våld och oskyldigt lidande i tidigmodern tid, även om en sådan studie kan framstå som högst relevant i sig. En grundläggande uppgift för den historiska forskningen är, vill jag hävda, även att "göra" forskningen om samhälle och kultur före det moderna nutidsrelevant, och visa på dess dagsaktuella och samhällskritiska potential. Historisk forskning bör alltså syfta till att klarlägga både det som från "vår" moderna horisont ter sig "främmande" och "avvikande" och det som verkar förena människor över seklen. Utan ett sådant "dubbelseende" riskerar den kulturella komplexiteten i både dåtiden och nuet att gå förlorad.⁶¹⁵

Mycket har skrivits om civila offer i nutida väpnade konflikter. Problematiken har engagerat forskare inom en rad områden och discipliner: statsvetare, jurister, psykologer, etiker, filosofer, teologer och historiker. Detta breda engagemang för människors utsatthet och oskyldiga lidande i krigshärjade områden framstår och förklaras ofta som ett modernt fenomen. Ett övergripande mål för den här boken har varit att problematisera denna uppfattning genom att studera talet om våld och övergrepp mot civila som en i tid och rum situerad diskurs, starkt associerad med mo-

615 Jfr Österberg, 2009, s. 20–25.

derniteten och i synnerhet med efterkrigstidens politiska utveckling.⁶¹⁶ En förutsättning för en sådan historisk perspektivering på nuet är att ”nya” begrepp, teorier och metoder utarbetas som kan bryta upp de äldre, till synes självklara periodiseringarna och synsätten och som kan fånga in brott och kontinuiteter över längre tidsaxel, men också infallsvinklar som förmår att på djupet problematisera förhållanden i en given tid och kultur.

Med inspiration från Michel Foucaults genealogiska historieförståelse och metod samt den norske historikern Erling Sandmos innovativa utveckling av densamma för utforskandet av ”våld” som historiskt/diskursivt fenomen har jag haft som ambition att utarbeta ett slags genealogi över den moderna officiella diskursen kring våld mot civilbefolkning. Det genealogiska angreppssättet tar sin utgångspunkt i nuet och söker sedan spåra ett fenomenets härkomstlinjer bakåt i tiden, till den punkt då den egna samtidens till synes enhetliga attityder och tänkesätt tycks luckras upp och splittras i olika konkurrerande världsbilder och diskurser. Denna form av historisk perspektivering syftar med andra ord till att ifrågasätta och problematisera de ofta mycket förenklade dikotomier och kategorier som idag ligger till grund för hur ”vi” ordnar ”vårt” vetande och förstår ”vår” omvärld och istället visa på dess konfliktfyllda och vittförgrenade historia. Så kan nutidens tal (och tystnader) kring militärers våld mot civilbefolkning studeras som produkter av historiska situationer och brytningar.⁶¹⁷ Det kan visa sig att vissa ”förmoderna” tänkesätt har levt vidare i en eller annan form in i ”vår” egen tid. Andra föreställningar kan av olika anledningar ha trängts undan och glömts bort för slutligen framstå som helt främmande för ”oss” idag. Genom att sträva efter att synliggöra historiens komplexitet och mångfald och fördjupa kunskapen om och förståelsen för det till synes starkt tidsbundna respektive det som tycks förena människor över seklen kan också, vill jag hävda med denna studie, ”vår” samtids kategorier och tänkande ställas i blyxtbelysning och problematiseras.

I denna bok har den genealogiska perspektiveringen fungerat som ett sätt att kritiskt granska och ”avnaturalisera” flera av de kategorier, distinktioner och värderingar som bildar själva grundvalen för den nutida diskursen kring militärers våld och övergrepp mot civilbefolkning, mänsklig utsatthet och oskyldigt lidande. Med teoretisk inspiration från Michel Foucault, Anton Blok och Erling Sandmo argumenterar jag för

616 Jfr resonemanget i Österberg, 2002,

617 Jfr Sandmo, 2004.

att ett samhälles uppfattningar om ”våld” är produkter av kultur, makt och kunskap. För att på djupet förstå hur ett samhälle uppfattar och bedömer våld mot civilbefolkning samt eventuella konflikter och missförstånd rörande tolkningarna av våldet är det således högst väsentligt att identifiera och klarlägga den kunskapshistoriska kontext inom vilken våldet omsätts i tal och hanteras. Det inom feministisk och postkolonial teori utvecklade begreppet ”lokala kunskaper” (*situated knowledges*), det vill säga uppfattningen om att det i varje samhälle existerar olika förståelser av vad kunskap är och därmed olika sätt att inhämta, säkerställa och systematisera ”fakta” om världen har varit av stor betydelse för undersökningen.⁶¹⁸ Jag har med andra ord utgått från att våldsdiskursens utformning inte bara hänger samman med historiskt/tidsmässigt bundna tänkesätt och värderingar utan också med *lokalt situerade* kunskaper och världsbilder. Behäftad med denna ståndpunkt är en särskild lyhörddhet för att diskursen kring militärers våld mot civilbefolkning, då som nu, också kan rymma djupgående inre konflikter och mångtydigheter. Mot denna bakgrund har jag haft som ambition att på djupet klarlägga och problematisera de olika världsbilder och (lokala) kunskapsordningar (samt förhållandet mellan dessa) som ligger inbäddade i talet om våld mot civilbefolkning samt hur kunskaper om sådana våldshandlingar har producerats och förmedlats i olika offentliga sammanhang.

Den genealogiska metoden har inneburit en kritisk problematisering av militärers våld mot civilbefolkning över tid och på olika interrelaterade nivåer: Jag har studerat problematiken som en fråga om:

- Epistemologi och kunskapssyn
- Lagstiftning och etisk reflektion
- Lokal politisk interaktion och samtal mellan olika sociala grupper
- Rättslig diskurs och praktik
- Enskilda människors uppfattningar och berättelser om våld.

I svenska medier rapporteras det dagligen från krigszonerna runt om i världen om militärers våld och övergrepp mot utsatta och oskyldiga människor. Våldet flödar emot ”oss” i strid ström i form av lösryckta påståenden i exempelvis nyhetssändningar och morgontidningar. Inte minst televisionens bilder ger ett slags omedelbar närhet åt det mänskliga lidandet i vitt skilda och avlägsna delar av världen. Våldet framstår och förklaras i regel som meningslöst. Skildringarna av övergrepp väcker ofta

618 Engelstad och Gerrard (red.), 2005; Sandmo 1999, 2005b.

känslor av såväl förfäran och starkt obehag som empati och engagemang för de oskyldigt lidande människorna. Också det politiska och vetenskapliga behovet av att bevaka och problematisera det militära våldets etiska inskränkningar framstår som stort.

I dagens forskning och samhällsdebatt beskrivs detta breda engagemang för krigets offer i regel som ett modernt fenomen med rötter i efterkrigstidens politiska klimat. Inte sällan tecknas utvecklingen efter andra världskriget som en berättelse om ett etiskt och rättsligt framåtskridande. Enligt denna berättelse har skyddet för civilbefolkningen kontinuerligt utvidgats och stärkts, inte minst genom att det ursprungliga humanrättsliga regelverket har försetts med väsenliga tillägg och preciseringar.⁶¹⁹ Den rådande officiella diskursen kring våld och övergrepp mot civilbefolkning vilar tungt på den internationella humanitära rätten och idén om mänskliga rättigheter. De humanrättsliga normerna kodifierades som internationell lag genom utfärdandet av den fjärde Genèvekonventionen 1948. I Sverige ratificerades konventionen 1953. De officiella dokument som Sverige är bundet till i händelse av väpnade konflikter och fredsinsatser har nyligen, på initiativ av Forsvarsdepartementet, sammanställts och publicerats i rapporten *Krigets Lagar – centrala dokument om folkrätten under väpnad konflikt, neutralitet och fredsinsatser* (SOU 2010:22). Vid en närmare granskning av dagens officiella diskurs så som den framtonar i den fjärde Genèvekonventionens bestämmelser i svensk översättning kan man göra följande mer generella iakttagelser:

- Bestämmelserna utgår från en grundläggande distinktion mellan ”våld” och ”humanitet”/”civilisation”.
- Det ligger, enligt konventionens bestämmelser, på de inblandade staternas/parternas ansvar att, i händelse av väpnad konflikt, fungera som garant för att oskyldiga inte faller offer för våld och andra övergrepp.
- Bestämmelserna utgår från en klar och tydlig distinktion mellan stridande och icke-stridande och mellan militärt och civilt.
- Bestämmelserna vilar på en universalistisk, individorienterad, sekulär etik som sträcker sig bortom det partikulära. Alla människor skall behandlas med ”humanitet” utan risk för sämre behandling på grund av ”ras, färg, religion, kön, börd, förmögenhet eller dylik omständighet”.

619 SOU 2010:22.

- Skyddsobjektet så som det konstrueras i bestämmelserna är den icke-stridande människan och hennes rätt till liv, kroppslig integritet, frihet och värdighet.
- Konventionens bestämmelser fastställer den icke-stridande befolkningens okränkbarhet som absolut, men den mänskliga utsattheten i händelse av väpnad konflikt och ockupation är relativ. Graden av utsatthet definieras i relation till omständigheter som ålder, kön, kropp och hälsa.

Helt grundläggande för den nutida officiella diskursen om militärens våld mot civilbefolkning är att fenomenet ”våld” definieras i relation till vad det inte är. ”Våld” framställs och förklaras som en kategori handlingar och erfarenheter som har med frånvaron av ”humanitet” att göra och som är främmande för det ”civiliserade” samhället. Idén om (”naturlig”) skillnad bildar således det kunskapsteoretiska fundamentet för den officiella diskursen kring våld i Sverige.

I den svenska officiella diskursen framstår vidare tilliten till staten och dess förmåga att begränsa våld och beskydda särskilt utsatta grupper som stor. Här upprättas en rad till synes självklara och naturliga distinktioner såsom civiliserad-ociviliserad, humant-inhumant, icke-stridande-stridande, civilt-militärt, oskyldig-skyldig, offer-förövare och så vidare, vilka vilar på en universalistisk och individorienterad sekulär etik som de krigförande staterna/parterna förväntas stå som garantier för i händelse av väpnad konflikt. Icke-stridande gruppers immunitet definieras som absolut men synen på mänsklig utsatthet och oskyldigt lidande utgår från ett tänkande om gradskillnader där kategorier och föreställningar som kön, kropp, ålder och hälsa samt förhållandet mellan dessa fungerar som utgångspunkt för bedömningen av våldet.

Den akademiska och vetenskapliga kunskapsproduktionen är högst väsentlig för ett samhälles syn på våld. Frågor som rör olika aspekter av ”våld” behandlas idag inom en rad olika vetenskapliga discipliner. Vetenskapliga ”fakta” om våld produceras och förmedlas såväl inomvetenskapligt som i utomvetenskapliga offentliga sammanhang. Vissa uppfattningar riskerar av olika anledningar att avfärdas medan andra tenderar att befästas som givna och ”naturliga”. I denna bok har den historievetenskapliga diskursen kring våld mot civilbefolkning gjorts till föremål för en fördjupad analys. Den internationella historiska forskningen om våld är omfattande varför jag har valt begränsa analysen till ett mer överblickbart forskningsfält. Jag

har utgått från en rad tongivande nordiska arbeten från ca 1890–2008, som behandlar skånelandskapens övergång till Sverige under 1600-talets andra hälft. Den historievetenskapliga diskursen uppvisar en stor variation i sätten att skildra och förklara våldet mot civilbefolkning under 1600-talet. Den rymmer nationella, etiska, medicinska/psykologiska och sociala/kulturella perspektiv, identitets- och utbildningspolitisk argumentation samt emotionellt laddade resonemang. Men det kunskapsteoretiska fundamentet för våldsdiskursens utformning är detsamma under hela den drygt hundraåriga perioden. Ytterst synliggör resonemangen en förståelse av ”våld” som en handlings- och erfarenhetskategori vars djupaste innebörd och väsen är given. ”Våld” blir här till en transhistorisk och universell kategori som syftar på illegitima, avvikande, obehagliga och ödeläggande handlingar. Annorlunda uttryckt ingår det svenska 1900-talets och det tidiga 2000-talets historievetenskapliga och officiella politiskt-juridiska diskurser i samma epistemologiska sammanhang, där ”våld” definieras som själva antitesen till civilisation, humanitet och social ordning.

Ett viktigt syfte med att explicit lyfta fram och studera våldsdiskursens utformning i 1900-talets och det tidiga 2000-talets politiska och (historie-)vetenskapliga diskussioner om våld mot civilbefolkning har varit att min egen och andra forskares kunskaps- och vetenskapsteoretiska situering på så vis kan ställas i blyxtbelysning och problematiseras på djupet. På ett plan påminner flera av mina resultat om de iakttagelser som Fabricius, Rosén, Åberg, Gustafsson, Lerbom och Sanders har gjort. Men deras situering i förhållande till ”våld” i det förflutna är, menar jag, en annan än ”min”.

Jag har med inspiration från Michel Foucault, Anton Blok och Erling Sandmo intagit en position som innebär ett ifrågasättande av ”våld” som en given, naturlig och universell handlings- och erfarenhetskategori som enkelt kan beräknas och tolkas i termer av orsaker och verkan. Sandmo har diskuterat problematiken kring (vålds)forskarens situering på ett särskilt träffande vis. Han skriver:

En historisk kartläggning av den ”faktiske” volden, genom tabeller och presentasjoner av mulige årsaksfaktorer, står i fare for å situere seg på en måte som likner myndigheternes den gangen, og repetere deres kulturelle erobring av bondesamfunnet. Men da gjør man det uten disse myndighetenes klare bevissthet om at kategoriseringen av handlinger som vold er et moralisk og politisk prosjekt.⁶²⁰

620 Sandmo, 1999, s. 275.

Att redan på förhand utgå från att "våld" är något givet och naturligt och detsamma för alla människor under alla tider är vanskligt, menar Sandmo, eftersom man som forskare då riskerar att inta samma position som myndigheterna gjorde i samband med deras "kulturella erövring av bondesamhället". Forskaren tenderar då själv, utan att vara medveten om det, att utöva ett slags epistemiskt våld.

I likhet med Sandmo menar Blok att den dominerande definitionen, i såväl forskning som vardagligt tal, av "våld" som entydigt illegitima, irrationella, avvikande och meningslösa handlingar vilka utgör motsatsen till "social ordning" och "civilisation" hänger samman med (föreställningen om) att staten för länge sedan tog monopol på våldet och stadgade att allt annat våld var illegitimt. Statens definitioner har gjorts till norm och universell sanning. På ett övergripande plan, menar Blok, hänger dagens till synes naturliga uppfattningar om "våld" samman med den stora berättelsen om den (västerländska) nationalstatens framväxt och dess förmenta betydelse för Västeuropas och världens civilisatoriska framåtskridande.⁶²¹

Jag menar att detta historiska metanarrativ ligger till grund för såväl den svenska etiska och politiska diskursen kring våld mot civilbefolkning, så som den kommer till uttryck i "vår tids" officiella humanrättsliga dokument, och i historievetenskapliga framställningar av soldaters "våld" mot lokalbefolkning i Sverige, Skåne och Blekinge under 1600-talet.

Jag hävdar inte att jag har lyckats ställa mig helt "utanför" denna berättelse, men min situering i förhållande till den historiska verklighet som berättelsen om ett västerländskt civilisatoriskt framåtskridande förmedlar är en annan än den position som våldsforskningen i Sverige i regel har utgått från.⁶²² Vilka är då de huvudsakliga resultaten av min studie av diskursen om militärens våld mot civilbefolkning under 1600-talet?

I linje med Erling Sandmo menar jag att den moderna kategorin "våld" har sin härkomst i 1600-talet. Därmed inte sagt att det handlade om ett alldeles nytt våldsbegrepp under 1600-talet. Jag anknuter här till nyare kulturhistorisk forskning som har framhållit att "våld" var ett flertydigt politiskt begrepp i Västeuropa under medeltid och tidigmodern tid.⁶²³ "Våld" kunde bland annat betecknas som *potestas* och syftade då på bruket av våld som en form av statlig/legitim maktutövning och kamp om herravälde respektive *violentia* som stod för våld i betydelsen tyranni,

621 Blok, 2004.

622 Jfr Sandmo, 1999, s. 275.

623 T.ex. Prüve, 1997; Sandmo, 1999; Johansson, 2004.

maktmissbruk och övergrepp. Utmärkande för 1600-talet var en utbredd uppmärksamhet och fördjupad problematisering av ”våld” inom flera olika områden och discipliner. Detta innebar bland annat att tolkningarna preciseras och snävades in i riktning mot en förståelse av ”våld” i modern mening, det vill säga som en kategori entydigt illegitima och ödeläggande handlingar.

Jag har genomgående argumenterat för att dagens syn på våld mot civilbefolkning, för svenska förhållanden, hänger samman med två övergripande diskursiva processer under 1600-talet: en kunskapsteoretisk och en politiskt-juridisk. Det huvudsakliga materialet har varit lagar samt militära rättsprotokoll, berättelser och domar. För vissa frågeställningar har jag använt mig av annat material som kungliga förordningar, moral-filosofisk litteratur och myndighetspersoners ämbetsberättelser.

Som stöd för analyserna utarbetade jag, med utgångspunkt från tidigare idé-, rätts- och kulturhistorisk forskning, en teori om vad som var utmärkande för det epistemologiska och politiskt-juridiska klimatet i Sverige och i Västeuropa under detta århundrade. Till bilden av 1600-talets samhälle och kultur hör, menar jag, i synnerhet ett spänningsfyllt förhållande mellan tre olika vetandeområden vilket fick långtgående effekter för samhällsutvecklingen, inte minst i fråga om statsmaktens politiska konsolidering, lagstiftning samt för (militär) rättspraxis, nämligen den religiösa världsbilden genom sin kunskaps- och människosyn, den ”nya” naturfilosofin/vetenskapen, inklusive rättsvetenskapen, med dess doktriner och uppfattningar om hur människan och hennes handlingar skulle studeras, klassificeras och förstås och äran, vars upprätthållande kunde kräva dödligt våld och inbegrep en särskild syn på det sociala och moraliska livet.⁶²⁴

Tidigare kulturhistorisk forskning har visat att det svenska 1600-talets kultur och samhälle präglades starkt av en religiös världsbild.⁶²⁵ Religionen var sedan medeltiden en epistemologi, det vill säga en grund för vetandet om världen. Fundamentalt för det stora flertalet människor under 1600-talet var att naturen och den fysiska världen uppfattades som ett mikrokosmos av ett större gudomligt och moraliskt universum. I denna värld var analogin, liknelsen, tanken om och upplevelsen av att allt i den fysiska världen utgjorde direkta hänvisningar till en större ordning, inte

624 Jfr perspektivet i Sandmo, 1999.

625 T.ex. Sommerville, 1988; Krogh, 2000; Scribner, 2001; Sanders, 2001a, 2004; Bergenlöv, 2004; Collstedt, 2007.

bara ett litterärt grepp utan också det kunskapsteoretiska fundamentet för sätten att tolka och ordna verkligheten.⁶²⁶

Samma antagande låg länge till grund för det ”vetenskapliga projektet”. Den lärda diskursen i 1600-talets Sverige vilade ännu tungt på anti-kens tankegods och framför allt den aristotelisk-skolastiska världsbilden. Men under loppet av århundradet uppstår djupgående konflikter och motsättningar i lärda kretsar runt om i Västeuropa och Norden ifråga om vad kunskap var och hur kunskap skulle eftersökas och presenteras.⁶²⁷ De historiska auktoriteternas tillförlitlighet ifrågasattes och man började argumentera för en individualistisk empirism, att förbehållslöst göra egna observationer och studera den fysiska världen ”som sådan”. Den äldre förståelsen av naturen som ett mikrokosmos av ett större gudomligt och moraliskt universum började krackelera och därmed förlorade också analogin sitt kunskapsvärde. I dess ställe introducerades den naturliga och empiriskt fastställbara skillnaden som epistemologisk grundprincip för organiseringen av kunskap.⁶²⁸ Av grundläggande betydelse var utvecklandet och etableringen av den rationalistiska naturrätten i lärda kretsar, vilket öppnade för en mer ”modern” förståelse av människan och den värld som omgav henne.⁶²⁹

I det förmoderna lokalsamhället, fjärran de storpolitiska och lärda miljöerna, var förståelsen av kunskap intimt kopplad till föreställningar om muntlighet, rykte, ära och moral. Äran var både ett grundläggande socialt och moraliskt värde och vid sidan av religionen dessutom ett slags världsbild som definierade vad ”sann” kunskap var samt föreskrev riktlinjerna för hur kunskaper skulle eftersökas och presenteras i olika offentliga sammanhang. Utmärkande för den muntliga kultur som präglade lokalsamhället var att kunskaper utvanns ur den strida strömmen av rykten och berättelser, det vill säga ur den lokala diskursen om ära och ärlighet. Sanningshalten i en utsaga värderades och säkerställdes respektive diskvalificerades som lögn i första hand mot bakgrund av vad man redan visste om upphovsmannens moral, ära och ärlighet, inte utifrån vad som höll för empirisk bevisning. Som epistemologi förmedlade också äran en analogisk förståelse av världen. I detta avseende kan man säga att det förmoderna lokalsamhället präglades av en ”hederskultur” som förmedlade en tongivande syn på det sociala livet och den enskilde individen.

626 Foucault, 2006b (1966); Sandmo, 1997, 1999, 2005; Shapin, 2000.

627 Sandmo, 1999; Shapin, 2000.

628 Sandmo, 1999.

629 Lindroth, 1997.

På kunskaps- och idéplanet kan man lite tillspetsat säga att det förmoderna bondesamhället, med dess hedersbaserade kommunikationsformer, rättsregler, normer och traditioner, var relativt isolerat och statiskt. De idéer och tänkesätt som cirkulerade i lärda, vetenskapliga miljöer nådde sällan människorna på landsbygden. Men under 1600-talet, bland annat i samband med den vetenskapliga utvecklingen, statsmaktens politiska och administrativa konsolidering samt dess institutioners allt tydligare närvaro i lokalsamhället, fick landsbygdsbefolkningen i olika situationer och sammanhang stifta bekantskap med andra och ”nya” kunskaper och värderingar.

Min tes är att den kunskapsteoretiska och politiskt-juridiska utvecklingen under 1600-talet öppnade för en vittförgrenad diskursiv kamp inom olika områden om makten och rätten att tillskriva våld mot civilbefolkning mening och innebörd.

Det har som sagt bedrivits mycket forskning om våld i tidigmodern tid, men det har hittills saknats en omfattande och systematisk behandling och problematisering av talet/diskursen om militärers våld mot civilbefolkningen i 1600-talets Sverige. Jag har med den här boken inte minst kunnat visa på komplexiteten i samtalet om militärers våld och övergrepp mot civilbefolkning under detta århundrade. Ur det bevarade materialet framträder en mångbottnad och vittförgrenad diskurs. När våldet fördes på tal i olika situationer och sammanhang sattes en rad olika kunskaper, diskurser och värderingar i rörelse. Äldre världsbilder och tänkesätt, med rötter i den klassiska antikens och den kristna medeltidens idévärld, bröts mot nyare uppfattningar om världens ordning, vilka på sikt skulle etableras som sanna och universella.

Lagstiftningsverksamheten i det tidigmoderna Sverige visar på ett intrikat sätt hur olika kunskaper om världen, människan och hennes handlingar omsattes politiskt. Detta fick direkta effekter för den vidare diskursen om militärers våld och övergrepp mot civilbefolkning. Under perioden ca 1500–1700 utformades och omformades de så kallade krigsartiklarna, en uppsättning bestämmelser som bland annat syftade till att reglera soldateskens bruk av ”våld” i samband med fälttåg, krigföring och ockupationer. Även soldaternas relation till den icke-stridande befolkningen under fredstid reglerades av krigsartiklarna. Utmärkande för 1500-talets och det tidiga 1600-talets krigsartiklar är att fenomenet ”våld” inte existerade som en självständig och entydig brottskategori i modern mening. De handlingar som ”vi” idag uppfattar som ”våld” är, som också

Erling Sandmo har framhållit genom sina analyser av den dansk-norska lagen från tidigt 1600-tal, placerade på olika håll i den svenska militära lagtexten. Den kunskapsteoretiska principen bakom lagstiftarens sätt att klassificera ”våld” och andra brottsliga handlingar var analogin/”liknelsen”.⁶³⁰ Allt tycks hänga samman som delar i en större gudomlig och moralisk ordning. Bestämmelserna i krigsartiklarna från 1500-talet och tidigt 1600-tal är dock placerade i ett slags kronologisk struktur, vilket antyder att det åtminstone enligt lagstiftarens uppfattning förelåg vissa skillnader i fråga om handlingarnas mening och betydelse. Men i den mån man kan tala om skillnader rör det sig i första hand om hierarkier och gradskillnader och inte om några fundamentala, naturliga skillnader.

Att den religiösa världsbilden liksom äran var av grundläggande betydelse för den militära rättsskipningen är uppenbart. Som exempel kan nämnas att lagstiftaren placerar bestämmelserna rörande brott mot Gud och religionen allra först i lagtexten, därefter följer brott mot den världsliga makten. Detta sätt ordna världen var även närvarande i det sena 1600-talets krigsartiklar, men det var inte längre den enda utgångspunkten för utformningen av lagen. Systematiseringen av våldsamma handlingar och erfarenheter utgick här från delvis andra antaganden om hur världen skulle ordnas. Här utgjorde ”skillnaden” den dominerande tankefiguren bakom lagstiftarens arbete. I det sena 1600-talets samordnades vissa handlingar i kategorier, vilka tydligt definierades och avgränsades av informativa och förklarande rubriker. På detta sätt markerade lagstiftaren tydligt att det existerade grundläggande ”skillnader” mellan vissa typer av handlingar.

De epistemologiska/diskursiva förändringar i lagtexten hängde samman med en rad andra diskursiva processer som låg i tiden. Att den rationalistiska naturrätten fick allt större utrymme i rättslärda kretsar under 1600-talet är väsentligt i sammanhanget. Därmed skapades grundläggande förutsättningar för framväxten och etableringen av en empiriskt orienterad verklighetsuppfattning inom andra områden. Åtminstone från och med andra hälften av århundradet tycks detta vetande om världen och människan ha fått fäste i krigslagstiftningen och därmed etablerats politiskt. I likhet med Erling Sandmo menar jag att denna epistemologiska/diskursiva förskjutning måste ses som en helt central aspekt av den historiska och kulturella konstruktionen av fenomenet ”våld” i riktning mot en entydig och väl avgränsad handlings- och erfarenhetskategori i modern mening.⁶³¹

630 Jfr Sandmo, 1999.

631 Jfr Sandmo, 1999, 2004.

Den förskjutning som kan spåras i krigsartiklarna under loppet av 1600-talet, ifråga om sättet att klassificera ”våld” och andra brottsliga handlingar, visar att principen om ”grundläggande skillnader” kom att bli en viktig utgångspunkt även för den politiska organiseringen av befolkning och samhället i stort. Lagen synliggör en åtskillnadens politik. Genom krigsartiklarna upprättade lagstiftaren ett komplicerat system av etiska, juridiska, kulturella och i viss mån territoriella distinktioner och gränser. Den självutnämnde garanten för dessa gränsdragningar var den allt starkare och effektivare statliga våldsmonopolorganisationen.

Krigslagstiftningen under tidigmodern tid medförde bland annat en allt skarpare gränsdragning mellan stridande och icke-stridande, det vill säga mellan de grupper som ”vi” idag betecknar som ”militärer” och ”civilbefolkning”. Artiklarna ger uttryck för en tydlig ambition från kungamaktens sida att skapa en sådan gräns redan under första hälften av 1500-talet. Det är emellertid först på 1600-talet som begreppen ”civil” och ”militär” tas upp i svensk politisk och juridisk diskurs, om än med delvis andra betydelser än i dagens språkbruk. Och därmed skapades också förutsättningarna för framväxten av en diskurs i mer modern mening där ”militär” och ”civilt” framstår och förklaras som två väsensskilda grupper med skilda funktioner, positioner, plikter och identiteter.

Den svenska krigslagstiftningen under 1600-talet uttrycker emellertid inte enbart en statlig politiskt-juridisk diskurs. Den var, menar jag, även en väsentlig del av en djupgående etisk och moralfilosofisk problematisering av våld och mänskligt lidande som låg i tiden. Tidigare forskning indikerar att våldet mot civilbefolkningen blev till en viktig fråga i det krigshärjade Västeuropa och att våldet uppmärksammades och debatterades inom en rad olika områden i samhället. Politiker, filosofer, jurister och teologer bidrog till problematisera våld som fenomen samt att tillskriva våldet mening och innebörd utifrån delvis nya utgångspunkter.⁶³² Även utanför 1600-talets ”intellektuella” och politiska miljöer, i litteraturen, konsten, teatern och i musiken, kommer en djupgående kulturell ambivalens till uttryck ifråga om våldets mening och legitimitet.⁶³³

Bestämmelserna i 1600-talets svenska krigsartiklar kring militärers våld och övergrepp mot civilbefolkning rymmer ett etiskt anrop med tydliga

632 Se t.ex. Johnson 1975; Parker, 1994; Brieskorn (red.), 2000–2003; Laasonen, 1976; Österberg, 2005a; Collstedt, 2008; Hellerstedt, 2008; Manga, 2008.

633 Meumann och Niefanger (red.), 1997; Ulbrich, Jarzebowski, Hohkamp (red.), 2005; Sandmo, 2004; Collstedt, 2008.

kopplingar till den månghundraåriga doktrinen om ”rätten i krig”, *jus in bello*. Doktrinen har sina historiska rötter i den kristna medeltidens tankevärld och vilade länge tungt på skolastisk moralteologi. Genom utvecklandet av *jus in bello* skapades en sammanhållen teori om vad som var rättfärdigt handlande i krig och vad som konstituerade människors skuld respektive oskuld och okränkbarhet i relation till våld. Den medeltida doktrinen presenterade åtta grupper som skulle äga full immunitet i samband med krigsföringen: präster, munkar, klosterbröder, religiösa grupper, pilgrimer, resande, handelsmän och bönder. Forskare som James Turner Johnson menar att den relativt enhetliga doktrinen om *jus in bello* splittrades i samband med reformationen och de religionskrig som följde. Den religiösa och konfessionella splittringen i det tidigmoderna Europa öppnade, menar han, för framväxten av en mer modern ”sekulär” diskurs om krigsrelaterat våld och icke-stridande gruppers immunitet.

Den nederländske naturrättsfilosofen, juristen och humanisten Hugo Grotius magistrala verk *De jure belli ac pacis* (1625) markerade en pågående brytning med den medeltida världsbilden.⁶³⁴ Grotius tog i stor utsträckning avstånd från de religiösa, moralteologiska uppfattningarna. Vägledande för Grotius var inte den kristna kärleken till nästan utan den naturliga kärleken samt naturliga principer som rättvisa, måttfullhet och proportionalitet. Fokus riktades därmed mot människan, hennes kropp, handlingar, tankar och känsloliv i sig och inte som en direkt hänvisning till en religiöst-moralisk ordning. Enligt 1600-talets doktrin om *jus in bello*, så som den formulerades av Grotius, uppmärksammades och definierades människors utsatthet och oskyldiga lidande i relation till deras faktiska status som icke-stridande, vilken i sin tur vilade på föreställningar om kön, ålder och social position/profession. Med mängder av exempel från den klassiska antikens litterära kanon argumenterade Grotius för att barn, kvinnor, gamla män, präster, studenter, bönder, handelsmän och krigsfångar skulle betraktas som icke-stridande och därmed som oskyldiga. På grund av sin oskyldighet skulle de också vara fullständigt förskonade från våld och övergrepp i samband med krigsföringen.⁶³⁵

Samma principer gällde vid erövring och ockupation av nya territorier. De åtgärder som den nye härskaren tvingades vidta i syfte att skapa kontroll över befolkningen i ett ockuperat område måste uppfylla kraven på *aequitas*, det vill säga rättvisa, måttfullhet och proportionalitet. Den

634 T.ex. Johnson, 1975; Lindroth, 1997; Sörlin, 2004.

635 Jfr Johnson, 1975.

herraväldesteori som Grotius tecknar förutsatte, till skillnad från exempelvis Machiavellis, att fursten gick varsamt fram med befolkningen och lämnade visst utrymme för deras traditioner och sedvänjor.

De svenska krigsartiklarnas bestämmelser om våld och övergrepp mot civilbefolkning synliggör ett *diskursivt släktskap* med doktrinen om *jus in bello*. De flesta grupper som definierades som oskyldiga av de mer eller mindre samtida uttolkarna av *jus in bello*, uppmärksammades även i Gustav II Adolfs krigsartiklar från 1621. Lagstiftaren inskräper att präster, åldringar, kvinnor, jungfrur och barn skall vara förskonade från allt våld och stå under kungamaktens beskydd, med undantag från de som gör aktivt motstånd. Krigsartiklarna vittnar om att plundring och förstörelse av egendomar var centrala företeelser i 1600-talets krigföring. Men detta fick under inga omständigheter ske urskillningslöst. Plundringar fick endast genomföras på order från befälen och då under mycket reglerade former. Krigsartiklarna föreskrev ytterst stränga straff för den soldat eller officer som på eget bevåg misshandlade, våldtog, dräpte, mördade, rövade och plundrade. De allra flesta av brotten var belagda med dödsstraff eller kroppsstraff samt straff som innebar förlust av heder, ära och egendom.

Till skillnad från det tidiga 1600-talets krigsartiklar är bestämmelserna i Karl XI:s krigsartiklar från 1683 samordnade på ett betydligt mer distinkt vis genom särskiljande meningsskapande rubriker och förklaringar. Förändringen vittnar om att ett nytt mer modernt sätt att klassificera våldshandlingar har tagits i bruk av den lagstiftande makten. Själva formuleringarna i bestämmelserna bygger dock, med några undantag, på sina äldre förlagor. Förutom de förändringar som redan nämnts vill jag peka på ytterligare några områden där det även ifråga om enskilda formuleringar skedde viktiga omskrivningar under loppet av 1600-talet. För det första saknas "listan" på de icke-stridande och oskyldiga grupperna i 1683 års krigsartiklar. För det andra har lagens beskydd mot plundring av civilbefolkningen omformulerats från att gälla "våra undersåtar" till "någon människa". Under loppet av 1600-talets har det alltså, menar jag, skett en väsentlig förskjutning som innebar att skyddet för civilbefolkningen utvidgades. I 1683 års artiklar är det inte längre "våra undersåtar" utan "människan" som står i blickfånget för lagstiftarens garantier om beskydd, oavsett den utsatta individens kön, ålder, yrke, religion/konfession och tillhörighet till en större territoriell och politisk gemenskap. Den diskursiva förändring som skett kan på ett övergripande plan beskrivas

som ett uttryck för en förskjutning från en partikulär etik i riktning mot en mer universalistisk, eller om man så vill, modern etik.

Som sagt måste förändringarna i krigslagstiftningen tolkas i ljuset av de epistemologiska omorienteringar och förskjutningar som låg i tiden samt hur de befästes politiskt i olika situationer och sammanhang. I lärda miljöer omdefinierades synen på kunskap, vilket öppnade för en mer empiriskt orienterad förståelse av världen och människan. Ett nytt kunskapsteoretiskt fundament började utformas och på detta följde uppkomsten och utvidgningen av nya vetandeområden, institutioner och discipliner. Det militära domstolsväsendets framväxt och etablering som kunskapsproducent var, menar jag, en direkt respons på detta. I tidigare forskning är denna aspekt av den militära rättsutvecklingen styvmoderligt behandlad. I Sverige har rätthistorikern Kjell Åke Modéer tangerat sådana frågor, men på ett mycket övergripande plan. Enligt honom hängde den militära rättsutvecklingen under 1600-talet samman med två processer. Det handlade dels om ett förrättsligande av rättspraxis. Godtyckligheten i rättspraxis bekämpades och ersattes av en rättsutövning som utmärktes av stränghet i tillämpningen av lagen, av professionalism och juridisk kompetens. Vidare skedde, enligt Modéer, ett förvetenskapligande av den militära rättsskipningen. Nya rättsteorier som exempelvis den rationalistiska naturrätten, introducerades, vilka omsattes i praktiken av välutbildade jurister och domare. Genom införandet av generalauditörsämbetet i början av 1600-talet skapades, menar han, förutsättningarna för en mer professionell och kompetent rättstillämpning.⁶³⁶ Hittills har det dock saknats studier som på djupet belyser det så kallade förvetenskapligandet av det militära rättsväsendet, så som detta tog sig uttryck i krigslagstiftning, i utformandet av processregler samt i rättspraxis. I detta avseende har föreliggande undersökning bidragit till att fylla många luckor i forskningen.

Av 1683 års instruktion för generalauditören framgår att ämbetet innefattade många olika uppgifter. Bland annat föreskrev instruktionen att generalauditören skulle verka för att beskydda den icke-stridande befolkningen, att stävja våldet, övergreppen och plundringarna samt att stå som garant för att regementena uppträdde ”rätt och rättfärdigt”. De förändringar som genomfördes på det militärrättsliga fältet under loppet av 1600-talet kom att medföra ett ökat juridiskt skydd för civilbefolkningen, åtminstone på ett diskursivt plan. Det etiska anrop som ligger

636 Modéer, 1968, 1992.

inbäddat i krigslagstiftningens korfattade straffpolitiska paragrafer och föreskrifter har, vill jag hävda, ett uppenbart släktskap med doktrinen om *jus in bello*. Utsattheten och det oskyldiga lidandet uppmärksammades i lagen och genom generalauditörens expertis skulle skyddet och säkerheten för civilbefolkningen förstärkas ytterligare.

Någon föreställning om en absolut ”kroppslig integritet” i modern mening existerar inte i 1600-talets krigslagstiftning och militära rättspraxis. Naturrätten hade förvisso introducerats i svensk rättslärddiskurs och på detta följde en ny syn på individen och hennes kropps okränkbarhet. Men det vetande om kroppen som dominerar krigsartiklarnas bestämmelser om disciplinärt våld vilade i mångt och mycket på en äldre och helt annan kunskapsteoretisk grund. Ur statsmaktens straffpolitiska perspektiv var ”kroppen” per definition inte ett autonomt område som inte fick kränkas, snarare tvärtom. Det var själva området för vetande och kunskapsproduktion. I krigsartiklarnas bestämmelser om kroppstraff framstår i synnerhet gatloppet som ett av de främsta uttrycken för hur tidens kunskaper om ”kroppen” kunde omsattas i politisk (vålds)handling.

Den militära rättsutvecklingen innebar att allt högre krav ställdes på den rättsliga analysen. Nya metoder att inhämta kunskap och säkerställa fakta i det enskilda målet etablerades under århundradets gång. Av stor betydelse för utvecklingen av rättsprocessen i allmänhet under 1600-talet var, som särskilt rättshistorikern Göran Inger har poängterat, att den så kallade legala bevesteorin introducerades i svensk rättslärddiskurs. Att även den militära rättsskipningen påverkades av det ”rättsvetenskapliga framåtskridandet” är uppenbart. Karl XI:s militära processregler från 1683 bär tydlig vittnesbörd om detta. Här presenteras på ett detaljerat vis vilka regler som domstolen skulle rätta sig efter ifråga om rannsaking, bevisning och dom. Min undersökning visar hur sätten att söka kunskap om brottsliga handlingar systematiserades under loppet av 1600-talet. Den rättsliga analysen, argumentationen och bevisningen blev till en komplicerad ”vetenskap” som endast personer med djupa kunskaper i sin tids tongivande rättsteorier och metoder hade grepp om.

Att en ny kunskapssyn började etableras på det militärrättsliga fältet synliggörs bland annat genom den skepsis som lagstiftaren ger uttryck för rörande vissa äldre former av bevisföring och bevisvärdering. Särskilt framträdande och betydelsefull är kritiken mot bruket av så kallade edgärdsmän. Edgärdsmannens uppgift var att med sin heder och ära som garanti bekräfta för domstolen att svarandens ed var med sanningen

överensstämmande. Som Inger framhållit restes det kritiska röster restes mot edgärdsmanprocessen under större delen av 1600-talet men det var först genom en kunglig förordning 1695 som bruket av edgärdsmän avskaffades. Den kritiska attityden gentemot edgärdsmanprocessen, vilken kommer tydligt till uttryck i de militära processreglerna från 1683, är inte bara intressant ur en rent rättshistorisk synvinkel utan också i en vidare kulturhistorisk mening. Ifrågasättandet av bruket av edgärdsmän synliggör, menar jag, grundläggande historiska/epistemologiska konflikter. Att edgärdsmanprocessen hade sina rötter i medeltidens samhälle där rättsskipningen i huvudsak skedde "lokalt" mellan människor som kände varandra väl är känt i forskningen. Men det epistemologiska sammanhanget har inte beaktats i svensk forskning tidigare. Under 1600-talet införlivades lokalsamhället i ett nytt politiskt sammanhang, en skrivande offentlighet med andra uppfattningar om kunskap än vad som tidigare hade varit tongivande i den hedersbaserade, muntliga kulturen. Den absoluta kopplingen mellan att ha ära och att tala sanning luckrades upp. Följden blev att stora delar av befolkningen berövades makten att tillskriva våldsamma händelser mening utifrån "sina" kunskaper och värderingar.⁶³⁷

En viktig aspekt i detta sammanhang, vilken kommer tydligt till uttryck i Karl XI:s militära processregler, är att den urgamla äganderätten till målet – målsäganderätten – började överföras på staten och myndigheterna under 1600-talet. Den sedan medeltiden aktive målsägaren, som själv med kraft förde sin egen talan inför domstolen, placerades i en passiv roll. Den (militär)rättsliga kunskapsproduktionen om "våld" (och andra brottsliga handlingar) kom under loppet av 1600-talet att bli till ett privilegium huvudsakligen förbehållet myndigheterna och de juridiska experterna. Den rättssökande individen fångades in i ett nät av vetenskapliga teorier, främmande begrepp och tänkesätt och blev i stor utsträckning till föremål för myndigheternas och de juridiska experternas vetande och politiska syften och gjordes till vad man i modern tid betecknar som ett "brottsoffer".⁶³⁸

I denna bok har jag visat att kunskapsproduktionen om militärers våld mot civilbefolkning i grunden också är en politisk problematik som bland annat hänger samman med (synen på) den moderna nationalstatens framväxt och etablering och den politiska kulturens utveckling. Annorlunda

637 Jfr Sandmo, 1999.

638 Jfr Lindstedt Cronberg, 2002.

uttryckt har jag betraktat våldsdiskursens utformning i de erövrade provinserna öster om Öresund som en produkt av det spänningsfält av olika världsbilder och diskurser som den tidigmoderna konglomeratstaten och dess lokala institutioner vilade på och gav uttryck för i olika situationer och sammanhang. Vid min genomgång av material från det skånska generalguvernemangets tid ca 1658–1693, som myndighetspersoners berättelser, rapporter, brev, förordningar och militära domstolshandlingar slogs jag av hur mångbottnad och vittförgrenad diskursen om våld mot civilbefolkning var. De statligt proklamerade normerna, värderingarna och distinktionerna var förstas tongivande i flera avseenden. Men våldsdiskursen rymde även en mångfald röster som förmedlade andra kunskaper, tänkesätt och attityder.

Våldsdiskursens politiska utformning och omformning i detta område var, vill jag hävda med denna bok, inte enbart ett resultat av en sträng, befällande och hotande statsmakt, utan en fråga om integration, interaktion och offentlig dialog mellan olika grupper. Denna diskurs om våld rymmer såväl djupgående kulturella spänningar rörande handlingars mening och innebörd, som politisk-rättsliga konflikter och förhandlingar mellan statsmakt och provinsbefolkning rörande konkreta problem, intressen och förväntningar på framtiden. I fokus för detta kapitel stod konstruktionen av legitimt våld/potestas respektive illegitimt våld/violentia så som detta kom till uttryck i generalguvernörerna Stenbocks, Banérs och Aschebergs omfattande ämbetsberättelser, vilka täcker in större delen av 1600-talets andra hälft.

De två första generalguvernörerna fördömde explicit de våldshandlingar som ryttare riktade mot bondebefolkningen. Genom kungliga plakat och förordningar klagjorde de för befolkningen att de militärer som gjorde sig skyldiga till våld, dråp och våldtäkter skulle dras inför rätta. Stenbock och Banér framhåller att deras ambition hade varit att behandla befolkningen väl, med rättvisa och återhållsamhet. Den ”milda” linjen svarar bland annat mot fredsavtalet från 1658 enligt vilket provinsbefolkningen ges rätten att tillämpa sina egna lagar, sedvänjor och traditioner. I tidigare forskning har bland andra Jerker Rosén och Harald Gustafsson framhållit att generalguvernörernas relativt ”milda” politik hängde samman med det ansträngda ekonomiska och säkerhetspolitiska läge som den svenska kungamakten befann sig i.⁶³⁹ Det är en rimlig tolkning, men

639 Rosén, 1959; Gustafsson, 2003b.

inte helt och hållet tillfredsställande. Enligt min uppfattning måste den återhållsamma politiken tolkas mot bakgrund av de etiska och rättsliga idéer som låg i tiden angående ockupationsmaktens förhållande till befolkningen i ett eröivat område. För att beskriva sin politik använder generalguverörerna Stenbock och Banér begreppet ”moderation”, vilket var grundläggande för den herraväldesteori som bland annat naturrättsfilosofen Hugo Grotius utarbetade i sitt tongivande verk *De jure belli ac pacis* (1625). Här hävdar han explicit att fursten bäst bibehåller kontrollen över ett eröivat område genom att föra en återhållsam politik och genom att behandla sina nya undersåtar med rättvisa och barmhärtighet. Det fanns emellertid tillfällen då bruket av fysiskt våld mot befolkningen betraktades som ett legitimt medel. Mot trolösa och illojala personer som utgjorde ett hot mot kungamaktens auktoritet och den politiska ordningens stabilitet krävdes, enligt tidens tänkande, betydligt mer hårdföra metoder. Den svenska kungamaktens kamp mot trolösheten var en aspekt av integrationsprocessen. I detta politiska sammanhang betraktades det statliga/militära våldet mot lokalbefolkningen som legitimt, som *potestas*.

Till skillnad från sina föregångare ägnade generalguvernör Ascheberg knappt något utrymme alls åt frågor som rörde militärens våld mot lokalbefolkningen. Den huvudsakliga problematiken som avhandlades i dennes ämbetsberättelse var hur provinsbefolkningens djupt rotade trohet gentemot den danske kungen skulle bemästras. I ämbetsberättelsen tar han rentav avstånd från sådant som fysiskt våld och bestraffningar. Enligt Ascheberg hade sådana metoder visat sig vara verkningslösa mot Skånebefolkningens ”gamle danske affection”. Ett trohetsförhållande som var ”alldeles för naturell” gick, menade han, inte att bekämpa med fysiskt våld. Istället pläderade Ascheberg för att endast en likriktning av provinsbefolkningen föreställningsvärldar, språk, moral och samhällsorganisation efter ”svensk” förebild kunde medföra att trolösheten gentemot den svenska kungamakten upphörde.

Våldsdiskursens utformning och omformning i Skåne och Blekinge under 1600-talets andra hälft aktualiserar många komplicerade frågor. Den övergripande problematiken i den här boken rör den rättsliga hanteringen och bedömningen av militärens våld mot civilbefolkning. Min ambition har varit att på djupet undersöka det rättsliga talets komplexitet och konfliktfyllda karaktär. En viktig utgångspunkt för analyserna har varit att den rättsliga diskursen inte enbart rymmer strikt legala föreställningar och normer, utan att den även överlappas av andra världsbilder, diskurser

och värderingar som ligger i tiden. Jag betraktar de militära domstolarnas utredande och dömande verksamhet som en av de viktigaste arenorna där kunskaper om våld producerades och befästes politiskt. Här tillskrevs våldet mening och innebörd utifrån flera olika ståndpunkter och positioner. Här ställdes bönder och hantverkare, män och kvinnor, pigor och drängar, präster, soldater och ryttare, desertörer och rebeller i egenskap av vittnen, förövare och offer inför domare, myndighetspersoner, högt uppsatta officerare och juridiska experter som den litterärt bevandrade generalauditör Benjamin Magnus Croneberg.

Ur de bevarade rättsprotokollens många berättelser och domar har jag funnit fem typer av konfliktfyllda situationer som gav upphov till rättsliga efterspel och en problematisering av militärens våld mot civilbefolkning:

- Våld i samband med trupprörelser och patrullering
- Husvåldet och kampen om gårdarna
- Våldsamma värvningar
- Plundringsvåld
- Kungamaktens kamp mot rebeller och snapphanar

Den rättsliga diskursen kring militärens våld mot civilbefolkning var både vittförgrenad och mångbottnad och kan bäst beskrivas som ett dynamiskt spänningsfält av olika konkurrerande och överlappande världsbilder och diskurser. Det är uppenbart att den juridiska utvecklingen under 1600-talet, vilken bland annat inbegrep att rättstänkandet förvetenskapligades, även fick direkta effekter på militär rättspraxis. Den militära domstolens juridiska experter, generalauditörer som Croneborg, gick mycket metodiskt tillväga. Generalauditörens uppgift var att analysera alla omständigheter i varje enskilt fall och säkerställa fakta. Den rättsliga analysen och bevisföringen utgick från ett antal till synes givna och "naturliga" sakförhållanden som direkt kan härledas ur den så kallade circumstantieläran. Enligt denna lära skulle kunskaper om brott eftersökas och analyseras utifrån sju universella principer: vem, vad, var, med vilka medel, varför, på vilket sätt och när.

Den religiösa diskursen var påtagligt närvarande i 1600-talets krigsartiklar och militära processregler. Vissa normer och praktiker som exempelvis eden var direkta referenser till den religiösa föreställningsvärlden. Därför är det anmärkningsvärt att moralteologiska resonemang var relativt ovanliga inslag i de militära domstolarnas bedömning och hantering av våld mot civilbefolkning. Men därmed inte sagt att dom-

stolens "empiriska" utforskande av brottets "natur" stod i konflikt med religiöst-moraliska synsätt. Snarare förstärkte de varandra.

"Lokala kunskaper" om muntlighet, rykte, ära och moral betraktades däremot med kritisk distans. Det tycks ha uppfattats som vanskligt att tolka våldsamma händelser enbart mot bakgrund av förment "ärliga personers" utsagor och berättelser. Ur rättens perspektiv existerade ingen på förhand given koppling mellan att ha ära och att tala sanning. Generalauditörens och den militära domstolens främsta uppgift var att finna "sanningen" om vad som hade skett i en mer "universell" mening. Det var den empiriskt erfarbara och den kristna-moraliska "sanningen" om våldet som stod i blickfånget för rättens arbete.

De militära domstolarnas metoder att söka, säkerställa och bevisa "fakta" i varje enskilt fall var förhållandevis väl utvecklade och systematiserade. Mycket pekar på att den empiriskt inriktade legala bevisteorin var etablerad i militär rättspraxis redan under andra hälften 1600-talet. De rättsliga juristernas och ledamöternas strävan efter att få fram en frivillig bekännelse, deras kritiska syn på muntliga vittnesmål samt sättet att samla upp och värdera alla omständigheter, "fakta" och indicier är tydliga uttryck för detta.

Att utreda frågan om orsak, det vill säga varför ett brott begåtts, var centralt i rättens arbete. En mycket väl dokumenterad iakttagelse i kulturhistorisk forskning är att våldet i tidigmodern tid ofta hade sin grund i föreställningar om heder. Detta gäller i synnerhet ifråga om våld mellan män. I de militära domstolarnas hantering och bedömning av militärens våld mot civilbefolkning, med undantag möjligtvis från "husvåldet", kommer diskursen kring heder, ära och ärelöshet relativt svagt till uttryck. Intressant i detta sammanhang är att talet om personers heder och ära kopplades till föreställningar om "svenskt" och "dansk". Bruket av begreppen "svensk" och "dansk" i förening med föreställningar om heder och ära var, menar jag, ett uttryck för en politisk diskurs om trohet respektive trolöshet gentemot överheten.

I den militära domstolens bedömning av våldet mot civilbefolkning framstår äran som en mindre betydelsefull omständighet och tolkningsram. Andra sakförhållanden och kunskapsområden som exempelvis ekonomiska tvister mellan inkvarterade och deras värdar, plundrings- och hämndaktioner, disciplinbrott och inte minst trolöshet mot kungamakten stod i fokus för rannsakingen.

Personer som på olika sätt bröt sitt trohetslöfte mot den svenska

kungamakten betraktades som ytterst farliga brottslingar vilka skulle bekämpas med full kraft och med dödligt våld om det visade sig vara det enda verksamma medlet. Harald Gustafsson och Hanne Sanders har framhållit att trohet var ett av de mest fundamentala värden som band ihop den tidigmoderna konglomeratstaten samt att trohet även låg till grund för den politiska ordning som den svenska kungamakten hade som mål att upprätta i Skåne och Blekinge efter Roskildefreden 1658. Men det har hittills saknats studier som på djupet undersöker synen på trohet ur ett vidare kulturhistoriskt perspektiv.

Trohetsbrott som exempelvis förräderi, uppror och andra former av kränkningar av det världsliga majestätet reglerades av såväl allmän lag som krigsartiklarna och de var belagda med stränga straff. De militära rättsprotokollens berättelser från åren strax efter freden i Roskilde vittnar om att trolösheten bland befolkningen i området uppmärksammades som ett mycket allvarligt problem. Trolösa individer och grupper som de ”blekingska rebellerna” och ”snapphanarna” jagades upp och ställdes inför den militära domstolen där de underkastades långdragna förhör och rannsakingar.

I de mycket omfattande protokollen från de rebellrättegångar som genomfördes av den militära domstolen i Kristianstad 1658–1659 inordnades rebellernas bruk av våld ibland i en diskurs om ”svensk” och ”dansk”. Det vore emellertid helt missvisande att tolka dessa berättelser som redogörelser för ”etniskt våld”, åtminstone så som begreppet används idag. Våldet legitimerades inte med hänvisning till djupt liggande kulturella/biologiska skillnader mellan olika folkgrupper utan mot bakgrund av undersåtarnas edsvurna trohet och lojalitet gentemot den ”svenska” respektive ”danska” kungamakten.

Croneborgs och krigsrättens många rannsakingar och domar över rebellerna i Skåne och Blekinge var, vill jag hävda, en viktig del av den svenska kungamaktens integrationspolitik. I en vidare mening kan man förmoda att mötet i domstolen blev till en diskursiv kamp om makten och rätten att i en våldsam och orolig tid tillskriva de rådande förhållandena en särskild mening och betydelse.

En grundläggande uppgift för den militära domstolen var att noga utreda våldets innebörd och dra skarpa gränser mellan vad som var legitimt våld/*potestas* och illegitimt våld/*violentia*. I detta sammanhang beaktades omständigheter som våldets rumsliga kontext samt när våldet hade skett. Vissa områden som hemmet, vägen, kyrkan betraktades redan i de medel-

tida lagarna som fredade rum där människor skulle kunna vistas utan risk att bli misshandlade eller dräpta. Att begå hemgång, det vill säga att angripa någon i hemmet, ansågs särskilt allvarligt vilket tydligt framgår i de militära domstolarnas rannsakingar och bedömningar. Om angreppet dessutom hade skett på kvällen, natten eller morgonen betraktades våldet som särskilt grovt och oacceptabelt.

En annat viktig aspekt av den rättsliga analysen var att utreda med vilka medel den misstänkte förövaren hade genomfört den brottsliga handlingen. När det gällde krigsrätternas bedömning av militärers våldshandlingar var frågan om det eventuella bruket av vapen grundläggande. En bild av våldets allvarlighet tecknades mot bakgrund av vilken typ av vapen som använts: skjutvapen, hugg- eller stickvapen, bara händerna och så vidare. Rätten kunde även, som ett led i sin bevisföring, kräva att vapnen skulle undersökas på teknisk väg.

Vidare var kroppens vittnesbörd en viktig del av bevisföringen. Krigsrätten undersökte huruvida våldet hade orsakat blodviten, lyten, blånader eller på annat sätt lämnat märken på den drabbades kropp. Denna del av bevisningen var betydelsefull redan under medeltiden. Lyten och sår tolkades och värderades då mot bakgrund av den religiöst-moraliska ordningen. Men från 1600-talet och framåt, i samband med att läkekonsten professionaliserades och förvetenskapligades, gjordes nya medicinska och anatomiska upptäckter. Den äldre uppfattningen om kroppen som ett mikrokosmos av ett religiöst-moraliskt universum luckrades upp och ett nytt mer ”modernt” vetande om kroppen började ta form och etableras, vilket på sikt kom att bli grundläggande för den rättsliga verksamheten.⁶⁴⁰

De militära domstolarna genomförde grundliga rannsakingar och utredningar av fakta i varje enskilt fall. Varje sakförhållande kunde vara av betydelse för domen. Det framgår emellertid av rättens resonemang och domar att vissa omständigheter betraktades som särskilt viktiga att utreda på djupet, nämligen vem personen var som hade begått brottet samt på vilket sätt han hade gjort det. Med detta som utgångspunkt förhörde sig rätten noggrant om förövarens allmänna moral och känsloliv. Alla faktiska tecken på förövarens okristlighet och odygd samlades upp och noterades. Det kunde handla om uttryck för brist på gudsfruktan, trolöshet gentemot kungamakten, ärelöshet, grymhet, hat, vrede, besinningslöshet, hämndgirighet, skoningslöshet, kallsinnighet och avsaknad

640 Persson, 1998, s. 114–118; Collstedt, 2007, kap. 9.

av ånger. På detta vis tecknades en bild av förövarens skuld i såväl juridisk som i moralisk mening. Men dessa kunskaper var inte tillräckliga i sig. För att kunna fastställa förövarens skuld till våldet krävdes även fördjupad kunskap om vem den drabbade var i socialt och moraliskt hänseende samt hur denne agerat vid den våldsamma händelsen. I rättens notiser, resomang och domar kring de drabbade individerna framtonar en diskurs om utsatthet och oskyldigt lidande. De ”typiska” offren för militärernas våld var obehäpnade män, kvinnor och barn, präster, bönder och hantverkare som hade levt ett kristligt, fredligt och moraliskt oförvitligt liv samt visat en obrottslig trohet till den svenska kungamakten. I vissa fall uppmärksammar rätten det oskyldiga lidandet på ett ännu djupare plan genom korta men informativa notiser om den drabbade personen. Man fäste bland annat uppmärksamheten vid omständigheter som graviditet, ålder och kroppslig nedsättning. Även uttryck för emotionella tillstånd som rädsla och ängslan i samband med den våldsamma händelsen noterades.

Några explicita referenser till den moralfilosofiska doktrinen om *jus in bello* hittas inte i rättsprotokollens berättelser och domar. Men det grundläggande etiska anrop som låg i tiden, att icke-stridande och oskyldiga grupper skulle vara förskonade från soldaters våld och övergrepp, är ändå påtagligt närvarande.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Landsarkivet i Lund (LLA)

Skånska generalguvernementskansliets arkiv (GGK)

DIII ba: vol. 1–6, åren 1658–1690

Bilagor till skrivelser från regementschefer och andra officerare. Krigsrätters protokoll och handlingar

D III ma:1, 1658–1659

Krigsrättsprotokoll mot blekingska rebellerna (snapphanarna).

Överkommendantens i Skåne, Halland och Blekinge arkiv (ÖKA)

D III ba: vol. 1–5, åren 1670–1675

Bilagor till skrivelser från officerare. Krigsrätters protokoll och handlingar

Krigsarkivet (KrA)

Domböcker

(A0364)

Kungl. Maj:ts Högst- sal. Riksdrottningens livreg till fot under öv. David Makeléer, 1693

Tryckta källor

von Ascheberg, Rutger, *Rutger v. Aschebergs ämbetsberättelse 1693*, utg. Jerker Rosén, Lund, 1946

Banér, Gustaf, *Gustaf Banérs Generalguvernörsberättelse 1664–1668*, utg. Ingvar Andersson, Lund, 1940

Grotius, Hugo *De jure belli ac pacis libri tres, in quibus jus naturae & gentium, item juris publici præcipua explicantur: editio nova cum annotatis auctoris, ex postrema ejus ante obitum cura multo nunc auctior*, 1646 (1625). övers. Francis W. Kelsey, introd. James Brown Scott, 1925

Machiavelli, Niccolò, *Fursten*, 1513, utg. Nørhaven, 2003 (6 try.)

Pufendorf, Samuel, *Om de mänskliga och medborgerliga plikterna enligt naturrätten*; Lund, 1673, övers. Birger Bergh; inledning: Kjell Åke Modéer, Stockholm, 2001

Schmedeman, Johan, *Kongl. stadgar, förordningar, bref och resolutioner, ifrån åhr 1528. in til 1701 angående justitia och executions- äbrender...*, Stockholm, 1706

Stenbock, Gustaf Otto, "General-Guvernören öfver Skåne, Halland och Blekinge, Grefve Gustaf Otto Stenbocks berättelse af år 1662" utg. *Handlingar rörande Skandinaviens historia* bd. 31, Stockholm, 1850

- Svenska riksrådets protokoll (SRP)*, bd 17, 1657, utg. av Riksarkivet genom Walfrid Enblom, Stockholm, 1929
- Svenska riksrådets protokoll. (SRP) 1678–1679, 1682*, tolkade av Hilding Svensson; utg. Len-nart Thanner och Christer Danielson, Stockholm, 1983
- Sveriges Ridderskaps och Adels Riksdagsprotokoll (SRAP), bd 7, 1734:1, på Riksgäldsfull-mäktiges uppdrag utg. Sten Landahl, Stockholm, 1884

Litteratur

- Aalto, Seppo; Johansson, Kenneth och Sandmo, Erling, "Conflicts and Court Encounters in a State of Ambivalence" i Österberg, Eva och Sogner, Sølvi Bauge (red.) *People Meet the Law. Control and Conflict-Handling in the Courts. The Nordic Countries in the Post-Reformation and Pre-Industrial Period*, Oslo, 2000
- Aggestam, Karin, "Teoritraditioner om rättfärdiga krig" i Aggestam, Karin (red.) *(O)rätt-färdiga krig*, Lund, 2004
- Alenäs, Stig, *Lojaliteten, prostarna, språket. Studier i den kyrkliga "försvenskningen" i Lunds stift under 1680-talet*, Lund, 2003
- Andersson, Ingvar, "Inledning" i *Gustaf Banérs Generalguvernörsberättelse 1664–1668*, Lund, 1940
- Andersson, Hans, "Androm till varnagel," *Det tidigmoderna Stockholms rättskultur i ett komparativt perspektiv*, Stockholm, 1998
- Andersson, Gudrun, *Tingets kvinnor och män. Genus som norm och strategi under 1600- och 1700-tal*, Uppsala, 1998
- Andersson, Hans och Perlestam, Magnus, "Sodomiter inför rätta. Sexuellt avvikande inför militär domstol i början av 1700-talet" i *Karolinska förbundets årsbok*, 2001
- Ankarloo, Bengt, *Trolldomsprocesserna i Sverige*, Lund, 1984
- Anners, Erik, *Den europeiska rättens historia 2. Några huvudlinjer*, Stockholm, 1983
- Aronsson, Peter, *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre Smålands-socknar, 1680–1850*, Lund, 1992
- Artéus, Gunnar, *Krigsmakt och samhälle i frihetstidens Sverige*, Stockholm, 1982
- Baumann, Zygmunt, *Auschwitz och det moderna samhället*, Göteborg, 1994 (2 uppl.)
- Bergenlöv, Eva och Lindstedt Cronberg Marie, "Sexualmoral och brottsstatistik" i Bergen-löv, Eva; Lindstedt Cronberg, Marie och Österberg, Eva, *Offer för brott. Våldtäkt, incest och barnamord i Sveriges historia från reformationen till nutid*, Lund 2002
- Bergenlöv, Eva, *Skuld och oskuld. Barnamord och barnkvävning i rättslig diskurs och praxis omkring 1680–1800*, Lund, 2004
- Bergenlöv, Eva, *Drabbade barn. Åga och barnmisshandel i Sverige från reformationen till nutid*, Lund, 2009
- Bergman, Karl, *Makt, möten gränser. Skånska kommissionen i Blekinge 1669–70*, Lund, 2002
- Bergman, Karl, "Konfliktlinjer och rumslig mångfald i det tidigmoderna Skåne" i Nils-son, Fredrik; Sanders, Hanne och Stubbergaard, Ylva (red.), *Öresundsgränser. Rörelser, möten och visioner i tid och rum*, Göteborg, 2007
- Bergner, Barbro, "Dygdens som levnadskonst. Kvinnliga dygdeideal under stormaktstiden" i Österberg, Eva (red.) *Jämmerdal och frjedesal. Kvinnor i stormaktstidens Sverige*, Stockholm, 1997

- Billacois, François, *The Duel. Its Rise and Fall in Early Modern France*, London, 1990
- Blok, Anton, *Honour and Violence*, Cambridge, 2001
- Bourdieu, Pierre, "Hederskänslan" i *Kultursociologiska texter*, utg. Donald Broady och Mikael Palme, Stockholm, 1986
- Briekorn, Norbert (red.) *Suche nach Frieden. Politische Ethik in der Frühen Neuzeit*, bd 1–3, Stuttgart, 2000–2003
- Callagher, Catherine och Greenblatt Stephen, *Practicing New Historicism*, London, 2000
- Cederholm, Mathias, *De värjde sin rätt. Senmedeltida bondemotstånd i Skåne och Småland*, Lund, 2007
- Collstedt, Christopher, *Duellanten och rättvisan. Duellbrott och synen på manlighet i stormaktsväldets slutskede*, Lund 2007
- Collstedt, Christopher, "Kyrkoherden och krigskronikören. Synen på militärt våld under 1600-talet" i Stenqvist, Catharina och Lindstedt Cronberg, Marie (red.) *Förmoderna livshållningar. Värden, dygder och kunskapsvägar från antiken till upplysningen*, Lund 2008
- Collstedt, Christopher, "Generalauditör Croneborg och våldets historia. Den militärrättsliga bedömningen av våld under 1600-talet" i Sjöberg, Maria (red.), *Sammanflätat. Civilt och militärt i det tidigmoderna Sverige*, Opuscula Historica Upsaliensia 40, Uppsala 2009
- Collstedt, Christopher, "Heder och kunskapsyn i 1700-talets medicinvetenskapliga debatt" i Stenqvist, Catharina och Lindstedt Cronberg, Marie (red.), *Dygder och laster. Förmoderna perspektiv på tillvaron*, Lund, 2010
- Croneborg, Otto Rutger, "En litterärt intresserad 1600-talskrigare" i *Personhistorisk tidskrift*, Stockholm, 1951
- Cserhalmi, Niklas, *Djuromsorg och djurmisshandel 1860–1925. Synen på lanbrukets djur och djurplågeri i övergången mellan bonde- och industrisamhälle*, Uppsala, 2004
- Davis, Natalie Zemon, *Fiction in the Archives. Pardon Tales and Their Tellers in Sixteenth-Century France*, Cambridge, 1987
- Dinges, Martin, "Die Ehre als Thema der Stadtgeschichte. Eine Semantik im Übergang vom Ancien Régime zur Moderne", *Zeitschrift für historische Forschung* 16, 1989
- Dinges, Martin, "Michel Foucault, Justizphantasien und die Macht", i Schwerhoff, Gerd und Blauert, Andreas (red.), *Mit den Waffen der Justiz*, Frankfurt a.M., 1993
- Dinges, Martin, *Der Maurermeister und der Finanzrichter, Ehre, Geld und soziale Kontrolle im Paris des 18. Jahrhunderts*, Göttingen, 1994
- Dinges, Martin, "Ehre als Thema der historischen Anthropologie. Bemerkungen zur Wissenschaftsgeschichte und zur Konzeptualisierung" i Schreiner, Klaus und Schwerhoff, Gerd (red.), *Verletzte Ehre – Ehrkonflikte in Gesellschaften des Mittelalters und der Frühen Neuzeit*, Köln, 1995
- Dinges, Martin, "Ehre und Geschlecht in der Frühen Neuzeit" i: Backmann, S., Künast, H.J; Ullmann, S.; Tlusty, B.A. (red.), *Ehrkonzepte in der Frühen Neuzeit – Identitäten und Abgrenzungen*, Berlin, 1998a
- Duerr, Hans Peter, *Myten om civilisationsprocessen*, bd 1–3, Stockholm, 1994–1998.
- van Dülmen, Rickard, *Theater des Schreckens. Gerichtspraxis und Strafrituale in der frühen Neuzeit*, München, 1988
- van Dülmen, Rickard, *Der ehrlose Mensch. Unehrllichkeit und soziale Ausgrenzung in der Frühen Neuzeit*, Köln, 1999

- Eisner, Manuel, "Long-term Historical Trends in Violent Crime" in *Crime and Justice*, Chicago, 2003
- Elmroth, Ingvar, *Från överklass till medelklass. Studier i den sociala dynamiken inom Sveriges adel 1600–1900*, Lund, 2001
- Elias, Norbert, *Civilisationsteori 1, Sedernas historia*, Stockholm, 1989
- Elias, Norbert, *Civilisationsteori, 2, Från svärdet till plikten. Samhällets förvandlingar*, Stockholm, 1991
- Eng, Torbjörn, *Det svenska väldet. Ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa till Bernadotte*, Uppsala, 2001
- Engelstad, Ericka och Gerrard, Siri (red.) *Challenging Situatedness. Gender, Culture and the Production of Knowledge*, Delft, 2005
- Erlandsson, Alf, *Skånska generalguvernementet 1658–1693 och dess arkiv. Förvaltnings- och arkivhistoriska undersökningar*, Lund, 1967
- Evans, Brad, "Foucault's Legacy. Security, War and Violence in the 21 Century" i *Security Dialogue* 41:413, 2010
- Fabricius, Knud, *Skaanes övergång fra Danmark til Sverige. Studier over nationalitetsskiftet i de skaanske landskaber i de naermeste slaegtled efter Bromsebro- og Roskildefredene*, I–IV, Köpenhamn, 1906–1972
- Farrell, Theo, *The Norms of War. Cultural Beliefs and Modern Conflict*, Boulder, 2005
- Foucault, Michel, *Övervakning och straff. Fängelsets födelse*, Lund, 2006a (1975)
- Foucault, Michel, *Sexualitetens historia bd I. Viljan att veta*, Göteborg, 2004 (1976)
- Foucault, Michel, *Tingenes orden. En arkeologisk undersökelse av vitenskapene om mennesket*, Oslo, 2006b (1966)
- Foucault, Michel, "Nietzsche, genealogin, historien" i *Diskursernas kamp*, Stockholm, 2008
- Frandsen, Karl-Erik, "Da Østdanmark blev til Sydsverige 1645–1720. En oversigt over den politiske baggrund og historikernas vurdering af den" i Frandsen, Karl-Erik och Johansen, Jens Chr. V. (red.), *Da Østdanmark blev Sydsverige. Otte studier i dansk-svenske relationer i 1600-tallet*, Ebeltoft, 2003
- Frevert, Ute, *Ehrenmänner. Das Duell in der bürgerlichen Gesellschaft*, München, 1991
- Frängsmyr, Tore, *Svensk idéhistoria. Bildning och vetenskap under tusen år*, Stockholm 2001 (2 uppl.)
- Greenblatt, Stephen, *Shakespearean Negotiations. The Circulation of Social Energy in Renaissance England*, Oxford, 1988
- Gowing, Laura, *Domestic Dangers. Women, Words, and Sex in Early Modern London*, Oxford 1996
- Groebner, Valentin, *Defaced. The Visual Culture of Violence in the Late Middle Ages*, New York, 2004
- Gustafsson, Harald, "The Conglomerate State. A Perspective on State Formation in Early Modern Europe" in *Scandinavian Journal of History*, Stockholm, 1998
- Gustafsson, Harald, "Integration, interaktion och identiteter i den östdanska övergången till Sverige. En inledning", i Frandsen, Karl-Erik & Johansen, Jens Chr. V. (red.), *Da Østdanmark blev Sydsverige. Otte studier i dansk-svenske relationer i 1600-tallet*, Ebeltoft, 2003a
- Gustafsson, Harald, "Att göra svenskar av danskar: den svenska integrationspolitikens föreställningsvärld 1658–1693", i Frandsen, Karl-Erik och Johansen, Jens Chr. V. (red.),

- Da *Østdanmark blev Sydsverige. Otte studier i dansk-svenske relationer i 1600-tallet*, Ebeltoft, 2003b
- Gustafsson, Harald, ”Att draga till Malmö och skaffa sig rätt. Undersåtar, överhet och identitetsföreställningar i skånska suppliker 1661–1699” i Nilsson, Fredrik; Sanders, Hanne, och Stubbergard, Ylva (red.), *Rörelser, mötern och visioner i tid och rum*, Halmstad, 2007
- Gustafsson, Harald, *Makt och människor. Europeisk statsbildning från medeltiden till franska revolutionen*, Göteborg, 2010
- Hellerstedt, Andreas, ”Det rättfärdiga kriget i Simon Isogaeus Carla Seger-Sköld” i *Karolinska förbundets årsbok*, 2008
- Henderson, Frank Stewart, *Honor*, Chicago, 1994
- von Hofer, Hans, *Brott och straff i Sverige. Historisk kriminalstatistik 1750–2005. Diagram, tabeller och kommentarer*, Stockholm, 2008
- Hunt, Lynn, ”Introduction. History, Culture, and Text” i Hunt, Lynn (red.), *The New Cultural History*, Berkeley, 1989.
- Hunt, Lynn, *Inventing Human Rights: A History*, New York, London, 2007
- Holmbäck, Åke och Wessén, Elias, *Magnus Erikssons stadslag* (i nusvensk tolkning), Stockholm, 1962
- Höglund, Anna T., *Krig och kön. Feministisk etik och den moraliska bedömningen av militärt våld*, Uppsala, 2001
- Höglund, Anna T., ”Teologi, genus, rättfärdiga krig” i Aggestam, Karin (red.) *(O)rättfärdiga krig*, Lund, 2004
- Ignatieff, Michael, *Krigarens heder. Etniska krig och det moderna samvetet*, Göteborg, 1999
- Inger, Göran, *Erkännandet i svensk processrätts historia 2, 1614–1948*, Lund, 1994
- Inger, Göran, *Vanföjd. Från infamia till förlust av medborgerligt förtroende*, Uppsala, 2001
- Jansson, Karin Hassan, *Kvinnofrid. Synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600–1800*, Uppsala, 2002
- Jansson, Karin Hassan, ”Väldsgärning, illgärning, ogärning. Könskodat språkbruk och föreställningar om våld i den medeltida landslagen” i Österberg, Eva och Lindstedt Cronberg, Marie (red.), *Väld. Representation och verklighet*, Lund, 2006
- Jansson, Karin Hassan, ”(O)rättfärdigt våld. Fejdkultur i 1500-talets rättsliga och militära gränsland” i Sjöberg, Maria (red.), *Sammanflätat. Civilt och militärt i det tidiga moderna Sverige*, Uppsala, 2009
- Jansson, Arne, *From Swords to Sorrow. Homicide and Suicide in Early Modern Stockholm*, Stockholm, 1998
- Jarlert, Anders, ”Fostran till man. Positionsförändringar i svensk katekesundervisning från 1600-tal till 1800-tal i möte med verkligheten. Ett forskningsuppslag.” i Berggren, Anne Marie (red.) *Manligt och omanligt i ett historiskt perspektiv*, Stockholm, 1999
- Jarlert, Anders, ”Den missförstådda ortodoxin” i Rubenson, Samuel och Jarlert, Anders, *Kyrkohistoriska omvärderingar. Meddelanden från kyrkohistoriska arkivet i Lund*, Lund, 2005
- Jarrick, Arne, ”Tiden i kärlekspegeln. En historia nerifrån, uppifrån, inifrån” i Broberg, Gunnar; Wikander, Ulla och Åmark, Klas (red.) *Svensk historia underifrån, 1. Tänka, tycka, tro*, Stockholm, 1993
- Jarrick, Arne och Söderberg, Johan, ”Inledning” i Jarrick, Arne och Söderberg, Johan (red.), *Människovärdet och makten. Om civiliseringsprocessen i Stockholm 1600–1850*, Stockholm, 1994

- Jarrick, Arne och Söderberg, Johan, *Odygd och vanära. Folk och brott i gamla Stockholm*, Stockholm, 1998
- Johansen, Jens Chr. V., "Skåne og retsvæsenet 1658–1684" i Frandsen, Karl-Erik och Johansen, Jens Chr. V., (red.), *Da Østdanmark blev Sydsverige. Otte studier i dansk-svenske relationer i 1600-tallet*, Ebeltoft, 2003
- Johansson, Kenneth, "Krig och våld i det civila samhället" i Österberg, Eva (red.), *Socialt och politiskt våld. Perspektiv på svensk historia*, Lund, 2002
- Johansson, Kenneth, "Makt, våld och besinning" i Österberg, Eva och Lindstedt Cronberg, Marie (red.), *Väldets mening. Makt, minne, myt*, Lund, 2004
- Johansson, Kenneth, "Heder, ära och skam" i Johansson, Kenneth (red.), *Hedersmord. Tusen år av hederskulturer*, Lund 2005
- Johnson, James Turner, *Ideology, Reason, and the Limitation of War. Religious and Secular Concepts 1200–1740*, Princeton, 1975
- Jütte, Robert, *Poverty and Deviance in Early Modern Europe*, Cambridge, 1994
- Kaldor, Mary, *Nya och gamla krig. Organiserat våld under globaliseringens era*, Göteborg, 2000
- Katajala, Kimmo, "Swedish Treason Legislation and Peasant Unrest from the High Middle Ages to the Era of Enlightenment (1300–1800)" i Lappalainen, Mirkka och Hirvonen, Pekka (red.), *Crime and Control in Europe from the Past to the Present*, Helsingfors, 1999
- Kinsella, David and Carr, Craig L. (red.), *The Morality of War. A reader*, Boulder, 2007
- Karlsson, Klas-Göran, *Terror och tystnad. Sovjetregimens krig mot den egna befolkningen*, Stockholm, 2005 (2 uppl.)
- Kaspersson, Maria, *Dödligt våld i Stockholm på 1500-, 1700- och 1900-talen*, Stockholm, 2000
- Keuper, Richard W., *Chivalry and Violence in Medieval Europe*, 2001
- Klingenberg, Hilding, *Repression och legitimering – rysk maktutövning i Åbo generalguvernement 1717–1721. Civilförvaltningen under en ockupation med jämförande utblickar*, Åbo, 2009
- Knarrström, Bo och Larsson, Stefan, *Hans Majestäts friskyttar av Danmark*, Stockholm, 2008
- Koselleck, Reinhardt, *Erfarenhet, tid och historia. Om historiska tiders semantik*, övers. Joachim Retzlaff, Uddevalla, 2004
- Krogh, Tyge, *Oplysningstiden og det magiske. Henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*, Köpenhamn, 2000
- Laasonen, Pentti, "Ortodoxins teologi om kriget" i *Kyrkohistorisk tidskrift*, Lund, 1976
- Lerbom, Jens, *Mellan två riken. Integration, politisk kultur och förnationella identiteter på Gotland 1500–1700*, Lund, 2003
- Lerbom, Jens, "Väldets regionala realiteter. Soldaternas dödliga våld mot civila i Skåne och Blekinge 1660–1675", i Österberg, Eva och Lindstedt Cronberg, Marie (red.), *Väld. Representation och verklighet*, Lund, 2006
- Lerbom, Jens, "Massavrättningen vid Kristianopol 1677 och något om problemen med övergångstidens historieskrivning" i *Ale*, 2008:4
- Jonas, Liliequist, *Brott, synd och straff. Tidelagsbrottet i Sverige under 1600- och 1700-talet*, Umeå, 1992
- Liliequist, Jonas, "Violence, Honour och Manliness in Early Modern Northern Sweden" i Lappalainen, Mirkka och Hirvonen, Pekka (red.), *Crime and Control in Europe from the Past to the Present*, Helsinki, 1999
- Lindberg Bo, *Stoicism och stat. Justus Lipsius och den politiska humanismen*, Stockholm, 2001

- Lindberg, Bo, "Morallärans nya ordning – dygd mot plikt 1673" i Stenqvist, Catharina och Lindstedt Cronberg, Marie (red.), *Dygder och laster. Förmoderna perspektiv på tillvaron*, Lund, 2010
- Lindberg, Bo H., "Brott och Straff enligt *more geometrico*. Ett kristet-aristoteliskt krav" i Inger, Göran (red.), *Den svenska juridikens uppblomstring i 1600-talets politiska, kulturella och religiösa stormaktsambälle*, Stockholm, 1984
- Lindberg, Bo H., *Poena et poenae. Etik och straffrätt i Sverige i tidig ny tid*, Uppsala, 1992
- Lindgren, Jan, *Utskrivning och utsugning. Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620–1640*, Uppsala, 1980
- Lindroth, Sten, *Svensk lärdomshistoria. Stormaktstiden*, Stockholm, 1997
- Lindstedt Cronberg, Marie, *Synd och skam. Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680–1880*, Lund, 1997b
- Lindstedt Cronberg, Marie, "Från målsägare till brottsoffer. Målsäganderätten i ett historiskt perspektiv" i Bergenlöv, Eva; Lindstedt Cronberg, Marie och Österberg, Eva, *Offer för brott. Våldtäkt, incest och barnamord i Sveriges historia från reformationen till nutid*, Lund, 2002
- Lindstedt Cronberg, Marie, "Dagens hedersmord kontra nordiska kvinnors historia" i Johansson, Kenneth (red.), *Hedersmord. Tusen år av hederskulturer*, Lund, 2005
- Lindström, Dag, "Öarliga mästare och kivande makar. Ett och annat om rättsskipning, kriminalitet och normsystem i 1500-talets Norden", *Historisk tidskrift*, 1994:4
- Loomba, Ania, *Kolonialism/Postkolonialism. En introduktion till ett forskningsfält*, (2 uppl.) Stockholm, 2008 (2005)
- Lorenz, Maren, "Besatzung als Landesherrschaft und methodisches Problem. Wann ist Gewalt Gewalt? – Physische Konflikte zwischen schwedischen Militär und Einwohnern Vorpommern und Bremen in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts" i Ulbrich, Jarzebowski, *Hohkamp* (red.), 2005.
- Lorenz, Maren, *Das Rad der Gewalt. Militär und Zivilbevölkerung in Norddeutschland nach dem Dreissigjährigen Krieg (1650–1700)*, Köln, 2007
- Lövkrona, Inger, *Annika Larsdotter barnamörderska. Kön, makt och sexualitet i 1700-talets Sverige*, Lund, 1999
- Malmstedt, Göran, *Bondetro och kyrkoro. Religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige*, Lund, 2002
- Manga, Edda, "Kolonialism och rättfärdigt krig – Francisco de Vitoria. De rättfärdiga krigens återkomst" *Historisk tidskrift*, 3 2008.
- Marklund, Andreas, *I hans hus. Svensk manlighet i historisk belysning*, Umeå, 2004
- Meumann, Markus, och Niefanger, Dirk (red.), *Ein Schauplatz herber Angst. Wahrnehmung und Darstellung von Gewalt im 17. Jahrhundert*, Göttingen 1997
- Meumann, Markus och Rogge, Jörg (red.), *Die besetzte „res publica“. Zum Verhältnis von ziviler Obrigkeit und militärischer Herrschaft in besetzten Gebieten vom Spätmittelalter bis zum 18. Jahrhundert*, Münster, 2006.
- Modéer, Kjell Åke, *Generalauditorer och militiefiskaler i Skåneland 1658–1756. Två militärrättsliga ämbeten och deras innehavare*, Stockholm, 1968
- Modéer, Kjell Åke, "Från dansk till svensk lag. Kring uniformitetsproblemet i Skånelandskapen 1645–1683" i *Elbogen. Malnö fornminnesförenings tidskrift*, 1981

- Modéer, Kjell Åke, "Karolinernas jurister. Det militära rättsväsendets aktörer under det karolinska enväldet" i *Karolinska förbundets årsbok*, Stockholm 1992
- Muchembled, Robert, *Popular Culture and Elite Culture in France 1400–1750*, Baton Rouge, 1985
- Münkler, *De nya krigen*, Göteborg, 2004
- Naess, Hans Eyvind och Österberg, Eva, "Sanctions, Agreements, Sufferings" i Österberg, Eva och Sogner, Sølvi Baugé (red.) *People Meet the Law. Control and Conflict-Handling in the Courts. The Nordic Countries in the Post-Reformation and Pre-Industrial Period*, Oslo, 2000
- Nilsson, Sven A., *De stora krigens tid. Om Sverige som militärstat och bondesamhälle*, Uppsala, 1990
- Nilsson, Roddy, *Foucault. En introduktion*, Malmö, 2008
- Oestreich, Gerhard, *Geist und Gestalt des Frühmodernen Staates. Ausgewählte Aufsätze*, Berlin, 1969
- Olsson, Andreas, "Inte bara undersåte utan också borgare: de skånska stadsinvånarnas identitetsbruk 1658–1685" i Nilsson, Fredrik; Sanders, Hanne och Stubbergaard, Ylva (red.), *Öresundsgården. Rörelser, möten och visioner i tid och rum*, Göteborg, 2007
- Parker, Geoffrey, "Early Modern Europe" i Howard, Michael; Andropoulos, George J. och Shulman, Mark R., *The Laws of War. Constraint on Warfare in the Western World*, New Haven och London, 1994
- Perlestam, Magnus, *Lydnad i karolinernas tid*, Lund, 2008
- Persson, Stefan, *Kungamakt och bonderätt. Om danska kungar och bönder i riket och Göinge härad ca 1525–1640*, Göteborg/Stockholm, 2005
- Persson, Stefan, "Gerhard Oestreich, den tidigmoderna staten och det svenska forskningsläget" i *Scandia*, 2007:1
- Persson, Stefan, *Gränsbygd och svenskekrig. Studier i Blekinges, Skånes och Hallands östdanska historia*, Lund, 2008
- Persson, Fredrik, "Riddare av det juridiska gränslandet. Den skånska adeln på riksdagen 1664 ur ett identitetsperspektiv" i Frandsen, Karl-Erik & Johansen, Jens Chr. V, (red.) *Da Østdanmark blev Sydsverige. Otte studier i dansk-svenske relationer i 1600-tallet*, Ebeltoft, 2003
- Persson, Fredrik, *Skåne, den farliga halvön. Historia, identitet och ideologi 1865–2000*, Lund, 2008
- Pleijel, Hilding, *Hustavlans värld. Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige*, Stockholm, 1970
- Pröve, Ralf, "Violentia und potestas. Perzeptionsprobleme von Gewalt in Söldnertagebüchern des 17. Jahrhunderts" in Meumann, Markus, und Niefanger, Dirk (red.), *Ein Schauplatz herber Angst. Wahrnehmung und Darstellung von Gewalt im 17. Jahrhundert*, Göttingen 1997
- Reuterswärd, Elisabeth, *Ett massmedium för folket. Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle*, Lund
- Rosén, Jerker, "Hur Skåne blev svenskt", Stockholm, 1943
- Rosén, Jerker, *Hallands försvenskning 1645–1683*, Halmstad, 1959
- Rublack, Ulinka, *The Crimes of Women in Early Modern Germany*, Oxford, 1999
- Ruff, Julius R., *Violence in Early Modern Europe 1500–1800*, Cambridge, 2001

- Runefelt, Leif, *Hushållningens dygder. Affektlära, hushållningslära och ekonomiskt tänkande under svensk stormaktstid*, Stockholm, 2001
- Rystad, Göran (red.) *Kampen om Skåne*, Lund, 2005
- Sanders, Hanne, (red.) "På reise mellem Gud og Djævelen. En intrduktion" i Sanders, Hanne, (red.) *Mellom Gud og djaevulen. Religiøse og magiske verdensbilleder i Norden 1500–1800*, Köpenhamn, 2001a
- Sanders, Hanne, "Nationalt eller religiøst verdensbillede? Skåne efter overgangen til Sverige i 1658", *Mellom Gud og djaevulen. Religiøse og magiske verdensbilleder i Norden 1500–1800* i Sanders, Hanne (red.) Köpenhamn, 2001b
- Sanders, Hanne, "Sekularisering. Et relevant begrep for historisk forskning?" i Sanders, Hanne (red.), *Mellom religion og oplysning. Sekulariseringen af 1700-tallets politiske och kulturelle univers*, Århus, 2004.
- Sanders, Hanne, *Efter Roskildefreden 1658. Skånelandskapen och Sverige i krig och fred*, Göteborg, Stockholm, 2008
- Sandmo, Erling, "Maktens beroligende blick: Historiske teorier om sivilisering og disiplinering" i *Scandia* 1/1994
- Sandmo, Erling, *Mordernas forventninger. Kriminalitetshistorisk essay*, Oslo, 1997
- Sandmo, Erling, *Voldssamfunnets undergang. Om disiplineringen av Norge på 1600-tallet*, Oslo, 1999
- Sandmo, Erling, "Volden i hvitøjet. Drapets estetikk og betydning hos Shakespeare, Callot og Goya" i Österberg, Eva och Lindstedt Cronberg, Marie (red.), *Våldets mening. Makt, minne, myt*, Lund, 2004
- Sandmo, Erling, "Æreskulturens fall og vekst. Om historien som tilnaerming til det vanskelige" i Johansson, Kenneth (red.), *Hedersmord. Tusen år av hederskulturer*, Lund, 2005a
- Sandmo, Erling, "Thinking in the Ting. Violence, Discourse and Truth in Early Modern Norway, 2005b in Engelstad, Ericka och Gerrard, Siri (red.), *Challenging Situatedness. Gender, Culture and the Production of Knowledge*, Delft, 2005b
- Sandmo, Erling, "Just Past: On Historical and Legal History" i Johansson, Kenneth och Lindstedt Cronberg, Marie (red.), *Vänskap over gränser. En Festschrift till Eva Österberg*, Lund, 2007
- Said, Edward, *Orientalism*, Stockholm, 2004
- Savin, Kristiina, *Fortunas klädnader. Lycka, olycka och risk i det tidigmoderna Sverige*, Lund, 2011
- Schreiner, Klaus och Schwerhoff, Gerd (red.), *Verletzte Ehre. Ehrkonflikte in Gesellschaften des Mittelalters und der frühen Neuzeit*, Köln, 1995.
- Scribner, Robert W., *Religion and Culture in Germany (1400–1800)*, red. Lyndal Roper, Köln, 2001
- Sennefelt, Karin, *Den politiska sjukan. Dalupproret 1743 och fribetstida politisk kultur*, Hedemora, 2001
- Shapin, Steven, *A Social History of Truth. Civility and science in seventeenth-century England*, Chicago, 1995
- Shapin, Steven, *Den vetenskapliga revolutionen*, Eslöv, 2000
- Sjöberg, Maria, *Kvinnor i fält: 1550–1850*, Möklinta, 2008

- Sjöberg, Maria, "Hur det civila blev kvinnligt – och det militära manligt" i Sjöberg, Maria (red.), *Sammanfläat. Civilt och militärt i det tidigmoderna Sverige*, Uppsala, 2009
- Sommerville, John C., "The Destruction of Religious Culture in Pre-industrial England" i *The Journal of Religious History*, vol. 15, nr. 1, Sydney, 1988
- Spierenburg, Pieter (red.), *Men and Violence. Gender, Honor and Rituals in Modern Europe and America*, Columbus, 1998
- Stadin Kekke, *Stånd och genus i stormaktstidens Sverige*, Lund, 2004
- Steiger, Henhard, "Occupatio bellica" in der Literatur des Völkerrechts der Christenheit (Spätmittelalter bis 18. Jahrhundert)" i Meuman, Markus und Rogge, Jörg (red.) *Die besetzte "res publica". Zum Verhältnis von ziviler Obrigkeit und militärischer Herrschaft in besetzten Gebieten vom Spätmittelalter bis zum 18. Jahrhundert*, Münster, 2006
- Stenqvist, Catharina och Lindstedt Cronberg, Marie (red.), *Dygder och laster. Förmoderna perspektiv på tillvaron*, Lund, 2010
- Sundin, Jan, *För Gud, staten och folket. Brott och rättsskipning i Sverige 1600–1840*, Stockholm, 1992
- Syse, Henrik, *Rättfärdigt krig. Om militärmakt, etik och ideal* (övers. Margareta Brogren) Stockholm, 2004
- Söderberg, Johan, *Civilisering, marknad och våld i Sverige 1750–1870. En regional analys*, Stockholm, 1993
- Söderberg, Johan, "Människorna och rätten 1681" i Jarrick, Arne och Söderberg, Johan (red.), *Odygd och vanära. Folk och brott i gamla Stockholm*, Stockholm, 1998
- Sörlin, Per, *Trolldoms- och vidskepelseprocesserna i Göta hovrätt 1635–1734*, Umeå, 1993
- Sörlin, Sverker, *Världens ordning. Europas idéhistoria, 1492–1918*, Stockholm, 2004
- Telste, Kari, "A Tale of Courtship or Immorality. Some Reflections on Court Records as Narratives" i Sogner, Sølvi Bauge (red.) *Tid og tanke. Fact fiction and forensic evidence*, Oslo, 1997
- Telste, Kari, *Brutte løfter. En kulturhistorisk studie av kjønn og aere 1700–1900*, Oslo, 1999
- Thomas, Keith, *Människan och naturen*, Stockholm, 1988
- Thunander, Rudolf, *Hovrätt i funktion. Göta hovrätt och brottmålen 1635–1699*, Stockholm, 1993
- Ulbrich, Claudia; Jarzebowski, Claudia och Hohkamp, Michaela (red.), *Gewalt in der Frühen Neuzeit*, Berlin, 2005
- Walker, Garthine, "Rereading Rape and Sexual Violence in Early Modern England" i *Gender & History*, 1998
- Weibull, Martin, "Förord" till Jacobsen, Sten, *Den nordiske krigs krønike*, Lund, 1897
- Werner, Yvonne Maria, "Själv mord i det stora nordiska krigets skugga. En analys av självmordmålen vid Göta hovrätt 1695–1718" i Odén, Birgitta; Persson, Bodil E.B. och Werner, Yvonne Maria (red.), *Den frivilliga döden. Samhällets hantering av självmord i historiskt perspektiv*, Stockholm, 1998
- Wikan, Unni, *En fråga om heder*, Stockholm, 2005
- Winter Jørgensen, Marianne och Phillips, Louise, *Diskursanalys som teori och metod*, Lund, 2000
- Ylikangas, Heikki; Johansen, Jens Chr. V.; Johansson, Kenneth och Næss, Hans Eyvind, "Family, State, and Patterns of Criminality: Major Tendencies in the Work of the Courts", in Österberg, Eva och Sogner, Sølvi Bauge (red.), *People Meet the Law. Con-*

- trol and Conflict-Handling in the Courts. The Nordic Countries in the Post-Reformation and Pre-Industrial Period*, Oslo, 2000
- Åberg, Alf, *Indelningen av rytteriet i Skåne åren 1658–1700. Försvarsningsproblemet i belysning av det militära organisationsarbetet*, Lund, 1947
- Åberg, Alf, *Rutger von Ascheberg*, Malmö, 1950
- Åberg, Alf, *Snapphanarna*, Stockholm, 1963 (rev. utg.)
- Åberg, Alf, *När Skåne blev svenskt*, Stockholm, 1965, (ny utg.)
- Ödman, Per-Johan, *Kontrasternas spel. En svensk mentalitets- och pedagogikhistoria*, Stockholm, 1995
- Österberg, Eva, "Våld och våldsmentalitet bland bönder. Jämförande perspektiv på 1500- och 1600-talens Sverige" i *Scandia*, 1983:1
- Österberg, Eva, "Brott och straff i svenska småstäder under medeltid och vasatid. Svensk kriminalitet i europeiskt perspektiv" i Norrlied, Ingemar (red.), *Över gränser. Festskrift till Birgitta Odén*, Lund, 1987
- Österberg, Eva och Lindström, Dag, *Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns*, Uppsala, 1988
- Österberg, Eva, "Kontroll och kriminalitet i Sverige från medeltid till nutid. Tendenser och tolkningar" i *Scandia*, 1991:1
- Österberg, Eva, "Vardagens sträva samförstånd. Bondepolitik i den svenska modellen från vasatid till frihetstid" i Broberg, Gunnar; Wikander, Ulla och Åmark, Klas (red.), *Svensk historia underifrån. 1. Tänka, tycka, tro*, Stockholm, 1993
- Österberg, Eva, *Folk förr. Historiska essäer*, Stockholm, 1995
- Österberg, Eva, "Den förmoderna kvinnan. Variationer och tvetydigheter" i Österberg, Eva (red.), *Jämmerdal och fröjdesal. Kvinnor i stormakstidens Sverige*, Stockholm, 1997
- Österberg, Eva and Sogner, Sølvi Bauge (red.), *People Meet the Law. Control and Conflict-Handling in the Courts. The Nordic Countries in the Post-Reformation and Pre-Industrial Period*, Oslo, 2000
- Österberg, Eva and Sandmo, Erling. "Introduction" i Österberg, Eva och Sogner, Sølvi Bauge (red.), *People Meet the Law. Control and Conflict-Handling in the Courts. The Nordic Countries in the Post-Reformation and Pre-Industrial Period*, Oslo, 2000
- Österberg, Eva; Lennartsson, Malin och Naess, Hans Eyvind, "Social Control Outside or Combined with the Secular Judicial Arena" i Österberg, Eva och Sogner, Sølvi Bauge (red.), *People Meet the Law. Control and Conflict-Handling in the Courts. The Nordic Countries in the Post-Reformation and Pre-Industrial Period*, Oslo, 2000
- Österberg, Eva, "Upptäckten av den oskyldiga människan. Brottsoffer som problem" i Bergénlöf, Eva; Lindstedt Cronberg, Marie och Österberg, Eva (red.), *Offer för brott. Våldtäkt, incest och barnamord i Sveriges historia från reformationen till nutid*, Lund, 2002
- Österberg, Eva, "Våldets känslorum. Berättelser om makt och moral i det förmoderna samhället" i Österberg Eva och Lindstedt Cronberg, Marie (red.), *Våldets mening. Makt, minne, myt*, Lund, 2004
- Österberg, Eva, "Krigens moral och fredens lycka. Kvinnor om våldet på 1600-talet, Österberg, Eva och Lindstedt Cronberg, Marie (red.), *Kvinnor och våld. En mångtydig kulturhistoria*, Lund, 2005a

- Österberg, Eva, "Civilisationen, våldet och kvinnorna", i Österberg, Eva och Lindstedt Cronberg, Marie (red.), *Kvinnor och våld. En mångtydig kulturhistoria*, Lund, 2005b
- Österberg, Eva, *Vänskap. En lång historia*, Stockholm, 2007
- Österberg, Eva, "Den omoderna människan – Ständigt i våra tankar" i Fazlhashemi, Mohammad och Österberg, Eva (red.), *Omodernt. Människor och tankar i förmodern tid*, Lund, 2009
- Österberg, Eva, *Tjstnader och tider. Samtal med historien*, Stockholm, 2011
- Österberg, Eva och Lindstedt Cronberg, Marie (red.), *Väldets mening. Makt, minne, myt*, Lund, 2004
- Österberg, Eva och Lindstedt Cronberg, Marie (red.), *Kvinnor och våld. En mångtydig kulturhistoria*, Lund, 2005
- Österberg, Eva och Lindstedt Cronberg, Marie (red.), *Väld. Representation och verklighet*, Lund, 2006
- Östlund, Joachim, *Lyckolandet. Maktens legitimering i officiell retorik från stormaktstid till demokratins genombrott*, Lund, 2007
- Östlund, Joachim, "Ethos i vetenskapen. Vetenskapliga hållningar i Michael Enemans resa i Orienten 1711–1712" i Marie Lindstedt Cronberg och Catharina Stenqvist (red.), *Förmoderna livshållningar. Dygder, värden och kunskapsvägar från antiken till upplysningen*, Lund, 2008

Internet

- Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. Geneva, 12 August 1949*: <http://www.icrc.org/ihl.nsf/FULL/380?OpenDocument>
- Krigets Lagar – centrala dokument om folkrätten under väpnad konflikt, neutralitet, ockupation och fredsinsatser* (SOU 2010:22): <http://www.regeringen.se/sb/d/12709/a/145115>
- SAOB <http://www.saob.se>